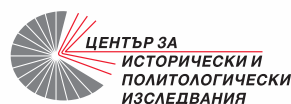


ИЗСЛЕДВАНИЯ по ИСТОРИЯ на СОЦИАЛИЗМА в БЪЛГАРИЯ преходът



3
ТОМ

София
2011





**ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ
НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ**

ПРЕХОДЪТ

София, 2011

*Книгата се издава със съдействието
на фондация „Фридрих Еберт“ -
Бюро България.*



© Фондация „Фридрих Еберт”
© Център за исторически и политологически изследвания

Съставителство и редколегия: Лиляна Канева,
Максим Мизов, Евгений Кандиларов
Редакция: Таня Турлакова
Художник: Емануил Манолов

На корицата са: председатели на БСП,
министър-председатели, председатели на Народното
събрание и председатели на парламентарната група.

© „Графимакс 02“ ООД, 2011

ISBN 978-954-2982-01-2

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
ПРЕХОДЪТ И ПОУКИТЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА ЛЕВИЦА <i>Петър-Емил Митев</i>	16
КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ И ПРЕХОД <i>Нора Ананиева</i>	60
ПАРЛАМЕНТАРИЗМЪТ И ЛЕВИЦАТА В БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД <i>Мария Пиргова</i>	128
БЪЛГАРСКОТО ГРАЖДАНСТВО В КОНСТИТУЦИОННИЯ МОДЕЛ ОТ 1991 Г.: ПОСТИЖЕНИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИ <i>Борис Попиванов</i>	146
ОТ ПЪРВАТА КЪМ ВТОРАТА ПАРТИЙНА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ <i>Георги Карасимеонов</i>	175
ТРУДНИЯТ ПЪТ НА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА БСП <i>Добрин Канев</i>	217
БСП НА ВЛАСТ И В ОПОЗИЦИЯ В ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОДА <i>Искра Баева</i>	248

ИЗБИРАТЕЛИТЕ НА БСП <i>Антоний Тодоров</i>	288
ОТНОШЕНИЕТО НА БСП КЪМ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО <i>Евгений Кандиларов</i>	338
СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА ПРЕЗ ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ (1989-2010 г.) <i>Кръстьо Петков, Атанас Владиков</i>	377
ПАЗАРЪТ НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОДА: ИЗГРАЖДАНЕ, РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ (1989-2010 г.) <i>Катя Владимирова</i>	417
КАКВО СЕ СЛУЧИ С ПРЕХОДА КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА? <i>Аксентия Замфирова</i>	439
СОЦИАЛНАТА ЦЕНА НА ПРЕХОДА (РАЗКАЗ ЗА „ИЗГУБЕНОТО ВРЕМЕ”, ИЛИ ЗА „БЯГАНЕТО НА МЯСТО”) <i>Начко Радев</i>	455
ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЯТ ДИСКУРС НА ТРАНСФОРМАЦИЯ ОТ ДЪРЖАВЕН СОЦИАЛИЗЪМ КЪМ ПЕРИФЕРЕН И ОЛИГАРХИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ <i>Васил Проданов</i>	485

ОТ МАСКИТЕ ДО МАСКАРАДА

**Българските интелектуалци в годините на прехода:
социална памет за „вчера” – социални роли „днес”**

Наталия Христова 522

**ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ И ПОЛИТИКА
В ПРЕХОДА КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА**

Геновева Михова, Пенка Найденова 542

**ДОКЛАДЪТ ОТ ПЛЕНУМА НА ЦК НА БКП
ОТ 29.XII.1989 г. – КОНСТИТУТИВЕН ФАКТОР
ЗА ИДЕЙНО-ПРОГРАМНАТА ЕВОЛЮЦИЯ НА БСП
ПО НАЦИОНАЛНО-ЕТНИЧЕСКИЯ ПРОБЛЕМ
И ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕТНИЧЕСКИ МОДЕЛ**

Максим Мизов 568

АВТОРИТЕ 627

CONTENTS..... 629

ПРЕДГОВОР

В ръцете на читателя е третият том от поредицата „Изследвания по история на социализма в България”. Той е резултат от съвместния изследователски проект на Фондация „Фридрих Еберт” и на Центъра за исторически и политологически изследвания. Предишните два тома бяха посветени на историята на българския социализъм – съответно: първият – на периода от зараждането на социализма през 1891 г. до 1944 г., а вторият – на развитието на социалистическата идея в условията на първата република и на държавния социализъм от септември 1944 г. до неговия край през ноември 1989 г. Настоящият том е проблемно-тематично обвързан с неимоверно сложната еволюция на тази лява идея в условията на преход към демокрация и пазарна икономика в България от късната есен на 1989 г., та чак до наши дни. (Материалите на авторите, участващи в настоящия том, са събирани до лятото на 2011 година.)

Читателят, който прегледа съдържанието и особено ако е запознат с предишните два тома, навярно ще забележи, че съществува известна разлика между тях и настоящия том. Ако досега публикуваните два тома са дело само на известни български историци – представители на авторитетни академични или университетски институции, настоящият включва творчески разработки не само на историци, но и на изтъкнати български специалисти по политология, право, философия, социология, икономика, демография и етнология. Това вече променя „чисто” историческия профил на неговото поведствие, а така също и характера и спецификата на анализа и на посланията му. Съвсем естествено е подобна осезаема разлика в профила и в „материята” на анализа да изисква съответни обяснения какво именно е провокирало или пък е стимулирало един такъв нов подход.

Всъщност подобна разлика в комплектуването на изследователския колектив бе наложителна поради характера и особеностите на най-новата ни история – след 10 ноември 1989 г. Това, което се случи през годините на прехода, няма никаква аналогия или прототип в предшестващата историческа биография на българската държава. То все още не е напълно отминало минало, още е наше съвремие, а дори и наша съдба. Затова ние не сме в състояние съвсем хладнокръвно и безчувствено да го изследваме. Впрочем и преобладаващата част от сегашните научни изследвания на прехода също не се е спасила от подобно „проклятие”. Нещо повече, това близко минало е част от логиката и разволя на огромни, изключително значими по своите настоящи, а със сигурност и по своите предстоящи, последици, исторически събития, процеси и тенденции от края на ХХ и в началото на ХХІ век. А това вече е едно голямо предизвикателство пред интелектуалците, които следва да дадат отговори за станалото.

Случилото се през всичките тези, изключително тежки за българския народ, 22 години на преход към демокрация заслужава едно по-комплексно, при това и надхвърлящо единствено и само чисто историческия поглед и анализ, изследователско начинание, а съответно на това – известни интердисциплинарни научни изследвания, обяснения и тълкувания. Самата обществена практика, в т.ч. и най-вече управленската политическа практика остро се нуждаят от един по-крупен план на проблематизиране и анализиране на преходните трансформации, от по-машабен формат на научно представяне и интерпретация на случилото се през това време. Поради тези причини се счете за необходимо в третия том да бъдат включени представители на различни научни дисциплини, привърженици на различни теоретико-методологически подходи и дискурси, които да предложат една по-панорамна, а и по-разнородна картина на случилото се в България през изминалите 20 години.

Подобно начинание – да се промени профилът на досега публикуваните два тома – носи не само повече, но и по-благоприятни възможности за изследването. Също така то създава обаче известни неудобства, дори и рискове по отношение на цялостния изглед на тритомника. Така или иначе, поехме този риск с надеждата, че подобен подход само може да допринесе за едно по-цялостно и по-качествено оценяване на събитията, за по-многостранно и по-задълбочено осмисляне на радикалните трансформации.

Днес може съвсем определено да се каже, че най-новата история все още не е свършила, че тя все още пулсира. Тя все още не може да *предостави своето минало* на вниманието и делото на изследователите. Знайно е, че понякога за историческия анализ са необходими поне няколко десетилетия дистанция от времето на конкретно случилото се в миналото, за да може едва тогава, когато всичко вече е уталожено, а разгорещените страсти са достатъчно заглъхнали или изстинали, да се пристъпи към един реалистичен, трезв, обективен и коректен научен анализ, който да реконструира и да обясни достатъчно вярно случилото се. Но в нашата историческа действителност да се изчаква подобен лимит от време реално би означавало да се пропилят много шансове и да се подценят и омаловажат значими събития, които изискват моментен ответ. Професионален и граждански дълг на българските учени е да предложат още сега свои визии и интерпретации за случилото се през годините на нашия преход, да погледнат през оптиката на различни научни дисциплини или теории на станалото.

Затова и творческият колектив, реализирал този том, се нае да понесе своя кръст на научна и гражданска отговорност, за да лансира своите идеи, трактовки или тълкувания. Още повече, че „битката за миналото”, за декретирането, но още повече за доминирането на определен тип дискурси за историята – подалечната или най-новата – е неотвратима и съществена част

от нашата съвременност. И днес също, така както по времето на държавния социализъм, някои политически или интелектуални среди всячески се опитват да наложат като безалтернативни само своите исторически визии, тълкувания за миналото, да „приватизираг“ историята. Затова е особено важно изследователите да се противопоставят на такъв подход, да лансират в обществеността различни визии и интерпретации за станалото.

Факт е, че лявата теория е в голям дълг пред обществото, че е пропуснала много шансове и не участва адекватно в идейно-теоретическите битки за миналото, в острите конкуренции между дискурсите за „истинската история“ на прехода, както и най-вече за времето преди него. Този факт още повече задължава и трябва да импулсира левите, социално-ангажираните изследователи.

Искрено се надяваме тритомникът „Изследвания по история на социализма в България“ донякъде да компенсира редица празноти, пропуски и слабости на левия прочит.

В настоящия момент анализът на нашата най-нова история се намира донякъде, метафорично казано, в крачка с определени събития, процеси или тенденции в общественото развитие, във все още продължаващи и незавършени трансформации в държавата. Това обстоятелство несъмнено оказва влияние върху естеството и спецификата на научното описание и на анализите на всичко, което се е случило през прехода.

От друга страна, това неотвратимо „продължаване“ на историята в нашето време е свързано и с твърде много исторически тайни за определени събития, които още не са „изплували на повърхността“, нито са станали достояние на публичността. Документацията, архивите за такива събития са в процеси на текущо или дори на предстоящо създаване. Много от знаковите фигури на прехода още не са публикували своите мемоари, не са казали своите „последни думи“ за същността и тайните на

прехода. Подобна липса на разработки от видни политически личности в прехода, които да предложат на обществеността своите интерпретации за случилото се в прехода изобщо, или в отделни събития и сфери, също затруднява учените.

Признак на лош научен вкус би било самонадеяното твърдение, че вече са изказани окончателните присъди, че са разгадани последните тайни за прехода. След известно време сигурно ще се наложи осезателната потребност историята да се препрочете наново. Това може да означава само едно-единствено нещо, което впрочем трябва да се отнася и за настоящия том: историята, която той предлага, *не е завършена, не е окончателна*; тя е същевременно *отворена и налагаща последващи изследвания* – дори по същите тези теми или пък по други, различни от тях изследователски полета. При всичките условия и трудности обаче такова съществено обстоятелство не бива да притеснява, нито пък да отказва учените от правото им да се произнесат за събитията, процесите и тенденциите, които са свързани с логиката и развоя на българския преход.

Нещо повече, настоящият том изследвания по историята на социализма в България не може да претендира и за напълно изчерпателен анализ на всички сфери от държавния и обществения живот в посткомунистическия период на най-новата ѝ история. На настоящия етап това не само че не е възможно, но то дори сякаш е и закономерно. Читателят ще забележи, че има – подобно на повествованието и в предишните два тома – „бели полета”, към които изследователският анализ не се е насочил и не ги е осветил достатъчно. В текстовете на някои от авторите на настоящия том присъстват идеи и тези, които са само загатнати, но са много плодотворни. Подобни идеи и тези вероятно следва по-нататък – било от самите тези автори, било от други изследователи – да бъдат далеч по-мощно и задълбочено изучени и интерпретирани.

Освен това в този трети том има и анализи на конкретни обществени сфери, които са предмет на дискусии в самата БСП, а различните версии и аргументи за тяхното научно тълкуване не са изложени. В това отношение следващите издания от поредицата „Изследвания по история на социализма в България“ трябва да запълнят тези празноти, като отстранят подобни пропуски, слабости, едностранчивости или недостатъци.

За да не бъдем голословни, ще посочим само няколко теми, които следва да станат обект на следващи изследвания по този проект. Правим това само като една илюстрация, а не като окончателен или задължителен каталог, към който трябва да бъдат ориентирани бъдещите „творчески интервенции“. Тъкмо поради сегашното им отсъствие, те са творческо предизвикателство и трябва да се възплътят в научни трудове, удовлетворяващи по-широки кръгове читателска публика.

Не може да търпи отлагане едно по-фокусирано и по-детайлно ангажиране на изследователите със сферата на *международните връзки и отношения* както на Република България, така също и на БСП, която има огромна историческа заслуга за влизането на нашата страна в Европейския съюз. Също така реално съществува необходимост от по-мощабни, конкретни и многостранни анализи на ролята на БСП както в света и в единното семейство на европейските социалистически и социалдемократически партии, така също и спрямо нейните нови ангажименти и отговорности към обшоевропейските интеграционни процеси и проекти.

Несъмнено един голям и значим проблемно-тематичен кръг представлява и случилото се със и в самия *партиен организъм на БСП* в условията на драматичния преход към демокрация. Вътрешнопартийната еволюция е благодатен творчески периметър, който поне засега не е достатъчно анализиран. Този проблемно-тематичен спектър все още е сфе-

ра за проявата на пристрастни тълкувания, а не на трезви и обективни изследвания. Новото „*партийно строителство*“, колкото провокативно да звучи това днес в условията на тотално дискредитиране на всякакви типове „социално инженерство“, както и новите форми на *живот в и чрез партията*, също така притежават различни характеристики и особености, които могат и следва да бъдат предмет на научни дирения и дискусии.

Реформирането, идейно-политическото обновление, ценностната преориентация и трансформация, модернизацията и радикалната промяна на организационните механизми на БСП, на технологията на връзките между партийните структури и членове и на отношенията между тях и другите партийно-политически формации и граждански инициативи реално представляват неимоверно широко творческо поле. Българската наука или поне левите интелектуалци и учени все още не са се произнесли и по отношение на ставащото в съзнанието и поведението на представителите на отделните поколения партийни членове. Още повече, че историческите промени се възприемат, оценяват и осмислят по доста различни начини от тях. Тази поколенческа драма е нещо, което заслужава специални научни изследвания, обяснения и интерпретации с най-съвременни подходи и аргументи.

Преходът коренно преобрази цялата *икономическа, стопанска действителност*. Това налага както комплексни, така и конкретно-ориентирани към отделни икономически сфери и социални политики анализи. Специален акцент в тях представлява проблемът за ролята и значението на *синдикалните организации*, на техните връзки и взаимоотношения с партиите и гражданското общество.

Радикалният преход сложи изключително силен отпечатък и върху *българската култура, изкуство, просвета*

и наука. Случилото се с или в тях има сериозни последици не само за настоящето, ала и далеч повече за бъдещето на нашата държава и нация. Сред значими части от българската художествено-творческа интелигенция още битува разбирането, че именно по времето на държавния социализъм е бил „златният век” за културата и изкуството, поради специалните грижи на тогавашната държава за тези сфери. Това е изследователско поле, което изисква една по-балансирана, а и многостранна оценка. Още повече, че процесите в тези сфери съвсем не са еднозначни и заслужават доста по-профилирано научно изследване. В тях са развиха крайно негативни, деструктивни тенденции. Налице са фрапиращи безобразия спрямо съкровищницата на българската култура и изкуство, както и спрямо житейската или творческата съдба на техните кадри. Те също наложително изискват по-различно научно-изследователско внимание и анализ. Лявата теория не бива да стои със скръстени ръце и да бяга от тези предизвикателства, процеси и опасни тенденции в нашия обществен живот. Тя следва да им отдели повече внимание и да ангажира повече изследователи с тях. Научнообоснован отговор очакват такива сериозни въпроси като например този за причините, поради които БСП не съумя да реализира своите социални политики и програми за реформи в тези сфери.

Преходът към партийно-плюралистична демокрация обуславя изключителната актуалност и значимост на проблема за *политическата култура* в съвременното общество и за ролята на *медийте* за нейното формиране. Факт е, че драмата на българския преход създаде реални присъствия на исторически непознати преди в българското общество феномени. Те присъстват във всички политически партии и формации и в определени ситуации придобиват доста отчетлива власт. Нашата наука обаче все още не е изучила тези твърде особени процеси.

Има и други сфери от обществения живот на страната, които заслужават анализ, който в този том липсва. Интересно е да се изследват практическите действия, които БСП е осъществила на власт и в опозиция спрямо сферата на националната сигурност, в правозащитната и правораздавателната система, в здравеопазването и аграрната политика, в политиката с младежта или за равнопоставеността на половете и други. Дори само заради наложителните ограничения в обема на този том, изследването на тези изключително актуални и обществено-значими проблеми или теми от преходната ни история се оказва доста затруднено. Това обстоятелство обаче дава възможности в следващи трудове от нашата поредица те да бъдат обстойно анализирани.

Както и да се погледне, всичко не може да се постави или разгледа в един том. Просто защото историята на нашия преход е вече достатъчно сложна и голяма по обем.

Наистина, за всяка история е трудно, а и отговорно да се говори или пише. Още по-сложно обаче е да се обяснява и тълкува тази история, която все още диша и живее. А такава е историческата тъкан, с която борави, към която е адресирал своите интереси и усилия настоящият том. Това не е оправдание за неговите качества, за постиженията на авторския му колектив или на отделните изследователи в него. То просто е наложително обяснение за високите цели, които изследователският колектив на ЦИПИ си е поставил за бъдещето на проекта „История на социализма в България”. Убедени сме, че сложихме началото на амбициозен научен анализ на лявата идея, на историята и съвременното развитие на левите партии и движения, на ролята и мястото на БСП в европейското развитие на България. И той трябва да продължи.

От редколегията

ПРЕХОДЪТ И ПОУКИТЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА ЛЕВИЦА*

Петър-Емил Митев

Peter-Emil Mitev. THE TRANSITION PERIOD AND THE LESSONS FOR THE BULGARIAN LEFT WING

The paper examines the development of the country as well as the transformation of the Bulgarian Communist Party into Bulgarian Socialist Party. The first crossroad dates from the November '89 Plenum of the BCP till the elections for the Grand National Assembly in 1990. The „Zhivkovism” is rejected. The key alternatives are: „change of the regime” or „change of the system”; nationalistic or European orientation. The party adopts a policy for „de-bolshivisation”. On the second crossroad (July 1990 - December 1991) the Party faces the alternative of being eclectic „modern left” or (left) social democratic party; bipolar political model of stable political centrism. At the third crossroad (1992-1996) the main dilemma shifts in the sphere of the economy: modern or „wild” („neoliberal” or „paternalistic”) capitalism; „nomenclature” or „revenge” („paternalistic”) orientated capitalism. The fourth crossroad reproduces previous challenges with different solutions: eclectic post-communist or (left) social democratic party; dependant allies (Fatherland Front type coalition) or (and) real political partner with liberal-centrist orientation; European or European and Atlantic integration. The answers provide a political perspective of the Party within the post transition period stage. The summarized conclusion is:

* При подготовката на тази статия са използвани материали от изследването „БКП/БСП – незавършената трансформация (1989 – 1997 г.)” на Центъра за изследвания на идеологиите при ФФ на Софийския университет „Св. Кл. Охридски”, в т.ч. протоколи от пленуми и конгреси на БСП, интервюта на автора с П. Младенов, А. Луканов, Д. Станишев, Й. Йотов, В. Шарапов, Т. Живков, Г. Атанасов, В. Фалин, В. Медведев, В. Гребенников и др.

- Bulgarian Socialist Party succeeded to transform itself from one single ruling party during the State Socialism into one of the legitimate parties of the transition period able to govern the country.
- The Bulgarian Socialist Party is faced with the next challenge of transformation from party of the transition into a party of the post transition period of Bulgaria as a member of the EU.

Изминаха повече от 20 години от падането на Берлинската стена и началото на промените в България. Обществената неудовлетвореност от резултатите на прехода не е заглъхнала, дори се усилва. На този фон изпъкват митологеми, които се трупат върху реалните събития и деформират значението им.

Изглежда парадокс. Преходът е успешен: имаме функционираща пазарна икономика, демократична система, членство в ЕС и НАТО. А хората са недоволни. До такава степен, че според изследователски данни оценките за социалистическото минало са преобладаващо положителни, за годините на прехода – категорично отрицателни. Тези мнения не са от рубриката „Любопитно“; те имат преки политически последици. В днешния парламент доминират партии, които изтъкват свое основно предимство: не носят отговорност за прехода.

Общественото мнение изразява парадокс на необичаен исторически опит:

- България *изгради* повече от другите източноевропейски страни в годините на държавния социализъм;
- България *разруши* повече от всички други по време на прехода.

Направени са вече немалко изследвания на различни аспекти на прехода, от различни гледни точки.¹ Бяха предло-

¹ Райчев, А., Стойчев, К. Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989 – 2004. С., 2004; Чалъков, И. и др. Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989? С., 2008.

жени нестандартни отговори на въпроса „Какво се случи?“² Обществеността все още очаква поуката: *А защо точно така, не можеше ли да се случи по-добре?*

Критичната – за политическите сили, и самокритична равносметка не е просто разделяне с миналото. Тя е част от движението напред.

Нека се опитаме да видим възловите измерения на проблема с изричната уговорка, че предложеният анализ не е изчерпване, а само навлизане в темата.

Историческите ракурси

Източноевропейският преход, в който се вписва и българският, е едно от най-големите събития на изминалия век. Значението му проличава в различен исторически контекст.

- 1945 – 1989 г. *Геополитическият*. От Ялта до Малта, от следвоенното разделение на двуполусен свят до еднopolюсна доминация.
- 1914 – 1989 г. *Военният*. От началото на Първата световна война до края на Студената война.
- 1917 – 1989/91 г. *Комунистическият*. От „залпа на Аврора“ до „Беловежката гора“, от раждането на първата социалистическа държава до нейния колапс.
- 1789 – 1989 г. *Революционният*. Европейската революция. От падането на Бастилията до срива на Стената, от провъзгласяването на правата на човека и гражданина във Франция до техния триумф в цяла Европа.

² John Bell (ed). Bulgaria in Tranzition. Westview press, 1998; Калинова, Е., Баева, И. Българските преходи 1939 – 2002. С., 2002; Луджев, Д. Революцията в България 1989 – 1991. Т.1. С., 2009; Томов, А. Оптимистична теория за България. С., 2005; Селени, И. (съст.). Бедността при посткомунизма. С., 2002; Проданов, Г. Генезис на българския политически елит (1990 – 2002). Дисертация. С., 2007; Методиев, К. Генерационна динамика и биологично-възрастови фактори в българската политика (1989 – 2006). Дисертация. С., 2011 и др.

- 1878 – 1989 г. *Националният*. От (новата) поява на българската държава на картата на Европа до (предпоставките за) превръщането ѝ в част от Европейския съюз.
- 1450 – 1989 г. *Системният* (според Уолърстийн). Възникване, възход и гранична ситуация в развитието на капиталистическия свят-система и политическия либерализъм.

Всеки ракурс дава познание за съществени особености на политическия процес, протекъл след 1989-а. За нашата тема особено важни са източноевропейският процес и националният контекст.

Източноевропейският процес

Две ключови събития структурират развитието и системната криза на страните от Източния блок. Заслужава да се припомнят, защото съдържат и отправни точки за отговори на актуални въпроси.

1968-а. Пражката пролет. На 3 януари 1968 г. пленум на ЦК на ЧКП взема решение да освободи първия секретар Антонин Новотни и избира на негово място Александър Дубчек. В продължение на няколко месеца страната се преобразява. Започва радикална десталинизация. Гласността дава възможност да се изяви потенциалът на чешката интелигенция. Демократизацията разкрепостява социално-политическата инициатива. Приема се Програма за пазарни и икономически реформи (разработена от проф. Ота Шик). Комунистическата партия печели небивала масова подкрепа. Събитията в Чехословакия предизвикват нарастващо безпокойство в Източния блок и особено в Москва, Берлин и Варшава. През август войските на Варшавския договор (без

Румъния) навлизат в Чехословакия и я окупираат. В действие влиза доктрината „Брежнев“ – суверенитетът на страните-членки на Варшавския договор е ограничен от тяхната (т.е. на техните номенклатури) „колективна сигурност“. Ирония на историята: СССР смазва Пражката пролет и с това копае собствения си гроб.

На Януарския пленум на ЧКП не е приет никакъв принципиен документ. Взето е едно-единствено политическо решение – смяна на лидера. Формално е взето „в двореца“, но *никой* не го нарича „дворцов преврат“. Не само защото процедурно е легитимно, а преди всичко, защото отключва демократичен процес. Истинският смисъл на едно събитие се разкрива от неговите последици.

Българският 10 ноември беше не по-малко легитимен и също даде зелена светлина на демократичен процес. Нещо повече, Софийският пленум – за разлика от Пражкия, от самото начало афишира „истинска революция“³. Вярно е, че инициаторите нямаха представа колко истинска ще се окаже революцията.⁴ Промяната не остана заключена в „дворец“, а отключи участието на „улицата“. Без 10 ноември не би бил възможен и 18 ноември. По-късните оценки на 10 ноември като „дворцов преврат“ станаха клише, но са неадекватни. Личи стремеж да

³ „Ние добре разбираме, че задачите, които трябва да решим, няма да бъдат леки – отнася се за истинска революция, която е предназначена да освободи творческия потенциал на човека и да създаде условия за пълната му реализация.“ (Заклучително слово на Петър Младенов пред пленума на ЦК на БКП на 10 ноември 1989-а. – *Работническо дело*, бр. 315, 11 ноември 1989.)

⁴ „Когато казах, че трябва да се направи „истинска революция“, имах предвид една конвергенция – да се вземе най-хубавото и от социализма, и от капитализма. В никакъв случай не съм си представял, че ще се излезе извън рамките на социализма, че ще стане това, което се получи на практика. Смятах, че трябва да има пазарна икономика, защото няма по-добра от нея, че трябва да има политически плюрализъм, да се създават условия за опозиция, за политически живот, за демокрация.“ (Интервю с Петър Младенов на 7 март 1996 г.)

се омаловажи, дори дискредитира – със задна дата!⁵ – инициативата на политическия опонент. В същото време обаче оценките отразяват и промяната, която беше настъпила в източно-европейската конюнктура.

1980-а. Гданското лято. В най-голямата полска корабостроителница („Ленин“) по политически причини е уволнена една работничка, чието име ще стане широко известно – Ана Валентинович. Започва бунт, оглавен от работническия лидер Лех Валенса. Работниците окупират завода. Създаден е профсъюз „Солидарност“. Стачки заливат страната с икономически и политически искания. Възниква своеобразно двувластие, прекратено по силов път с военен режим, установен от ген. В. Ярузелски в края на 1981 г.

През 1968-а инициативата за демонтиране на командно-административната система идва *отгоре*, от ръководството на комунистическата партия. Тази инициатива е смазана със сила. На дневен ред идва алтернативата. През 1980-а инициативата за демонтаж вече идва *отдолу* и има антикомунистическа насоченост.

Стопирането на Пражката пролет означаваше, че Източният блок може да бъде преобразен, десталинизиран, ако промени станат в самата Москва. Перестройката на Горбачов беше този шанс. Но времето, през което историческата инициатива можеше да бъде на комунистическите партии, беше отминало. Перестройката в Москва не даде сила на „братските партии“ в Централна Европа, а на техните политически противници. През лятото на 1989-а се състояха първите свободни избори за Сенат в Полша. От сто депутатски места „Солидарност“ спечели 99, а комунистите – едно.

⁵ Призивът, отправен от инициативен комитет за митинга на 18 ноември, започва с: „Проведеният на 10 ноември 1989 г. пленум на ЦК на БКП дава шанс за начало на реални промени в страната“ и завършва с три апела – първият е „Да подкрепим решението на пленума като първа стъпка към обнова“.

Когато говорим за фантастичния успех на „Солидарност“, трябва да вземем предвид целия път, който е изминат още преди горещото Гданско лято на 1980-а. Полша е разтърсвана на два пъти от антисистемни взривове. През 1956-а съветското ръководство е крайно шокирано, когато на гребена на масови вълнения на власт идва Владислав Гомулка, може да се каже „полският Трайчо Костов“. През 1970-а нов бунт сваля от власт Гомулка и извежда на върха Едвард Герек. В продължение на едно десетилетие зрее опозиционно движение, което свързва полската дисидентска интелигенция с работниците и има дори организационно покритие в лицето на КОС-КОР. Едва ли трябва да се подчертава, че в България всичко това липсва – не само ярките избухвания, но и безшумната опозиционна дейност.

Критичните преоценки на прехода поставят въпроса: не беше ли възможен „китайски вариант“. Мнозина леви симпатизанти са убедени, че е бил възможен и че всъщност в това е най-голямата грешка и на Горбачов, и на източноевропейските партии и лидери. Кой знае защо забравят, че и в Китай 1989-а беше ключова: тогава танковете смазаха протестиращите на площад „Тянанмън“. В Китай беше поет курс към пазарна икономика *без* политическа демокрация.⁶ В Източна Европа това не беше възможно.

⁶ „Още по-неподходящо е да се следват западните образци. Ако днес в страна с над един милиард население се допусне провеждането на многопартийни избори, това неминуемо ще повлече след себе си избухването на безредици...“ (*Дън Сяопин*. Китайският път: реформи и стабилност. Избрано. (Митев, П.-Е. Съст.) С., 1999, с. 156.) В името на стабилността: „Трябва решително да се пресичат безредиците, възникващи като резултат от насаждането на буржоазна либерализация и разглаголстванията за такива буржоазни понятия като правата на човека и демокрацията.“ (Пак там, с. 338.) Дори най-радикалният реформатор в ръководството на ККП, Джао Дзъян, отстранен заради защита на протестиращите, твърди: „Моята идея беше, че ръководната роля на партията не бива да се променя, но трябва да се промени начинът, по който тя управлява.“ (*Джао Дзъян*. Затворник на държавата. С., 2010, с. 344.)

В Китай ефектът от насилието в столицата беше опосреден – и неутрализиран, от размерите на страната, от относителната – външна и вътрешна, изолираност на населението и от традициите на конфуцианската култура. Хонконг продължи да функционира, китайската диаспора – да инвестира милиарди. Западът осъди насилието, но не промени своето икономическо поведение. Китай стана член на СТО след „Тянанмън”. (За сравнение – Русия и досега е в чакалнята.)

Нито една от тези особености на китайската специфика не съвпада с източноевропейския казус. Нужно е голямо въображение, за да си представим, че танковете мачкат хора на „Вацлавски намести”, а след това потичат западни инвестиции; вместо нови протести и открит бунт следва бум на икономическата активност и формиране на средна класа, която търси и намира представителство в ... комунистическата партия. През 1968-а Пражката пролет водеше неудържимо към плурализъм, а през 1989-а опитът с насилие да се спрат протестите доведе до ускорен разпад на партийното ръководство. Що се отнася до България, беше направен собствен превод на китайската формула (пазарна икономика *без* демокрация) – „Указ 56 + Член 1”. „Преустройство под ръководството на др. Т. Живков.” Не се получи. Не можеше да се получи.

Китайският модел в Източна Европа – това е носталгичен сън.

Националният ракурс

Има автори, които оценяват прехода като „*буржоазна контрареволуция*” (проф. Йордан Йотов, доц. Иван Костов). Определението не е точно, макар че видимо събитията след Десети ноември опровергават Девети септември. Пътят, който изминават повечето страни към модерността, е верига от

революционни сътресения и обрати. Още Жан Жорес разглежда Френската революция в историческата рамка 1789 – 1871 г. с два основни етапа (първи: 1789 – 1848 г., и втори: февруари 1848 – май 1871 г.).⁷ В нашата съвременност Франсоа Фюре я разшири, като прибави пролог и епilog: 1770 – 1880 г., от опитите за реформи до годината, в която комунарите се връщат от заточение.⁸ Не само якобинската диктатура, и Термидор е част от революционния процес. Докато се стабилизира политическата демокрация, минава поредица от революционни взривове и различни режими. Пътят на Германия е още по-неравен и сложен: революцията от 1848-а, първото обединение в 1870-а, революцията от 1918-а, нацистката революция от 1933-а, възстановената държавност в 1949-а, дублирането ѝ в 1950-а, второто обединение през 1990 година.

Българският път също е трасиран от драматични епизоди. Това не означава, че е лишен от логика. Ще обърна внимание само върху рамката, в която се вписва нашата тема.

Довоенна България се характеризира със забавена модернизация. Най-големият ѝ проблем е раздробеното, неефективно селско стопанство, свръхнаселеност на селото. Политическият елит прави опит да разреже възела със Закон за комасация на земята, промулгиран от Цар Борис Трети през 1943 г. Остава нерализиран поради войната и смъртта на монарха. Политическият режим е авторитарен. Изоставането е двойно.

Форсирана икономическа модернизация след войната. Индустриализация, урбанизация, уедряване на селското стопанство, образователна и битова революция. България изминава по-голям път в хода на социалистическото развитие, отколкото страните в Централна Европа. Най-селската страна

⁷ Вж.: Жорес, Ж. Социалистическая история Французской революции. Т. I. Введение. Москва, 1976.

⁸ Furet, F. Revolutionary France. 1770 – 1880. Oxford U.P., 1995.

в 1945 г. първа в Източния блок започва да произвежда компютри, запаметяващи устройства, работи. Споменът за това развитие остава в сила и по време на прехода: не е толкова чудно, че като най-значимо събитие на XX век беше посочван Девети септември. Новите демократи могат да гледат с насмешка на панелките, но в началото на прословутите 45 години четири пети от българите ползваха външни тоалетни, в сравнение с които скандалната композиция на Черни е просто идеализация. В 1956 г. две трети от шосето между София и Пловдив, първия и втория град на републиката, беше бял път, без настилка. Такъв ли беше пътят между Прага и Острава или между Варшава и Краков? Отношението към миналото не е просто носталгично чувство, това е оценка. Но следвоенната модернизация е едностранчива. Тя е силова. Политическата система е тоталитарна по своята структура, след 1956-а – функционира като авторитарна.

Форсирана политическа модернизация по време на прехода. През 90-те години възниква възможност да се преодолее асиметрията. Вместо това наблюдаваме нова, обратна по знак, едностранчивост: общественият живот се демократизира, в същото време протича деиндустриализация, страната се връща към раздробеното, неефективно селско стопанство, появяват се пустеещи земи. Специално ще отбележа: Законът за реституция на земята от 1992 г. поставя демократичния политически елит под равнището на управленски решения от 1943 г. Обедняване и декласация съпътстват новата социална стратификация. Появяват се отново неграмотни деца.

Синхронизирането на модернизацията остава за след-преходния период.

Ракурсът на площада

Сега нека слезем от абстрактните висоти на макроисторията до площада, на който е излязъл обикновеният човек. Една от важните особености на прехода е, че той е не само национално понятие. „Прехождат“ – всеки по свой начин и на цена, която именно той ще плати – социални, възрастови и етнически групи, различни предприятия, отделни индивиди.

... 18 ноември 1989 г. Студен зимен ден. Хиляди хора са изпълнили до предел площад „Св. Александър Невски“. Духът е излязъл от бутилката. Политическата енергия е отключена и още не е канализирана. Площадът е изпъстрен със самодейни лозунги: „Стига гласност от съгласни!“, „ОФелия в манастира!“, „Има ли живот на Маркс?!“, „Искаме чиста и свята република на изметено!“, „Хора, събудете се! Имате думата!“, „И дойде ден първи!“, „Ноември ще бъде май!“, „Десети ноември – национален празник!“. Карта на България, на която са написани ключовите дати: „1186, 1878, 10 ноември 1989!“⁹ Сега е дори трудно да се коментира. Появяват се ключови думи, които ще направят краткосрочна или дългосрочна кариера. *Тошизъм. Живковизъм. Неоживковизъм. Тоталитаризъм. 45 години.* По различни начини се иска демокрация. Ето и една формула: „Демократизация = гласност + овче сирене!“¹⁰ Забележете: не се иска чуваемост. Никой не си представя, че гласност може да има, но гласът да заглъхне в многогласен хор. И още: не се настоява за *истинско* сирене. Наивно се подразбира, че друго освен истинско не може и да има.

⁹ Първият свободен митинг е документиран от Научноизследователския институт за младежта: Вж.: *Експрес информация на НИИМ*, бр. 34 от 1990 г.

¹⁰ Звучи твърде нашенски и лесно може да мине за сметка на „народопсихологията“, затова ще припомня, че виковете на кавалеристи „Vive Napoleon! Vivent saucissons!“ („Да живее Наполеон! Да живеят колбасите!“) са част от пътя, който изминава Луи Бонапарт до върховете на държавната власт.

Ако се опитаме да обобщим противоречивите надежди и стремежи на хората от площада с по-късното понятие, което използваме и сега, всички те искат *преход от по-лошо към по-добро*. Това е преходът. Всичко друго е от лукавия. Тук вероятно е коренът и на разочарованията, и на продължаващите съмнения, че преходът е завършил.

Въпреки че толкова енергично проповядваше колективизъм, обществото на „реалния социализъм” реално се атомизираше. Политическите връзки ставаха формални. Ефективност придобиваше „втората мрежа”. Членовете на управляващата партия се идентифицираха не като комунисти, а като „партийци”. Преходът означава възстановяване и активизация на обществените връзки, от което бликва извор на огромна енергия. Обща отговорност на политическите сили, които доминираха прехода, е разпиляването и похабяването ѝ в безплодна битка за миналото. За 20 години беше изминат път от „пиянството на един народ”, започнал да прехожда, до тежък следпреходен махмурлук.

Най-важният и най-тежкият въпрос: имаше ли алтернатива?

Политическата инициатива

Събитията са изключително динамични. На 10 ноември Несменяемият е сменен. На 18 ноември трудещите се стават граждани. През декември идеологическата алергия преминава в идеологизирана ярост. Конформистското търпение се заменя с революционно нетърпение. В този контекст логично възкръсват погребани политически партии, от политическото небитие се ражда политическа сила, която се устремява към властта. Първото ѝ искане е: „кръгла маса”.

На въпроса можеше ли БКП да не приеме искането на опозицията за кръгла маса, трябва да се даде категоричен и еднозначен отговор: да, можеше.

Промяната на Десети ноември разкрива различни възможности. Едната може да се нарече *дирижиран преход* и беше демонстрирана по два различни начина от нашите балкански съседи – Румъния и Сърбия. Другата е *консенсуален преход* и беше реализирана в Централна Европа, в Полша и в Унгария. Разликата е във взаимоотношенията между управляващата комунистическа партия и опозицията. В първия случай опозицията е системно маргинализирана (чрез ограничен достъп до националните средства за информация и дори физически „поучавана“ чрез палките на миньорите в Букурещ или на милицията в Белград). Във втория – опозицията става равноправен партньор на „кръгла маса“.

По кой път ще се тръгне, беше в зависимост от относителната сила на двете страни и от политическата воля на по-силната. Антикомунистическата опозиция беше значително по-слаба на Балканите, отколкото в Централна Европа. И тъкмо поради това бяха възможни дирижираната „антибюрокраична революция“ в Белград и „откраднатата революция“ в Букурещ. В България бяха налице всички предпоставки за дирижиран преход, който може да мине без кръгла маса. Дисидентското движение не притежаваше и една стотна част от силата на „Солидарност“, беше твърде ограничено, при това до голяма степен съставено от комунисти, недоволни от режима на Живков.¹¹

Отговор на въпроса защо бяха приети предизвикателствата на кръглата маса се съдържа в една „подроб-

¹¹ В „Големият провал“ (излиза в началото на 1989 г.) Збигнев Бжежински прави сравнителна преценка на кризата на комунистическите режими. Според показателите „обществено активна политическа опозиция“ и „открити искания „отдолу“ за политически плурализъм“ България е на равнище „нула“. Равносметката от десет индикатора: българският комунистически режим е относително най-стабилен (и в Европа, и в Азия!) и дори не е в състояние на криза. – Вж.: *Бжежински*, 3. Големият провал. С., 1991, с. 215.

ност”: диспутът, излъчван по националната телевизия, направи (съ)участник цялата общественост. Това беше смела и – за партийното ръководство, рискована крачка. Променише се радикално обществената атмосфера. Въвеждаше се нов политически език. Синята опозиция придобиваше популярност и сила. С това обаче намаляваше потенциалът на консерватизма, който беше не по-малка опасност за партийното ръководство.¹²

Без Кръглата маса и нейното излъчване сините демократи не биха спечелили и онези места, които им се струваха малко на първите избори. Но тъкмо с това, че надмина по откритост централноевропейските образци, кръглата маса ставаше практическо доказателство за преобразуването на комунистическата партия и нейната способност да демократизира обществото. Не трябва да се подценява и персоналният аспект: партийните лидери придобиваха демократична легитимност. Те също говореха на нов език. Ако едната страна громеше „тоталитаризма” и „комунизма”, другата се разграничаваше от „живковизма”.

Сталинизмът и живковизъм

Диалогът, с който започва българският преход – между Пленума и Митинга, между 10-ти и 18-ти, е твърде своеобразен. Пленумът е единодушен. Митингът е многогласен. Пленумът дава отговор. Митингът задава въпроси.

¹² В края на февруари 1990 г. е (все още) в сила следната оценка: „Главната опасност сега за партията не е опозицията. Това е една опозиция слаба, това е една опозиция без платформа, това е една опозиция без социална база, това е една опозиция без лидери, но това е една опозиция, която паразитира върху голямото недоволство срещу нас и върху нашите грешки, и върху консерватизма в нашата собствена партия.” (А. Лилов пред Февруарския пленум на ВС на БКП на 23 февруари 1990 г.)

Пленумът решава. Митингът издига искания. Пленумът изказва благодарност на Т. Живков. Митингът иска неговата отговорност, и то по най-категоричен начин.

Родено най-напред на площада, понятието „живковизъм” (и съответно „живковисти”) бързо навлиза в партийно-политическия живот. Създава се и специална комисия за разглеждане на предизвиканите от него „деформации”. Официалното определение на режима като „авторитарен” също допринася патосът на критиката да се насочи срещу бившия Първи. През януари той е арестуван и фактът, че това става непосредствено преди партийния конгрес, придобива символно значение. Лишената от всякакви задръжки атака срещу Живков и неговото семейство играе видимо роля на социален отдушник. По степен на персонализираност единственият аналог са събитията в Румъния, които протичат в още по-крайна форма, в съответствие с крайностите на самия Чаушеску.

Проблемът е в това, че ключово понятие в преоценката става именно „живковизмът”, а не сталинизмът; разновидността, а не видът.¹³ По този начин се създава и впечатление, че става дума за вече преодоляно явление: самият Живков е на подсъдимата скамейка, режимът му – заклеймен и отхвърлен.

От 18 ноември публичен проблем става отговорността и вината през продължителното монополно управление на БКП. В хода на един революционен процес динамиката на събитията се определя от *мярата на отрицанието*, от взаимоотношенията отрицание – съзидание, негативизъм – конструктивност. Политическите сили се поляризират.

¹³ „Не е лесно да се определи българският режим. Най-общо – *неосталинизъм*. Живков беше най-близо до Кадар. Разграничи ги най-вече моралът: Живков затъна в корупция и непотизъм. Отгук и политическата линия през 80-те години все повече се раздалечаваше.” (Интервю с А. Луканов на 29 март 1996 г.)

Линията на СДС става *максимализиране* на отрицанието до отговорност и вина на всички комунисти.¹⁴ Линията на БКП е *минимизиране* на отрицанието до отговорност изключително на „първия партиен и държавен ръководител”. Резултат от тази линия е *заместването на сталинизма с „живковизъм”*. Пряк политически израз намира в хода на XIV извънреден конгрес.¹⁵ Парадоксално и Антон Югов, наред с Бойко Трайчов Костов, се оказва на гребена на антиживковистката вълна. Разбира се, сталинизмът присъства в критични преоценки,¹⁶ но толкова повече изпъква аберацията на идеологическото обобщение.

В същото време общественозначимата цел е да се *рационализира* отрицанието, неизбежно и необходимо при системен преход. Идеологическото знаме, което е избрано, не е адекватно средство за постигането на тази цел. Т.нар. „Априлска линия” е българският превод на първата, частична и ограничена, през 80-те години вече изчерпана, но исторически много важна, първа десталинизация – хрущовското „размразяване”. Да се отрече първата десталинизация, а сталинистът-генерал, конспирирал срещу нея, да стане съюзник по пътя към втората, радикална десталинизация и пазарна реформа, е политически абсурд. Твърде голям, за да бъде случайност. Събитията съвсем скоро ще покажат скритата логика.

¹⁴ През февруари 1990 г. за последен път СДС – чрез говорителя си Г. Спасов, се обръща към „хилядите честни комунисти” и ги противопоставя като потърпевши на „номенклатурата”. След това антиноменклатурният патос почти без остатък преминава в антикомунистическа реторика.

¹⁵ Делегати и гости на конгреса са изключените за дисидентство Ч. Кюранов, Н. Василев, В. Дърва и сталинисти като ген. Цв. Анев, В. Иванов и А. Югов – министър на вътрешните работи през периода на най-големи репресии след 9 септември 1944 г.

¹⁶ На Декемврийския пленум (1989 г.) А. Луканов анализира опасни тенденции на ресталинизация през последните години от управлението на Т. Живков.

Избирането на ген. Анев във Висшия партиен съвет има символно значение: партията се променя, но все пак така, че в нея остава резервирано място дори за непреклонни сталинисти.

Дебюрократизирането на партията

Освобождаването на политическата инициатива във от партията намира аналог и допълнителен стимул в разкрепостяването на вътрешнопартийната инициатива. Появяват се реформаторски течения, които печелят определена популярност в интелегентски кръгове и в страната. Общата им насоченост е към деболшевиизирането на партията, но програмните акценти са различни.¹⁷

Допускането на другомислие в собствените редове легитимира новото лице на партията не по-малко и едновременно с признанието на политическите опоненти чрез Кръглата маса. Реформаторските течения играят сапъорска роля със своя авангардизъм; те фактически помагат на партийното ръководство промяната, за която партийната маса не е достатъчно подготвена, да бъде възприета като умерена, балансирана. Вътрешнопартийният плурализъм носи дивиденди и по още една причина. Новите партийни формации влизат в конкуренция както с политическата опозиция, така и помежду си. Всичко това създава широки възможности за управляемост на един сам по себе си спонтанен процес.

¹⁷ *Алтернативно социалистическо обединение (АСО) – фракция в БКП*, се отличава с най-острата антиноменклатурна критика, която го сближава с антикомунистическата опозиция. В изборите за ВНС се явява със самостоятелна (!) листа. *Път към Европа* поставя цивилизационни акценти: най-съществено значение има култивирането на ориенталската почва, а не просто изтръгването на тоталитарните плевели. Тактическата формула е: „Радикални цели с умерени средства”. *Движение за демократичен социализъм (ДЕМОС)* набляга на технократични и икономически аспекти на прехода. В тактически план се отличава с най-голяма умереност.

През пролетта на 1990 г. управляващата партия разформирова първичните организации в предприятията и е подложена на нарастващ натиск на национално равнище. В същото време притокът на нови членове продължава. Пред партийния дом от сутрин до вечер се събират активисти, членове и симпатизанти, които емоционално обсъждат, спорят и оценяват, приемат и отхвърлят различни гледни точки за хода на събитията и участието в тях. Тежката, тровава, силно бюрократизирана управляваща партия започва да се превръща в самодейна политическа организация. Това е равностойно на ново политическо чудо. *Реплики от онова време: „Мамутът оживя!“ (А. Мирчев); „Най-безнадеждното нещо – апатията, е отстранена“ (Л. Стайков).*

Поредицата от политически инициативи – смяната на върха, възстановяването на политическия плурализъм, осъждането на „Възродителния процес“, „Манифестът за демократичен социализъм“, Кръглата маса, новото име – създават демократичен политически капитал.

През юни бившите комунисти печелят първите свободни избори.

През септември първият конгрес на обновената партия (обявен за 39-ти) заседава в наскоро опожарения партиен дом и най-малко от всичко прилича на „конгрес на победителите“.

Втората крачка се оказва по-трудна от първата.

„On s’engage et puis on voit?”¹⁸

През пролетта на 1990 г. в средите на левицата се оформя една наполеоновска илюзия: първо да спечелим из-

¹⁸ В свободен превод: „Да влезем в по-сериозен бой, а после ще видим“. Знаменитата реплика на Наполеон Бонапарт, използвана от Ленин, за да мотивира курса към революционно овладяване на властта..

борите, а после ще видим.¹⁹ Характерно е, а сега изглежда трагикомично, че подобна ориентация се наблюдава и от другата страна на барикадата.²⁰

Следват непредвидени – и от двете страни, събития. Напрежението ескалира.

Политическият резултат от изборите е нова фаза от фактическо двувластие. Партията контролира институциите, опозицията – улицата и все повече медиите. (Тъкмо за да се избегне тази ножица, на централноевропейските кръгли маси се договарят властови позиции.) В центъра на столицата противостоянето е най-остро и демонстративно: властовият бастион на Партията срещу палатковия лагер на Опозицията. Технологиите на щурма остава (странно) неизяснена, но психологията му е пределно ясна. Партийният дом е предизвикателство, символ на тоталитарния монопол върху властта, изграден и поддържан преди всичко с огромни субсидии от държавния бюджет. Логично – според чл. 1. Но по същата логика с отмяната на чл. 1 статутът му следва да се промени, да бъде предоставен на държавата. Вече се знае, че така постъпват бившите комунистически партии в Централна Европа, без да допуснат допълнително да се нагнетява напрежение.²¹

В България надделява друго мнение. Пожарът дори го втвърдява. Възможността да се приеме благоприятен закон при наличието на парламентарно мнозинство във ВНС не е използвана, въпреки готовността на д-р Дертлиев да сътрудничи. Става неизбежно – рано или късно имуществото да бъде иззето вече не

¹⁹ Коментирана е на пленум на ВС (7 май 1990 г.) от А. Мирчев, зам.-завеждащ орготдела на ВС на БСП.

²⁰ Председателят на СДС д-р Желев изтъква, че проблемът не е да се спечелят изборите – ясно, че ще бъдат спечелени. Въпросът е да се постигне „разгромна победа“.

²¹ Още на Националната кръгла маса в Унгария (13 юни – 18 септември 1989 г.) УСРП демонстрира готовност за финансово самоограничение. Споразумението включва превеждането на средства от партийния бюджет за нуждите на опозиционните партии. У нас подобен факт би се възприел като доказателство, че опозицията е „купена от комунистите“.

доброволно, а наказателно. Въпросът се обсъжда няколко пъти.²² Позицията на партийния лидер остава категорична.²³ Споделя се от немалко партийни членове, особено възрастни, които си спомнят „гладните стотинки” на своя членски внос, но забравят за държавните левове. Най-същественото е, че отказът от непомерно имущество²⁴ се възприема като отстъпление или дори капитулация, а не като пребазиране и нормализация, задължителна за равните шансове на партиите в новото политическо пространство.

Новият кръстопът пред левицата изглежда по принцип полък: да се продължи вече започнатият реформаторски курс. Оказва се, че не е така: партията е пред втори „Рубикон”, който ще премине едва след няколко години и след тежко поражение.

БСП има два типа възможности:

А. Максимално *задържане* на властта;

Б. Оптимално преразпределяне и *трансфер* на властта.

Събитията показват все повече ориентация към отстъпването на властови позиции само под силен натиск и когато е абсолютно необходимо.

Декември 1989-а. Отказ от конституционен партиен монопол (чл. 1).

²² „Бяха правени редица опити да се стигне до решение в Председателството, което да освободи партията от едно морално бреме. Това не стана. Въпросът доби особена острота на Общопартийната конференция в началото на август. Там беше направено предложение от наговарената с такава задача комисия... Това предложение се сблъска с твърдата позиция на мнозинството в Председателството и във ВС на БСП.” („Алтернативата”, представена от проф. Ч. Кюранов пред 40-ия конгрес на БСП; съавтори са Ч. Кюранов, А. Томов, Л. Кючуков, Ф. Боков, Г. Пирински, Д. Йончев и Н. Темелков – *Дума*, 17 декември 1991 г.)

²³ „Пред дилемата капитулация или репресия, аз предпочитам второто. Това е политически дивидент.” (А. Лилов пред пленум на ВС на БСП на 23 октомври 1991 г.)

²⁴ В т.ч. стопанисвани от партийни фирми първокласни хотели в черноморски курорти, в Боровец, Хисаря, София („Рила”), както и доминиращи градския център сгради на окръжните комитети.

Февруари 1990-а. Отказ от ППО в предприятията.

Юли 1990-а. Отказ от президентската власт.

Декември 1990-а. Отказ от еднопартийно правителство.

Събитията на политическата сцена се развиват по-динамично от въображението на основни актьори.²⁵

Необходима е една година – от декември 89-а до декември 90-а, за да се измине пътят от конституционния до фактическия отказ от партиен контрол върху властта. Задържането му е нежелание след А да се каже Б. Разбира се, победата на парламентарните избори през юни е достатъчно основание да се състави еднопартийно правителство – но в условията на нормален парламентарен режим, а не в хода на системен преход. Новият стар премиер прави всичко, за да се изработи консенсуална правителствена програма: повикани са американски експерти, привлечени са най-изявените икономисти от двете страни. Все едно: опозицията не желае да даде нови властови шансове на БСП. Кабинетът не е в състояние да освободи цените и да поеме неизбежния шок на масово недоволство. Стига се до остър недоимък на пазара.²⁶ Стачна вълна показва, че еднопартийното правителство е еднопартийна грешка.²⁷

Въпросът обаче не се свежда до конюнктурата.

²⁵ „Лично мен не ме тревожи особено пет или десет години ще изпълнявам днешните функции”, споделя П. Младенов в качеството си на генсек и държавен глава в първия си разговор с М. Горбачов (5 декември 1989 г.). – *Факел*, 3/2005, с. 335.

²⁶ Понятието „Луканова зима” е част от политическата митология. Складовете са пълни със стоки, които очакват пазарни цени. Блокирането е политическо. Опозицията директно предупреждава как ще се възползва от ситуацията: в Народното събрание А. Йорданов прочита с възмущение документ от кухнята на кабинета как биха изглеждали цените след освобождаването им.

²⁷ „Това беше голяма грешка. Може би най-голямата грешка, която съм направил.” (Интервю с А. Луканов на 29 март 1996 г.) По думите на Луканов той е бил категорично на мнение, че трябва да се създаде коалиционно правителство. Заявил е, че няма да участва в правителство, което не е коалиционно. Много силно е бил атакуван, притиснат от Лилев, Джурев, Ст. Тодоров. Казали му, че „предава партията”, и в крайна сметка се съгласил да оглави еднопартийно правителство.

От електоралния пиедестал (2,8 млн. гласа!) се вижда възможността за (сложно) дирижиран преход. Тактическото задържане на властта е част от промислена стратегия, която включва пренареждане на политическите инструменти („назначаване” на капиталисти и агентурна манипулация²⁸) и вариант Б на партийна еволюция. Изборът е между две насоки:

А. Приетата идейна ориентация към „демократичен социализъм” да се разчете организационно-политически като „социална демокрация”, да се преобразува партията, като се заложи на социалдемократическите принципи и ценности, без да се съобразява със сталинистите, дори с тяхното напускане.

Б. Приетата идейна ориентация към „демократичен социализъм” да се разчете като „демокрация” плюс „социализъм” и (постепенно) да мине на заден план, за да се наложи посткомунистическа аморфна формулировка („модерна лява партия”), която позволява на сталинистите да намерят в нея своето място, без да се съобразява с реформаторите, дори с тяхното напускане.

В първия случай акцентът пада върху *промяната*, във втория – върху *единството*.²⁹ В първия – върху *силата на принципа*, във втория – върху *принципа на силата*.³⁰ В първия – върху *политическата перспектива*, във втория – върху *биографичното минало*. В първия – върху *инициативата* и

²⁸ „Българският път няма по-голяма обремененост от бившата Държавна сигурност. Трябваше наистина да се изтеглят агентите, внедрени в опозицията.” (Интервю с А. Луканов на 29 март 1996 г.)

²⁹ „Промяната е въпрос не на украсяване, а на оцеляване. Не „промяна, колкото може, и единство, колкото трябва”, а тъкмо обратното е законът на деня – промяна, колкото трябва, единство, колкото може.” (Силвия Недялкова – делегат от АСО, пред 40-ти конгрес.)

³⁰ „Не може да се иска от партията да бъде друга. Тя е такава, каквато е, и такава, каквато е, тя е една силна партия.” (А. Лилов, пленум на ВС съвместно с ПГ, 15-16 юни 1991 г.)

самодейността, във втория – върху ролята на *апарата*.³¹ В първия се разчита на *високото образование*, във втория – на *партийния стаж*.³² В първия се търси изход от външната изолация чрез нов имидж и сближаване с *европейските* социалдемократически партии, във втория се запазват, без каквато и да е критична преоценка, отношенията с *КПСС*.³³

Двете линии се оформят след 39-ия конгрес и достигат до завършено – идейно и организационно, противопоставяне на 40-ия. Кръстопътят е ясен и за двете страни. До него се достига след тежко и мъчително осмисляне. Преминава се през остри сблъсъци. Драматични епизоди. Персонални конфликти.³⁴

Този период – базов за по-нататъшното партийно развитие, все още не е подложен на научно изследване и политически анализи. Сам по себе си диспутът е показател за демократизация и политическа зрелост. Не може да се каже същото за крайното решение.

Ретроспективно, от дистанцията на времето – двадесет години по-късно! – изглежда твърде неприемливо и просто

³¹ „Да на: несъгласието с разпускането на клубовете през лятото на 1990 г. Не на: омаловажаването на недалновидното разпускане на клубовете като някакво недо-разумение... Не на: посткомунистическия модел партия, посочен в политическия доклад на 40-ия конгрес със скрития, но жив демократически централизъм, с водещо апаратно начало.” („Две политически тенденции в БСП” във виждането на ОСД. – Дума, 8 февруари 1992 г.)

³² „Всеки интелектуалец, който напуска тази партия, вече е повод за тревога. Но, странно нещо, на това се гледа като на нещо много леко и кой знае колко несъществено.” (В. Дърва пред пленум на ВС на 23 октомври 1991 г.) Логиката е: същественото е да се осигури участие във властта, а интелигенцията няма как да бъде далеч от властта.

³³ „Трябва ясно да се каже, че западните социалистически и социалдемократически партии не приемат БСП като социалистическа партия, гледат на нея като на комунистическа партия. Това е истината.” („Алтернативата” на проф. Ч. Кюранов и др.)

³⁴ Изнасят се и извън страната. „Луканов е способен човек, но разцепва партията... Някои тук у вас залагат на Андрей. Това, разбира се, е ваша работа. Но онова, което прави той, е опасно за партията.” (А. Лилев в разговор с М. Горбачов, Москва, 6 май 1991 г. – *Факел*, 3/2005, с. 364.) Истината е, че Андрей Луканов беше единственият лидер, който може да разцепи партията, но категорично отказа да направи това.

странно, че социалдемократизирането на партията е отхвърлено директно на партиен конгрес.³⁵ Приведената аргументация е видимо несъстоятелна и не би могла да обясни победата на „твърдата“ линия. Два фактора придобиват тежестта на аргументи.

Първият е *външен*: опитът на доскорошните „братски партии“ в Централна Европа. Преобразуването им в социалдемократически води до разцепление, рязка загуба на електорат и политическа тежест. Този опит е тълкуван, без да се вземе предвид политическата перспектива, в която инвестират обновените партии.³⁶

Вторият е *вътрешен*: поведението на политическата опозиция придобива агресивен и *реванистски* характер. България ще стане единствената страна, в която новоизбран парламент се открива (на два пъти!) от представители на политическа формация, сътрудничила с нацистите през Вто-

³⁵ „Социалдемократизирането на Българската социалистическа партия е най-лесният и най-бързият, но не и най-верният път за промяната на партията. Това означава в български контекст връщане с 40-50 години назад; в световен социалдемократически контекст – признаване на необходимостта от обновление, защото точно това правят сега най-силните социалдемократически партии.” (Лилов, А. Политически доклад пред 40-ия конгрес на БСП. – *Дума*, 16 декември 1991 г.). Разбира се, правят се не по-малко категорични възражения. „Няма нищо вярно в това, че социалдемократизирането би ни върнало 40-50 години назад. Мисля, че нашите колебания по този въпрос отразяват не само дълбоко вълпената в съзнанието ни още от сталинско време алергия към „социалдемократия”, те отразяват и характерните за нашето политическо поведение през последната година двойственост, непоследователност и мудност. Ние все още стоим разкрячени – с един крак в миналото и с другия в нашето сложно време. А в такова състояние е почти невъзможно да се върви напред.” (А. Луканов пред 40-ия конгрес на БСП.)

³⁶ Промяната в партията „трябва да я съхрани като политически фактор, а не да я остави като един призрак, какъвто призрак броди из Източна Европа.” (А. Лилов пред пленум на ВС, 23 октомври 1991 г.) Две години по-късно „призракът”, възплътен в „Социалдемократия на Полската република”, печели изборите и идва на власт. В Унгария през периода 1990 – 2010 г. същият „призрак” в лицето на УСП управлява три пълни мандата – общо 12 години, значително повече от участието на БСП във властта. И това е след разцепление, при което комунистите остават в партията и запазват името ѝ, а реформаторите я напускат.

рата световна война. Само в България *реституцията* става всеобхватно икономическо искане, без да изключва незаконно забогателите по време на войната и дори придобили те недвижима собственост на евреи, изселени по Закона за защита на нацията.

Въпросът е, че цялата еволюция на антикомунистическия блок е обусловена от характера на политическия процес и следователно – от поведението на самите екскомунисти. Основният аргумент за задържане на промените се връща обратно като основен мотив за синя агресия: „комунистите мимикрират!”

Политическият процес все повече се превръща в своеобразна „канадска борба”. Това предизвиква вътрешно разделение и от двете страни на барикадата на „умерени” (реформатори в БСП, либерали и центристи в СДС) и „твърди” (консерватори и сталинисти в БСП, „кинжали” в СДС). В политическа игра с нулев резултат „твърдостта” на БСП провокира настъпателност на СДС, усилва позициите на радикалните антикомунисти, които на свой ред допринасят да се укрепи и аргументира позицията на консерваторите в БСП.

В това противостоене се ражда двуполусният модел и се губи националният интерес. В дълбочина става разминаване на *дейност* и *власт*.

Социалистическата партия е заинтересована от гледна точка на *дейността* да има културна, интелигентна, конструктивна, *качествена* опозиция; от гледна точка на *властта* – некомпетентна, деструктивна, некачествена *опозиция*.

На свой ред интересите на опозицията също се раздвояват: от гледна точка на *властта* да има срещу себе си непроменена, консервативна комунистическа партия, която тотално да помете; от гледна точка на *дейността* – да проти-

востои на обновена, реформираща се партия, която успешно да намери своето място в новото политическо пространство.

Става дума за качеството на формирация се политически елит на прехода.³⁷

Новото политическо пространство

Вляво от БСП има значителен потенциал. Почти сто хиляди души гласуват да се запази комунистическата идентификация. Регистрирана е нова БКП. Конкурентоспособността ѝ е блокирана още на старта: видимо неадекватен лидер с още по-неадекватно скрито досие. Основната част от комунистите остава в БСП.³⁸

Вдясно от БСП е възстановената БСДП(о), водена от харизматичен лидер. През 1990 г. д-р Петър Дертлиев е най-популярният деец на СДС и изпъква като най-силен оратор във ВНС. Партията му е приета в Социнтерна. Към нея се насочват мнозина бивши комунисти, но дискриминационно отношение спира този поток. Д-р Дертлиев беше изстрадал своя антикомунизъм. Това не му попречи да остане във Великото Народно събрание, когато част от демократичната опозиция го напусна, за да предотврати приемането на нова конституция и следователно възможността БСП да спечели още един актив. След приемането на конституцията започва подготовката на нови избори.

³⁷ Взаимодействието на политическите антагонисти е директно коментирано. „Трябва да избегнем вариант на политически сценарий, който упорито ни се налага от нашия главен опонент. Това е „втвърдяването“ на партията, връщането ѝ към сектантските рефлексии от миналото, превратното тълкуване на дискусиите в нея. Отговорът трябва да бъде ускоряване на промяната.“ (А. Луканов пред 40-ия конгрес на БСП. – *Дума*, 16 декември 1991 г.)

³⁸ В. Спасов посетил Т. Живков (1996 г.) и предложил да му „възстанови партийното членство“, убеждавал го да се кандидатира за президент от името на БКП. Живков отказал: „Не мога да вървя срещу моята партия. Комунистите сега са преди всичко в БСП.“ (Интервю с Т. Живков на 25 септември 1996 г.)

Фактически БСП влиза в ролята на арбитър между трите фракции в СДС – СДС-движение, СДС-център и СДС-либерали. Това е ключов момент в изграждането на ново политическо пространство. В СДС-движение бяха дясната Демократична партия, „кинжалите“, екстремистите. В СДС-център – социалдемократите. Синята бюлетина получи крайната десница.³⁹ Центристите и либералите останаха вън от парламента. Проблемът беше не само въпрос на политически морал, но и на политическа позиция. В действие влезе сталинската формула: най-близките са най-опасни.⁴⁰ Пътят на БСП към Социнтерна е зависим от становището на БСП. Необходим е или диалог и компромис с Дертлиев, или да бъде елиминиран. Въпросът в този вид не е обсъждан, но принципното отношение към компромисите възпроизвежда поляризацията и предизвиква дори лична конфронтация.⁴¹

³⁹ Вече самият факт, че се запазиха цветните бюлетини, даваше предимство на „първосигналното гласуване“. Прогнозите на социологическите агенции бяха опровергани тъкмо поради това, че се базираха на рационални отговори. Д-р Дертлиев по-късно споделяше, че негови почитатели – за да го подкрепят! – са гласували със... синята бюлетина.

⁴⁰ На пленум на ВС съвместно с ПГ председателят на партията определя конкретни нейните противници. Започва с президента. „На второ място бих сложил СДС-център. Тази формация и нейният лидер искат да се явят, според мен, в ролята на спасители на демокрацията в България както от десния екстремизъм в СДС, така и от „престъпната“ БСП... Те ще си дават вид на умерени и ще подготвят разправата, удара срещу нашата партия. Това е моето мнение и аз не го крия.“ На трето място е БЗНС-единен, в който са дългогодишните „оранжеви“ съюзници. И на четвърто място са екстремистите от СДС-движение. (А. Лилов пред пленума на ВС съвместно с ПГ на 15-16 юни 1991 г.)

⁴¹ „Аз не мога да приема този политически и морален почерк – може да не съм прав, но твърдя, че съм прав – в който политическият компромис преминава отвъд допустимите политически и морални граници... Аз не те смятам, Андрей, за голям тактик. Аз смятам, че твоите компромиси понякога са опасни.“ (А. Лилов пред пленум на ВС на БСП, 8-9 ноември 1990 г.) „Допускам, което е твърде вероятно, драматично, даже трагично развитие на събитията в България, и въпреки това смятам за свой дълг и за-напред да провеждаме линия на споразумение, линия на търсене на разумни компромиси, колективно, след зряло обсъждане.“ (А. Луканов пред същия пленум.)

След избори `91 БСП получава фактически монопол в лявото политическо пространство.

На поредния 40-ти конгрес е избран лидер, който е доказал, че ще се придържа към твърдата линия.⁴² Социалдемократическата тенденция е двойно маргинализирана – и в партията, и вън от нея. Част от реформаторите напускат БСП.⁴³ Други остават и формират „Обединение за социална демокрация”.

Избраната стратегия (вариант Б) изглежда работи. През 1991 г. (тъмно) сините печелят властта, но с ниско качество на управлението успяват да я удържат само година. Достатъчно, за да нанесат тежки удари на селското стопанство и на научния живот. На предсрочните избори `94 махалото се връща в обратна насока. Политически център не възниква. „Нови” и „стари” социалдемократи обединяват усилия (коалиция ДАР) и доближават, но не преодоляват бариерата.

Съставено е отново еднопартийно правителство на БСП. Идва ред на обратната страна на медала.

Успехът не е тъждествен с властта, а с резултатите от упражняването ѝ.

„On s'engage et puis on voit.” Видя се в 1996/1997 г.

Левицата измина пътя от наполеоновската илюзия `90 до Ватерло `97, от максималното задържане на властта до „сдаването” ѝ с уличен ритник.

Оптимистичният опит за *консенсуален* преход преминава през манипулативен опит за *дирижиран* преход и завършва с поучителен *изпуснат* преход.

Изпуснат? Не от всички.

⁴² „Аз съм решителен противник на идеята за прибързаното и принудително разпускане на партийните организации по месторабота във всичките ѝ варианти – чрез общонароден референдум, чрез промяна на конституцията, чрез новия закон за партиите, чрез едностранно или на реципрочна основа разпускане. За мен тази идея е антидемократична по същество и неприемлива за болшинството от българските комунисти.” (Жан Виденов пред пленум на ВС на БКП на 23 февруари 1990 г.)

⁴³ Създава се Гражданско обединение за републиката (ГОР) с председател А. Томов.

Икономическата инициатива

Кръглата маса постигна консенсус по отношение на перспективата: демокрация, пазар, Европа. Изглежда трудно-обяснима степенята на непоносимост между двата антагониста, до която ще се стигне.

Консенсус наистина беше постигнат, но само по отношение на общата насока на общественото движение, а не на неговите *варианти*.

1. Оставаше открит въпросът: какви правила и позиции ще определят шансовете да се попадне в горните слоеве на новата социална стратификация?
2. И още: какво ще бъде относителното значение на „правилата” и какво – на „позициите”?

Нямаше и не можеше да има споразумение за лустрацията. Нито за приоритета на реституцията или приватизацията. Консенсусът означаваше: капитализъм ще има. Но кой ще бъде капиталист и как ще бъде легитимиран? Това трябваше да се реши чрез борба. Необичайна борба – не просто да бъде предпочетена една или друга управленска програма пред алтернативата на опонента, а за водещо място в новото социално и политическо пространство чрез изтласкване и/или маргинализиране на политическия противник, третиран като враг. Неизбежно се появяваше и „враг с партиен билет”. Такава е логиката на субектната борба: междупартийната конфронтация прераства и се преплита с вътрешнопартийна. Парадоксът е двоен. Разигравана се политическа игра с нулев резултат тогава, когато трябва да се постигне обединение около конструктивни национални програми. Арбитър в борбата става милионният електорат, на чиито плещи се възправят новите

елити, докато сам той се разслоява и пропада към ниските етажи на новата стратификация.

Не трябва да се учудваме, че политическият език се отдалечава от политическата рационалност. Нямаше как в тези условия да бъде описана адекватно капиталистическата перспектива. „Капитализъм” оставаше мръсна дума. „Синята идея” и „сполуката” бяха смокинови листа. Социалистите клеймяха програмата на СДС като „реставраторско-капиталистическа”; демократите разобличаваха: „Оказа се, че БСП е за капитализъм”; „Капиталисти-монополисти стават довчерашни номенклатурчици”. Едва сега, когато крайният резултат стана очевиден, се появиха рационални оценки на протеклия процес. Научихме например, че г-н Иван Костов е използвал различни средства, „за да създаде синя буржоазия. Работа доста кална, но не и срамна.”⁴⁴ Ясно е защо не е срамна: алтернативата е „червена буржоазия”. Третата възможност – израстването на средна класа от гражданското общество чрез развитие на пазарните отношения по различни начини беше ограничавана и спъвана.⁴⁵

Това е отговор на въпроса имаше ли алтернатива. През 1990-а спестяванията в ДСК бяха повече от 20 милиарда. Можеха да се превърнат в живи пари, да се инвестират, да се допълнят с кредитиране. Акцентът падна не върху предприемаческата дейност, а върху присвояването на държавната собственост и най-често – похабяването ѝ. „Входно-изходната” икономика, развихрила се по времето на кабинета „Беров”, беше път към безпътицата на периферния капитализъм.

През 1994-а левицата получи огромно доверие, за нея гласуваха два милиона и двеста хиляди избиратели. Новото

⁴⁴ И. Беров във в. „Седем”, 11-17 февруари 2004 г.

⁴⁵ Най-енергичен опит за теоретично осмисляне и практическо реализиране на гражданската алтернатива беше направено в Добруджа от Георги Желев.

правителство се изправи пред проблем, който стоеше в началото на промените: *икономическа реформа или стабилизация*. През ноември 1989-а един млад икономист даде ясен отговор на страниците на в. „Работническо дело”: реформа.⁴⁶ Името му стана известно по-късно. Без да идеализираме Иван Костов, трябва да се признае, че социалистическият кабинет през 1995/1996 г. не можа да стигне до същия ясен отговор и продължи да налива вода в каца без дъно, в губещите държавни предприятия. Министър от кабинета препоръча да не се връщат на банките взетите кредити. Последваха банкови фалити и инфлационен срив. Спестяванията на хората излетяха през комина на инфлацията. Твърдокаменният лидер, който системно критикуваше партията си за „бягство от властта”, подаде оставка.

През втората половина на 90-те години икономическият модел на прехода окончателно се оформи. В България „позициите” се оказаха по-важни от „правилата”. В научната литература (проф. Иван Селени, САЩ) преходът в Централна Европа беше характеризирани като „неолиберален” и описан като „капитализъм без капиталисти”. В Югоизточна Европа – като „неопатерналистки” и съответно „капиталисти без капитализъм”.⁴⁷ Разбира се, разминаването на системата и субекта може да бъде само временно. Българският преход също приключи, макар по-късно и на цена, непосилна за мнозина.

Няколко политически решения промениха мястото на страната, измерено с международни мерки (брутния вътре-

⁴⁶ „В този момент исторически дълг на партията е да стартира без повече колебание едновременно с политическите и радикалните икономически реформи и така да даде шанс на бъдещето.” (Костов, И. Никаква отсрочка. – „Работническо дело”, 30 ноември 1989 г.)

⁴⁷ Вж.: Eyel, G., Szelenyi, I. and Townsley, E. Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe. London and New York: Verso, 1996.

шен продукт и индекса за човешко развитие), и доведоха до колективно и масово обедняване.

- Аграрната реформа, с която земята се връща в „реални граници” и кооперациите се „ликвидират”. Резултат: реално ликвидиране на огромна част от животновъдството, разделяне на земята на нископродуктивни малки парчета, изкоренени лозя, дори розови насаждения, пустеещи земи. Политическа отговорност: СДС, кабинет на Ф. Димитров.
- Масова приватизация на повече от 1100 предприятия (предшествана от „входно-изходно” обезценяване) обогатява приватизационните фондове, а след това те (85%!) са ликвидирани.⁴⁸ Първата крачка към деиндустриализация на страната. Политическа отговорност: БСП, кабинет на Ж. Виденов.
- Банков срив и хиперинфлация. Политическа отговорност: БСП, кабинет на Ж. Виденов.
- Касова приватизация, при която на непазарни (вкл. скандално ниски) цени са продавани държавни предприятия. Втората крачка към деиндустриализацията. Политическа отговорност: СДС, кабинет на И. Костов.

Новата социална стратификация възникна чрез *разрушаване* на материални ценности, създадени от българския народ, от обикновените хора. В същото време тези хора останаха с най-ниските пенсии и заплати в цяла Източна Европа.⁴⁹ Некласически път на капитализъм, който дори през „дивия” период на XIX век се формира чрез жестока експлоатация, но при *създаването* на материални ценности.

В България преходът започна с най-много шансове за приемственост, а достигна до най-тежки форми на разрушител-

⁴⁸ И в Чехия имаше масова приватизация; 90% от приватизираните предприятия продължават да работят, у нас – 15%!

⁴⁹ Вж.: *Селени, И.* (съст.). Бедността при посткомунизма. С., 2002.

ност. Парадоксът съдържа историческа отговорност на партията, която има най-голям управленски стаж, разполагаше с най-подготвени кадри и беше в най-благоприятни стартови позиции.

Разтвори се раната на прехода, която не е зараснала и досега.

В 1997 г. БСП се изправи пред нов кръстопът. Само благодарение на компромис, който постави националните интереси над партийните страсти, беше запазена политическата перспектива. Получи се така: електоралните успехи станаха предпоставка за стагнация, управленската катастрофа стимулира партийното реформиране, допълнително мотивирано от появата на втора парламентарна лява партия. Беше утвърден курсът към социалдемократизация, преоценено беше отношението към политическия център, към НАТО.

Резултатът пролича през 2001 г.: възприеманият като „камикадзе” лидер на левицата беше избран за президент.

Етнополитическата инициатива

През лятото на 1989 г. България е страната с най-висок градус на етническо напрежение, въпреки че на „Косово поле” Милошевич вече е яхнал коня на сръбския национализъм. „Възродителният процес”, иницииран от Т. Живков, без да е обсъждан в Политбюро, и дори без да е съгласуван с Москва⁵⁰, внасяше националистичен допинг, с който трябва да се укрепи режимът.

⁵⁰ „Смяната на имената е идея лично на Тодор Живков. Той искаше да изиграе и Русия, и историята. Времето за такова действие беше пропуснато. Тодор Живков не смееше да съгласува този въпрос със съветското ръководство. Това беше много рискован ход. През зимата на 1984-1985 г. от Москва се обади секретарят по идеологията в ЦК на КПСС, за да попита: „Какво става у вас? Каква е тази история?” (Интервю с Г. Атанасов на 5 ноември 2009 г.) Етнонационалната тема не е била за segната в единствения разговор на Т. Живков с К. Черненко като генсек на КПСС. (Интервю с М. Гребенников, преводач на срещата, 12 ноември 2009 г.)

След 10 ноември най-високият праг, който трябваше да преодолее преходът, беше етническата конфронтация. Управляващата партия можеше да се опита да разиграе националистическата карта, както направиха съседни на Изток, или да разреши заплетения възел на „възродителния процес“. Беше избран вторият, верният път. Решението, взето на 29 декември 1989 г., беше най-значимата политическа инициатива след началото на промените.

Българският етнически модел е конкретно историческо понятие, това е специфичният начин да се намери изход от задънената улица на междуетнически отношения, в която „възродителният процес“ беше запратил страната. Българският етнически модел е трансформация на етнически противоречия и конфликти в политически процес, който ги неутрализира и дава възможност да се възстановят добросъседските отношения във всекидневието на християни и мюсюлмани. Обратният процес протече в Босна – политическите противоречия бяха трансформирани в етнически конфликт.

През последните години проличават кризисни симптоми. За да запази своята жизненост, българският етнически модел се нуждае от по-нататъшно развитие. Изпъкват етническите аспекти на социалното неравенство, особено по отношение на българските роми. Появи се нов радикален етнонационализъм. Възникват системно напрежения около т.нар. изборен туризъм. От развитие на вътрешнопартийната демокрация се нуждае Движението за права и свободи, което изигра важна конструктивна роля в българския преход, но заедно с това понесе и отговорност за негативите му. Афиширана от неговия лидер, хипертрофирана от политическите противници.

През 2011 г. страната отново се разтърсва от етнополитически вълнения. През 1989 г. върху отношенията между българи и турци се наслагваше произволът и аморалността на държавно

действие. През 2011 г. – върху отношенията между българи и роми се наслагва аморалността на държавно бездействие, което осигурява безнаказаност на престъпен „цигански барон”.

През 1989-а изходът беше в демократизация на режима.

През 2011-а изходът е същият, макар че вече не става дума за „режим”, а за толкова съществената „крация” в самото понятие за народовластие.

Геополитическата инициатива

Оптималният преход изискваше, от една страна, ясна геополитическа (пре)ориентация на вътрешните политически сили, а от друга – разбиране и подкрепа на водещите западни държави.

За БКП/БСП и двата аспекта бяха с повишена трудност.

Западът прояви подчертано диференцирано отношение към страните от бившия Източен блок. Приличаше на награди за колективно дисидентство, за антикомунизъм или (поне) реформаторски социализъм. Поляците получиха опростени дългове, унгарците – крупни инвестиции.⁵¹ България е по-скоро наказана. В началото на 1990-а се очертава възможност да бъде разсрочен външният дълг. След това споразумението е отказано. Наказанието цели БКП, но засяга цялата страна.⁵²

⁵¹ „Унгарците имаха по-голям дълг от нашия, но тях просто ги поеа и ги пренесоха на ръце през пропастта. Разсрочиа дълга им, помогнаха им, а след това, макар че дългът им остана голям, инвестициите балансираха икономиката.” (Интервю с А. Луканов на 29 март 1996 г.)

⁵² „Възлова роля изигра посещениято на Бейкър в България. Ние тогава може би направихме грешка. Младенов, аз, Бойко Димитров се постаряхме да се представим откъм най-добрата си страна. Бейкър беше много впечатлен. Вечерта в „Шератон” той се среща с ръководството на СДС и им казва: *“Вие имате много силен противник. Това са хора, които много добре знаят какво искат и са много добре подготвени.”* Не мога да докажа, че има пряка връзка, но именно след това Дойчбанк се оттегли от тази организация, която бяхме създали, за да се помогне за изплащането на българския външен дълг. Именно след тази среща престана да ни върви.” (А. Луканов, цитираното интервю.)

Отношението на западните сили, и особено на САЩ, има не само идеологически, но и (преди всичко) геополитически измерения. Следят се връзките на БКП/БСП и КПСС. И в очите на българското обществено мнение това е критерий за обновяване. Реформаторските течения настояват за критична преоценка.⁵³ Това не става до момента, в който КПСС е забранена. Отказът да се осъди Августовският пуч в Москва става индикатор за неререформираност и изиграва своята роля за загубата на изборите през октомври. Светва „сигнална светлина“ за цената на еkleктичния „вариант Б“ и отказа от социалдемократизация на партията. Но самокритична преоценка липсва и в политическия доклад на 40-ия конгрес.⁵⁴

Европейската ориентация още в първата година на прехода е израз на прагматизъм и съдържа несъмнена заслуга на партийното ръководство.⁵⁵

Пътят към Европа беше изминат от страната, без да предизвика разделение на еврофили и еврофоби. Едва сега се появиха евроскептици, които при това в основата си са българоскептици. Друг е въпросът с отношението към НАТО. Партий-

⁵³ Два месеца преди Августовския пуч в Москва и последвалата забрана на КПСС въпросът е поставен достатъчно категорично на пленум на ВС и ПГ: „Партията не е преценила своите отношения с КПСС, а това се налага, ако тя иска да запази своето бъдеще.” (Открито писмо до членовете на БСП от ПГ „Социалдемократическа платформа Европа” и „Депутати за национално съгласие”, 14 юни 1991 г.)

⁵⁴ В доклада се отчита „огромното отражение” на самия опит за преврат, а не на погрешната линия на ръководството на БСП по повод на преврата (Вж.: *Лилов, А.* Политически доклад пред 40-ия конгрес на БСП. – *Дума*, 16 декември 1991 г.). „Позицията на Председателството и на самия Висш партийен съвет по преврата в Москва на 19 август т.г. беше причината за остри спорове. Допуснатата беше политическа грешка с далеч отиващи последици. Упорството, с което тази грешка беше защитавана и след провала на преврата, говореше за опит да се минимизира сериозна политическа неадекватност и беше проява на стил от миналото.” („Алтернативата”, представена от проф. Ч. Кюранов на 40-ия конгрес.)

⁵⁵ Първият кабинет на А. Луканов сключва първата икономическа спогодба с ЕИО. Великото народно събрание приема решение, което изразява желанието на Република България да стане пълноправен член на Европейската общност (22 декември 1990 г.)

ната маса трудно се освобождаваше от идеологическите наслонения, нагрупани по времето на Студената война. Партийното ръководство недооценяваше предупреждението на президента Желев, че „пътят към Европа преминава през Вашингтон”. Дори ако се отчете преувеличението, остава в сила първостепенно обстоятелство: за да се спечели доверието на западните, в т.ч. европейските сили, беше необходимо ясно разбиране, че *европейската* интеграция е и *евроатлантическа*. В средата на 90-те години беше намерен двусмислен изход: въпросът за НАТО трябва да се реши чрез референдум (без да се посочва каква ще бъде партийната позиция на самия референдум).

За разлика от европейската, атлантическата крачка беше иницирана непосредствено след падането на кабинета Виденов и щеше да остане траен пасив на социалистите, ако становището на партията не беше променено. Г. Първанов и неговият екип проявиха гъвкавост: партията (основателно) се обяви срещу „удара” на НАТО в Югославия, но не и срещу самия Алианс. БСП допринесе да се консолидира положителното обществено отношение към членство на България в НАТО.

Ако търсим перспективата, трябва да признаем, че има и неизвървян път на евроинтеграцията, който предстои. Европейските стандарти се различават от българските, особено в такива чувствителни области като правосъдието, но също и в начина на мислене и начина на живот. Дълбок провинциализъм тежи върху националното съзнание. Хайне беше казал някъде, че лицата на хората приличат на километрични стълбове – на челата им е написано разстоянието от столицата. Дефицитът на европейска политическа култура днес е по-ясен отвсякога, не може да се скрие и на представителни форуми. И още по-необходимо е неговото преодоляване. Със сигурност може да се каже, че политически бонус ще има онази политическа сила, която допринесе за това.

Геополитическата инициатива има още един аспект: отношението към съседите. Когато се връщаме към изминалите години, можем да кажем, че 15 януари 1992 г. е звезден миг в българския преход. България призна първа суверенитета на всички републики от бивша Югославия. Германия призна само Словения и Хърватска. Непризнаването на Босна беше една от предпоставките – не казвам причините – за кървавата война. Особено важно беше признаването на Македония, макар че по-късно – против политическата логика – беше оспорен македонският език.

Условие за влизането на България в Европейския съюз бяха добросъседските отношения и може да се каже категорично – България няма териториални претенции към своите съседи, тя преболедува македонската независимост.

Сега страната стана част от европейския авангард на Балканите. Геополитическата инициатива се преформулира: съдействие по отношение на Западните Балкани да влязат в Европейския съюз, като покрият европейските стандарти. Най-труден и деликатен е проблемът с Република Турция. Нито една политическа партия не разполага с нещо повече от обща нагласа – положителна или отрицателна. А със сигурност становището на България ще бъде особено важно.

Алтернативите

Няколко кръстопътя маркират пътя, изминат от левията – и от страната, в хода на прехода.

Първият кръстопът е „от десети до десети” (от Ноемврийския пленум `89 до изборите за ВНС `90).

„Живковизмът” е отхвърлен. Ключовата алтернатива е: „смяна на режима” или „смяна на системата”. Фактическо-

то развитие: опит за „истинско преустройство”, който преминава в революционна „смяна на системата”. Последователно се преминава през няколко предизвикателства:

- Запазване или промяна на политическия режим („живковизъм” или „истинско преустройство”). Отговор: 10 ноември; 18 ноември.
- Балкански национализъм (и изолация) или завръщане в Европа (курс към геополитически поврат и излизане от изолация). Отговор: 29 декември.
- Запазване на партийния монопол или признаване и диалог с политически опоненти (курс към плуралистична демокрация). Отговор: отмяна на чл. 1, Кръгла маса.
- Запазване или принципен отказ от утопични цели и „демократически централизъм” (курс към деболшевизация). Решение: вътрешнопартийни течения, XIV извънреден конгрес, „Манифест за демократичен социализъм”, нов устав, референдум за смяна на името на партията.

Вторият кръстопът (юли 1990 г. – декември 1991 г.). Политическият и психологическият контекст е променен и изисква конкретизация и по-голяма яснота и в идеологическата ориентация, и в политическата перспектива. Два взаимосвързани ключови въпроса изпъкват в проблемната ситуация. *Каква партия е БСП и какво място в политическото пространство следва да заеме?*

Алтернативите:

- Еклектична „модерна лява” или (лява) социалдемократическа партия.
- Двуполусен политически модел или стабилен политически център.

Третият кръстопът (1992 г. – 1996 г.). Основната дилема се пренася в икономическата сфера.

- Модерен или „див” („неолиберален” или „патерналистичен”) капитализъм.
- „Номенклатурен” или „реваншистки” („патерналистичен”) капитализъм.
- Европейска или евроатлантическа интеграция.

Четвъртият кръстопът (1997 г. – 2001 г.) възпроизвежда предишни предизвикателства, но с други отговори.

- Еклектична посткомунистическа или (лява) социалдемократическа партия.
- Зависими съюзници (коалиция тип ОФ) или (и) реален политически партньор с либерално-центристка ориентация.
- Европейска или европейска и атлантическа интеграция.

Отговорите осигуряват политическа перспектива на партията в следпреходния период.

Равносметката

След динамичния старт партията се променяше много по-бавно от бившите комунистически партии в Централна Европа. Тя запазваше твърдото ядро, което осигурява електорална стабилност, но заедно с това получаваше и бремето на неговите стереотипи. Единството беше платено с висока цена, която все още се изплаща. Движението напред бе затруднено и от необратимо изтичане на интелектуален потенциал. От друга страна, би било късогледство да не се види, че у нас може би още по-бавно и мъчително ставаше формирането на либерален политически елит и че двата процеса не само че имат обща историческа основа, но и пряко си взаимодействат. Може да се потърси и по-общ регионален контекст: балканските политически елити се оказаха с по-малък демократичен потенциал в сравнение с централноевропейските. Утежнява-

що обстоятелство: в условията на остра политическа и идеологическа конфронтация формирането на новите елити се съпровожда и от тяхното деформиране. Така, въпреки фундаменталния факт, че на Балканите масите по-трудно възприемат новите политически стандарти, равнището на елита може не само да изостане от обществените потребности, но и да падне под равнището на очакванията и изискванията на масите. В крайна сметка те ще припознаят за свой лидер човек, за когото най-много може да се каже: той е като нас.

Двойното начало на българския преход – 10 и 18 ноември, беше едновременно закъсняла Пражка пролет и подранило Гданско лято.

Нито реформаторите в управляващата партия, нито дисидентите вън от нея бяха достатъчно подготвени за участие в безпрецедентен политически процес. Политическата криза, която започна през 1989-а, беше скоротечна. Не позволи на българската интелигенция отчетливо да се структурира, да се диференцира, да измине необходимия път към политическа зрелост. Разграниченията станаха по-късно, вече в други условия и с други мотиви.

Поуките

- Политическата инициатива, способността и готовността за инициатива, са най-големият капитал на една партия в условията на преход. Демократичното лице на голямата партия на левицата беше изградено с поредица от инициативи: 10 ноември 1989-а, 29 декември 1989-а, януари – април 1990-а, януари – май 1990-а, юли 1991-а.
- Вътрешнопартийната и обществената инициатива се намират в синхрон. За да променяш обществото, е ну-

жен кредит на обществено доверие, а за това е нужно да си решен да променяш себе си.

- Основно условие за трансформация на партията е отношението ѝ към властта. Критерий за промяната е поставянето на националните интереси над партийните. Рецидивите са наследство на политическото високомерие.
- Левицата има неестествена генерационна ахилесова пета, която не може да бъде прикрита или компенсирана с избирането на млади ръководители.
- Преходът е надпревара с времето. Забавеното реформиране, изоставането от динамиката на промените води до разминаване на дейността на политическата партия и дневния ред на обществото.
- Етнополитическата инициатива осигури път към нормализация на политическия живот в условията на прехода през 90-те години. През първото десетилетие на новия век българският етнически модел е в криза, която изисква нови инициативи.
- Историята е поливариантна. Това личи най-ясно в епоха на радикални преобразования. Българският преход е успешен, но далеч от оптималния вариант.
- Отклонението от оптималния вариант се корени в простора и шансовете за икономическа инициатива. Шансове получиха „политически капиталисти”, назначени отгоре за сметка на израсли отдолу способни предприемачи. Водещите партии на прехода поеха фактическа отговорност за олигархичните деформации на българския капитализъм.
- Различните варианти на отношение към инициативата намериха отражение в политическите вътрешнопартийни дискусии. В техния център е социалдемократизацията на партията. Дискусиите не стигнаха до коренния проблем за отношението към икономическата инициатива.

- С проби и грешки левицата усвояваше изкуството на политическите компромиси и се освобождаваше от разбирането на политически съюз като повторение на следвоенния ОФ. Събития през 1991-а, 1994-а, 2009-а маркират този път и показват, че не е завършен.
- Монополът в лявото пространство увеличава тежестта на политическото присъствие, но и ограничава възможностите за маневриране. Отношението между партиите със социалдемократическа ориентация е твърде конюнктурно и до голяма степен йерархизирано.
- От първостепенно значение за нормалния политически живот е наличието на стабилен политически център. Опитите да се печелят дивиденди за сметка на центъра (особено след лоялно сътрудничество с центристски партии) се наказват от десницата.
- Левицата доказва, че не е лидерска партия, но системно има лидерски проблеми, които невинаги успешно решава.
- Интелектуалната инициатива има стратегическо значение в преходни епохи: поради широкия спектър на възможности за политическо действие и поради безпрецедентния характер на ситуацията. В следпреходния период проличават допълнителни утежняващи обстоятелства, преди всичко деинтелектуализацията на обществения живот. Свидетели сме и на опити да се институционализира чрез хунвейбински подход към науката и висшето образование.

2009-а се раздели на две политически полугодия. През първото БСП завърши успешно, за първи път след 1990-а, пълен управленски мандат. През второто – партията е в най-критичното положение, в което е попадала след началото на промените.

Изглежда като парадокс, който не може да се обясни само с външни фактори, дори ако към тях прибавим неадекватна предизборна стратегия и погрешна кампания.

Резюмиращият извод е:

- БСП успя да се преобразува от единствена, пълновластна партия на държавния социализъм в една от легитимните, способни да управляват партии на прехода.
- На БСП ѝ предстои да се преобразува от партия на прехода в партия на следпреходна европейска България.

И в двата случая трансформацията означава криза. Втората криза дори е по-тежка. Изправяме се сякаш пред втори парадокс: успешният изход от едната криза става предпоставка за другата.

Крачката напред изисква аналитично мислене и самокритичен подход. Нека не забравяме за една политическа ценност, която Конфуций формулира по следния начин:

„Прощава се всичко на онзи, който не си прощава нищо!“

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗЪМ И ПРЕХОД

Нора Ананиева

Nora Ananieva: CONSTITUTIONALISM AND TRANSITION

The paper examines the origin and the development of the new Bulgarian constitutionalism, the Round table exchange of ideas and the debate in the Great National Assembly on the principles, values and solutions for the radical change of the economic and political system through a new constitution. The study is divided into two parts. The first one deals with the cleavages and contradictions, but also with the ways of finding and elaborating the necessary common constitutional grounds and the important role of the Bulgarian Left in this process. The second part of the study presents an attempt to follow and analyze the development of the so called „real constitution” in the course of 20 years of implementation.

The conclusion summarizes the challenges for the constitutional development of the country, connected first of all with the level of political and constitutional culture of the political establishment.

ПРЕДИСЛОВИЕ

На 12 юли 1991 г. Седмото Велико Народно събрание прие, а на 13 юли влезе в сила новата, Четвъртата за нашата история Конституция. Тя беше подписана от 313 народни представители при необходими 267 за квалифицираното мнозинство от 2/3. Тази Конституция действа вече повече от 20 години. Върху нейната основа се извърши дълбока реформа на икономическата и политическата система. В нейните рамки се осъществиха различни политически и управленски алтернативи, протече евроинтеграционният процес.

Зачената в обстановка на остра политическа конфронтация, Конституцията периодично беше подлагана най-често на изцяло безпочвена критика. Атаките срещу Конституцията имаха, имат и днес своята кулминация в тезата, че едва ли не

Конституцията (тази малка книжка от 49 страници, със 169 члена и 13 параграфа) е универсалният „виновник” за крайно несправедливото разпределение на тежестите на прехода. Сред мотивите срещу действащата Конституция могат да се срещнат и рудименти на първоначалното ѝ заклеяване като „комунистическа”, т.е. „сатанинско дело”, и най-нови „железни мотиви” за отминалото време на „преходната конституция” и за необходимостта от „постпреходен” основен закон.

20 години са време, за което се ражда и получава гражданска зрялост цяло поколение. 20 години са достатъчен период за оценка на качеството и жизнеспособността на Конституцията. Днес може да се погледне на прехода през призмата на Конституцията, която създаде стратегическата рамка за промяната и за бъдещето на страната. Възможна е и оценката при какви обстоятелства и защо БСП превърна приемането на Конституцията в кауза и как беше защитена тази кауза през следващите десетилетия. Казано с повече патетика, става дума и за оценката на делото и високата морална отговорност на всички онези, които издържах на неистовия извънпарламентарен натиск, и които в условията на други държави биха се гордяли с делото си като „бащи на конституцията”.

Именно заради последователното си участие в „конституционната революция” българската левица е най-заинтересована от истината за създаването и съдбата на действащата конституция, която трасира пътя ни към Обединена Европа. Ние нямаме право да се повличаме по течението на „мозъчни центрове”, които, по сполучливата метафора на младата българска изследователка на прехода у нас Достена Лаверн, са наложили „блокиращи ензими” за всяко различно мнение. Такъв „блокиращ ензим” тежи и върху темата за Четвъртата българска конституция, за която едва ли не може да се говори единствено с „разобличителен патос”.

Да се разблокира този „ензим“, означава, наред с другото, да се отговори с достатъчна степен на истинност на такива въпроси като: правилно ли беше очертан пътят, възможни ли бяха алтернативи, създадох ли се нормативните условия за наистина демократична, наистина социална и наистина правова държава; и още – изневери ли БСП на традиционните си идеали и ценностна ориентация, успя ли и чрез участието си в създаването на Конституцията, и чрез политиката си – в управлението и в опозиция – да отговори пълноценно на заложените в духа и буквата на Конституцията повели, да се противопостави на тежненията да се провежда политика встрани, покрай и дори против изричните конституционни изисквания?

Всеки нормативен текст разкрива своята жизнеспособност не в изолирана, а в динамична обществена среда, в ежедневен сблъсък с практиката. А животът – и на държавата, и на обществото, и на отделния гражданин, има и други, освен нормативните движещи сили. Затова и тръгваме от понятието „конституционализъм“, чрез което могат да се обвържат и изследват не само идеите, ценностите и конституционните норми, но и практиката по тяхното приложение. Чрез понятието „конституционализъм“ могат да бъдат съпоставени юридическа и фактическа конституция. А това дава възможност конституционните принципи да се видят през призмата както на институционалното развитие, така и на процеса на създаване на конституционната политическа култура.

Още в самото начало, без каквато и да било пристрастна апологетика, може да се направи обобщената оценка, че след влизането на Четвъртата българска конституция в сила, при неизбежни за такъв преходен период възходи и спадове, през кризисни моменти „на ръба на Конституцията“, у нас беше конструирана и се задейства европейска конституци-

онна държава от последното, най-модерно поколение. Става дума за възприетите дух, ценности и принципи, за конституционната характеристика на държавата, за формата на държавата – република с парламентарно управление, и за системата от права и свободи от личен, социален и политически характер. Не е случайно обстоятелството, че присъединяването на България към Европейския съюз не наложи съществени конституционни промени. Четвъртата алинея на чл.5 от Конституцията, по силата на която „международните договори, ратифицирани по конституционен ред, обнародвани и влезли в сила за Република България, са част от вътрешното право на страната” и „имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат”, имаше при това решаващо значение.

Конституцията не беше замислена и не се доказва като преходна. Нито един от 18-те конституционни проекта, депозирани официално във Великото Народно събрание, не съдържаше такова виждане. Опитите с днешна дата да се припише на Четвъртата българска конституция някакъв преходен характер и с това да се мотивира изчерпването на историческата ѝ мисия, са лишени от сериозни исторически и документални основания. Още в дебатите на Кръглата маса конституционните идеи и споразумения по същество се диференцираха на две групи: едната, ориентирана към внасянето на неотложни изменения и допълнения в действащата от 1971 г. Конституция, втората, насочена към предстоящата учредителна мисия на Великото Народно събрание.

В този смисъл конституционният брод за преход през бурните води на промяната беше гарантиран отделно, още в рамките на действащата конституция. Целта беше да не се допусне хаос, граждански размирици, нито някакъв род двувластие, така характерни за подобни радикални поврати

в човешката история. Някои от оценените като неотложни конституционни промени имаха, естествено, принципен характер и затова по естествен начин бяха включени в новия конституционен документ. Но между внесените от 35-то Народно събрание изменения и допълнения на действащата Конституция и депозираните във Великото Народно събрание конституционни проекти лежеше почти цяла година, наситена с бурни събития, в хода на които излезлите на авансцената политически сили узряваха в своите виждания за обновена България.

Оценката, че днес България като принципи и институционална конструкция е модерна конституционна държава, не включва лековерното твърдение за завършеност и най-вече за необратимост. Всяка конституция не е съвършена, нито може да бъде ценност сама за себе си. Тя съдържа и статичен, и динамичен момент. Статичен характер има обвързващата сила на върховния закон, гарантираната чрез тази сила стабилност на основния правов ред и на държавата, и на обществото. Що се отнася до динамиката, тя насочва към целта на всяка конституция да преобразува съществуващото в обществения живот многообразие от интереси, стремежи и поведение в политическо единство на народа. А това единство никога не се постига нито автоматично, нито веднъж завинаги. То се ражда, формира, придобива плътност и действеност в реалния живот на конституцията.

Затова от гледна точка на ценностите и принципите, фиксирани в Конституцията, присъединяването на страната ни към Обединена Европа може да играе ролята на своего рода „конституционен борд“, да подсилва допълнително статиката и стабилизиращата роля на върховния закон. Но това не бива да ни прави глухи и слепи за онези фактори и явления, които във вътрешен план илюстрират развитие и поли-

тическо мислене „отвъд”, „встрани” и „против” Конституцията. Конституционната култура, обединяваща и знание, и поведение, не се ражда в „звездния миг” на приемането на една конституция. Тя се отглежда, минава през конфликтен процес на узряване, дори при онези, които встъпват в длъжност чрез конституционна клетва.

В този смисъл сама по себе си и най-добрата конституция има нужда от историческо време за узряване на заложения в нея конституционализъм. До голяма степен е естествено догонващото действие на конституционализма. Проблемът е, че в условията на днешна България дефицитът на конституционна политическа култура – и във властта, и в обществото, а и в медийната среда, не намалява с времето. Този дефицит, в съчетание с мащабите на обедняване на населението, формира благоприятна почва не толкова за повлиян отвън, а за собствено наш политически популизъм. Провалът на социално-икономическия преход, измерен дори само с мястото на България в класациите на ООН за „човешкото развитие” (от 27-мо място през 1987 г. до 61-во през 2008 г.), не може да няма отражение, обратно негативно въздействие върху системата на политическата власт. А за да се търси и види това отражение, не е задължително да се изповядва марксизмът.

1. СЪЗДАВАНЕТО НА НОВАТА БЪЛГАРСКА КОНСТИТУЦИЯ

1. Идеите за нова конституция малко преди и по време на Кръглата маса

Нашето развитие след Десети ноември 1989 г. отначало плахо, а много скоро с бързи темпове започна да се вписва в общата източноевропейска тенденция за създаване на нови конституционни основи на прехода и на новата конституционна държава. В това отношение няма особено значение

въпросът за избора на времето за свикване на конституционно събрание, колкото и да се спекулира на тази тема. Обстоятелствата във всяка държава протичаха различно и формите на преход и промяна се решаваха не само под влияние на общата външна тенденция, но преди всичко в конкретната национална обстановка. Вътрешните предпоставки за промените в България могат да се групират около два основни фактора: кризисните процеси в системата от 80-те години на миналия век и въздействието на съветското „преустройство”, най-вече върху българската интелигенция. Кризата имаше преди всичко икономически измерения, които много скоро се отразиха върху политиката. От този период датират критичните самооценки, интензивното търсене на контакти със Запада, натрупването на външен дълг, решенията за създаване на смесени предприятия със западни фирми и капитали, прословутият Указ 56 за допускане на частна предприемаческа дейност и пр.

Амбицията на Тодор Живков да противодейства на съветската „перестройка”, като я изпревари със собствена политика на реформи, но и търсенето на решения за изход от кризата не само на икономическата, но и на социалната и политическата система, даде живот на т.нар. Юлска концепция от 1987 г. В тази концепция се очерта сериозно отстъпление от предишни идеологически догми. След 40-годишно прекъсване се направи опит в партията да се легитимира понятието „плюрализъм”. Постави се въпросът за раздвижване на гражданското общество чрез „неформални организации”. Лансира се една странна, останала неразбрана, идея за „извеждане” на БКП от битието ѝ на „етаж” от държавното управление при съхраняване на нейната „авангардна роля”.

Немалка част от обосноващите идеи отиваха не само встрани, а директно против конституционната рамка от 1971 г., изградена изцяло върху идеологическата предпоставка за по-

стигнат „развит социализъм”. Във връзка с това неслучайно се поставя въпросът за подготовката и приемането на нова конституция. Обосновката е направена лично от Тодор Живков в края на август 1989 г. на заседание на Политбюро, на практика – броещи дни преди 10 ноември 1989 г.

Малко по-късно, но след смяната на Тодор Живков, по време на семинар в Софийския университет и на дебати в Клуба за подкрепа на гласността и преустройството, на съвсем малко разстояние от „Белия дом”, се лансира идеята за провеждане на избори за Велико Народно събрание (понятието е заимствано от Търновската конституция), което да приеме нова конституция. Става дума за коренно различно виждане за нов върховен закон и за неговото предназначение. За разлика от Живковата идея за нова конституция, в случая става дума за „улавяне” на избуялите обществени нагласи за промяна, за отражение на силно критичните настроения под влияние и на руската „перестройка”, и на кризисните явления в страната. Тази идея получава своето развитие. Чрез нея за пръв път се отива „отвъд перестройката”, тръгва се към смяна на системата, колкото и късно да се появява тази цел като формулировка.

Логично е, че идеята за свикване на Велико Народно събрание и за приемането на нова конституция се поставя още на първата, предварителна среща, за да стане по-късно основна тема и предмет на консенсуса на Кръглата маса. Във връзка с това принципно значение има въпросът за представителността на Кръглата маса, доколкото опозицията заявява претенциите си да говори единствена „от името на народа”. Такава претенция имат на предварителните разговори и социалистическите масови обществено-политически организации, макар че много скоро техните ръководства преминават от въпросите „Те кои са?” и „Знаят ли те ние кои сме?” до въпроса „Знаем ли вече ние кои сме?”

Открит е и въпросът за представителността на продължаващото да действа 35-то Народно събрание. Искането на опозицията „нищо един закон или важно политическо решение да не може да се взема от правителството и Народното събрание без предварителното съгласие на Кръглата маса“, с мотива за „нелегитимността“ на всички все още действащи институции на „стария режим“, трудно се съчетава с очакването именно 35-то Народно събрание да приеме най-неотложните промени в старата конституция. Самото съгласие за мирен преход чрез политически диалог и съгласие предполага определена приемственост и в институционален план. Конституционната и законодателна основа на мирния преход не можеше да бъде създадена по друг начин, освен чрез действащите в новата обстановка стари институции, колкото и да се оспорва тяхната легитимност.

Това до голяма степен шизофренично поведение има, разбира се, своето обяснение. В своя предговор към стенограмата на Кръглата маса д-р Желев признава, че и идеята за Кръглата маса, и формулираните от лидерите на СДС още на първата им среща с ръководството на БКП пакет от идеи за изграждане на нова политическа система са били „горещо прегърнати от Андрей Луканов“ до степен, че той ги е „осиновил“, че ръководството на БКП в началото едва ли не е иззело инициативата на Кръглата маса.

Въпросът „Кой кой е?“, дори в един начален етап на демокрацията, може да се реши легитимно едва след свободни избори. Важното в случая е доколко общата посока на дебатите на Кръглата маса и постигнатите на нея споразумения отговарят на обществените очаквания. Публикуваните на 16 февруари 1990 г. резултати от социологическо изследване за отношението към Кръглата маса показват, че към нея проявяват голям интерес близо 54% от анкетираните, 27% имат общ

интерес, 10% малко се интересуват и само 3,5% от българските граждани нямат никакъв интерес.¹

Още в началната фаза на Кръглата маса основните участници в нея заявяват своите виждания за новата конституционна държава. В разгърнатите изложения на БКП, СДС, БЗНС, дори на младежките и женската делегации, се смесват оценки за предишния режим с вижданията за необходимата конструкция на новата политическа система, с предложения за пътищата към нея, обосновката за неотложните, макар и временни конституционни решения с идеи и принципи на бъдещия, изцяло нов конституционен проект. Кои са съществени различия, които предопределят изострените противоречия, на моменти – опасността от прекратяване работата на Кръглата маса? И кои са общите оценки и виждания, които правят възможно постигането на съгласие?

Експозето на СДС, представено от д-р Желев, започва с основополагащата идея на опозицията, че „най-важната тема, която интересува всички ни еднакво: разграждането на тоталитарната система в нашата страна”, е предварително условие „за получаване на така необходимата ни икономическа помощ от Запада”.² Постоянно, на моменти ултимативно, се поставя въпросът за Държавна сигурност, за подслушването и следенето, за разпускане на партийните организации по месторабота, за нов статут на радиото и телевизията, за необходимата материална база за пълноценна дейност на опозицията и, разбира се, за поемане на отговорността и вината на БКП за ексцесиите на предишния режим. Любопитно е, че по никакъв начин в изказванията на опозицията не присъства понятието „капитализъм”; то е заменено с понятието „демо-

¹ *Работническо дело*, бр. 47, 16 януари 1990 г.

² *Кръглата маса*. Стенографски протоколи. 3 януари – 15 май 1990 г. Фондация „Д-р Желю Желев”, С., 117-118.

крация”, а изминалите 45 години се определят единствено като „тоталитаризъм”.

В експозето на „отсрещната страна”, направено от А. Луканов, се подчертава, че БКП „като ръководна сила през последните 45 години е свързана не само с грешките, но и с всичко, което НРБ реално е постигнала, което е създадено в нашата страна с труда на българския народ”.³ Луканов подчертава многократно, че партията е поела по пътя на демократизацията, а на предстоящия XIV партиен конгрес предстои да се приеме изцяло нова платформа за демократичен социализъм. Партията ще върви по този път решително, за да извърши „заедно с всички добронамерени политически сили в България прехода към демокрация”. Но още в самото начало като фундаментален въпрос се поставя „въпросът за социалистическата основа и социалистическата перспектива на нашето общество”.⁴

В това принципно изложение, като че ли между другото, се споменава, че въпросът за социалистическата перспектива „не беше споменат в изявленията на ръководителите на СДС”. Подобно очакване едва ли е плод на политическа наивност, макар че в началото на Кръглата маса все още и двете страни се кълнат в „перестройката”. Любопитно е, че първото принципно възражение идва от страна на довчерашния съюзник. В официалното изложение на представителката на БЗНС Светла Даскалова се заявява, че „БЗНС не поддържа становището България да бъде социалистическа държава”; подобно определение „ще е пречка за развитие на демокрацията, за разгръщане на плуралистическия живот на страната, пречка за единението на народа...”.⁵

³ Пак там, с.135.

⁴ Пак там, с.129.

⁵ Пак там, 134-135.

Днес може да се разсъждава върху това, доколко лидерите на БКП тогава са си давали сметка, че идеята за социалистическа държава и социалистическо общество, дори поднесена извън марксистката формационна схема, вече е придобила чисто идеологическо звучене. На вълната на тоталното отрицание на 45-те години социалистическа държавност и под влияние на еуфорията „за една нощ“ или с два подписа на съпредседателите на Кръглата маса наследената система да се трансформира в плуралистична парламентарна демокрация, идеята за социализъм започва да звучи като нова утопия, както в самото начало на появата ѝ в света на идеите.

Всъщност в този концептуален сблъсък още при откриване на Кръглата маса на практика се разбива придобилата широка популярност американска теория за конвергенцията, която изхожда от възможността да се конструира ново, похуманно и благоденстващо общество чрез конвергиране (съчетаване) на постиженията и на социализма, и на капитализма.⁶ Такива са и масовите представи от онова време. Имаше ли някой куража, ако е имал представата какво предстои, да застане пред народа и да му каже, че т.нар. „смяна на системата“ в обозрима, а дори и в по-далечната перспектива на поне две поколения, не само няма да прибави нищо към средното жизнено равнище, а дори ще върне стотици хиляди хора към битката за ежедневния хляб, че социалната диференциация от предишното съотношение 1:7 ще скочи на 1:30 и много повече?

Цитираните от Антоний Тодоров в изследването му⁷ данни от анкета на Центъра за изследване на демокрацията от август 1991 г. за обществените цели и ценности в представите на левицата и десницата показват, че в средите на левицата социализмът като система е ценност за 32,6%, до-

⁶ Вж.: Луканов, А. Социалната демокрация. С., 1992.

⁷ Тодоров, А. България 1879-2009. Граждани. Партии. Избори. С., 2010, с.117.

като за десните среди това се отнася само за едва 3,6%. В този смисъл днес е трудно да се разсъждава със задна дата какъв би бил резултатът от евентуален референдум по въпроса за характера на държавата – предложение, което прави на Кръглата маса проф. Васил Мръчков.⁸ Дори резултатите от изборите за Велико Народно събрание през юни същата година не могат да бъдат меродавно доказателство. Мнозинството на социалистите в парламента е с еднозначен избор за промяна, но едва ли като цяло – израз на желанието за връщане към т.нар. „реален социализъм”. След XIV конгрес на БКП, след приемането на ценностната ориентация на европейската и световната социалдемократия и на платформата за „демократичен социализъм”, след решението за преобразуване на комунистическата в социалистическа партия, след споразуменията на Кръглата маса и първите свободни и демократични избори вътре в БСП са налице сериозни различия в представите за социализма и на миналото, и на бъдещето. Толкова по-дълбоки са различията в обществото, независимо от широкия обхват на носталгичните настроения.

В този смисъл принципната оценка на довчерашните съюзници от БЗНС на Кръглата маса е по-скоро израз на реализъм, отколкото на „предателство”. Социализмът, гарниран и с най-красивите определения, наистина не може да бъде база за национално съгласие. Той все повече придобива значението на идеологическа платформа, още повече, когато и по време на „перестройката”, и под нейно влияние у нас е изоставен формационният подход, а ценностната ориентация изглежда все още достатъчно неясна и нематериализирана в убедителна алтернативна политика. Но независимо от всичко това, на практика се очертава посоката на реформиране на партията с оглед превръщането ѝ от „партия – държава” в

⁸ *Кръглата маса...*, с.205.

една от основните, но чрез доверието на избирателите, парламентарни партии.

При такава принципна несъвместимост на концептуалните позиции Кръглата маса би следвало да е обречена. Но тя е спасена от здравия разум на основните участници, от разбирането за историческото значение на момента, от реализма в оценката за ситуацията, от чувството за отговорност пред нацията. Тази оценка може да звучи пресилено и високопарно, но тя е своего рода ключ за разбиране на поведението на лидерите на основните политически сили и преди всичко на съпредседателите на Кръглата маса, които при всяко изостряне на противоречията отново и отново връщат дискусията към нейната цел и замисъл. Най-съществен, своего рода „спасителен пояс“ за излизане на Кръглата маса от бурните води на противостоенето, се оказа пакетът от модерни конституционни идеи и принципи, чрез които се очерта радикалната промяна преди всичко на политическата система. Тази промяна трябваше да реши едновременно няколко задачи: да отрече авторитарните елементи на стария режим, като създаде едновременно гаранции против възпроизвеждането им в новите условия, да се впише в общоевропейското модерно конституционно развитие и да намери собствената, национална специфика на конституционния модел.

При цялата особеност на българската ситуация, чиято най-характерна черта беше липсата на сериозна, консолидирана опозиция на предишната власт, при едновременното силно въздействие на идеите на „перестройката“ в средите на управляващата партия, Кръглата маса беше обречена да успее. Важен принос за този успех имаше обстоятелството, че най-важните институции на наследената система вече работеха за нейната промяна. Започнал беше процесът на трансформация, по силата на който едно „тоталитарно“ Народно

събрание се заема със задачата да участва в радикалната промяна на конституционните основи на системата. Избраното на 8 февруари 1990 г. от същото това Народно събрание първо правителство на Андрей Луканов, макар и еднопартийно, предлага правителствена програма за реформи, която се отличава с висока степен на радикализъм. Друг е въпросът, че именно по тази причина тази програма не можеше да се осъществи без активното съпричастие на опозицията.

Без съмнение все още действащото 35-то Народно събрание не е избрано чрез свободни и демократични избори, по линия на многопартийната конкуренция на политически алтернативи. В него са представени водещи обществени фигури, част от които са преки участници в опозиционни действия. В законодателната комисия на Народното събрание се обсъждат няколко законопроекта: за измененията и допълненията на действащата конституция, за сдруженията, митингите и събранията, за политическите партии. Подобно на други исторически ситуации по света, по същество старият режим участва в подготовката на почвата за своето ликвидиране.

Но това не отслабва, а засилва основанията за създаването и работата на Кръглата маса. Днес може да се спори по това, кой чии позиции е легитимирал или „ратифицирал”, дали Кръглата маса, която определя стратегическата насока на промяната, или законодателната и изпълнителната власт, които обличат съгласуваната воля на участниците в Кръглата маса в легитимна форма. Но без това взаимодействие биха били невъзможни и мирният преход, и сравнително бързото избистряне на съгласувани позиции по конституционните промени, и избирането на Велико Народно събрание само месеци след края на Кръглата маса. В това отношение доста точно е въведението на Филип Димитров върху неотложните конституционни промени: „Единственото основание, поради което ние се намираме тук и имаме

претенциите, че ще вършим работа – заявява той, – е в това, че и двете страни на тази Кръгла маса са констатирали, че в резултат на тоталитарната власт, държавните институции в тази страна без изключение са стигнали до такова положение, че на тях не може да се разчита **сами** (к.м. – Н.А.) да решат проблемите, които стоят пред нас”.⁹

Още в началото на Кръглата маса идеите за нова конституционна основа на промените се диференцират на две равнища: неотложни, които да се въведат в текста на действащата конституция чрез квалифицираното мнозинство на 35-то Народно събрание, и стратегически, трайни, които изискват приемането на нова конституция „поне за 50 години напред”, по думите на един от бъдещите представители на опозицията във Великото Народно събрание. В изложение от името на ръководството на БКП Андрей Луканов обосновава тезата, че изборите не трябва да се отлагат, защото те са предварително условие за провеждане на дълбока и всеотстранна демократизация на обществото, и защото ни е необходим „нов тип парламент, отговарящ на условията на многопартийната демокрация и политическия плурализъм”. Само новоизбраното Народно събрание, заявява той, „ще има необходимите възможности и общонационален престиж, за да извърши този акт – разработването, представянето на новата конституция пред народа и организирането на нейното приемане от самото НС или чрез референдум...”.¹⁰ По същество същото заключение прави и Филип Димитров, оставайки верен на специфичния си стил: „Това, че нова конституция ще бъде необходима за тази страна, е ясно. Кривото не може да се изправи, както е казано в Светото писание...”.¹¹ Подписа-

⁹ Пак там, с.167.

¹⁰ Пак там, с.131.

¹¹ Пак там, с.170.

ният на 12 март 1990 г. пакет от политически споразумения фиксира не само постигнатото съгласие за избиране на Велико Народно събрание и приемане на нова конституция, но и принципите и основните положения на законопроекта за избиране на ВНС. Споразумението е подписано от Александър Лилев (за Българската комунистическа партия) и от Желю Желев (за Съюза на демократичните сили), както и от още 26 ръководители на постоянни участници в Кръглата маса от „квотите” и на двете страни.

При постигнатото на практика съгласие върху необходимостта от нова конституция, приета от свободно избрано, широкопредставително Велико Народно събрание (до което съгласие не се стига нито лесно, нито бързо, без изострени противоречия), Кръглата маса посвещава много повече време на неотложните конституционни и законодателни примени. Предложенията за изменение и допълнение на действащата конституция постоянно „се движат” между сградата на парламента и НДК, където заседава Кръглата маса. На определен, сравнително завършен, етап те са публикувани за обществено обсъждане. От общо 143 разпоредби на Конституцията от 1971 г. се предлагат, преценени като неотложни, изменения и допълнения на 47 текста. Тези предложения са систематизирани в три групи: първо, за промени в политическата система на обществото, второ, за промени в обществено-икономическото устройство на обществото, и трето, за правата на човека. Промените в политическата система гарантират не само тоталното отрицание на предишната (изоставяне на принципите за единството на властта, за демократическия централизъм, за социалистическия интернационализъм), но и новата същност на политическата власт, гарантирана чрез принципите на демократизма и хуманизма, единството на нацията, политическия плурализъм и разделението на законо-

дателната, изпълнителната и съдебната власт. Сериозни промени се предлагат и в институционалната структура, въпреки елементите на приемственост най-вече в утвърдилите се още от Търновската конституция наименования – Народно събрание, Велико Народно събрание, Министерски съвет, съдебна система със съд, прокуратура и следствие и пр.

Изцяло се изоставя обаче наложеният още при Втората българска конституция от 1947 г. съветски модел на „колегиален държавен глава“, като главата „Държавен съвет“ се заменя с конституционен текст за едноличен държавен глава „Председател (Президент)“. От принципите на икономическата система най-съществен е този за легитимирането на частната собственост. Прецизирана, разширена и допълнена с гаранции е материята за правата и свободите. Въвеждат се непознати в нашата традиция права като „адвокатска защита от момента на задържането“. От друга страна, по никакъв начин не се поставят под съмнение наследените социални права и свободи. Ако има в някакъв смисъл „конвергентен подход“, той се проявява най-вече в системата от права и свободи. Новите измерения на политическата и личната свобода по никакъв начин не трябва да поставят под въпрос постигнатите социални завоевания. Нещо повече. Очакванията са, че тези завоевания ще се разширяват и обогатяват, до степен, че всеки български гражданин „ще може да почива на Канарските острови“, както се изразява бъдещият председател на Народното събрание Александър Йорданов.

В заключение по тази част, с много уговорки, а не „без всякакво преувеличение и без каквито и да било уговорки“, може да се приеме оценката на д-р Желев, че „Кръглата маса представлява най-краткият, най-успешният и най-плодотворният период на българския преход“.¹² Спорна е

¹² Пак там, с.5.

най-вече формулировката за „най-голямото постижение” на Кръглата маса: „в рамките на пет месеца – от 3 януари до 15 май 1990 г., беше разградена цялата политическа система на тоталитарния комунистически режим, изграждан в България в продължение на близо 45 години”. И не само защото ерозицията на този режим беше започнала по-отдавна, не само защото „разграждането” бе предопределено най-вече от геостратегически фактори, а и защото дори само тази цел би била непостижима без ясните реформаторски позиции и на двете страни на Кръглата маса.

В моите представи най-голямото постижение на Кръглата маса, нейното историческо значение се състои в това, че тя отрази очакванията на обществото и създаде част от гаранциите за мирна, безкръвна, макар и радикална, трансформация на системата на политическата власт от авторитаризма на еднопартийното, а и еднолично управление, към демокрация, плюрализъм, реален парламентаризъм и разделение на властите. Чрез търсенето на съгласие по всеки пункт тя създаде предпоставките за изграждане на нова, европейска като стратегически цели и национална от гледна точка на защитените интереси конституционна държава, а чрез пряката и обратна връзка с обществото – началните елементи на конституционна политическа култура. В този смисъл великата заслуга на Кръглата маса не е толкова в разграждането, а много повече в позитивните идеи и отражения, в съграждането.

2. Великото Народно събрание и учредителната власт

Съгласуваният още на Кръглата маса смесен характер на избирателната система (избор на 200 депутати по мажоритарната и 200 по пропорционалната система) предопредели два тура на първите свободни и демократични избори след повече от 60 години прекъсване (на 10 и 17 юни 1990 г.). Тези

избори дадоха живот на Учредително, т.е. Велико Народно събрание, обозначено като Седмо в интерес на приемствеността в конституционното развитие на Третата българска държава, при всички възходи и падения на българския конституционализъм. „Всъщност – пише председателят на Седмото Велико Народно събрание академик Николай Тодоров, – това бяха първите демократични избори след 1934 г., всепризнати като такива и от политическите партии, и от нашите, и от чуждите наблюдатели. Независимо от това, влезлите в парламента, или мнозина от тях, бяха обхванати от чувство за разединение...” И все пак, у всички имаше надежда, „че ще се излезе бързо от очерталата се криза, очаквания, че ще се осъществят бързо промени в политическата и икономическата система”.¹³

Седмото ВНС просъществува 15 месеца. За този кратък период то разгърна цялата палитра от парламентарни функции – от законодателството и парламентарния контрол до външнополитическа дейност и решения по проблеми на националната сигурност. На два пъти беше проведен избор за парламентарно правителство: на 30 август за министър-председател бе избран отново Андрей Луканов, а след провалилите се консултации за коалиционен кабинет, на 19 септември ВНС гласува състава на предложеното от него отново еднопартийно правителство, този път с участието на трима безпартийни. След усложняване на обстановката и постигнатото споразумение между парламентарно представените сили, на 7 декември ВНС избра безпартийния Димитър Попов за министър-председател, а на 20 декември гласува състава на коалиционното правителство.

След изборите съставът на VII ВНС изглежда по следния начин: БСП – 211 депутати, от които 114 избрани мажоритарно, СДС – 114 депутати, от които 69 –мажоритарни, БЗНС

¹³ Тодоров, Н. VII Велико Народно събрание. Зад кадър. С., 1993, с.21.

– 16 депутати, ДПС – 23 депутати, от които 11 мажоритарни, Отечествена партия на труда – един мажоритарен, и СДС – немарксист – един мажоритарен депутат. За приемането на нова конституция бяха необходими гласовете на 2/3 от всички народни представители, т.е. 267 гласа. Явно нито една партия нямаше самостоятелно конституционно мнозинство. Зад приетата Конституция стоят гласовете на 313 народни представители от различни страни на политическия спектър.

Тържественото първо заседание на VII ВНС от 10 юли 1990 г. в историческата сграда на Учредителното събрание във Велико Търново изслушва речите на тримата водещи лидери – Александър Лилев (БСП), Желю Желев (СДС) и Виктор Вълков (БЗНС). Лилев заявява готовността на БСП да си сътрудничи честно „с всички, които участват в градежа на демократично, хуманно, справедливо и равноправно общество в България”, да работи за „граждански мир, за национално съгласие, за радикални политически, икономически, екологически и правни реформи...”. Още тук се заявява недвусмислено европейската ориентация на страната: „България не може да си позволи да изостане от европейските и световните тенденции. Тя трябва да бъде част от Европа, да заеме достойно място в нейното строителство и в новия европейски дом. Но съдбата на България ще се решава не на Изток и не на Запад, а тук, в самата България, здраво свързана с Европа и света”.¹⁴ Желев се позовава на националната конституционна традиция и отбелязва, че „трябва да приемем демократична конституция, която да сложи край на тоталитарната система и да възстанови парламентарната демокрация в нашата страна”, но отбелязва като „исторически факт” вече възстановените „начала на парламентарната демокрация”: многопартийната система, политическия плурализъм, организираната полити-

¹⁴ *Седмо Велико Народно събрание. Стенографски дневници. 1990-1991 г. Т.1, 1-2.*

ческа опозиция, опозиционната преса, свободата на митингите, събранията, сдруженията, първите многопартийни избори. Друг е въпросът, че всичко това се оценява като заслуга на „нашата демократична опозиция“, при което набляга върху „упоритата борба на два различни типа политически идеи на Кръглата маса“.¹⁵ Виктор Вълков формулира като приоритетна задача на ВНС „в името на общественото спасение... да се заемем с изработването на една нова конституция“.¹⁶

Първото тържествено заседание на ВНС продължава на 17 юли 1990 г. вече в сградата на Народното събрание в София. Тук речи произнасят (по предварителна договореност) повече от 10 оратори – лидери най-вече на включените в СДС политически формации. И в общата атмосфера, и в емоционалността на речите се декларира готовност да се загърбят огорченията, страданията, партизанщината, в името на създаването на модерна конституционна конструкция за една друга, европейска България. Ни помен, ни полъх на предчувствие, камо ли на намерение за скорошно разминаване и отдалечаване от мисията на ВНС. Или, по-скоро, обладаното от величието на мисията и на историческия момент парламентарно съзнание великодушно (едва ли лекомислено!) си затваря ушите за конфронтационната „мая“ в някои опозиционни речи.

Седмото ВНС е уникално във всяко отношение: като мисия, като представителност, като сложна идейно-политическа структура, като задачи, които обхващат всички парламентарни функции и съчетават работата върху нов конституционен проект с приемането на неотложни обичайни закони. Това е Конституционно събрание от края на XX век, в епоха, която вече познава високото развитие на конституционализма и парламентаризма. Разбира се, прекъснатата у нас традиция

¹⁵ Пак там, с.7.

¹⁶ Пак там, с.9.

си казва думата, въпреки високоинтелектуалното представителство, което говори чрез имената на изтъкнати общественици, дейци на науката, изкуството, културата, дипломатията, икономиката. При това прекъснатата традиция не подлежи на възстановяване, доколкото и в условията на Търновската конституция на парламентаризъм при силни и законодателни, и изпълнителни правомощия на монарха, и в периода след Девети септември на практика у нас не се развива пълноценно парламентарно управление. Очевидно става дума за ново начало, за своего рода ново учредяване на държавата в съответствие с модерните парламентарни стандарти.

Учението за учредителната власт се свързва с епохата на Великата френска революция и с необходимостта в тогавашните революционни условия държавата да се учреди чрез волята на първичния носител на учредителната власт – народа, нацията. А тъй като това учредяване се извършва чрез конституционен акт, в началото е самоорганизацията на политическата власт на народа и нейната изява чрез избора на специално, учредително по характера и задачите си Събрание. Без да се навлиза в теорията по този въпрос¹⁷, с достатъчно основания може да се твърди, че при радикалната промяна на икономическата и политическата система в Централна и Източна Европа след геостратегическата преориентация възникна необходимостта от преобразуване на формиралата се върху широка обществена основа воля за промяна във воля за ново учредяване, за преучредяване на държавата. В новите исторически условия имаше нужда от радикално преосмисляне на миналото и формулиране на стратегия за бъдещето чрез нова конституционна организация на политическата власт, без това да прекъсва историческата приемственост в противоречивото развитие на Третата българска държава.

¹⁷ Вж.: Друмев, Е. Конституционно право. С., 1995, 105-108.

Понятно е, че тази „воля на носителя на учредителната власт“ е трудно измерима. В самото начало на промяната още не е създадена мрежа от социологически агенции. Затова на практика първите реални сондажи за обществените настроения и политическите нагласи, даващи основание да се говори за формиране на нова воля на „учредителя“, бяха изборите за ВНС. Високият процент на участие в тези избори (90,6%) говори за политическа и електорална мобилизация, каквато не се повтаря никога повече през следващите повече от 20 години. Още първото голямо сравнително изследване в 11 държави на Централна и Източна Европа за интереса към политиката, започнало през ноември 1990 г., показва, че „България се оказва една от най-политизираните посткомунистически държави в началото на прехода“.¹⁸ Парадоксът е, пише по повод на тези резултати А.Тодоров, че „много скоро след регистрираната висока политизация в началото на прехода към демокрация, интересът към политиката спада, спада и политическото участие, макар и не толкова бързо“.¹⁹

Както високата електорална активност, така и нейният спад имат своите обяснения. Мнозина биха свързали спада преди всичко с разочарованите очаквания. Но това не променя, още по-малко зачерква, факта, че свръхактивността на българските избиратели се проявява при изборите за Велико Народно събрание, т.е. в подкрепа на неговата конституционна мисия. А основните насоки на предстоящата радикална промяна чрез нова конституция са обсъждани, оспорвани, съгласувани, изкристализирали още чрез дискусиите на Кръглата маса и са стигнали практически до всеки дом чрез средствата за масова информация, които предават пряко, понякога денем и нощем, още допарламентарните конститу-

¹⁸ Цит. по: Тодоров, А. Цит.съч., с.99.

¹⁹ Пак там, 100-101.

ционни дебати. В този смисъл високото участие в изборите на практика е положителен вот на един необявен официално, макар и дискутиран на Кръглата маса като възможност, общонароден референдум за приемане на нова конституция. Този вот до голяма степен може да се разчете и като заявено съгласие за характера на промяната, но и като виждане за неотложността на тази промяна.

За немалко политици и по-малко изследователи продължава да е спорен въпросът дали е трябвало още в самото начало на прехода да се тръгва с приемането на нова конституция. Мотивите за противодействие и частичният бойкот на този процес по време на ВНС и по-късно са твърде различни, макар че заявените аргументи по-скоро не отразяват цялата истина. В началния период някои политици смятаха, че трябва да се започне с икономическата реформа и едва при една стабилна социално-икономическа обстановка да се пристъпи към изработване на конституционната рамка. На този аргумент може да се противопостави извлечението от реалностите на прехода урок, че икономическата реформа изисква винаги стабилни държавни институции, че такава реформа е много по-продължителен процес, който сам се нуждае от стабилна нормативна основа, че този процес е зареден с ожесточен сблъсък на интереси, който прави трудно, по-често невъзможно, постигането на национално съгласие дори при ясно формулирани конституционни принципи на икономическата система. Бедно ни е въображението да си представим този процес извън една нова конституционна конструкция, макар че самата Конституция се оказва „преодолимо препятствие” за неистовото българско „първоначално натрупване на капитала”.

Истинската причина за началното противостоене беше разочарованието на тогавашната опозиция, самоопределила се като „единствен носител на демокрацията”, от изборните

резултати и свързаните с тях опасения за някаква нова „комунистическа конституция”. Днешните изолирани радетели за нова конституция са далеч от тези опасения. Но те не само не са осмислили в достатъчна степен уроците от прехода, но и не са потърсили достатъчно сериозно мотивите в „учредителната власт”. Затова често в медиите и в научните публикации се появяват странни мотиви, които с голямо закъснение се връщат към някогашните аргументи за „моралното мнозинство”.

Според Мария Пиргова по онова време на практика не се е състоял „учредителен консенсус, който да легитимира пред нацията институциите на държавата, да утвърди техния авторитет и да ги доближи до решаването на проблемите на обществото”.²⁰ Това заключение се основава на предпоставката, че Кръглата маса е „институция на преход „отгоре”, че „тя е натоварена да учреди демократичност, макар че самата тя не е демократична”. В същия контекст по същество се оспорват и резултатите от изборите за ВНС, доколкото те, според тогавашната опозиция, са дали възможност „мнозинството на бившата комунистическа партия, преобразувана в социалистическа”, да си присвои „ръководна роля в процеса на конституиране на бъдещата демократична държавност”.²¹

Подобна обща оценка може да бъде оспорена по много линии. Такова оспорване вече се съдържа в изложението върху конституционните идеи и постигнатото съгласие на Кръглата маса, в резултатите от първите свободни и демократични избори, в обществения отзвук на протичащите „отгоре” процеси, дори в големите конституционни дебати по същество, за които предстои да стане дума. Вярно е, че по това време обществото е дълбоко разделено. Но, без да се

²⁰ Пиргова, М. Българският парламентаризъм в условията на глобален преход. С., 2002, с.55.

²¹ Пак там, 54-55.

подценяват настроенята за запазване на статуквото, и без оглед на оценката каква част от радетелите на статуквото на „реалния социализъм” са виждали в промяната тактика, а не стратегия, като цяло обществото приема перспективата за създаване на демократична, социална и правова държава, както и европейската ориентация. То е разделено най-вече по въпроса за пътищата за постигане на тези цели. Възможно е част от това обществено съгласие да е било плод на самозаблуда, на пробилата си път почти суеверна вяра, че новото общество ще се роди едва ли не за един ден на вълните на демокрацията. Всичко това, към което може да се прибавят още и още аргументи, прави самото понятие „учредителен консенсус” неприемливо. По много причини.

Първо. В човешката история няма случай на революция чрез консенсус. Революцията винаги цели промяна в интерес на едни за сметка на други социални слоеве и кръгове. А още Жан-Жак Русо проследява сложния път на превръщане на индивидуалната воля и интереси в обща воля. Така волята и на носителя, и на представителя на учредителната власт – избирателния корпус и Великото Народно събрание – е сложностъпанна, изтъкана от противоречия. Въпросът е доколко и как през тези противоречия си пробиват път общ стремеж, обща надежда, общо очакване, които могат да се превърнат в конструктивна основа за пътя към бъдещето.

Второ. Необходимостта от промяна в посока към моделите на развитите европейски парламентарни демокрации беше подкрепена както от гласовете за СДС, така и от голяма част от гласовете за БСП и за другите демократични партии. Към онзи момент БСП беше вече направила, макар и частична, преоценка на предишния период и на самата себе си, беше възприела ценностната ориентация на партия и платформата за „демократичен социализъм”. Затова е несъстоятелна теза-

та, че парламентарното мнозинство на БСП е било резултат на гласуване против промяната. В парламентарната група на БСП имаше голям брой дисидентски имена, хора с афиширани опозиционни позиции. Не може да се отрича, че немалко избиратели бяха гласували за промяната под влияние на старата максима, че „партията знае най-добре”. Но не може и да се очаква скъсване с формационното мислене „за една нощ”, след като прекалено дълго беше насаждана догмата за постигане на „най-съвършеното общество” чрез преодоляване на капитализма. Тези страхове, колебания и инерция са много по-човешки и обясними от променените „за една нощ” комунистически възгледи в яростен антикомунизъм, на каквито се нагледахме от бивши членове на БКП в другите страни на политическия спектър.

Трето. Приемането на нова конституция неслучайно предполага високо квалифицирано мнозинство, а не единодушие. Презумпцията е, че конституцията не може и не бива да отразява еднопартийна или тяснокласова воля и интереси, а чрез високото мнозинство да търси приближение до общия знаменател, до разбирането за обществен договор. Но това не само не изключва, а предполага противостоене, съпротива. Обявената „гладна стачка” и бойкотът на 39 народни представители срещу приемането на Конституцията не доведе до разпад на квалифицираното мнозинство, въпреки че с тази цел бяха направени множество явни и подмолни опити.

Четвърто. Волята на учредителя не само не е непротиворечива, но не остава и статична. Нашият опит от прехода показва, че част от опозицията, след първоначално постигнатото съгласие, потърси конфронтационния път за легитимиране. Самият опозиционен Съюз обединяваше партии с различна идейна и политическа история и ориентация – консерватори и либерали, социалдемократи и земеделци, монар-

хисти и републиканци. Консолидиран чрез антикомунизма, този Съюз се разклати по време на Великото Народно събрание, т.е. в съзидателния процес. От него излязоха както инициаторите и главните действащи лица на „гладната стачка“²², така и лидери като д-р Дертлиев, които изиграха решаваща роля за приемането на новата конституция.

Пето. Волята на учредителя може да бъде поддържана и доразвивана. В това отношение БСП не възприе далновидна политика. След „звездния миг“ на приемането на новата конституция не се прояви воля за съхраняване и утвърждаване на квалифицираното мнозинство във ВНС в интерес на предстоящите реформи. Още с приемането на изборителния закон за следващите парламентарни избори на практика се отрязаха пътищата за парламента на политическите формации, без които би било невъзможно приемането на новата конституция. Като се има предвид оценката за доминиращата „средна класа при социализма“, както и социологическите данни за преобладаващо центристка ценностна ориентация на поне 30% от българските граждани през почти целия преход²³, жалко е, че този потенциал не намери отражение в една по-балансирана партийно-политическа система.

Шесто. Илюзорно е очакването, че някакъв вид „учредителен консенсус“ би могъл да придаде такъв авторитет на институциите, че те да могат да решават остри проблеми на обществото. Конституцията легитимира, но не създава авторитет и не дава ефективност на институциите. Парламентът и правителството предстоеше да утвърдят ролята си, а за целите на реформата имаше жизнена потребност от коалиционно правителство. Новите за системата институции като Конституционния съд, Административния съд, Сметна-

²² Вж.: *Протестът на 39-те*. С., 2000.

²³ Вж.: *Райчев, А., Стойчев, К. Какво се случи?* С., 2008, 104-108.

та палата, пряко избираният президент и др. трябваше да се създават и утвърждават, някои – продължително време.

Казано обобщено, към юни 1990 г., когато се провеждат първите след дълго прекъсване свободни и демократични избори, в обществото доминират исканията за промяна. На лице са предпоставки за формиране на учредителна воля с високо квалифицирано мнозинство, която да даде живот на една модерна конституционна държава. От друга страна, изборите дават отговор на постоянно поставяния на Кръглата маса въпрос: кой има правото да говори от името на народа. Отговорът е еднозначен: само вкупом основните политически сили, най-вече представените във ВНС, са изразители на преобладаващата обществена воля. Дори постигнатото от БСП абсолютно парламентарно мнозинство (53% от мандатите) не може да изчерпи съдържанието на „учредителната власт”. Но без него Конституцията нямаше как да стане факт. А това е не толкова заслуга, колкото отговорност.

3. Предверието на конституционната дискусия

Седмото Велико Народно събрание мъчително трудно стига до същинската си роля, макар вече да са избистрени основните насоки на конституционния проект. По силата на разочарованите очаквания на опозицията от изборните резултати и „революционното нетърпение” да се овладее сега и незабавно цялата власт, Великото Народно събрание работи непрекъснато под знака на конфронтацията. Острият сблъсък идва още в самото начало, когато след недоказаната и до днес реплика на президента Петър Младенов се стига до смяна на държавния глава с лидера на опозицията Желю Желев.²⁴ Но и след това „революцията”, очертала се като „перманентна”, не свършва. Не е случайно, че в издадения неотдавна „до-

²⁴ Вж.: Младенов, П. Животът. Плюсове и минуси. Русе, 2002.

кументален разказ” за „гладната стачка на 39-те” се съдържа хронология на всички конфронтационни действия: окупационни стачки, гражданско неподчинение, „градове на истината”, пожари, сред които и този на Партийния дом и пр. Самият факт, че шест месеца след конституирането на ВНС, през януари 1991 г., отново се стига до дилемата „мирен преход или гражданско противопоставяне”, че се подписва ново политическо споразумение за мирния преход, доказва непосредствеността на част от опозиционните формации.

Конфронтацията не затихва и след влизането на СДС в изпълнителната власт чрез избора на коалиционното правителство на Димитър Попов през декември 1990 г. Прокараната още тогава демаркационна линия, ако щете – Берлинска стена, между „комунисти” („бивши комунисти”) и антикомунисти, остава като че ли непреодолима през всички години на прехода. Тази линия, и класово, и реваншистки мотивирана, може да се разбере, като се имат предвид реалните, а не удобно досъчинени репресии на предишния режим. Но в условия, когато истинските виновници за ексцесиите вече са си отишли от този свят, когато е ясно, че мнозинството от членовете на бившата комунистическа партия не само са нямали отношение, но дори не са имали информация за акциите на насилие, когато започналото преосмисляне на близката ни история все по-обосновано зачерква тоталното отрицание, ответната враждебност, политическа репресивност заради леви убеждения все повече се връща като бумеранг върху съдбата на цялата нация, показала неспособност да се обедини за постигането на общи цели.

Тази линия, поддържана от най-десните среди на СДС от самото начало, води неизбежно до раздвоение по въпроса за конституционната мисия на ВНС. От една страна, протича процес на диференциация между лидерите на опозицион-

ния Съюз; водещите фигури трябваше да маневрират между „улицата” и заявената чрез подписаните споразумения конструктивност. От друга страна, политическото ветрило на разнородния опозиционен Съюз се разтваряше ден след ден, за да се фиксира в крайния етап като противоположност на позициите. На финалната права опозицията вече беше диференцирана и в пространството: част от нея дебатираше, гласуваше и подписваше новия върховен закон, другата част лежеше в палатков лагер извън сградата на парламента, заявила не само бойкот, но и проклятие към онези, които са останали верни на заявената мисия.

Цялата тази атмосфера, за която вече няма спомен цяло поколение българи, предопредели дейността на Великото Народно събрание. Създадената чрез Кръглата маса представа за готовността да се изработи и приеме нова конституция, се окажа до голяма степен илюзорна. Нито една политическа сила, в т.ч. и БСП, не разполагаше със свой готов конституционен проект. Едва след девет месеца, към края на март 1991 г., във ВНС са депозиранни всички конституционни проекти (общо 18 на брой), както на политически формации и групи, така и индивидуални. Във връзка с това трябва да се припомни, че избраното и конституирано Велико Народно събрание още на 30 юли 1990 г. избира парламентарна комисия за изработване на проект за конституция. Затова се налага чрез новото политическо споразумение, наред с другото, да се ускори процесът, като се поставя кратък (и нереалистичен) срок за изработване на основния закон – до края на март 1991 г.

Първият опозиционен проект не е на цялата формация, а само на СДС – Обединен демократичен център (все пак – преди всички, през октомври 1990 г.). Свои проекти внасят и Българската социалдемократическа партия, и двата земеделски съюза, и Радикалдемократическата партия. Българската

социалистическа партия също закъснява със своя проект, а ръководството на ВНС възлага на колектив от университетски и академични изследователи работата върху отделен проект.

Кои са по-общите заключения от анализа на проектите?

Първо. Безусловно се отстоява републиканската форма. Независимо от обстоятелството, че в своята конституционна история България по-дълго (1879–1946 г.) е била монархия, и обществените ностроения, и нагласите на политиките свързват изграждането на модерна европейска България с утвърждаването на републиканизма. В основата на тези нагласи са негативните оценки за ролята на българската (???) монархия в националната ни съдба, но и класическото разбиране за републиката като управление в интерес на „общото благо“, въпреки противоречивото битие на републиката у нас в периода на държавния социализъм. Дори на пръв поглед различното решение в проекта на Радикалдемократическата партия е по-скоро екзотично: декларира се „възстановяване на свещената за всеки от нас Търновска конституция“, но „с наложените от времето изменения, приети по установения в самата нея ред“, а специалната глава XVI „За държавния глава“ предвижда прякото му избиране за срок от 5 години.²⁵

Второ. Преобладаващата част от проектите възприемат парламентарната форма на републиката. Само отделни проекти (един – на гражданска формация, внесен чрез народен представител, и един – частен) разработват президентския модел. Но в редица проекти е налице косвено предпочитание в тази посока, най-вече – чрез разширени изпълнителни правомощия на държавния глава. Конституционни решения в някои други постсоциалистически държави дадоха основание на някои западни изследователи да говорят за

²⁵ Вж.: *Българските конституции и конституционни проекти*. С., 2003.

„полупрезидентски модел”.²⁶ Като главен мотив за подобно заключение за група държави, между които и България, се използва прекият избор на президента. В същото време американският изследовател Хуан Линц поднася много повече аргументи за доминиращия в Централна и Източна Европа избор на парламентарната форма на управление.²⁷

Трето. По-голяма част от проектите показват предпочитание към парламентарния избор на президента (с варианти на подсилване на представителността на парламента), т.е. възприемат чист парламентарен модел. Но има предложения и за пряк избор, а в проекта на БСП се съдържат и двата варианта. Колебанието по този въпрос се запазва до последния момент.

Четвърто. Общоприети са принципите на икономическата система: многообразие на формите на собственост, конкуренция, забрана на монополизма, защита на труда. В проекти като този на БСП (най-ярко!) има разгърнати текстове за кооперативното движение, в други (като земеделските) се акцентира върху поземлената собственост и насоките на аграрната реформа, в т.ч. с „таван” на частната собственост върху земята (по идеологията на Ал. Стамболийски).

Пето. Всички проекти възприемат институционалната структура на модерните конституционни държави. Почти всички въвеждат административното и конституционното правосъдие, а в отделни проекти е предложена институцията на обществения защитник. Едновременно с това се стъпва върху националната конституционна традиция: няма проект, в който парламентът да не се назовава Народно събрание, а за решаване на принципни конституционни

²⁶ Вж.: *Фризон-Рош, Ф.* „Полупрезидентският модел” като инструмент на прехода в посткомунистическа Европа. С., 2009.

²⁷ Вж.: *Линц, Х.* Президентска или парламентарна демокрация. С., 2010.

въпроси по-голяма част от проектите предписват свикване на Велико Народно събрание.

Шесто. В различни варианти всички проекти съдържат разгърнатата палитра от права и свободи на гражданите. В това отношение са използвани различни източници: от Всеобщата декларация на ООН за правата на човека през конституционните текстове от социалистическите конституции (преди всичко – за социалните права) до формулировки от различни европейски конституции. Плахо са записани задълженията на гражданите, което е глобално явление.

Седмо. Разделите за съдебната власт включват приоритетното значение на правораздаването. Прокуратурата има допълваща роля при наказателните производства. Универсален е принципът за независимостта на съдебната власт. Като правило назначаването на магистратите е възложено на държавния глава по предложение на правосъдния министър или на Съдебен съвет. В редица проекти изборът на върховните съдии се предоставя на Народното събрание, за другите инстанции – на съответните изборни местни органи.

Осмо. Независимо от различията в административно-териториалното деление (дву- или тристепенно, с околии), базисна структура е общината. Различни са вижданията за изборността.

Девето. Символно значение имат проектите на българските емигранти, които дават израз на загрижеността за съдбата на Родината и стремеж за включване в изграждането на новата българска държава.

Като цяло конституционните проекти са съвместими, доколкото стъпват върху утвърдени принципи на модерния конституционализъм. Нито един проект не е обърнат към миналото – и по-далечното, и по-близкото. Общ е стремежът да се отрече чрез конституцията негативният исторически опит

(забрана на партии и идеологии да се обявяват за държавни, забрана на насилствената асимилация и пр.), да се заимства най-ценното от развитите демокрации и едновременно да се отрази националната специфика, да се придаде български облик на конституционния модел.

В новогодишното обръщение на президента Желев за 1991 г. изработването и приемането на нова конституция не е отбелязано като приоритет. Няма и дума за Великото Народно събрание. Говори се за икономическата реформа, за „предстоящите“ нови местни и парламентарни избори, за партньорството с Международния валутен фонд и пр. Дори се поставят срокове: изборите за обикновено Народно събрание трябва да се проведат през първата половина на годината. Очевидно президентът се опитва да балансира между натиска на крайната десница и позициите на умерената опозиция. От своя страна, изработила с достатъчно последователност стратегическата си политическа линия, БСП показва готовност за всякакви компромиси, които биха осигурили социалния мир и ефективното действие на институциите като задължителни предварителни условия за изпълнение на генералната задача на ВНС – приемането на нова конституция.

Необходимото квалифицирано парламентарно мнозинство за приемането на нова конституция е подложено на непрекъснат натиск. Дори след постигнатото споразумение от януари 1991 г. за ускоряване на процеса, но все пак за приемане на конституцията, не липсват екзотични идеи от рода на тази „да се приеме решение за саморазпускане на ВНС“ и едновременно същото вече саморазпуснало се Събрание „да обсъди възможността за приемане на конституция“. Тази идея от името на парламентарната група на БСП се определя като „принос в световната практика“. Много категорична в интерес на новата конституция е в тези условия позицията на БЗНС.

От името на парламентарната група Елена Кирчева заявява, че „Великото Народно събрание трябва да изпълни задачата, за която то бе избрано, а именно изработването и приемането на нова Конституция на Република България. Едва след приемането на Конституцията това Народно събрание трябва да вземе решение за своето саморазпускане”.²⁸ „Тук сме, за да направим Конституция... – повтаря многократно д-р Дертлиев. – Нашата задача е единствена: да направим Конституция, и то добра, ако искаме да бъдем достойни за това, за което сме избрани..”.²⁹ На другия полюс е изразената от „бесните” позиция: „ние сме за избори колкото е възможно по-скоро, като не се съмняваме, че резултатът от тях може да бъде само един – окончателно отстраняване на БСП от властта”.³⁰

4. Основните конституционни дебати

И заявената воля, и дори външният натиск водят в крайна сметка до ускоряване на процеса за изработване на общ конституционен проект и задвижването му в пленарната зала. В крайна сметка се стига до предварително обсъждане на основните начала на Конституцията, а само след една седмица – до първото четене на обобщения проект. На 14 май председателят на Конституционната комисия Гиньо Ганев внася своя доклад върху обобщения проект, а на 16 май започват разискванията по първото четене. Общо в предварителното обсъждане и в „официалното” първо четене участват близо 120 народни представители. На 140-то заседание на ВНС от 29 май Конституцията е приета на първо четене с 276 гласа „за”, 1 „против” и 4 „въздържали се”.³¹

²⁸ *Стенографски дневници...*, с.29.

²⁹ Пак там, т.37, 90-91.

³⁰ Пак там, с.31.

³¹ Пак там, т.45, с.189.

В хода на дискусиата, която се отличава с високото си равнище, цивилизованата размяна и сблъсък на аргументи и готовността да се търсят и предлагат най-точните формулировки, се очертават и основните принципни спорни въпроси. Макар че в крайна сметка се стига до съгласие и по принципите, а при второто и третото четене и по всеки текст, от позициите на днешния поглед върху конституционализма на прехода може да се каже, че принципните спорове оставят своите отражения в политиката през следващите две десетилетия. Те са израз на дълбоки социални, идейно-политически и етнически разделения, но едновременно – на предубеждения, на незрялост, а и на непримиримост на интересите. Кои са някои от тези въпроси, които в крайна сметка предопределят неспособността да се постигне заявеното в преамбюла на Конституцията „единство на нацията“ и които постоянно ни отдалечават и от мъдрото предупреждение на сградата на Народното събрание „Съединението прави силата“?

Преди всичко това е въпросът за ролята, мястото и отговорността на държавата. По този въпрос се сблъскват доминиращият в дясната страна либерален възглед за държавата, която не бива да се намесва нито в икономическото, нито в социалното развитие на обществото, със социалния възглед за държавата като решаващ фактор за стимулиране на икономическия растеж, за създаване на равни стартови възможности на гражданите и преди всичко на децата, в интерес на отделния човек и на целия национален човешки капитал. Още в предварителната дискусия неолибералната гледна точка се обосновава като антиетатистка, като едва ли не необходимо отрицание на тоталитарната държава. Според Петър Обретенов в проекта има „прекалено много държава“.³² Михаил Неделчев отбелязва, че не държавата, а „свободната, спонтанна гражданска

³² Пак там, т.39, с.97.

активност” трябва да бъде двигател на развитието.³³ Против „духа на егатаизма” се изказва и Александър Йорданов.³⁴

Логично обаче най-остри са дискусиите върху понятието „социална държава”, в които се сблъскват модерният възглед за необходимостта от активна социална държава (Коста Андреев)³⁵, и дори предложението България да се провъзгласи за „социална република” (М. Михайлов от БЗНС „Никола Петков”)³⁶, с твърдението на Георги Игнатов, че „социална” е неясен термин, което е достатъчно основание да „мотивира” неговото напускане на парламента и присъединяване към „бойкота”.³⁷ На серията от аргументи в защита на социалната държава, които поднася Чавдар Кюранов³⁸, и дори Николай Павлов, който предлага да се използва текстът от Основния закон на ФРГ за „социална правова държава” и се позовава дори на Папата³⁹, най-често се противопоставя оценката, че понятието е „доктринерско, спорно и неясно” (П. Обретенов) или, че „социална е ненужен етикет” (Красен Станчев).

Любопитно е, че социалната държава е изключена от текста на „Основните начала”, поднесен от самия председател на Конституционната комисия Г. Ганев, поради острите спорове още в Комисията. Но блестящата защита на тази характеристика на държавата от д-р Дертлиев, Ч. Кюранов, М. Михайлов, Н. Павлов, Я. Стоилов и др. формира квалифицираното мнозинство в полза на понятието. Друг е въпросът, че либерализъм, и то не само чрез десните правителства, продължи да тежи над българския преход.

³³ Пак там, т.38, с.142.

³⁴ Пак там, с.156.

³⁵ Пак там, т.43, с.143.

³⁶ Пак там, с.103.

³⁷ Пак там, т. 44, 92-94.

³⁸ Пак там, с.31.

³⁹ Пак там, с.157.

Сериозно място в дебатите заемат въпросите на икономическите отношения и най-вече за характера на собствеността. Д-р Дертлиев поддържа многообразието на форми на собственост, подчертавайки особено проявите на солидарност в стопанисването, настоява за създаване на предпоставки за развитие на кооперациите и акционерните дружества. Негова е обосновката на понятието „социална пазарна икономика”, макар че остава необяснимо, защо смята, че такова понятие „не е за конституцията”, след като то присъства в редица модерни конституции. Стоян Михайлов пледира за по-цялостна разработка на икономическите отношения и за провъзгласяване на „неприкосновеността на всички форми на собственост”.⁴⁰ Точно противоположна е гледната точка на Петър Обретенов, който настоява неприкосновеността да не се обвързва с държавната собственост, да не се допуска по никакъв повод „одържавяване” на собствеността, да отпадне записаната „социална роля на собствеността”.⁴¹ В крайна сметка този възглед се налага при крайната формулировка и, за разлика от текста в Търновската конституция, в новата ни Конституция неприкосновена е само частната собственост. Трудно може да се каже, дали това е компромис, недооценка или просто „люшкане на махалото”, но по-нататъшната съдба на публичната собственост не би могла да се оспорва с конституционни мотиви.

Остават непримирими гледните точки по въпроса за колективните права. Самата глава за правата, свободите и задълженията е модерно и пълноценно разработена. Като се изключи очевидно сметнатото за нереалистично „право на жизнено равнище”, което присъства в проектите, но изпада от окончателния конституционен текст, цялата аргументация по

⁴⁰ Пак там, т.38, с.153.

⁴¹ Пак там, т.39, 99-100.

този раздел се движи по линия на провъзгласяването и защитата на индивидуалните права. Възраженията идват преди всичко от страна на Движението за права и свободи. Юрий Бахнев отбелязва, че „проектът заобикаля въпроса за правата на малцинствата”.⁴² За правата на малцинствата и против забраната за етнически партии говорят И. Татарлъ⁴³, Яшар Шабан.⁴⁴ Адем Кенан се позовава дори на Конституцията от 1947 г., в която се говори за „национални малцинства”.⁴⁵ Мирослав Дърмов се опитва да формулира компромисна позиция.⁴⁶ По време на второто четене на проекта за конституция в официална декларация Ахмед Доган отбелязва, че направените предложения не са включени в окончателния текст и „затова по-нататъшното участие на парламентарната група на ДПС се обезсмисля... В този смисъл ние сме длъжни да напуснем парламентарните заседания на ВНС”.⁴⁷ След тази декларация почти цялата парламентарна група на ДПС напуска залата. Остават трима депутати, които участват в последвалите дебати. Но остава и въпросът за колективните права, като се има предвид, че България ратифицира международните документи, в т.ч. и Конвенцията на Съвета на Европа за „правата на малцинствата”. А по силата на самата Конституция ратифицираните международни договори стават част от вътрешното право.

На 28 юни ВНС приема Конституцията на второ четене. Един ден по-късно, като се мотивират с неприемливи текстове на Конституцията, ВНС напускат и 10 депутати от БЗНС „Н. Петков”. Аргументите са трудно обясними, доколкото става дума за „давността за престъпления” (принцип

⁴² Пак там, т.44, с. 17.

⁴³ Пак там, 74-75.

⁴⁴ Пак там, т.45, 116-117.

⁴⁵ Пак там, с. 155.

⁴⁶ Пак там, 10-11.

⁴⁷ Пак там, т.46, 212-214.

още от Римското право, който при това липсва в конституционния текст) и за „неефективното приложение на закона за земята”, което също няма нищо общо с Конституцията. След второто четене стават и други събития. На 30 юни се провежда заседание на Националния комитет на БСДП, на което се взема решение да не се приемат решенията на Националната конференция на СДС като „противоречащи на Устава на БСДП”, водещи до формиране на единна „синя” партия, т.е. до „край на демократичната коалиция СДС”.

Големите конституционни дебати разкриват изключителната сложност и на политическата ситуация, в която работи Великото Народно събрание, и на конституционната материя, в която едва ли не всяка буква има нужда от солидна обосновка. Тези дебати мотивират високата оценка за постигнатия компромис по окончателния текст, приет на трето четене на 9 юли. Под този текст на 12 юли саморъчно се подписват 309 народни представители. Допълнително следват още 4 подписа. Общият брой на подписалите е 313. Конституцията е публикувана в „Държавен вестник” на 13 юли 1991 г. и на същия ден влиза в сила.

В края на този калейдоскоп от събития, речи, емоции, деконощни дебати, заклинания, тържествени думи и люти клетви, за щастие – без жертви, резултатът се оказва „успех за всички”. Намерението за повторна клетва е изоставено. Идеята за референдум е прехвърлена на следващото Народно събрание. Великото Народно събрание приема решение за своето саморазпускане, но продължава законодателната си работа. Президентът Желев насрочва новите парламентарни избори отначало за 29 септември, но, отчитайки обстановката в страната, ги пренасрочва за 13 октомври. СДС тръгва към лелеяните избори с три отделни формации. Едната от тях печели пред БСП с 1,22% или, както се изразява Ал. Йорданов, „с малко, но завинаги”! Крайният резултат от всичко това е, че амбицията да се поеме цялата власт и „завинаги” катастрофира на десетия месец.

II. 20 ГОДИНИ ПО-КЪСНО (ОПИТ ЗА РАВНОСМЕТКА НА ЖИВОТА НА ЧЕТВЪРТАТА БЪЛГАРСКА КОНСТИТУЦИЯ)

1. Социално-икономическата почва и нейните политико-конституционни отражения

Животът на всяка конституция зависи от множество социално-икономически и политико-културни фактори. Тези фактори предопределят структурата на обществото и възможността да се осмислят и представляват адекватно основните обществени интереси. Кризата на представителството у нас има специфични измерения. В нея се преплитат общите дефицити на модерната конституционна държава с изведените от социалната равностметка на прехода отражения. В синхрон с конституционните решения от най-новото поколение нашата Конституция определя съществената роля на политическите партии в развитието на демократичното представителство: те съдействат за „формиране и изразяване на политическата воля на гражданите” (чл.11, ал.3). Но политическите партии се опитват да влязат в конституционната си роля в условия на „подвижни социални пясъци”, предопределени от противоречивото, в редица отношения хаотично, икономическо развитие.

За 20-те години на прехода тотално се промени предишната социална структура. Изследователите на прехода Андрей Райчев и Кънчо Стойчев правят следното заключение: „Преходът е период, през който жизненият стандарт неизменно се понижава, сигурността на гражданите рязко се влошава, а здравната и образователната подсистема се разпадат или „полуразпадат”. С една дума, Преходът за милиони хора изглежда като катастрофа и е катастрофа на милиони лични съдби...”.⁴⁸ И по-нататък: „Понятието, с което описваме социалната драма в България, е „декласа-

⁴⁸ Райчев, А., Стойчев, К. Цит.съч., с.66.

ция”. У нас Преходът започва и приключва в условията на масова декласация”.⁴⁹

В случая не става дума само за факта, че изчезва някогашната твърде обхватна „средна класа”, че практически беше ликвидирана индустрията и мъчително трудно, до голяма степен хаотично, започна ново изграждане на реалната икономика. Драмата е в тенденцията към почти латиноамериканска социална диференциация, която се задълбочава. Изследователите привеждат достатъчно сравнителни статистически данни, които показват: ако през 1989 г. съотношението между 10% най-бедни и 10% най-богати у нас е 1 към 3, по данни на Програмата за развитие на човека на ООН, през 2009 г. това съотношение у нас е 1 към 6,9, а според изследване на „Галъп” за 2010 г. 10% най-богати в България притежават 41,5% от съвкупните парични доходи на българските домакинства, а 10-те процента най-бедни – 1,8%, т.е. дистанцията помежду им е над 23 пъти. А според изследването на същата агенция от април т.г. на въпроса „Като цяло накъде върви България – към по-добро или към по-лошо?” 63% отговарят „към по-лошо” и само 18% – „към по-добро”.

Трансформирана в очаквания и политически нагласи, тази ситуация неизбежно води до определена социална недиференцираност на електоратите на политическите партии, до различно адресирано недоволство от статуквото, до „наказателен вот” към всички управляващи, до трескаво търсене на нови и нови „спасители, от които се очаква „с един замах” да разсекат възела от проблеми. Кризата на представителството и недоволството от статуквото не са само българско явление. Към общите причини би могло да се прибави и отражението на глобалната икономическа и финансова криза, която доведе до банкрут редица държави, в т.ч. проспериращи довчера членки на Европейския съюз.

⁴⁹ Пак там, с.72.

Тревожна при нас е тенденцията, отразена и в процента на гласувалите на едни или други избори, и в обществената подкрепа за различните правителства и парламентарни мнозинства. Като се изключат изборите за Велико Народно събрание, на които има масова изборна мобилизация (над 90% от избирателите), на всички останали избори участието е по-малко от половината. Затова и измерването на политическата представителност на правителствените партии, направено от Антоний Тодоров, показва следните данни: 1990 г. – 41,3%, 1991 г. – 28,1%, 1994 г. – 32,3%, 1997 г. – 32,6%, 2001 г. – 33,5%, 2005 г. – 34,5%, 2009 г. – 24,4%.⁵⁰ Като се има предвид подкрепата за сегашното мнозинство от други парламентарни партии (безусловна или условна), „неговата представителност варира между 24% и 34% от избирателното тяло.⁵¹ С оглед на това може да се каже, че след изборите за Велико Народно събрание всички парламентарни мнозинства повече или по-малко, но във всички случаи, не представляват общественото мнозинство, а малцинство от избирателите.

За някои тази тенденция може да изглежда като нормализация (имаше такъв моден термин). Но тъй като от гледна точка на политическата култура сме много далеч от съществуващия в развити европейски демокрации модел на правителства на малцинството, за нас са от изключително значение изводите, които ще се направят. Дистанцирането, отдръпването, разочарованието, нелогичното люшкане на избирателите, при което най-голяма си остава „партията на негласуващите”, не може да не подкопава устоите на „обществения договор”, да не поставя под съмнение търсенето на „общото благо” като основополагаща цел на политиката, да поставя под съмнение

⁵⁰ Тодоров, А. Цит.съч., с.448.

⁵¹ Пак там, с.449.

заявената в преамбюла на Конституцията воля за създаване на демократична, правова и социална държава. Като прибавим и явните опасения от преките форми на демокрация, не може да не се поставя въпросът за съдбата на конституционния принцип за народния суверенитет. Непростимо е да се примирим с един „звезден миг“ на учредителната власт при избирането на Великото Народно събрание и при приемането на новата Конституция и да пренебрегнем урока на утвърдените, при всички кризисни явления, социални държави: съгласие и широка обществена подкрепа са нужни не само за Конституцията, но преди всичко – за платформата на социалната държава.

Не само в нашите условия, но особено ярко у нас, през последните години се стигна и до друг род деформация на представителството. Най-вече по места избуяха т.нар. „бизнес – партии“ под различни „непартийни флагове“, но с ясната амбиция да се наложи частният над публичния интерес. Това явление неудържимо прониква и в националната политическа структура, с което се поставя под въпрос самата същност на политиката като служене, отстояване, защита на обществения интерес. Някаква плаха надежда срещу тази опасност се очертава в неправителствения сектор, но тяхното действие често е безсилно пред агресията на олигархичните интереси. Предпазливостта на новите сдружения в контактите с политическите партии носи в себе си оценката за съвременното състояние на партиите. Но това не бива по никакъв начин да връща обществото в някакво предпартийно състояние, а по-скоро да се трансформира във фактор за „очовчаване“ и реформиране на политическите партии поотделно и на партийната система като цяло.

От гледна точка на движението или отдалечаването от конституционната повеля за превръщане на България в социална държава не по-малко драматична е ситуацията с реги-

оналното развитие, показана по най-убедителен начин чрез данните от наскоро проведеното преброяване. Става дума за обезлюдяване на цели региони, между впрочем – с изключително плодородни земи и свои индустриални традиции, както и с богато културно-историческо наследство. Данните от преброяването определиха Северозападна България като „най-бедния регион” в Обединена Европа. И това се случва на фона на специалната програма на Европейския съюз за балансирано регионално развитие. Още по-рано, в самото начало на прехода, този проблем е осмислен чрез конституционния текст на чл.20, който звучи по следния начин: „Държавата създава условия за балансирано развитие на отделните райони на страната и подпомага териториалните органи и дейности чрез финансовата, кредитната и инвестиционната политика”.

Конституцията съдържа не само принципни решения, но и разработени елементи на толкова модерната и актуална европейска платформа за „равенство на възможностите”. Изцяло върху такава платформа са фиксирани социалните права. Какво друго, освен гарантиране равенство на шансовете, са: всеобщото, задължително и безплатно образование на всички деца до 16-годишна възраст, безплатното не само основно, но и средно образование (чл.53), изискването за гарантиране на ”достъпна медицинска помощ” и на „безплатно медицинско обслужване при условия и по ред, определени със закон” (чл.52, ал.1), равните права на децата, родени извън брака, с родените в брака (чл.47, ал.3), особената закрила, която държавата дължи на жената – майка (чл.47, ал.2), и много други.

Дезориентиращо за пътя към социалната държава е разбирането, че постигането на такава държава би следвало да се отсрочи до натрупване на национално икономическо богатство. Виждането за социалната държава като просто разпределение на натрупаните ресурси е преодоляно от-

давна, най-вече на европейска почва. Модерната социална държава се вижда като активна, позитивна, като инвестираща в човешкия потенциал, като създаваща равни възможности за максимално използване на този капитал като фактор на икономическия растеж. Затова и конституционната характеристика на държавата, към която се стремим, носи в себе си триединна природа: демократична, правова и социална. Социалната държава не е отсрочена за „светлото бъдеще”, а е повеля на днешния ден и критерий за всяка политика. Едновременно с това всяка стъпка в движението към социална държава разкрива зависимостта на социалните и културните права от икономическите възможности на гражданина, от неговата икономическа свобода.

Крайно неравномерното разпределение, фрапиращата социална диференциация, при която две трети от българите „едва свързват двата края”, а 25% живеят под границата на бедността, поставя под заплаха и социалните, и личните, и политическите права. В тази ситуация за преобладаващата част от гражданите, още по-трагично за децата, става недостъпно такова защитено и от ООН общочовешко постижение като правото на „всеки ... да се ползва от националните и общочовешките културни ценности” (чл.54, ал.1). Диференциацията на икономическите възможности не просто слага отпечатък върху достъпа до социалните права, но изцяло изхвърля, сегрегира големи социални сегменти на нацията: 25% от децата до 16-годишна възраст не ходят на училище или остават неграмотни, половината от населението няма достъп до медицинско обслужване, преобладаващата част от старите хора, „които нямат близки и не могат да се издържат от своето имущество”, изобщо не знаят за конституционното изискване, че могат да се ползват с „особена закрила на държавата и обществото” (чл.51, ал.3).

Целенасочено приложеният и наложен в икономическата сфера неолиберален модел, безпardonното отрицание на каквато и да било регулираща роля на държавата като „отглас“ от миналото, предварително заклеямена като „лош стопанин“, всичко това на практика създаде хранителната почва за джунглата на първоначалното натрупване на капитала – чрез паразитна реституция, приватизация на целенасочено руинираното национално богатство на безценица и на свои хора, масова приватизация, която много бързо попадна в ръцете на малцина тарикати, ликвидация на земеделието чрез връщане поне 100 години назад, уникално за цяла Централна и Източна Европа и пр. Именно този заимстван отвън псевдолиберален модел, в съчетание със „самородния“ подход на „голата поляна“, не даде възможност да се разгърнат създадените чрез Конституцията възможности. А колкото и да са лаконични, което е характерно за един конституционен текст, такива възможности са създадени: за динамична трансформация на различните форми на собственост една в друга с критерия ефективност, за свободно разгръщане на стопанската инициатива на всеки предприемчив българин, за контрол върху всеки детайл в приватизацията и за постприватизационен контрол, който към днешна дата беше ликвидиран и институционално, за кооперативно сдружаване на дребните и средни собственици при конституционен ангажимент на държавата да насърчава и подпомага кооперативното движение и пр. Любопитно е, че проектът за Конституция на БЗНС „Никола Петков“ съдържаеше специална глава втора „Икономическо устройство“, а проектът на СДС – ОДЦ – глава четвърта „Икономически отношения“. Следователно не недооценката на проблема, а развихрената агресия на частния интерес подкопа регулирането на икономическите отношения в полза на общественото благо.⁵²

⁵² Вж.: *Българските конституции...*, 246-248; 357-358.

Днес е повече от ясно, че пазарният фундаментализъм е пагубен, че има сфери на живота на днешния човек, които трябва да се извадят от комерсиализацията, от тоталната власт на парите. Вече е късно да се ревизира първоначалното натрупване на капитала чрез усъвършенстване на конституционните гаранции, макар че глобалната икономическа криза тласна и най-силните икономики към преосмисляне на ролята на държавата. Но върху иначе смислено формулираните в Конституцията принципи на икономическата система вече са натрупани томове законодателство. То има нужда от безпощадна ревизия, като се тръгне и се стигне до правата на гражданите като отправна точка на анализа и като критерий за това, къде се намираме: на пътя на социалната държава или на някакъв „път за никъде”, на някакъв път встрани, извън или отвъд Конституцията.

Според съвременните изследователи, които търсят новата роля на държавата в условията на глобална криза, модерният икономически, социален и културен живот се нуждае от регулиране и насочване; икономическото развитие и социалната сигурност са първостепенна задача на държавата. Не е белег на незряла култура, както твърдят либералите, че хората все повече насочват своите стремежи и очаквания непосредствено към политическата власт и към нейния център, че свързват очакванията си с управляващата и администрираща държава.⁵³

Общоприета практика е конституциите да оставят въпросите на икономическата система с „отворен характер”, за да се гарантира пространство за насочване на икономическата политика в съответствие с конкретната ситуация, тя да се съобразява с външната политика, със стратегическите виждания на партиите, с глобални кризисни явления от типа

⁵³ Вж.: *Hesse, K. Grundzuege des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Karlsruhe, 1973, S.8.*

на сегашните и пр. Един от най-съществените инструменти за регулиране на икономическата политика са данъците. Да се предреши и фиксира данъчната система чрез конституционна уредба, каквато идея се появи у нас напоследък, би означавало да се лиши всяко следващо правителство от инструментариум за управление на процесите в най-непосредствено свързаната с живота на хората сфера. Затова тази идея е не просто несъстоятелна и в противоречие със световната конституционна практика. Тя лежи извън сферата на морала на една плуралистична демокрация, която предполага достатъчно простор за алтернативи.

2. Политическата култура и материализацията на принципите

Съдържащите се в Конституцията ценности и принципи очертават „принадлежността към рода”, към европейската политическа цивилизация. Но това е и най-универсалната рамка за демократично участие на гражданите в политическия процес. При анализа на обществените отношения изследователите се насочват към реалните личности, от които се формират тези отношения, търсят и намират „човешкото съдържание” и на властническите отношения. Доста модерно звучи в днешната криза Карл Маркс, който подчертава, че „именно хората произвеждат човешката **обществена връзка**, обществената същност, която не е някаква абстрактно-всеобща сила...”⁵⁴ и още: „Каквито са индивидите, такава е и самата тази **обществена връзка**”⁵⁵. На друго място младият Маркс пише: „**Историята не прави нищо**”, „тя не се сражава в **никакви битки!** Не историята, а именно **човекът**, действителният, живият човек – ето кой прави и притежава всичко,

⁵⁴ Маркс, К., *Енгелс, Фр.* Съч.Т.3, С., 1957, с.27.

⁵⁵ Пак там, т.42, 23-24.

ето кой се бори за всичко. „Историята не е някаква особена личност, която използва човека като средство за постигане на **свои** цели. Историята не е **нищо друго**, освен дейността на преследващия своите цели човек”⁵⁶.

Да се погледне „с човешки очи” и на развитието на конституционализма, означава да се види системата на властта не само като комплекс от институции, но и като политическа култура на заетите в управлението и на въздействащите чрез своите политически права върху властта граждани. Демократичната система на политическата власт е пряко зависима от степента на зрялост на политическата култура на двете ѝ равнища. Без такава култура, при всички уговорки за нейното постепенно съзряване и за възпроизвеждане на този процес с всяко следващо поколение, народът ще бъде съвкупност от поданици, нацията – етническа група, онеправданите социални слоеве – „страдащо съсловие” (Фридрих Енгелс), заетият в управлението – чиновник, институциите – отчуждени от хората административно-бюрократични инстанции.

В теоретичната литература има десетки, да не кажем стотици, определения за „политическа култура”. Множат се и емпиричните изследвания върху взаимоотношенията между правителствата и тяхната „политическа подкрепа”, мотивирана от политическата култура. Вярно е, че гражданите оценяват дейността на всяко правителство преди всичко по задоволяване на своите интереси. Но съществуват и институционализирани форми за постигане на подкрепа и за поддържане на политическата стабилност, дори когато правителствената политика и реалните потребности на населението се разминават. От друга страна, налице е и „обратна връзка” между институциите и гражданите. В условията на медийната демокрация особена роля придобиват посредниците. Несъмнена е

⁵⁶ Пак там, т.2, с.100.

отговорността и на управляващите, и на медийните посредници за формиране, но и за деформиране на политическата култура на гражданите.

У нас измерването на политическата култура до голяма степен е редуцирано до електоралните нагласи на гражданите. Неловко е някак си да се „измерва” политическата култура на онези, които избираме да ни представляват. Баналното алиби за това е, че „всеки народ си заслужава правителството”, т.е. че всеки избор, стига да е проведен в съответствие с правилата, има легитимен резултат и като равнище на политическа култура. В същото време „отгоре” идват достатъчно тревожни сигнали. Утвърдилата се през целия преход тенденция, парламентарното мнозинство да не „води” след себе си, да не представлява общественото мнозинство, съвсем не е пречка за агресивната претенция да се представлява „целият народ”. В непосредствена връзка с тази претенция е профанацията на понятието „коалиция”, преднамереният прочит на диалога и компромиса като „задкулисни пазарлъци”, при положение, че исторически самият парламент е възникнал като пространство на диалога, сблъсъка, но в крайна сметка – на компромиса при постигането на обща воля.

Затова и великото предназначение на парламента е да бъде „форум на нацията”. В английския парламент, смятан от мнозина за „майка на парламентите”, има и специализирана институция, наречена „лидер на палатата” и действаща до голяма степен зад кулисите, чието предназначение е да търси диалог и съгласие още преди внасянето на един законопроект в пленарната зала. Така англичаните имат възможността при спорни въпроси да търсят и намират решения в закон от 1707 г., какъвто беше един неотдавнашен казус. Смяната на правителствата във властта не започва и не свършва с промени в приетите действащи закони.

Този проблем е в пряка връзка с принципа за законността. Шопската „мъдрост“, че „законът е врата у голо поле“, не е вродена, а е внедрена, придобита в горчивия опит на поколения българи. Шопските сентенции са изстрадани заключения от сблъсъка с безхаберieto, некомпетентността и корумпираността на немалка част от държавната и общинската администрация. И не „открива топлата вода“ американският посланик с изявлението си за „двете правосъдия“, макар че и американците имат „трески за дялане“, отразени дори само в най-блестящите ленти на сериозното американско кино.

Конституцията съдържа специфични принципи за действието на съдебната власт като обективна и независима, някои от които са наследени от Римското право. Комплекс от гаранции трябва да осигурят „точното и еднакво приложение на закона“ като универсален мащаб за поведение. Трите „вълни“ на конституционни промени в посветената на съдебната власт глава на върховния закон, приети под натиска на критиката от Европа, може би бяха в правилната посока. Но тези промени в редица отношения се оказаха „удар във въздуха“, може би с изключение на създадения контролен орган – инспектората към Висшия съдебен съвет. Човекът не се променя „с един удар“. В общество, което е загубило и морални устои, и чувството за сигурност, съдебната власт трудно може да бъде „остров на морала и справедливостта“. И на магистратите „нищо човешко не им е чуждо“. Тогата не ги телепортира на друга планета.

Вероятно си заслужава да се обсъди, а дори да се потърси изход от прословутото тълкувателно решение на Конституционния съд, което изисква свикване на Велико Народно събрание за целите на цялостна реформа на съдебната власт. Но и тогава резултатът няма да дойде незабавно, т.е. няма да се оправдае разклащането на държавата, колкото и сериозна да е каузата за справедливото правосъдие. Радикалните мерки трябва да за-

почнат от първопричината – от възпитанието, от образованието, от селекцията, от стимулите, от контрола, от укрепването на държавността, от мерките за издигане на „честта на тогата” по подобие на някогашната „чест на пагона”. И от гаранциите против партийната политизация на съдебната власт.

Изборът на формата на република с парламентарно управление сам по себе си предопредели Народното събрание като главната форма за изразяване на народния суверенитет. Българският парламентаризъм, който датира от времето на създаване и приемане на Търновската конституция, е преживял върхове и спадове, приемственост и прекъсване, фиктивни и преходни варианти. Като се имат предвид компромисната форма на държавното управление при Търновската конституция, по силата на която е разделена дори законодателната власт, и като отчитаме непрофесионалния, до голяма степен декоративен парламентаризъм при социализма, бихме могли да направим заключението, че едва чрез новата Конституция се създаде нормативната рамка за развитието на парламентаризъм от най-съвременен тип, сравним с модерните парламентарни демокрации.

Погледнат през призмата на конституционните принципи, съвременният български парламентаризъм има непосредствено отношение и към народния суверенитет, и към разделението на властите, и към политическия плурализъм. Парламентът е национално въплъщение на представителната форма на демокрация. Освен глобалната криза на представителството, в неговите функции се отразяват редица дефицити на представителната демокрация, свързани както с ранния етап на развитие, така и с нерадостната равностетка на прехода. Само няколко илюстрации.

Първо. Обичайно дори за най-отговорни представители на парламентарната институция е заявлението, че парла-

ментарното управление означава върховенство на парламента. Такава представа се свързва с ранния парламентаризъм, когато овладялата най-напред парламента нова, икономически силна класа, се стреми да замени предишната абсолютна власт на монарха с абсолютна власт на парламента. Много отдавна нещата са други. По силата на разделението на властите парламентът има специализирани функции; той е олицетворение на законодателната власт; решава въпросите на мира и войната; при парламентарната форма на управление дава живот, контролира и по всяко време може да оттегли доверието си към правителството.

Но ако грешката с понятието „върховна власт” няма сериозни последици, някои други явления създават сериозни опасности за представителната демокрация на национално равнище. От една страна, пробива си път тенденцията на все по-открито, дори официално мотивирано, представителство на частния интерес. То се поднася като възплъщение на професионализма, но и като отрицание на традиционната партийна система. Модерните парламентарни демокрации се стремят да създадат правила за лобизма, за повсеместния натиск на силните икономически интереси. Но у нас, особено в сегашния парламент, лобизмът е органична част от самия парламент.

Второ. Не е наше откритие принизяването на законодателната за сметка на висшата изпълнителна власт. Но при нас се смята за нормално парламентът едва ли не да „ратифицира” автоматично приетите от правителството „законо”, а възраженията на опозицията да се оценяват като досадно протакане на законодателния процес, дори когато мотивите са свързани с нарушения на Конституцията. Понятието „канцлерова демокрация” идва от управлението на Германия и най-вероятно би се възприело като ласкателно за нас. Но в Германия тази тенденция е подложена на остра критика. Ос-

вен това, там действа двупалатен парламент при федерална структура, а конституционното правосъдие се е утвърдило в продължение на повече от 60 години. В българските условия много често законопроектите „се пускат” или „се спират” еднолично, липсват каквито и да било задържащи механизми, преди да се сезира Конституционният съд.

Трето. Едно от най-съществените провощия на президента (по чл.101 на Конституцията) – да връща мотивирано за повторно обсъждане и гласуване приети от Народното събрание закони, най-често се възприема като преднамерен конфликт, а не като част от необходимия баланс и механизъм за съдържане, обосновани в теорията за разделението на властите. Предоставена от Конституцията изцяло на преценката на президента, тази възможност се използва крайно пестеливо. Едно изследване върху „правото на вето”⁵⁷ показва, че в течение на три президентски мандата (Желев, Стоянов, Първанов) това право е използвано 52 пъти, т.е. средно три пъти годишно. Проблемът не е, разбира се, в количеството. Но има сериозен повод за размишления, когато един неоспорен от президента закон след влизането му в сила се спира от Конституционния съд. Очевидно в такива случаи е пренебрегнат предварителният контрол за конституционност. А при един пряко избран държавен глава това право неизбежно се свързва и с изразяването на народния суверенитет чрез конституционно уредената възможност да се внесат по-широки социални интереси в законодателния процес, наложените чрез парламентарното мнозинство еднопартийни или коалиционни интереси да бъдат допълнени и евентуално – коригирани чрез неутралната власт на президента.

⁵⁷ Вж.: Сидерова, Е. Президентът и законодателният процес. Варна, 2010.

3. Незавършеният конституционализъм като предизвикателство

Животът на Конституцията, както става ясно от частичните илюстрации, дава основание за заключението, че съвременният български конституционализъм има незрял, незавършен характер. Част от причините са универсални, общовалидни. Конституционализмът не се ражда едновременно с конституцията. Във всички конституционни епохи и при всички конституционни държави има случаи на силно забавяне на съзряването на конституционализма.

Но историческият опит показва, че върху определена почва може да се стигне и до гибел на конституционната държава. И в нашата история има „търсене на спасение“ на управляващите чрез суспендиране на конституцията. От световната практика най-показателен е примерът с Ваймарската конституция от 1918/1919 г. в Германия, когато при икономическата и социалната криза и под силния натиск на корпоративни интереси в крайна сметка се стига до легалното идване на Хитлер на власт и разгрома на конституционната държава. В някои изследвания „вината“ за това развитие се търси в „прекаления демократизъм“ на Ваймарската конституция. Изучаването на историята на конституционализма може да се препоръча и на нашите, закъснели с 20 години „ентузиастични“, които внушават на гражданите несъстоятелната си представа, че Конституцията е „универсалният виновник“ за всички днешни беди на народа.

Тази изходна предпоставка дава възможност да се формулират някои основни предизвикателства, които носят в себе си и опасности, и шансове за конституционализма. Предизвикателствата засягат националното развитие и би следвало да ангажират вниманието и усилията на всички основни политически сили. В немалка степен това се отнася и до БСП, която има своята безспорна роля в изграждане на кон-

ституционните основи на новата ни парламентарна демокрация и е дълбоко заинтересована от усъвършенстване на тези основи и от утвърждаване на конституционализма в живота на държавата, обществото и гражданите.

Критичната оценка често поражда въпроса дали са нужни сериозни конституционни промени и доколко те биха могли да дадат тласък на конституционализма? Аргументите за отрицателен отговор са много.

Първо. От гледна точка на историческия момент и на обществените настроения очевидно не е налице „спонтанна народна воля“ за нова конституция, този въпрос не е на дневен ред и неговото поставяне има маргинално звучене. Проблемите на днешното българско общество не са от конституционен характер. Те са свързани с непоследователното следване и нерядко с отклоненията от конституционния дух, ценности и принципи. Тази непоследователност намира израз и в закъснялото и колебливо законодателно „надграждане“ на конституционните повели, и в институционалното действие, и в конституционната политическа култура – „елитарна“ и масова. Изкуственото отклоняване на страната в посока към изработване и приемане на нова конституция би имало като единствен резултат дестабилизация на управлението с всички произтичащи от това последици.

Второ. Темата за евентуална промяна във формата на държавно управление в посока към президентска, смесена или поне към засилване на президентските правомощия в синхрон с прекия избор на държавния глава, се поставя от по-сериозни източници: от президента д-р Желев, от редица изследователи, от различни политически и обществени среди. За възприемане на президентската форма преди 20 години беше рано. Сега е още по-рано. Аргументите на изследователи като цитирания проф. Хуан Линц, в началото на прехода

обосновавани най-вече чрез миналото, днес с достатъчно основание могат да бъдат базирани върху настоящето. Дори при смесената президентско-парламентарна система за управление от рода на тази на Петата френска република изследователите говорят за своего рода двувластие, което, в зависимост от авторитета (или неавторитетността) на личността на президента, наклонява везните ту в полза на президента, ту в полза на парламента. В нашите условия трудно би бил постижим дори временен баланс.

По-сериозно обсъждане заслужава възможността за подсилване на президентските правомощия, стига това да не бъде изтълкувано от Конституционния съд като промяна във формата на управление. Развитието на президентската институция като неутрална власт се оказва една от малкото институционални възможности (освен Конституционния съд) за пълнотата на принципа за разделение на властите и по-специално за постигането на баланс чрез взаимното възспиране на властите. При липсата на двупалатен парламент президентското право на вето може да се развие като допълнителна, задържаща гаранция против приемането на чисто партийно мотивирани, лобистки или противоконституционни закони. Но това налага по-сериозен ангажимент на държавния глава и едновременно с това по-високо квалифицирано мнозинство в парламента за преодоляване на президентското вето. От друга страна, правото на президента да насрочва референдуми може да се обвърже и с масово подкрепени петиции, а не само с решение на Народното събрание. Евентуалното право на законодателна инициатива е неуместно по много причини, най-вече заради развитието на задължителна паралелна законодателна програма (наред с тази на Министерския съвет) и в крайна сметка насочва към радикална смяна на формата на управление в президентска.

Трето. Всяка конституция е непълна и несъвършена. И всяка конституция, колкото и да е стратегически ориентирана, не е в състояние да види в неговата пълнота, изпитания и изненадващи събития бъдещето. Няма учредително събрание, съставено от пророци. Следователно всяка конституция може да се усъвършенства, когато на по-късен етап се видят празноти и недостатъци. Един конституционен текст не може до безкрайност да се разминава с фактическите обществени отношения. Но стабилизиращата роля на конституцията, принципният, до голяма степен отворен, характер на текстовете и свързаните с нейното приемане специални обществени условия и нормативни изисквания не допускат лекомислие в подхода. Не е случайно обстоятелството, че няма съвременна конституция, която да не предвижда особен, усложнен ред за изменения и допълнения. Има случай в конституционната история на САЩ, при който конституционно допълнение, прието с високо квалифицирано мнозинство от Конгреса, е чакало 52 години влизане в сила. Има уникален за конституционната история текст на Френската конституция на Петата република – за републиканската форма, която не подлежи при никакви условия на преразглеждане.

Във връзка с това изцяло неприемливо е проявилото се нихилистично отношение към формулата за Велико Народно събрание. И не става дума само за това, че тя идва от Търновската конституция и е наш, национален принос към развитието на конституционализма. По-същественото е, че именно в нашия толкова оспорван и объркан преход, а вероятно и дълго след него, ако някой ден наистина се докаже, че е свършил, имахме и дълго още ще имаме нужда от подобна „котва“ като Велико Народно събрание. Заслужава си и по-сериозен прочит на наименованието на това особено, учредително по характера си Събрание. При утвърдилата се в непосредственото държавно

управление практика всяко ново парламентарно мнозинство, независимо от липсваща широка обществена подкрепа (както показват социологическите данни), да се изживява най-малкото като „конницата на хан Аспарух” и да започва „на гола поляна” (макар че дори хан Аспарух е заварил по нашите земи други цивилизации и по-скоро е постигнал консолидация), много голямо е изкушението всеки новопоявил се „държавник”, още преди да се е утвърдил именно като държавник, да се изживява като първостроител. В това отношение едно Велико Народно събрание е юзда за непремерени амбиции.

Четвърто. Като всяко човешко дело и Конституцията съдържа немалко дефицити: на пълнота, на систематичност, на изказ, на необходими гаранции. Част от причините за тези дефицити са резултат на неопитност и на трудно постигнатото съгласие. Друга част се дължат на непреодолените противоречия и на работата на ВНС под постоянен уличен натиск. За мнозинството този натиск се трансформираше в стимул и воля, в непоклатим аргумент за съвременен осъществяване на конституционната мисия на ВНС; за друга част от депутатите това внасяше колебание и съмнения.

Сигурно някой ден, в по-спокойна обстановка, и при повече изгледи за постигане на обществено и парламентарно съгласие, Конституцията може да получи нова, по-модерна редакция: по-добро систематизиране на принципите и отговорностите за тяхното приложение, по-силни конституционни гаранции за правата на човека, за да не остават декларативни и „безплатното образование”, и „достъпните здравни услуги”, и грижите за децата, и забраната за „унизително третиране” и осигуряване на „достойни старини”. При развитието на модерните инструменти на информационното общество все по-уязвима става сферата на личната свобода и неприкосновеност, все по-често сме свидетели на замъгляване на съще-

ствената разлика между демократична и полицейска държава. Тези проблеми вече се обсъждат в научната и политическата литература. И сигурно не е далече времето, в което в конституциите ще започнат да се появяват съответни гаранции.

Пето. Най-сериозният проблем в развитието на българския конституционализъм е неосъществената генерална цел на всяка конституция: чрез институционално и гражданско действие, чрез ролята на партиите при формиране на политическата воля на народа, чрез постоянно търсене на съгласие по националните приоритети да се постига политическо единство. Един актуален анализ върху постиженията на скандинавските социални държави, при всички кризисни явления от най-ново време, разкрива „универсалния ключ“ към устойчива социална държава – националното съгласие. Обстойно разработените елементи и актове на социалната държава не се влияят от правителствените смени. В крайна сметка това гарантира устойчиво и растящо жизнено равнище.

В преамбюла на нашата Конституция се дава израз на съзнанието за „неотменимия дълг“ да се пази „националното и държавното единство на България“. Но този текст най-често се интерпретира в контекста на националния и държавен суверенитет, а не във връзка с постигането на съгласие по национални социални приоритети. В нормативния текст могат да се разчетат множество гаранции в тази посока: консолидираща роля има равенството на всички граждани пред закона и забраната на всякакъв род ограничения и дискриминация (чл.6, ал.1 и 2), забраната да се образуват партии „на етническа, расова или верска основа“ (чл.11, ал.4), забраната за организации, „чиято дейност е насочена срещу суверенитета, териториалната цялост на страната и единството на нацията, към разпалване на расова, национална, етническа или религиозна вражда, към нарушаване на правата и свободите на гражданите, както и ор-

ганизации, които създават тайни или военизирани структури или се стремят да постигнат целите си чрез насилие” (чл.44, ал.2), посоченото вече конституционно изискване за „балансирано развитие на отделните райони на страната” (чл.20) и др.

Причините за трудното, да не кажа невъзможно, политическо единство на нацията могат да се потърсят и в „заквасения” с конфронтация парламентаризъм, и в непреодоляната 120-годишна партийна традиция на резцепление вместо консолидация, и в спорадичния или манипулиран граждански натиск, ориентиран в защита преди всичко на частни и корпоративни интереси, и в институционалното, да не говорим за гражданското, неуважение дори към най-категоричните конституционни забрани. Немалка част от причините лежат в недовършеното и постоянно люшкащо се законодателство. Само един пример. Провъзгласеното в Конституцията „право и задължение” на българските граждани да изучават и ползват българския език изискваше изрично чрез закон да се уредят случаите, „в които се използва само официалният език”. Всички предвидени срокове за това изтекоха отдавна. А не е тайна, че поради неспособността на компетентните институции да осигурят задължителното образование на децата, грамотността на българите намалява главоломно. По тази линия се създава нов вид разделение, нови и нови сегменти на обществото се маргинализират, лишени предварително от възможността да се възползват от своите конституционни права и свободи.

Заклучението дори само от тези няколко обобщени пункта по темата за конституцията и конституционализма обосновава тезата, че най-съществените проблеми лежат отвъд самия конституционен текст. Съществени промени, които да налагат свикването на Велико Народно събрание, по-скоро биха забавили и затормозили развитието, да не говорим за опасността от безвластие и сътресение с тежки последици за социалното би-

тие на хората. Истинският проблем е незавършеният и незрял конституционализъм, който е свързан и със състоянието на парламента като отдалечен на светлинни години от това да бъде истински „форум на нацията” и с трудно постиганото взаимодействие, да не говорим за „взаимно възпиране”, на властите и с преобърнатата представа за парламентарно правителство, както и с тоталното нахлуване на частния интерес в институциите и в партиите, макар че политиката като дефиниция е служба на публичния интерес. Във всички случаи поне партиите, които имат претенцията да изразяват значимите обществени интереси, и медиите, които се виждат като мост между политиката и гражданите, би следвало да направят своя анализ и да потърсят заедно заложената в Конституцията стратегия към постигане на политическо единство на нацията и към подчиняване на политиката на общото благо.

Отговорността на БСП при отстояване на Конституцията и на конституционализма (вместо заключение)

20 години след създаването на Конституцията Българската левица, и преди всичко – най-голямата лява партия, е изправена пред серия от предизвикателства. Стратегически характер сред тях има отстояването на Конституцията и на конституционализма. И не само заради отговорната, важна, до голяма степен, решаваща роля на партията в създаването на конституционните основи на европейския тип модерна конституционна държава, както заради дългата ѝ история на защитник на демократичните завоевания на конституционализма, а преди всичко заради днешните и утрешните опасности.

В Конституцията се съдържат онези основополагащи принципи на организация и действие на демократичната политическа власт, които създадоха главните основания за

присъединяването ни към Европейския съюз. Пак в Конституцията, в механизмите за осъществяване на принципите, в провъзгласените права и свободи, в компетентността и взаимодействието на различните институции, могат да се намерят критериите и стандартите, чрез приложението на които България и на практика може да се превърне в равностойна европейска държава. В контекста на равносметката на прехода си заслужава да се изработи специална принципна платформа, ако БСП иска да възвърне активната си роля в развитието на конституционализма.

Първо. Независимо от превратностите на своята историческа съдба, дори когато е била поставяна извън закона, БСП си остава последователно конституционна партия. В днешните демократични условия тя има и моралното право, и отговорността да бъде безкомпромисен защитник на Конституцията и конституционализма, и когато е на власт, и когато е в опозиция. Не е нормално ролята ѝ в тази област да се свързва само с историята. И цялостната програма, и всяка предизборна платформа, и всеки разработен алтернативен проект трябва да носят духа, стратегията, да тръгват от конституционните принципи и норми, от буквата на Конституцията. Конституцията стана символ на историческата промяна. Тя съсредоточи в себе си очакванията и надеждите на българския народ. И ние нямаме право да допуснем разочарованието от несбъднатите очаквания да води до „изхвърляне на бебето заедно с мръсната вода“.

Второ. В началото на днешния конституционализъм лежи постигнатото на широка основа национално съгласие. Стратегията за национално съгласие, прегърнатата от БСП, и за щастие, възприета и от други цветове на политическия спектър, се свързваше преди всичко с гарантирането на мирния преход към демокрация и пазарна икономика. Малко

по-късно, по време на работата върху и при приемането на Конституцията, тезата за националното съгласие естествено отстъпи място на високото квалифицирано мнозинство. Тя се появяваше след това единствено в кризисни ситуации. Не толкова защото днес сме отново в криза, а по основни, принципни съображения се налага темата за националното съгласие да се отвърже от историческия контекст и да се потърсят нейните актуални и перспективни измерения. Нима социалната държава във всичките ѝ измерения, и най-вече чрез генералната си цел да осигури достоен живот за всеки гражданин, не е достатъчно основание за стратегия на национално съгласие? Тази тема най-вече би обединила нацията. Това е толкова по-необходимо, като се има предвид, че след Великото Народно събрание няма парламентарно мнозинство, което да има моралното право да се представя като автентичен изразител на националните интереси.

Трето. При този неоспорим статистически и социологически факт най-вероятно и в бъдеще трудно ще се постигат парламентарни мнозинства без различни коалиционни формули. В своята история БСП е минала през тоталното отричане на коалициите до наложено от външни обстоятелства и дясноекстремистки натиск коалиране. Макар и все още под влияние на формулата за „народната демокрация“, първото следдеветосептемврийско правителство на Отечествения фронт трудно може да се разглежда като реална коалиция. Управлението на БКП с БЗНС по време на предишния режим също е далеч от това да бъде коалиция в истинския смисъл на думата. След 1990 г., в стремежа да преодолеем изолацията, намирахме, или те ни намираха, всякакви, в това число и екзотични „коалиционни партньори“. Не успяхме да преодолеем партийния си егоизъм и на практика изхвърлихме от парламента онези, без чието партньорство не би била възможна

Конституцията. „Новата левица” като че ли изчезна от хоризонта. „Коалиция за България” има своите плюсове и минуси. По време на предишния парламентарен мандат участвахме в коалиция в същинския смисъл на думата, но все още не сме направили достатъчно пълноценен анализ на този опит, който беше уникален в нашата партийна история, а може да се окаже повторим в обозримо бъдеще и в други конфигурации.

Четвърто. След десетилетия на до голяма степен декоративен парламентаризъм и близо 60-годишно прекъсване, след превръщането на БСП в последователно парламентарна партия, при действието на новата Конституция все по-ясно се очертават проблемите, свързани с професионалния парламентаризъм, с фракционната дисциплина при свободния мандат, с отстояването на алтернативна политика при едновременно търсене на диалог и съгласие. Нелепо е да противопоставяме 120-годишната си история на постоянно спадащото равнище на парламентаризъм. Убедителни могат да бъдат само образците на компетентност, на поведение, което разкрива посветеност на каузата, на националните интереси и на болките на избирателите. А това далеч надхвърля конституционно определените изисквания към онези, които биха се кандидатирали за народни представители.

Именно заради 120-годишната си история и поредицата от светли имена в нея, в това число и на парламентарната трибуна, ние нямаме право да превръщаме мястото в парламента в „етаж” от партийната кариера. А един нов тип селекция във всички случаи изисква и нов тип подготовка на младите за националната политическа трибуна, където отговорността е и защита на интересите на избирателите, но и продължаване на живота на партията на свободата, справедливостта и солидарността. Иначе доверието на избирателите ще си остане мираж на лидерите, не толкова на социолозите.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМЪТ И ЛЕВИЦАТА В БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

Мария Пиргова

Maria Pirgova. PARLIAMENTARISM AND THE LEFT IN THE BULGARIAN TRANSITION

The paper treats some issues of Bulgarian parliamentary development since the democratic changes in 1989. The emphasis falls on the role and influence of the Bulgarian Left represented by the Bulgarian Socialist Party (BSP) in tracing the main characteristics of political change as well as the outcomes of the legislative decisions. It is shown that BSP's vision of „reforms from above” dominates the whole process. It means a strategy of gradual consecutive actions consistent with the constitutional order and political continuity. A consciously chosen course like this enabled the modernization and Europeanization of the party itself and also the peaceful character of the Bulgarian Transition. Parliamentarism turns out to be the leading cause of Bulgarian socialists. At the same time, several general faults of the BSP parliamentary policies should be mentioned including undervaluation of the constitutional framework, the unconvincing coalition behaviour, and the compromise ideological line.

Ролята на Народното събрание в сложните трансформации, през които минават българското общество и държава след падането на социалистическия режим, е изучавана и коментирана от различни гледни точки. Новата конституция от 1991 г. предписва характер на държавно управление, който няма аналог в модерната българска история – парламентарната демокрация. Новият чл.1, ал.1 провъзгласява, че „България е република с парламентарно управление”. Това дава основание да се говори за нова роля и нова отговорност на представителната институция в българския политически живот. Това я натовазва както със силни обществени очаквания, така и

с негативите от възможни разочарования, регистрирани през целия период от рейтингите в социологическите проучвания.

Кризата на представителството е фактор, отчетен и анализиран от мнозинството автори, работили по темата.¹ Парламентът и неговата дейност често пъти биват възприети като представителен театър, като смокинов лист на други, задкулисни процеси, упражняващи реална, но паралелна, а не демократично институционализирана власт. Много често се говори за слабост на законодателството, за неприложимост на законите, за неприкрити опити да се въздейства върху законодателя чрез лобизъм и натиск от олигархични и дори откровено мафиотски структури. Обществото показва, включително и с поведението си по време на избори, че се чувства слабо представено в институцията на законодателната власт, че не вижда истински отразител на обществени интереси и обвинява политиците и политическите партии за това разминаване.

Но причините за това положение, което не се променя в течение на 20 години и дори се задълбочава в последно време, не са толкова очевидни и не се коренят само в злата воля или икономическите зависимости на едни или други партийни ръководства, едни или други министри и народни представители. Част от тези причини следва да се търсят в историческата задача на представителното тяло у нас, такава, каквато възниква от международния контекст и вътрешната конфигурация в България. Защото социалната, икономическата и политическата промяна в България след 1989 г. е резултат на две преплитащи се тенденции. На първо място, загубата на СССР и неговите съюзници в Студената война. Тази загуба наложи бившите страни-членки на СИВ и Варшавския договор да се ориентират към обществено-политическия модел

¹ Вж.: Проданов, В. и др. Българският парламент и преходът. С., 2009, 62-64.

на западните победители – либералната демокрация, и да изградят нови пазарни отношения в рамките на една либерална държава, за която в редица случаи нямаха нито опит, нито разбиране. И на второ място, обстоятелството, че конкретната форма и съдържание на възприетия политически модел остават суверенен избор на тези държави, в т.ч. и на България. Конституционната среда и предпоставената в нея роля на Народното събрание са резултат от волята на народните представители в Седмото Велико Народно събрание. Настоящият текст се фокусира върху ценностното измерение на тези въпроси, свързано най-вече с отношението на една политическа сила, Българската социалистическа партия, към парламента и парламентаризма като ценност.

Парламентът и парламентаризмът изиграха ролята на радикален революционен фактор и проведеха революционната (по същество) промяна в българското общество и политика под формата на непрекъсната законодателна реформа.² Българският парламент се оказва символът и реалният двигател на демократичните процеси у нас.³ В това му качество той се различава от парламентарните институции на развитите западни държави както в техния генезис, така и в съвременното им състояние. Парламентите на навлизащите в своята модерност държави (както е в Англия след XV век и в други континентални държави след XVIII век) регистрират вече създадени в обществото икономически отношения. Те стават институции на узряло съотношение на обществените сили. В България след 1989 г. парламентът се превръща в инструмент на обществена промяна, който трябва да предложи на обще-

² Вж.: Пиргова, М. Българският парламентаризъм в условията на глобален преход. С., 2002, с.59 и др.

³ Вж.: Канев, Д. Трудният път към институционализация на българския парламент. – В: *Българската политология* пред предизвикателствата на времето. С., 2010, с. 105.

ството оптимално добри политически и икономически условия и подходяща за тази цел институционална структура. Парламентът се нагърбва със задачата да конструира публичната сфера, а това не е по силите на една институция, с каквито и правомощия да разполага. Промените в последното десетилетие на XX и първото на XXI век изправиха законодателното тяло пред предизвикателство, което то не бе срещало преди. Парламентите на държавите в преход от Централна и Източна Европа, които донякъде имаха аналогична роля, осъзнаха това много рано и оставиха съществени задачи като приемането на конституция или аграрна реформа за по-късен етап. Българското Народно събрание и преди влизането в сила на новата конституция, и след това концентрира в себе си инициативата и отговорността за пътищата на промяна в обществото.

Радикализмът, с който Народното събрание започва да функционира в новите си институционални рамки, се отрази в по-нататъшната му работа. Българският парламентаризъм стана радикален изразител на групови интереси в условията на ръководена от парламента обществена промяна. Ето защо радикалната и конфликтна социална роля се утвърди като негова основна черта. Тя сложи отпечатък на парламентарния процес до ден днешен и определи позицията и значението на парламента сред системата от институции на демократичната държавна власт.

Ключова особеност на политическия живот след 1989 г. е, че в основата на тази „парламентарна революция“ стои виждането на БСП за прехода като реформа отгоре. Нюансът е изключително важен. Ролята на парламента е революционна, преобразуваща базови отношения, но начинът, по който функционира парламентът, е базиран на реформата и постепенното законодателно действие. Заслугата за това е преди всичко на бившата комунистическа партия, трансформирала

се в социалистическа, без да се преобразува организационно. Тя контролира цялата държавна власт отвътре и не може да влияе съществено върху международните отношения на България. В периода до изборите за Велико Народно събрание (юни 1990 г.) БСП има мнозинство, в самото Велико Народно събрание и по-нататък продължава да упражнява съществено влияние върху развитието на парламентарния процес. БСП се ориентира към политическо поведение, което изключва или минимизира диктата на улицата, не допуска социалното и политическото напрежение да прелеят в извънсистемни действия, отхвърля революционните акции и набляга на постепенността и умереността, едновременно зачитащи и надграждащи съществуващите правила. БСП настоява на непрекъснатостта в държавността, на наличието на фиксирана и максимално консенсусна процедура по юридически коректно преобразуване на Народна република България в Република България. Това е свързано с волята всички решения на работилата през януари-май 1990 г. Национална кръгла маса да бъдат съответно сакнционирани от все още действащото „тоталитарно” Девето Народно събрание. В международен план е следвана линия на придържане към ангажиментите на страната, на съблюдаване на наличните норми на действие. В различни критични моменти ръководството на БСП е предпочитало да се откаже от изпълнителната власт (оставките на министър-председателите Андрей Луканов през ноември 1990 г. и Жан Виденов през декември 1996 г.), но да съхрани нормалната работа на парламента и да потърси решения на надвиснали тежки проблеми именно в парламентарната дейност (в първия случай – чрез консенсуса около формирането на експертно правителство на Димитър Попов в рамките на Великото Народно събрание, във втория – чрез неуспешното в крайна сметка излъчване на нов кабинет от 37-ото Обикновено Народно събрание).

През всичките две десетилетия БСП и нейната парламентарна група неизменно са се противопоставяли на всички радикални, екстремистки предложения на други политически сили и са се стремели да съхранят определена парламентарна стабилност като израз на търсената обществена стабилност. Този тип поведение е било обект на похвали и критики. Като негов плюс се е изтъквал приносът на БСП за „мирния” характер на прехода, за избягването на тежки социални, политически, етнически конфликти, подобно на онези, довели до разпадането на Югославия и гражданските войни в нея. Като негов минус е посочвано „отлагането” на промените в България, „препятствията”, които партията е поставяла пред една истинска „шокова терапия”, и които препятствия накрая били довели до изоставането на България на опашката на страните в преход. Твърденията са спорни и силно политизирани от страна на либералното направление.

При всяко положение може да се заключи, че парламентаризмът е осъзната и последователно преследвана политика на БСП. И резултатът от нея, макар и противоречив в много отношения, по същество е положителен – именно тя вписва БСП в новите условия на развитие на България, запазва лявото като алтернатива и в крайна сметка конституционализма и държавността, които не се доказват като базови ценности за дясното в прехода.

Чрез парламентарното си поведение БСП влиза в нова историческа роля. В 120-годишната си история партията е минавала през много фази – била е по-скоро периферна интелектуална партия, била е политическа сила със скромно обществено присъствие, била е радикална и противопоставяща се на правилата, била е поставяна извън закона, била е преследвана, самата тя е преследвала, подчинявала е законодателната власт на партийни решения. Преди демократичните промени,

в периода 1971-1990 г., тя дори се е отдалечила още повече от парламентаризма, като е подчинила самия парламент вече не само на партийните решения, но и на друга институция – Държавния съвет. Ето защо неизменният парламентаризъм на БСП след 1989 г. никак не е самоочевиден, не е последица от естествена еволюция, а продукт на целенасочени усилия, на воля на партията и нейното ръководство.

БСП провежда своята линия на парламентаризъм от позициите на сериозно и стабилно парламентарно присъствие. Наред със СДС и ДПС тя е била представена във всички състави на законодателния орган от Великото Народно събрание насам, а като съвкупен резултат има най-добро постижение. На два пъти има абсолютно мнозинство и формира изпълнителна власт (във Великото Народно събрание – 211 от 400 депутати, и в 37-мо ОНС – 125 от 240), веднъж има относително мнозинство и отново формира изпълнителна власт, макар и в коалиция (в 40-то ОНС – 82 депутати). На три пъти е втора политическа сила (в 36-то ОНС – 106 депутати, в 38-мо ОНС – 58 депутати, в 41-во ОНС – 40 депутати) и само веднъж – трета политическа сила, с минимално изоставане от втората (в 39-то ОНС – 48 депутати). Тези количествени показатели ясно демонстрират основанията за самочувствие, с което БСП гледа на парламента и парламентарната дейност. Доминанта в партийния курс в мнозинството от случаите е решителното настояване най-важните стратегически и дългосрочни решения за държавата и обществото да се вземат именно в Народното събрание, а не през улицата, през други публични институции или непублични центрове на власт. Това проличава в цялата история на прехода.

В дискусиите около приемането на новата конституция БСП не се поддава на нарастващия уличен натиск в разнообразните му форми и не се съгласява парламентарният дебат

да се диктува от напусналите парламента и обявили гладна стачка 39 депутати. Впоследствие, по време на правителството на Филип Димитров (1991-1992 г.), БСП е подложена буквално на политически остракизъм – без международна подкрепа, с отнето имущество, без средства дори да заплаща разносните за партийната си централа, под барабания огън на управляващия СДС, лустрационните му закони и нескритите заплахи за забрана от страна на негови представители и от лидера на техния партньор ДПС. Въпреки тези изключително тежки обстоятелства, БСП не се радикализира и нито за миг не излиза извън рамките на парламентаризма, на правилата и процедурата.⁴ По подобен начин се развиват нещата по време на кризата през зимата на 1996-1997 г. В ситуация, когато икономиката се намира пред катастрофа, страната е блокирана, а опозицията отказва всякакво конструктивно сътрудничество с управлението и признава единствено предсрочните избори като изход от ситуацията, БСП съумява да удържи процесите в парламентарни граници, да наложи спазването на нормите по връчване и отказ от проучвателен мандат и по саморазпускане на парламента, без да се стигне до институционален колапс. Включително и днес, по време на управлението на ГЕРБ, когато сигналите за погазване на парламентарни практики и нарушаване на правила рязко нарастват, БСП продължава да вижда в НС основното средство на една опозиция за отпор и да се изявява предимно през парламентарните механизми – декларации от трибуната, актуални питання, вотове на недоверие.

Именно парламентаризмът като политика на БСП прави възможно реформирането на самата партия. Благодарение на парламента и своето участие в него БКП, тоталитарна партия от комунистически тип, се превръща ефективно в БСП, в демократична лява формация. Нещо повече, това

⁴ Вж.: Баева, И., Калинова, Е. Българските преходи. 1939-2005. С., 2006, с.283.

е и централното основание тя да бъде призната като такава от международните фактори – Партията на европейските социалисти, Социалистическия интернационал. Международната изолация, с която БСП влиза в прехода, се разкъсва не от управленските ѝ действия (които далеч невинаги са получавали приветствия отвън, особено в периода 1995-1997 г.) и не толкова от политическите ѝ позиции (които поне до края на 90-те години често пъти се разминават с възгледите и актуалните нагласи на европейската и световната левица), а от адекватното ѝ парламентарно присъствие, което позволява на външните наблюдатели да припознаят в нейно лице гарант за приемствеността и стабилността на българската национална политика. В този смисъл през парламентаризма БСП се доказва като наистина европейска партия.

Един детайлен анализ на политическия процес по време на българския преход несъмнено ще установи, че няма друга така силно, така последователно, така убедително и така резултатно отстоявана кауза от БСП, както парламентаризма. Справедливостта изисква да се признае, че ключови национални каузи, заложи в самата конституция, като социалната държава и правовата държава, не се ползват със същата защита от страна на левицата.

БСП не полага достатъчно усилия (отделен въпрос е дали конюнктурно това би било възможно) за утвърждаване на социалната държава в нейната лява версия – държавата на социалната справедливост. В политическия дебат в рамките на партията още от началото на 90-те години са влиятелни гласовете, отхвърлящи принципната възможност да се провежда „лява” политика в „десния” преход. Процесите по първоначално натрупване (и преразпределение) на капитала, по реституция и приватизация, по изграждането на определени основи на пазарна икономика от либерален тип протичат

така, че не се стига до реални и ефективни гаранции на равните възможности на всеки гражданин, до пълноценна защита на социалните права като интегрален елемент от основните права и свободи изобщо.⁵ Проблемът за социалната държава е подменен в повечето случаи от проблема за усъвършенстване на социалната политика. Социалната политика е централна тема за всяка държава (и е нормално да бъде в центъра на вниманието и на всяка лява партия), но ръководните органи на БСП, особено по времето на управлението на Тройната коалиция (2005-2009 г.), не виждат в нея просто инструмент за осъществяване на социалната държава, а самодостатъчен израз на легитимността на една партия като лява.

Правовата държава като достижение на европейската модерност е незаобиколим аспект от функционирането на една държавност, стига да искаме пълноценно приобщаване към ценностите на европейските общества и политика. За съжаление, въпреки конституционното изискване за правова държава, политическият процес у нас след 1989 г. допуска движение в съвсем различна посока. Отговорност на целия политически и институционален елит, в т.ч. и на БСП, е съхраняването на една отдавнашна за България тенденция, основен социален регулатор да продължава да бъде не правото, а властта и отношението към нея. Българският преход протича по начин, който укрепва тази тенденция. Чрез властта и благодарение на властта възникват дългосрочни проблеми в основни сфери на обществото, които генерират правен nihilизъм и блокират пътя към европейска правова държава⁶: аграрната реформа и връщането на земята в реални граници, конюнктурната по-

⁵ Вж.: *Ананиева, Н.* България 2020: има ли шансове да се развием като европейска социална държава? – В: *Модерната социална държава. България 2020: равносметката на прехода и перспективата на левицата.* С., 2010, 77-80.

⁶ Вж. по-подробно: *Пиргова, М.* Проблеми на правовата държава в България. – *Политически изследвания*, 2010, 1-2.

литическа приватизация, фактическият отказ на държавата да гарантира част от правата на гражданите, концентрацията на капитал на базата на извънзаконови регулатори.

В управленската и законодателната си политика БСП често е отстъпвала пред разрушителни или трайно увреждащи социалната и правовата държава практики, стремяла се е да запази стабилност за сметка на правила, което в крайна сметка е рефлектирало негативно и върху партията, и върху обществото. Посочените набързо примери само открояват значението на специалния акцент, който БСП поставя върху парламентаризма като генератор на стабилност и демократичност. Той много често е извеждан на първо място за сметка на не по-малко съществени за лявото ценности като социалната и правовата държава.

Ако се проследи в конкретика работата на българския парламент през различните състави на Народното събрание след приемането на конституцията, може да се види, че точно левицата е излъчила двамата най-силни председатели на институцията – акад. Благовест Сендов (1995-1997 г.) и Георги Пирински (2005-2009 г.). И двамата са популярни и авторитетни фигури в обществото, без принадлежност към „крила” или „лобита”, с умерен и конструктивен стил на работа, напълно съответстващ на функциите на един председател на Народно-то събрание. Достатъчно е да си припомним ролята на Стефан Савов или Александър Йорданов като изразители на „кинжалната” тенденция в СДС, необективността на Йордан Соколов, откровените и неподправени пристрастия и некомпетентност на Цеца Цачева. Разбира се, Сендов и Пирински също не са били застраховани от грешки, но е факт, че точно те са били в най-малка степен атакувани от опозицията за изпълняване на своите задължения. И нещо повече. Благовест Сендов положи особени усилия за постигане на ефективност на парламентар-

ните правила, за въвеждането на определен ред в ситуация на изключително високо парламентарно напрежение, за укрепване на консенсусните функции на Председателския съвет, за отработването на механизми за постоянен диалог между управляващи и опозиция. Георги Пирински направи много за издигане на международния авторитет на българското Народно събрание, до степен, че никога посещенията на наши парламентарни делегации в чужбина и на чужди у нас да не е било обект на подобно внимание, наложи линията на сближаване и сътрудничество на националните парламенти, започна важната за демокрацията практика на обществени дискусии в парламента по едни или други аспекти на законодателството и националното развитие, така че да скъси дистанцията между гражданите и Народното събрание, опита се да повиши общото експертно равнище на парламентарната дейност чрез конституиране на парламентарно звено за проучвания и анализи. Качеството на законодателната дейност, сближаването с европейското законодателство, съвременни управленски практики на администрацията и законодателното тяло, издигането авторитета на парламента в баланса на властите са основни ценности по време на управлението на БСП в парламента. Тези ценности не се изпълват с достатъчно съдържание, но за това има определени политически причини, които не са предмет на настоящата работа.

Международният аспект на българския парламентаризъм също е много активен терен за действие на левицата. Представителите на БСП участват дейно в работата на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа (ПАСЕ) и Европейския парламент (ЕП). И като количествено измерение (брой изказвания, предложения, инициативи), и като обхватност и значение на засегнатите проблеми левите депутати се представят несъмнено по-силно и убедително от другите си

български колеги. Особено ярка е активността на левицата по въпроси като защитата на човешките права, зачитането на интересите на малките държави, проблемите на потребителите.

Работата на БСП в парламента и в отстояването на парламентаризма като кауза има и своите слаби страни. Те са може би логична част от правенето на политика в бурни и тежки времена, когато няма доказани рецепти за политически успех и критерии за далновидност, но все пак следва да бъдат споменати накратко.

Първо, недооценяването на конституционализма като рамка на мислене и прилагане на парламентаризма. Това може да бъде наречено „демократични илюзии“ на левицата. БСП, която изиграва огромна и исторически централна роля за изработването на конституцията и формирането на конституционно мнозинство, не прави достатъчно, за да даде пълноценен живот на тази конституция. В историческата и политологичната литература неведнъж е посочвано, че българската конституция, поради факта на сравнително ранното си приемане, има по-скоро предписващи функции по регулацията на редица обществени отношения, предписващи, защото тези отношения все още не са съществували, а тепърва са били в процес на възникване.⁷ Илюзията на БСП навярно може да се открие в разбирането за автоматично действие на конституцията спрямо тези отношения. С 12 юли 1991 г. всичко сякаш приключва, отгук нататък основният закон действа сам по себе си и с помощта на постепенно приеманото законодателство, без да е наложителна всекидневна воля на политическия фактор за пазене и укрепване на конституционния ред. С известна доза преувеличение може да се каже, че конституцията е възприемана като партиен документ, който обществото следва да изпълнява. Недооценена е ролята на държавата за изпълването на конституционните тек-

⁷ Вж. напр.: *Баева, И., Калинова, Е.* Цит. съч., 276-277.

стове с реално съдържание. Това неминуемо създава проблеми и за ефективността на парламентаризма.

Второ, в горещите летни месеци на 1991 г. БСП прави много за насърчаването на крайната опозиция, на радикалното крило в СДС – на тях е дадена синята бюлетина за изборите през октомври, политическият дуел се води предимно с тях. Навярно това поведение е продиктувано от идеята да бъдат съхранени сплотеността и единството на партията чрез регулираното напрежение в един двуполусен модел. Но то си има своя цена. Съюзници на БСП по отношение на конституционализма като БСДП на д-р Петър Дерглиев остават зад борда на 36-то ОНС, а силата, която печели въпросните избори „с малко, но завинаги”, е доминирана от врагове на конституцията. Още първият парламент и първото правителство в условията на новия конституционен модел на България се оказват ръководени и направлявани от хора, които доскоро са провеждали гладна стачка срещу същата конституция. Сега тяхна задача е да я изпълняват. Първите избори за президент в тази ситуация са спечелени от кандидата (Желю Желев), който е заявил, че зад конституцията може да стои парламентарно мнозинство, но не и морално мнозинство, а избраната за вицепрезидент (Блага Димитрова) едва няколко месеца по-рано е пожелала публично „да изсъхне ръката” на всеки, подписал конституцията. Всички тези хора се заклеват в нея. Нормално е да се очаква, че в подобни абсурдни обстоятелства уважението към основния закон поначало ще е силно ерозирало. Дълбокото неприемане на конституционния модел създава и пречки пред парламентаризма, които трудно могат да бъдат избегнати, независимо от волята на левицата или представители на други политически сили.

Трето, коалиционната политика на БСП също извиква противоречиво отношение, включително на ниво парла-

мент. От 1991 г. насам партията неизменно се явява на парламентарни избори в предизборни коалиции, а и в двата случая на участие в изпълнителната власт се намира също в коалиция. Проблемът тук се корени в невинаги ясните и прозрачни критерии, по които БСП избира коалиционните си партньори, както и отношението, което има към тях: дали вижда в тяхно лице само инструмент за нарушаване на политическата си изолация, или партньорство с дългосрочен и политически мотивиран характер. На парламентарно равнище тази неяснота възниква многократно. Обществото така и не се ориентира в механизмите, по които партньорите на БСП се включват в парламентарната ѝ политика, взимат инициатива, внасят законопроекти, правят изказвания, ръководят комисии. Коалиционната политика, но вече в управленски измерения, влезе в центъра на общественото внимание след изборите за 40-то ОНС и формирането на правителствената коалиция БСП-НДСВ-ДПС. Ако се абстрахираме от въпроса за позитивите и негативите на това управление, в контекста на парламентаризма възникват постоянни питання как, освен аритметично, е обоснована формулата за участие във властта 3-5-8, не само на правителствено, но и на парламентарно равнище; как се носи парламентарна отговорност за едни или други ходове; съществува ли ясна основа за парламентарно сътрудничество, или законодателната дейност излиза извън терена на публичността и се пренася в задкулисието на политическия живот; не се ли отразяват тези тенденции в съмненията за колебливо и непоследователно законодателство; как може да бъде аргументирано от парламентарна гледна точка самото функциониране на т.нар. Съвет на Тройната коалиция, състоящ се от лидерите на трите партии и без парламентарно измерение, и как се съотнасят решенията му с парламентарните практики и т.н.

Четвърто, плътното придържане към парламентаризма изисква и ясно позициониране на една политическа сила в парламентарното пространство. Редица действия на БСП в парламента обаче демонстрират несигурност и по този пункт. Лявата същност на БСП е доказвана многократно – и в електорален, и в международен план. Освен БСП в парламента е влизала още само една формация с лява идентификация (Българската евролевица), но тя така и не успя да повтори успеха си. Парламентарни кандидати за лявата ниша липсват. Но съмнения на различни коментатори в лявата природа на законодателната дейност на левицата се появяват периодично. По време на управлението на Жан Виденов те имат за прицел отношението към фискалната и банковата сфера. По време на Тройната коалиция въвеждането на плосък данък се възприема като радикално „десен” ход, който внася много неизвестни в парламентарната и политическата предсказуемост на левицата, поражда подозрения за опортюнистично поведение, за политическа всеядност, за желание да се хареса на бизнеса, вместо да изхожда от парламентарното си място и обществените очаквания.

При подробно описание на парламентарната дейност на БСП няма да липсват и негативните практики като конюнктурно законодателство, защита на корпоративни интереси, нерегламентиран лобизъм, корупционни действия и др., които засягат целия български парламентарен елит и не остават просто извън работата на БСП. Не трябва да се остава с впечатление, че парламентарната дейност на БСП е единствено успешна. Имало е моменти на дълбоки кризи в парламентарната дейност на БСП – есента на 1996 г., които са последвани от падането на партията от власт през февруари 1997 г. Вътрешнопартийни конфликти са се пренасяли на парламентарна почва и са сринали парламентарния авторитет на БСП. Но

на фона на поведението на десните партии, които често са на път да суспендират парламентарния характер на републиката чрез опити за установяване на еднолични режими под демократична маска и откровено не спазват конституционните демократични принципи, БСП остава дълбоко свързана с парламентаризма като ценност и политическа практика.

Анализът на парламентаризма на една партия изисква многопластово и обемно изследване. Той следва да отрази отношенията с другите парламентарни и извънпарламентарни сили във всеки конкретен момент. Парламентарната практика е динамична, съдържа многообразие от политически похвати и стратегии. Тя има и дълбок вътрешнопартиен аспект, който е свързан с подготовката и участието в парламентарни избори, с персонални и процедурни измерения на отношенията между ръководство и парламентарна група и т.н. Затова тук отразявам обобщено преди всичко един ценностен и сравнителен анализ на отношението към парламента и парламентаризма. Такива са ограниченията на поставения по този начин тематичен аспект.

В заключение следва да се посочи, че положителните страни на отстоявания от БСП парламентаризъм неслучайно бяха изведени отпред. Те имат не само политологично по-висока стойност от маркираните слаби страни на парламентарното поведение, но и добиват по-голямо значение в актуалния политически контекст на България след изборите от юли 2009 г. Духът на популизъм и пренебрегването на парламента от правителството на ГЕРБ са фон, на който се открояват предимствата на предишните парламенти, независимо как оценяваме продукта от дейността им. За съжаление се очертава тенденция към падане на нивото на парламентарната политика като цяло. Обратното настояване за парламентаризъм, което личи в работата на депутатите от БСП, очевидно не е в състояние да обърне тази тенденция. На този

етап изглежда, че връщането на парламентаризма като ценности и принципи е постижимо в България само при връщане на БСП на власт. Причина за това е, че в България самата парламентарна практика не е застрахована от negliжиране и дезавуиране. Конституционното ѝ обезпечаване не е достатъчно. Тя изисква всекидневни действия. Парламентаризмът като същност на демокрацията трябва да бъде отвоюван и защитен в името на българската демокрация и българските граждани. И това е централна задача на българската левица през следващите години.

БЪЛГАРСКОТО ГРАЖДАНСТВО В КОНСТИТУЦИОННИЯ МОДЕЛ ОТ 1991 г.: ПОСТИЖЕНИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИ

Борис Попиванов

Boris Popivanov. THE BULGARIAN CITIZENSHIP IN THE 1991 CONSTITUTIONAL MODEL: ACHIEVEMENTS AND OPPORTUNITIES

This paper deals with the constitutional and political foundations of citizenship policies in post-socialist democratic Bulgaria. The 1991 constitutional model has several significant achievements making Bulgarian citizenship join the most developed democratic patterns in Europe: continuity in statehood, central place for citizens' rights, individual status, state rather than national scope, ability for complementing the EU citizenship, options for integration of ethnic Bulgarians living abroad, rights for non-native residents, existence of dual citizenship. But it is also clear that these dimensions are just premises for building a democratic, social and lawful state and not results of their own. They should be credited to the will of the socialist-dominated Grand National Assembly.

1. Встъпителни думи

Значението на гражданството произтича преди всичко от факта, че то определя политическата общност, фиксира изрично и юридически всички онези, които имат принадлежност към една държава. Този принцип е валиден за модерната държава изобщо. В многовековното си развитие институцията на гражданството се е утвърдила като водещ фактор, който поставя рамки на политическия процес. По такъв начин са зададени правилата на политическото участие, а в крайна сметка – и ролята на политическите сили в живота на държавата. Невъзможно е да мислим съвременната политика, без да взе-

мем предвид гражданството. С особена сила важи тази теза, когато изучаваме мащабни социални и политически промени. Българската трансформация след 1989 г. закономерно насочва вниманието и към проблемите на българското гражданство, към вложеното в него съдържание и възприетата форма. На базата на подобен анализ бихме могли да разсъждаваме и за плюсовете и минусите в демократичния ни процес, за постиженията и недостатъците, използвайки ясна гледна точка – тази на българския гражданин.

Българският гражданин е такъв по силата на конституционно предписание. Действащата българска конституция, приета на 12 юли 1991 г., маркира в своя чл. 25 различните хипотези, свързани с достъпа до българско гражданство: *по произход, по месторождение и по натурализация*. Български гражданин е всеки, на когото (1) поне единият родител е български гражданин или (2) който е роден на територията на Република България, ако не придобива друго гражданство по произход. Българско гражданство може да се придобие и (3) по натурализация. По-детайлно трите хипотези са разработени в Закона за българското гражданство.

2. Постигания на конституционния модел

2.1. Приемственост в държавността

Важен, макар и недостатъчно осмислен, факт е, че **самото непрекъснато съществуване на държавата гарантира и постоянно съществуваща гражданска връзка**. Държавите минават през разнообразни перипетии и сътресения, през войни, кризи, промени в държавното устройство и управление, но **винаги остава механизъм, регулиращ принадлежността** към тях и пораждащ определена приемственост. Третата българска държава е изменяла много пъти основополагащи свои принципи

на функциониране, но е запазвала стабилния и регламентиран характер на връзката си с гражданите.

Трансформациите след 1989-а засягат радикално практически всички сфери на обществения и политическия живот, но онези, които са били български граждани преди Голямата промяна, остават такива и след нея. Това е така, защото **Народна република България и Република България не са две държави, а една, преминаваща през различни свои конституционни и политически форми.** Въпросното обстоятелство изисква известна аргументация. Какво обединява тоталитарния по характера си режим на Народната република с демократичната система на Републиката? Каква приемственост може да се открие между двете системи, стъпващи на съвършено различни ценностни и политически принципи? Нещо повече, как може да се гледа на предишната система в контекста на официално приетия от Народното събрание през май 2000 г. Закон за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен? В закона е казано, че режимът е станал възможен благодарение на чужда сила, обявила война на България, и в нарушение на действащата тогава конституция (чл.1). Последниците се измерват с „подчиняване интересите на страната на чужда държава” и „практическа загуба на държавен суверенитет” (чл.3).

За да изясня естеството на приемствеността, която е съществена предпоставка в изложеното тук разбиране за българското гражданство, ще си послужи с небългарски пример, при това свързан със същата „чужда сила”. Разпадането на Съветския съюз през 1990-1991 г. повдига въпроса за държавностната приемственост. Случаят е още по-драстичен от българския, защото в резултат на дезинтеграционните процеси в съветското пространство на международната сцена излизат цели 15 независими държави. Легитимният наследник

на СССР обаче е известен и никога не е бил оспорван, и това е Руската федерация. Проблемът бива еднозначно политически решен с т.нар. Беловежки споразумения между президентите на РСФСР Б. Елцин, на Украйна Л. Кравчук и на Белорусия С. Шушкевич от 8 декември 1991 г. и юридически е оформен с писмото на руския президент до генералния секретар на ООН, с което е отправено искане членството на СССР да бъде продължено от Руската федерация и тя да поеме всички отговорности за правата и задълженията на СССР в съответствие с Устава на ООН.¹ Искане, което е удовлетворено. Ако се върнем към България, политическата промяна след 1989-а добива юридическа валидност с актове на тогава действащото, избрано по време на предишния режим, Народно събрание. Същият този парламент гласува и закона за избор на Велико Народно събрание, натоварено с приемане на нова конституция и радикално нова организация на обществено-политическия процес в България. Независимо от оценките, че Народното събрание е действало като изпълнителен орган на Кръглата маса, съставена от оторизирани представители на управляващи и опозиция², то по правен път урежда приемствеността в държавността живот. Няма прекъсване. България остава член на ООН, остава страна по международните договори, сключени от Народната република, продължава да обслужва и дълговете, натрупани от предишното управление. В международното право не може да се говори за поява на нова държава на мястото на старата. Още при приемане на цитирания закон срещу комунистическата власт е известно, че той има характера на морален укор, на осъдителна декларация, а не на нормативен акт с правни последици. В този смисъл и

¹ Мирчева, Хр. Руската федерация в динамичния свят на най-новото време. С., 2009, 15-16.

² Проданов, В. и др. Българският парламент и преходът. С., 2009, 114-115.

българското гражданство се запазва в регулационния режим на действащото и неотменено законодателство.

2.2. *Централно място на правата на гражданите*

На основните права е посветена цялата втора – и най-голяма, глава от конституцията, което само по себе си предпоставя и водещата роля, отредена им от конституционния законодател.

Има различни класификации на основните права на гражданите, които помагат да се ориентираме в тяхното многообразие и да проследим историческата и политическата логика на тяхното утвърждаване и приложимост. Избирам известния модел на чешкия юрист **Карел Васак**, който си поставя задачата да съчетае структурната насоченост на отделни групи права с историческия хоризонт на тяхното повсеместно навлизане и законодателно укрепване. Правата биват разграничени в три поколения.³

Първото поколение, зародило се с напредването на европейската модерност и достигнало най-ярки примери в хода на революциите от XVII-XVIII век, обхваща гражданските и политическите права, възникнали, за да защитават индивида от произвола на държавата и да му предоставят възможност да контролира процесите на развитие на същата тази държава. Тук се включват правото на живот и собственост, свободата на словото и вероизповеданията, правото на справедлив съд, изборителното право. Лесно се вижда, че те утвърждават ав-

³ Хронологичната рамка при Васак отразява с приблизителна точност епохите на поставяне на съответното поколение права като ключов *проблем* в обществения и политическия процес, а не времето на евентуалното *решаване* на проблема. (Вж. по-подробно: *Vasak, K. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights.* – In: *UNESCO Courier*, 1997, № 30, p.11.)

тономността на индивида и по негативен, и по позитивен път – както охраняват частното му поле на дейност, така и му разкриват публични перспективи на реализация.

Второто поколение се формира в контекста на големите социални сътресения на европейския XIX век, свързани с индустриализацията, масовата миграция към градовете, бурния ръст на населението и диференциацията в доходите. Хората до голяма степен са добили равенство в граждански и политически аспект, но равните условия и отношение все повече са се разглеждали като необходима гаранция за достойното съществуване на човека. В дневния ред на обществата стабилно са се настанили правото на труд, на подслон и здравна грижа, на социално осигуряване и обезщетение при безработица.

Третото поколение е рожба на XX век и все още е в процес на идейно израстване и разработване, съответстващо и на непълна конституционна реализация. Отсъства и общ знаменател, под който можем да подведем различните включени в поколението права, чийто статут продължава да предизвиква разгорещени спорове и в академични, и в политически и обществени среди. В някои случаи държавите сами по себе си не са в състояние да гарантират тези права, в други осъществяването им поставя под съмнение основополагащи принципи на модерната държавност. Могат да се дадат за примери груповите и колективните права, правото на здравословна околна среда, правото на достъп и участие в културното наследство, правото на самоопределение, правото на съхранение на майчиния език като функциониращ език и т.н.

Лесно може да се види, че в българската конституция провъзгласяването на основните права отчита не само характера на това разграничаване на поколения, за което говори Васак, но и последователността, в която те се появяват.

Задълженията фигурират в конституцията в доста по-ограничен обем от основните права. На тях са посветени едва четири текста, провъзгласяващи задълженията за спазване на конституцията, законите, правата и законните интереси на другите (чл.58), за защита на отечеството (чл.59), за плащане на данъци и такси (чл.60) и за оказване на съдействие на държавата и обществото при природни бедствия (чл.61). В правната литература малкият брой задължения се тълкува по два начина: поради **приоритета на правата в условията на политическа демокрация**, и поради факта, че **санкциите за неспазване на задължения се установяват законово, а не конституционно**.⁴

И във формален, и в съдържателен аспект виждаме едно европейско разбиране за мястото и ролята на основните права в статуса на българския гражданин.

2.3. *Индивиди, а не общности*

В историческото си възникване и утвърждаване гражданският статус изразява връзката между индивид и държава. Развитието на политическите процеси в световен мащаб през втората половина на XX век релативизира постановки, смятани по-рано за неоспорими. Индивидът остава титуляр на гражданския си статус. Възниква обаче въпросът достатъчен ли е този факт, за да придаде еднакво политическо качество на всички граждани. Равенството на индивидите гарантира ли равни възможности? Само индивидът ли трябва да има права пред държавата, или общности от индивиди следва да се ползват от същото?

Въпросът, който засягам, е сложен. Последиците от едно или друго решение моделират дългосрочно картината не

⁴ Танчев, Е. Въведение в конституционното право. С., 2003, 393-394.

само на конкретното съдържание на гражданския статус, но и на формите и механизмите на политическо представителство на гражданите. В повечето европейски държави, в това число и в България, представителството, пренесено през трансмисията на избирателната система, се произвежда по правилото „един човек – един глас”. Избори печели този кандидат или тази партия, които са събрали най-много гласове. Достатъчно основание за всеки един глас се явява валидната българска лична карта (абстрахирам се от ограниченията, оставящи без участие в изборния процес поставените под запрещение и изтърпяващите наказание лишаване от свобода). Принципно такава е практиката и в другите европейски държави. В редица случаи обаче наред с доминиращия тип представителство съжителства и допълнително, непропорционално представителство на определени общности, така че без значение какъв е количественият брой на членовете им, да бъдат представени в законодателни или други държавни институции. Не е нужно да търсим примери в далечната чужбина, можем да останем и в нашия регион. Румънската конституция например запазва места в долната камара на парламента за партията или културната асоциация на всяко етническо малцинство в Румъния, при условие че въпросното малцинство се представя само от една организация. Така извън традиционния пропорционален на броя на населението избор в парламента влизат още 18 депутати – представители на общности, не на дадено число граждани. Между другото, с един депутат в законодателния орган присъства и Българският съюз на Банат – Румъния.

Посоченият вариант на представителство е допълващ, той не подменя водещата роля на индивидуалните граждански воли в излъчването на изборни органи на власт. Той е само един, и то не цялостно разработен, елемент от идеята за **диференцирано гражданство**, пробиваща си път в теоретичния

дебат и политическите спорове първо в САЩ, а с известно закъснение и в Западна Европа. Без претенции за изчерпателност, ще маркирам накратко контурите на диференцираното гражданство, за да може на техен фон да се открий българският избор в полза на равно индивидуално гражданство.

Мултикултурализмът се разглежда като реферативна рамка на проблемите на гражданството. Публичното признаване на социобиологичните различия извежда груповите принадлежности на челно място в дневния ред на теоретичната и политическата дискусия. В много общества етническите, религиозните и расовите общности настояват за защита на правата им в съответствие с техния културен контекст. Представители на жените, етническите малцинства, сектите, хомосексуалистите, хората с увреждания претендират, че специфичните им интереси не бива да се редуцират до сферата на частния живот, а следва да намерят оптимални гаранции в гражданския статус. Груповото членство се интерпретира като основа на членството в гражданската общност. Съхраняването на културното многообразие се изтъква като необходимо условие за утвърждаване на демократичните ценности. Политическото неравенство е резултат от формалното изравняване на хората. Според Айрис Мериън Йънг⁵, която въвежда термина, в общество, в което някои групи са привилегирани, а други потиснати, е неправилно да се изисква от хората като граждани да изоставят частните си лоялности и опит, за да възприемат обща гледна точка. Това само би обслужвало привилегированите. Понятието за граждански статус се е появило в интерес на определени групи още в античността. Неговите елементи и ограничения днес продължават да поддържат обективната доминация на едни за сметка на други.

⁵ Young, I.M. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. – In: *Ethics*, 1989, № 99 (2), pp. 250-274.

В цялата история на Третата българска държава, включително и в Конституцията от 1991 г., е възприето разбирането, съгласно което гражданството е индивидуално, носителят на граждански статус може да бъде само физическо лице. Принципът на равенството, залегнал в конституционната регулация на тази материя, диктува равноправието и еднаквия статут на всички граждани. Отсъствието на привилегии по политически признак намира израз както в положението, че никой гражданин не притежава по-разширен статус от който и да било друг, така и в отхвърлянето на идеята за повече права на едни общности спрямо други. Република България не признава наличието на национални малцинства. Без да го прокламира изрично, конституцията го визира, когато говори за България като „единна държава” (чл.2, ал.1) и когато забранява съществуването на партии на етническа, расова или верска основа, т.е. не допуска политическо представителство на малцинствен принцип (чл.11, ал.4). Независимо от етническия произход и самоопределение на даден индивид, той бива третиран от държавата като български гражданин и като никакъв друг. Българският подход към гражданството на този етап споделя гледната точка, че със създаване на „позитивни неравенства” политическите неравенства по-скоро биха се увеличили, отколкото редуцирали. Разбира се, съществуват възможности етническите общности да упражняват и поддържат културните си различия чрез обучение на майчин език, собствени медии и разнообразни културни практики, но в политическото си битие всички те са равни като граждани.

2.4. Държавно, а не национално гражданство

Може ли да сложим знак за равенство между „национално гражданство” и „държавно гражданство”? Е ли „българската нация” равносилна по съдържание на съвкуп-

ността от българските граждани? За да се доближим до отговора, се налага да вземем, макар и бегло, отношение към сложния въпрос за характера на нацията, не просто като историческа традиция, а и като актуални измерения в хода на глобализационните процеси.

Известно е, че западноевропейският опит е извел две разбирания за нация: гражданско (в което паспортът ти и съгласието да приемеш определени цивилизационни и държавно прокламирани ценности дефинират принадлежността към дадена нация) и етническо (в което етническият произход, принадлежността към определена етническа група, съставляваща мнозинство в една държава, предоставя членство в нацията). В исторически план може да се приеме, че първото разбиране съответства на нации, формирали се в рамките на вече установено единно държавно пространство, например Франция по време на и след революцията; докато второто разбиране отговаря на потребностите на национално формиране в отсъствието на единна собствена държава, когато държавността не се разглежда откъснато от решението на националния въпрос, например Германия в края на XVIII и първата половина на XIX век.⁶

Първата концепция основава нацията на волята на хората, които я съставят и които създават националното богатство, както го е формулирал абат Сийес още в зората на Френската революция. В такъв смисъл по своя произход нацията служи като средство за достигане на политическата власт от социални групи, търсещи народностна легитимация, и съществува благодарение на политически решения, на политическо договаряне, при което държавата се явява посредник между либералните принципи и социалното тяло. Втората концепция допуска наличието на дополитически елемент, на „природно дадена социална група“, и по

⁶ Вж. по-подробно: Шулице, Х. Държава и нация в европейската история. С., 2002.

същество атакува две водещи модерни идеи: за еднаквата и равна природа на всички хора, и за индивидуализма на социалното поведение.⁷

По тези две линии тръгват и различни конституционни и политически практики, които не бива да се абсолютизират (елементите на припокриване са достатъчно много), но очертават своеобразието на подходите. В наше време едва ли има по-убедителна визуална илюстрация на първия тип национално мислене от етническата структура на френския национален отбор по футбол в различните му състави. А ориентацията към укрепване и насърчаване на етническите компоненти в разбирането за нация личи включително и в действията като приобщаването на етнически немци от Северна Румъния или Поволжието в Русия към статуса на германски граждани, или политиката на Държавата Израел към етнически евреи, довела почти до удвояване в броя на израелските граждани в течение на последните 20 години. И във втората традиция обаче доближаването до някои характеристики на гражданска нация е неоспорима тенденция.⁸ Но оттук не следва непременно изводът, че сме в състояние да поставим **знак за равенство между нация и гражданска общност, или да изведем гражданската общност от нацията** – поне не така, че да се предпазим от погрешни тълкувания и неуместни заключения. Нацията твърде често се разглежда не само като политически, но и като културен проект, тясно обвързан с традициите, практиките и неформалните институции в съответния регион. Културното измерение лесно може да се съчетае с етническото и да се окаже в двусмислената ситуация, когато пишем едно, а то означава съвсем друго.

⁷ Бонаци, Т. Гражданска нация и етническа нация. – В: *Кръстева, А.* (съст.) *Общности и идентичности*. С., 1998, 85-113.

⁸ Вж. по-подробно: *Brubaker, R.* *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, 1992.

Различията не се изчерпват с тези констатации. Те биват откривани в проявленията на индивидуалното и колективното, в правата и задълженията, в преднамереността или естествеността на политическия ред. Ще се позова на имениния френски изследовател Ален Турен: „Идеята за гражданственост провъзгласява политическата отговорност на всеки и следователно защитава доброволната организация на социалния живот от неполитическата логика на пазара или на националния интерес”. Ето защо според него гражданственост не значи националност. Първото се отнася към управлението на обществото, а второто – към общностното единство. „Националността създава солидарност на задълженията, а гражданствеността ни дава права”.⁹ Швейцарският автор Урс Алтермат настоява в духа на посочените по-горе юридически формулировки, че „отделният гражданин директно принадлежи на държавата, без посредничеството на междинна инстанция, която нарича себе си нация или етническа група”. И още по-категорично: „Модерните държави могат да съществуват само ако освободят политическото гражданство от културната и етническа идентичност”¹⁰.

Трябва да се има предвид, че понятието „национално гражданство” е дълбоко навлязло и във всекидневния език, и в академичните текстове като съвпадащо по смисъл с „политическо гражданство”. В англоезичната литература и нормативни документи равностепеността на двете е предпоставена. Под *nationals* се разбира именно гражданите на една държава. И доколкото модерните европейски държави са национални държави, то подобна терминология не изглежда изкуствена. „Националното” присъства в разнообразни контексти на българска почва, и то в официални

⁹ Турен, А. Що е демокрация? С., 1994, с. 84.

¹⁰ Алтермат, У. Етнонационализъмът в Европа. С., 1998, с.117.

документи, и то дори в самата конституция. Как следва да се отнасяме към този факт?

В литературата съществува несъмнен интерес към трудовете на един от класиците на българската обществена мисъл – Любомир Владикин. Интересът към различни негови тези, в това число и по въпроса за националното, е оправдан. Толкова по-голяма стойност придобиват те, като се влезе в контекста и се отчете, че са разработени във време на нарастващ авторитет на „националната” проблематика в цяла Европа, както и че авторът не е бил чужд на някои от актуалните тогава политически доктрини. Затова е и важно, че на този фон и през 1935 г. Владикин аргументира разбирането, че „нация” е метаюридическа категория и не е предмет на правото.¹¹ Ако тръгнеш да дефинираш с правни норми нацията, рискуваш да навлезеш в територията на етническите отношения и да оправдаеш в аванс опасни за бъдещето на цели общности теории. Днес може да ни се струва очевидно, че етническото не подлежи на позитивно правно санкциониране. През 1935 г. не е било така. Но не е трудно да се види, че **всеки опит за безвъпросно дефиниране на етническа принадлежност ще носи съмнителна валидност**. Как например да уточним ясно и категорично какво е българин? Носител на определени антропологични белези? Самоопределящ се като българин индивид? Субект на културно-историческа традиция? До общоприемливи критерии едва ли може да се стигне. При това положение може да се попита възможно ли е да се дефинира „българска нация”, без да се прибегва до български етнически характеристики. Със сигурност всяко усилие в такава посока ще предизвика възражения и ще остави вратички за по-нататъшни дискусии.

¹¹ *Владикин, Л.* Общо учение за държавата. С., 1992.

Съвременната юридическа литература, стъпвайки върху Владикин, е склонна да интерпретира конституционните позовавания на „националното” в две направления:¹² *първо, със значение на „общодържавно”, за разлика от „местно” – национален референдум, паркове с национално значение, национални интереси, национално знаме; второ, със значение на властносещо единство – национално богатство, национално историческо наследство, национални културни ценности.* И двете в крайна сметка насочват към държавата като организация на политическата общност.

Ако се отиде на нивото на гражданството, проблемът следва да се разглежда в светлината на съответния закон. Там ясно е изразена волята на законодателя **българското гражданство да бъде резултат от нормативно-политически критерий, а не от етнонационален.** Чл.8: „Български гражданин по произход е всеки, на когото поне единият родител е български гражданин”. И чл.9: „Български гражданин по произход е и всяко лице, което е припознато от български гражданин или чийто произход от български гражданин е установен със съдебно решение”. Произходът е свързан с гражданството, а не с други общностни принадлежности на индивида. **Гражданство произтича от гражданство.** Няма значение дали си български турчин, евреин или българин, гражданството ти е достатъчно условие твоите деца също да бъдат български граждани. „Българин” е категория на етническите отношения, а „български гражданин” – на правните. Българин в Молдова или Украйна може никога да не е имал българско гражданство, но това не го прави по-малко българин. Също така турчин или арменец с българско гражданство може да няма и капка българска кръв, но това не го прави по-малко български гражданин

¹² Вж.: Друмева, Е. Конституционно право. С., 2008, 61-62.

от всички онези, които етнически изцяло принадлежат към българската общност.¹³ Гражданите не могат да бъдат подразделяни на различни по правен статус групи – и една очевидна причина за това е, че България е унитарна държава. Сама по себе си, българската национална идентичност още не е автоматично основание да си български гражданин.

2.5. Възможност за допълване на българското гражданство с европейско

Още в хода на преговорите за присъединяване към ЕС българската наука излага категорични аргументи в подкрепа на тезата, че конституционният модел от 1991 г. създава ясна възможност за разширяване на правата на българските граждани посредством европейското членство и добиването на европейско гражданство. Тези аргументи се отнасят както до характера на самия основен закон, така и до смисъла на поправките, внесени в него по пътя на интеграцията. В българската конституция е отразена обществената воля да се възприемат основни европейски демократични принципи. Нейната формална адаптивност към европейските изисквания произтича от вида на заложените в нея принципи и ценности, сред които са правовата държава, защитата на основните права на човека и гражданина, политическият плурализъм, върховенството на международното право над вътрешното законодателство. Присъединяването на страната към ЕС има като своя предпоставка и приемането на допълнителни разпоредби за съответствие между българския и европейския правов ред, които обаче, както е видно, не изменят нито духа, нито началата на конституцията. Въвежда се текст, пряко обвързващ

¹³ Вж. напр.: *Тодоров, Т.* Международноправна защита на националните малцинства. – В: *Юридически сборник*. Бургаски свободен университет, 1998.

България със Съюза. Той отрежда на България ролята да участва в „изграждането и развитието на ЕС” (чл.4, ал.3), като по такъв начин подчертава незавършеността на самия процес и определя ангажимента на държавата към него, стъпващ на налични и неоспорими конституционни положения. Мястото на този текст е избрано сред предписанията, изброяващи водещите ценности на държавността. Ето защо напълно логичен е и изводът, че липсват конституционни пречки за създаване на подходяща институционална рамка за сътрудничество между институциите, учредени по българската конституция, и институциите на Европейския съюз.¹⁴

Всички тези съображения позволяват да се заключи, че **основният закон създава конституционноправните условия за пълноценно вписване на българския гражданин в един европейски политически процес.**

2.6. Граници на политическата общност

2.6.1. Българи в чужбина

Правото не би следвало да допуска двойни стандарти. Тяхното съществуване се дължи на погрешна или злоумишлена интерпретация на нормативния ред, или на откровеното му заобикаляне. Същевременно се сблъскваме с факта на подобен **двоен стандарт в правната регулация на граждан-**

¹⁴ Популярно изложение на темата може да се прочете в: *Бучкова, П.* Конституционната основа на членството на Република България в Европейския съюз. – *Правен преглед*, 2005, №1. Подробен анализ на въздействието на европейската интеграция върху българския конституционен порядък със заключение за неговата европейска съвместимост е публикуван от Танчев и Петева. (*Tanchev, E., Peteva, J.* Bulgaria. – In: *Kellermann, A.E.* et al. (eds.). *The Impact of EU Accession on the Legal Orders of New EU Member-States and (Pre-) Candidate Countries: Hopes and Fears.* The Hague: Asser Press, 2006, pp. 33-68.) Там специално е обърнато внимание на разширяването на гаранциите за индивидуалните права, породено от „европейските” поправки на конституцията.

ството: за живущите на територията на Република България гражданският статус се предоставя без оглед на етническа или национална принадлежност, докато натурализацията предвижда специален режим за етнически българи извън територията на България, т.е. въвежда друг критерий. Ако в границите на България юридически е без значение какъв ти е етническият произход, стига да си наследник на български гражданин, вън от тези граници същият този произход мотивира привилегировано отношение. Как да си го обясним?

Законът за българското гражданство внася нов момент в текстовете, в които регулира придобиването на гражданство по натурализация, по-точно, хипотезите, при които възниква облекчен режим. Имам предвид чл.15, т.1, който провъзгласява, че лицата, които не са български граждани, могат да бъдат натурализирани без обичайната процедура, валидна за всички, ако отговорят на изискването да имат български произход. Какво е български произход? Идентично ли е с понятието, по силата на което добиваме гражданство в България: „произход от български гражданин”? Допълнителните разпоредби от закона дават пояснение (§2, т.1): „Лице от български произход” е лице, на което поне единият възходящ е българин.

Влиза ли това определение в противоречие с неетническото по съдържание разбиране за „български гражданин”? Първо трябва да подчертаем, че този режим на натурализация се вписва в една **държавна политика за приобщаване и защита на българите зад граница**. Такава политика системно и последователно провеждат много европейски държави. Унгария е подходящ пример, в който проблемите на унгарците в чужбина неизменно присъстват в дневния ред на държавните институции. България също упражнява външнополитически курс, привилегирован български етнически общности навън (най-често в Македония, Сърбия, Молдова, Украйна),

така че те да могат да се ползват от всички преимущества на българското гражданство наред със сънародниците си вътре в страната и без да извървяват дългия и сложен път на натурализация, предвиден за останалите чужденци.

Важно е да се подчертае, че тази политика добива своите контури и насоченост след промените от 1989 г. В социалистическия период на развитие българската политика към общностите ни зад граница е в голяма степен подчинена на специфичния курс към съседните страни, продиктуван от междублоковото разделение и принадлежността на страната към Източния лагер. Достатъчно е да се припомни, че въпреки неизменната след 1955-1956 г. позиция спрямо т.нар. македонски език и наличието на македонско малцинство в Пиринска Македония, България нееднократно ревизира поведението си към Югославия, в синхрон с динамиката на съветско-югославските отношения. Предпазливостта към поощряването на българското национално съзнание в общностите на територията на Молдова и Украйна на свой ред съвсем явно се дължи на поставянето им в общия контекст на най-важните тогава за нас отношения: българо-съветските. Могат да се маркират множество други съображения от подобен характер, но изводът вече е очертан. **Повратната за Източния блок година, 1989-а, регистрира и съществена промяна във възможностите, периметъра и посоките на разработване и прилагане на политика към българите зад граница.**

На първо място трябва да се отбележи, че известен потенциал за легитимното ѝ провеждане се съдържа още в самата конституция, която не прибягва до дефинитивно отхвърляне на етническото, макар че, както се каза, логиката и буквата ѝ сами по себе си не го предполагат. Това дава основание за извода, че в крайна сметка конституцията предоставя на политическия процес да изясни характера на политическата общ-

ност и мястото на определени групи.¹⁵ Подконституционната правна основа за такъв чисто политически подход може да бъде потърсена в Закона за българите, живеещи извън Република България. Там е конкретизиран юридическият път за изясняване на една, както вече бе казано, неюридическа реалност¹⁶. Ще се ограничи да посоча начините за доказване на български произход: посредством документ, издаден от (1) български или чужд държавен орган; (2) организация на българи извън страната, призната от нашата държава за поддържане на контакти (става дума за регистъра на Агенцията за българите в чужбина); (3) Българската православна църква; и (4) по общия ред на Гражданско-процесуалния кодекс (чл.3). Критериите са неизчерпателни, допустими са и други форми на установяване на български произход, или казано другояче, по наблюдението на коментаторите, отваря се пространство за „дискреция на административните власти в решаването на индивидуалните казуси”.¹⁷

Вижда се, че донякъде **България се завръща към една културно-национална традиция**, в която намира място дори православието, и която е чужда на други идеологически мотиви и ограничения. От едни по-скоро либерални позиции съжителството на две концепции, чисто политическата интерпретация на държавното гражданство и културно-националния компонент в нейното тълкуване при отдел-

¹⁵ Smilov, D., Jileva, E. The Politics of Bulgarian Citizenship: National Identity, Democracy and Other Uses. – In: *Bauböck, R. et al.* (eds.). *Citizenship Policies in the New Europe*. Amsterdam, 2009, pp. 226-239.

¹⁶ На тази особеност набляга и специалист по темата за българските общности зад граница като Веселин Цанков: „Тук сме изправени пред сложна и комплицирана правна уредба, при която, за да се регламентира понятието „български произход”, се препраща към културно-етническото понятие „българин”, което в закона не е изяснено с правни средства”. (Цанков, В. *Българските общности зад граница*. Правни аспекти. С., 2009, с.171.)

¹⁷ Smilov, D., Jileva, E. *Op.cit.*, p.225.

ни полета на реализация, има положителен знак. Цитираните Даниел Смилов и Елена Жилева заключават в своя анализ, че нормативната рамка на българското гражданство се отличава с известна субстанциална непоследователност, произтичаща от споменатото съжителство на това, което те наричат „два конкурентни и понякога конфликтни принципа” – първо, на българската политическа система като български национален проект, и второ, на егалитарността на българската политическа общност. Според авторите това напрежение между двата принципа, откриващо широки възможности за политически решения, дава възможност за плурализъм на мненията в българския обществен живот, за представяне на различни доктрини и настроения и по-висока степен на включване на спектъра от съществуващи интереси.¹⁸

Заедно с това се налага да признаем, че концепцията за българско гражданство като лишено от преки корелации с националната принадлежност е израз не просто на предпочитание към дадена доктринална интерпретация на темата. Тя следва и опита от съвременната българска история. Ключово събитие, което повлиява върху начина на мислене на гражданството, е т.нар. Възродителен процес от 1984-1989 г., свързан със смяната на имената на българските турци.

Няма да навлизам в подробности по неговата хронология, причини и политически контекст. Нито твърдя, че връзката между него и развитието на гражданството е пряка и еднолинейна. Но последиците от него имат трайно отражение върху политическия процес и конституционното формиране на демократичната българска държавност. Призивът за изграждане на „единна социалистическа нация”, намерил конкретна форма в постановлението за приобщаване на българските турци към делото на комунистическата партия,

¹⁸ Ibidem, p.238.

е предметен в предписания, които фактически изравняват „националното” (схващано като етнонационално) с „гражданското”. Гражданският статус получава съответствие в единни национални характеристики, призвани да маргинализират вътрешните културни различия. Отказът от политиката на Възродителен процес, провъзгласен на пленума на ЦК на БКП на 29 декември 1989 г., практически дезавуира това виждане за гражданско и национално, отрича го като потенциална основа на гражданска реализация и гражданско отношение с държавата. След края на Възродителния процес ние, искаме или не, сме длъжни да приемем, че **политическото регулиране чрез средствата на държавната власт изисква равно третиране на хората като граждани, и нищо повече. Отношението към етнически и културни общности е друг въпрос, който трябва да намери и друга форма за провеждане на държавна политика. Инструментът на гражданството е припознат като неподходящ.**

2.6.2. Двойни граждани и чужденци

Двойното гражданство се дефинира като членство на индивида в повече от една държава. По такъв начин членството покрива две или повече политически общности и избягва триединството на модерната държава между територия, население и публична власт. Двойното гражданство е особена категория: нито изключващо гражданство в отчетливо ограничена политическа общност, нито денационализирано гражданство. Различава се както от традиционното държавно гражданство, така и от потенциални форми на наддържавно гражданство като европейското. В този смисъл е „успореден, а не последователен модел на гражданство” и представлява едно от възможните, макар и частични, решения на проблемите на общностната интеграция, т.е. на едновременно про-

тичащите вътрешна интеграция на една политическа общност и социална интеграция на имигрантите в нея.¹⁹

Ако се отнесем към България, двойното гражданство като статус е уредено в Закона за българското гражданство, чийто чл.3 постановява, че български гражданин, който едновременно е и гражданин на друга държава, се третира само като български гражданин при прилагане на вътрешното законодателство. С други думи, **двойното гражданство не само се разрешава, но и се толерира и равнопоставя с единичното**. Никакви непосредствени ограничения не произтичат за българските граждани от факта, че са приели и гражданство в някоя друга държава, ако не се броят известни изключения, свързани с политическия процес. Въпросът не се е радвал на еднозначна интерпретация в българската традиция. Законът от 1940 г. например изрично отхвърля възможността за двойно поданство.

Дискусионни остават съображенията в посока на едното или другото решение, дори прекарани през призмата на днешния ден. Привържениците на двойното гражданство изтъкват, че защитата на интересите на българските граждани, където и да се намират, мотивира положително отношение към възможността да се ползват паралелно и от предимствата на други системи на гражданство. Съществуването и действието на двойното гражданство в международен режим се смята за стъпка към постигане на практическо равенство в правата, независимо от националната определеност на индивида. Епохата на глобализация в някои виждания служи, за да обоснове необходимостта от отпадане на изкуствени ограничения пред волята и простора на реализация на индивида, каквито вътрешният държавен ред налага с изискване за при-

¹⁹ *Faist, T.* Dual Citizenship in Europe: From Nationhood to Societal Integration. Aldershot: Ashgate Publishing, 2007, pp. 3-4.

надлежност само към една държава. Според някои двойното гражданство съдейства и за по-свободно разпространение на либерални и демократични ценности по света.

Известно е, че думата „отечество” няма множествено число. Но все пак в българската си трактовка гражданството не почива на национално самоопределение. Практиката показва, че на юридическо и политическо равнище достъпът на даден индивид до статус на гражданин едновременно в две държави функционира.

Какви са минусите? На първо място, под въпрос е поставено едно от измеренията на гражданството, тогава, когато то изразява принадлежност към политическа общност. Аргументът е, че след като гражданството се предполага да поражда идентичност, то двойното гражданство влиза в капана на един абсурд, да търси двойна идентичност. Заедно с това неведнъж то е подозирано, че работи като инструмент за външно влияние, че етническите и националните характеристики упражняват ефект върху поведението на двойните граждани и те всъщност са проводници на интересите на „родината-майка” в държавата, където живеят и чието гражданство допълнително са приели, посредством правата, които тази държава им е предоставила.

Спомена се, че облекченото даване на гражданство за сънародници в чужбина се диктува от държавна политика за приобщаване на диаспората към вътрешнодържавния политически процес. Това, разбира се, е нож с две остриета, защото оценката силно зависи от гледната точка. Модерните доктрини за суверенитет по характера си внасят елемент на етическо разграничаване на последиците, поне в очите на общественото мнение. Хубаво е, когато подкрепяме свои сънародници зад граница чрез механизмите на гражданството. Лошо е, когато други държави правят същото у нас.

За България в специфичен и дълготраен по резултатите си казус през последните години се превръща конституционното положение на българските турци с двойно гражданство, постоянно пребиваващи в Република Турция. „Препъникамъкът” по-конкретно е тяхното признавано или оспорвано право на глас в български избори. Законодателството периодично и в отчетлива зависимост от политическия момент регламентира по различен начин това право. Не може да се каже, че процесът е приключил и е породил консенсус по нормативното му осъществяване.

Въвеждат се допълнителни критерии (освен наличие на българско гражданство) за гласуване в някои видове избори. Т.нар. принцип на уседналост е най-популярният и важният между тях. Право на избор на български представители в Европейския парламент например имат онези български граждани, които са живели в България или друга страна-членка на Съюза през последните най-малко три месеца. Срокът на уседналост при местни избори е повишен на 6 месеца. От друга страна, такива ограничения не са предвидени в нормативната рамка, регламентираща избора на народни представители, както и този на президент и вицепрезидент. Една уговорка: своеобразен принцип на уседналост конституцията предписва не за избирателното тяло във вота за президент и вицепрезидент, а за самите кандидати – те трябва да са живели последните 5 години в страната.²⁰

Освен активното право на глас, предмет на допълнително уточняване е и пасивното. Не всички пътища към властта са открити за двойните граждани. В определянето на условията за кандидатиране за някои висши изборни длъж-

²⁰ Силен правен и политически анализ на гласуването на български граждани, които са същевременно и граждани на Република Турция и постоянно пребивават на нейна територия, е предложен в: *Smilov, D., Jileva, E. Op.cit., 227-230.*

ности е залегнало разбирането, че последователната защита на държавния интерес и достъпът до непублична информация предполагат само българско гражданство на индивида и гражданство на никоя друга държава. Три са категориите лица, обхванати от това ограничение: президент и вицепрезидент (чл.93, ал.2 от конституцията – в този случай критериумът се разширява и с естеството на достъпа до българско гражданство, като то е предписано да бъде „по рождение“), народните представители (чл.65), членовете на правителството (чл.110). Отчасти важи и за кметовете, които имат право на двойно гражданство, но само в друга държава-член на Европейския съюз (чл.4, ал.5 от Изборния кодекс).

Подобни изисквания далеч не упражняват формално или периферно въздействие върху политическия живот. Напротив, много пъти те се оказват решаващи за протичането на един или друг вариант на политическата ситуация, променят залозите в политическата игра, ревизират стратегиите на политическите субекти, предизвикват или предотвратяват събития със солиден обществен резонанс. Няма да коментирам теориите, че условията за издигане на президентски кандидатури в конституционния текст от 1991 г. са формулирани, за да се избегне евентуален избор на (съветски поданик по рождение) Андрей Луканов. Нито че аналогични причини не позволиха например на бившия министър-председател Сергей Станишев да се кандидатира през 2011 г. Факт е обаче, че липсата на българско гражданство по рождение бламира официално оповестената кандидатура на Георги Пирински за президент през 1996 г., създаде редица трудности пред участието на партията му на президентския вот и по всяка вероятност (макар че не може да се докаже) има принос за по-слабото от очакваното представяне на новата кандидатска двойка на партията. Изискването за петгодишно постоянно

пребиваване в страната на свой ред не позволи на Симеон Сакскобургготски да се яви в президентската надпревара през 2001 г., което може да се нареди сред факторите, продиктували решението му да избере формат на политическа организация за участие в парламентарните избори.

Разбира се, не само президентската институция е била източник на факти и слухове относно гражданството на кандидатите и титулярите. И двата мандата на присъствие на оглавяваната от Сакскобургготски формация в изпълнителната власт (2001-2009 г.) минаха под знака на постоянно подклаждани и недоказани съмнения, че той има двойно гражданство и редом с българската лична карта притежава и испански или италиански паспорт. Доста по-рано френското гражданство на Блямира кандидата на левицата за министър-председател Петър Бояджиев, издигнат след неуспешния вот на доверие за кабинета на Филип Димитров (1992 г.). Без да изчерпвам всички случаи, ползващи се с по-траен или мимолетен обществен и медиен интерес в годините на настоящия конституционен режим, ще отбележа само и (също така нерешен еднозначно) въпроса с евентуалното двойно, българско и американско, гражданство на дългогодишния земеделски лидер и депутат в четири парламента (1994-2009 г.) Анастасия Мозер.

Двойното гражданство като правна и политическа реалност, както и споровете за ползите и рисковете от него, попада и в по-общия контекст на **проблема за „своите” и „чуждите” във вътрешнодържавния политически процес**. Именно този проблем, имащ неизменно пряко отношение към разбиранията ни за политика и политическо, е частично решаван в отделните модерни държави чрез конституиране и изпълване със съдържание на категорията „гражданство”. Гражданите сме „своите”, принадлежащите на общността, а останалите са „чужди”, чужденците, онези, които политически са раз-

граничени от нас. Европейската интеграция в някои аспекти релативизира дотогавашната по-ясна бразда между едните и другите, като доведе до изключване на гражданите на страните-членки на ЕС, на държавите-страни по Споразумението за Европейско икономическо пространство и на Конфедерация Швейцария от българската законова регулация на режима на чужденците. Законът за чужденците все пак предписва разделението в режима на ползване на права от тези, които са български граждани, и тези, които не са (чл.3, ал.1): „Чужденците в Република България имат всички права и задължения според българските закони и ратифицираните международни договори, по които Република България е страна, с изключение на тези, за които се изисква българско гражданство”.

3. Заключение

Конституционната материя, третираща проблематиката на българското гражданство, е заслуга на Седмото Велико Народно събрание, и в частност на волята на формиралото се в него конституционно мнозинство. Българската левица, и по-точно Българската социалистическа партия, застанала твърдо зад приемането на конституцията независимо от сложното и бурно време, има всички основания да се гордее с модерния, европейски характер на тези предписания, намерили по-нататъшна конкретизация в закони и подзаконови разпоредби през всичките последвали 20 години. Изброените по-горе постижения на конституционния модел по отношение на българското гражданство създават предпоставките, необходими, за да бъде изпълнена със съдържание повелята от преамбюла на конституцията България да бъде „демократична, правова и социална” държава.

Демократична – поради равната възможност за политическо участие, гарантирана от статуса на българския гражданин и отношението му към държавата и нейните институции.

Правова – поради приоритетното значение на правата и изискването държавата да се ръководи от тяхното върховенство във всичките си действия.

Социална – поради предпоставянето на гражданството като средство за интеграция на общността, изразена в равноправието и стремежа към постигане на равни шансове.

Но както отбелязах, това са само условия за възможност. Реализирането им предполага ефективна държавна политика, осигуряваща защита и гаранции на правата на българските граждани. С други думи, ако говорим за неуспехи при осъществяването на демократичния, правов и социален характер на българската държава след 1991 г., те не се дължат на конституционния модел, а на дейността на българските законодателни мнозинства, правителства и съдебни органи в последвалия период.

ОТ ПЪРВАТА КЪМ ВТОРАТА ПАРТИЙНА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ*

Георги Карасимеонов

Georgi Karasimeonov. FROM THE FIRST TO THE SECOND PARTY SYSTEM IN BULGARIA

The study examines the development of the Party system in Bulgaria during the Transition period. A special attention is given to the process of the Party system transformation. There were three clearly formed periods in this process: the first one spans the years after the first free elections till 2001; the second one covers the period between 2001 and 2009 and the last stage continues till nowadays. The paper reveals such characteristics of the so called Second party system as its transformation into a multiparty one; the attempts of formation of centric liberal political block as well as the process of the regrouping of the Right wing in Bulgaria. Against this background the author analyses the consolidation of the Bulgarian Socialist Party, the spread of its influence and its recognition as a main political force in Bulgarian Left. The author makes a conclusion that this process has a stabilizing effect on the Bulgarian political system in general. The Second party system in Bulgaria turns out to be more diverse from an ideological and value point of view and in the same time it is more unstable as well. After the elections in 2005 there are clearly visible dynamic processes within the main political divisions – The Right wing, the Centrum and the Left wing. This dynamic development brings to the new transformation in the political system after the elections in 2009, when on the political stage already dominates GERB.

The Bulgarian political history after 1989 to a great extent could be described as a history of the origin and the evolution of the political parties. More than 20 years after the beginning of the Transition the as-

* Настоящата статия в по-голямата си част е публикувана от фондация „Фридрих Еберг“ под заглавието „The Party System in Bulgaria 2001-2009“. Авторът споделя разбирането, че само в рамките на формиращата се нова политическа система може да се открие ролята на БСП за консолидацията на демокрацията в България.

assessment of these Parties is still controversial. The new Bulgarian political parties and the so called political “elite” experience the difficulties of the government as well as the problems of their own organizational development. Despite the imperfection of the new party system it became a very important component and factor of the consolidating Democracy in the years of the Transition.

Многобройните политически партии или партийноподобни сдружения, появили се след 1989 г., станаха основен символ на зараждащата се демокрация в България. Потискани с десетилетия, свободата за политическа изява и правото на сдружаване за постигане на политически цели намериха израз в нароилите се десетки политически партии, асоциации, съюзи, клубове. Чрез тях събуждащото се гражданско общество предяви претенции към все още властващата комунистическа партия за коренен прелом в политическата система, която да гарантира непреходните човешки права, типични за либералните демокрации.

Мнозинството от тях се появиха спонтанно, де факто – нелегално, при съществуващите „социалистическа” нормативна база и конституция, утвърждаващи ръководната роля на комунистическата партия. Те бяха без организационна структура и без опит в политическите битки. Но именно те оспориха къде плахо, къде по-смело политическия монопол на комунистическата партия и започнаха да подкопават изгражданата и усъвършенствана с десетилетия инфраструктура на „партията-държава”. Това беше изключително сериозно предизвикателство за новопоявилите се партии. Но именно те станаха незаменимият инструмент за мирния преход от тоталитарната система към демокрацията. Новосъздаденият Съюз на демократичните сили заедно с БСП изиграха на Кръглата маса основната роля за началото на разграждането на комунистическия режим и създаване на предпоставките за първите

свободни избори през юни 1990 г. Именно тези избори легитимираха новата българска демокрация и сложиха истинското начало на демократичния политически процес у нас.

Политическата история на България след 1989 г. е до голяма степен историята на възникването и еволюцията на политическите партии. Като специфични посредници между гражданското общество и държавните институции те заемат уникално място в политическия процес – чрез тях гражданските интереси и възжеления получават реализация, особено чрез дейността на партиите в представителните институции. Като „партии в управлението” те носят огромна отговорност за решенията и действията на държавните институции.

Повече от двадесет години след началото на прехода към демокрация оценката за дейността на политическите партии не е еднозначна. Общественият настроеност, изразени в социологическите анкети, отразяват като цяло една неблагоприятна оценка на дейността им. Българските граждани преценяват ролята на политическите партии преди всичко по резултатите на тяхната управленска дейност и по изпълнените ангажименти към избирателите. Високата степен на критичност е разбираема. Огромната трансформация на българската държава, с която се нагърбиха политическите партии, изискваше изключителни усилия, подготовка, управленски знания и държавническо поведение. Новите български партии и партийният елит се сблъскаха в „движение” с решаването както на въпросите на управлението, така и на изграждането на собствените си организации.

Трезвият анализ не може да не отчита тези огромни предизвикателства, пред които се изправиха първосъздателите на новите български партии. Затова съвсем естествено бе тяхната дейност да е съпътствана от тежки, непопулярни решения, слабости и дори провали. Още повече че демократизираща се България нямаше натрупан опит, типичен за

развитите демокрации, а тепърва се учеше на политически плурализъм и демократична политика. Огромният дефицит на демократична политическа култура и традиции роди и негативния феномен на политическата корупция, на превръщането на партиите в инструменти на отстояването на лични и групови интереси за сметка на националните и формира т.нар. „клиентелистки модел“ на партийна система. Междупартийната конфронтация допълнително усложни политическия и управленския процес. В крайна сметка политическите партии бяха и са отражение на незрелостта на гражданското общество, на самата демократична политическа система и на равнището на новия политически елит. Те бяха и са все още продукт на динамично изменящите се ситуация и среда.

Същевременно обаче партиите осъществиха една от възловите си функции в политическия процес на прехода. Въпреки сложната политическа среда, в която действаха, те осигуриха мирния преход на обществото от тоталитарна към демократична политическа система, съумяха да запазят обществото от остри граждански конфликти и му спестиха дълбоки катаклизми. Тяхната политика гарантира на България включването ѝ в общността на развитите демокрации, което е едно изключително постижение. Дейността им осигури относително стабилно функциониране на държавните институции и необратимостта на процеса на демократизация.

Следователно политическите партии и партийната система като съставна част на политическата система днес са неотменен компонент на консолидиращата се демокрация. Както досега, така още повече в бъдеще партийната система ще влияе върху цялостния политически процес.

Партийната система се разви в относително обособени етапи – първият е от 1989 г. до 2001 година. А вторият е след парламентарните избори през 2001 година.

Парламентарните избори през 2001 г. маркираха началото на дълбока трансформация в партийната система на България, възникнала след 1989 г. От партийна система на прехода тя започна да прераства в партийна система на консолидиращата се демокрация. Първата посткомунистическа партийна система, установила се в периода 1989 – 2001 г., се характеризираше предимно с налагането на двуполюсния, силно поляризиран, модел на партийна система, отличаващ се с доминацията на БСП и СДС. Втората посткомунистическа партийна система след 2001 г. придобива контурите на многопартийна система, но също е подложена на динамични промени, които се проявиха след парламентарните избори през 2005 г. и 2009 година.

В настоящата статия ще анализираме характеристиките на втората партийна система.

1. Пореден опит за утвърждаване на центристко-либерален партиен блок около НДСВ и ДПС след 2001 година

Формирането на НДСВ като електорална формация, единствено идентифицираща се с личността на бившия цар Симеон Втори, поставяше много въпросителни пред нейната еволюция и съдба като партийна формация. За разлика от другите основни политически партии, представляващи гръбнака на новата партийна система – БСП, СДС и ДПС, НДСВ се формира скоропостижно и започна своя „живот“ директно като парламентарна формация, съставена от 120 депутати. С други думи, нейното възникване наподобяваше формирането на първите класически партийни формации във Великобритания и САЩ, а и в други демократични държави, които започваха своя път на развитие от представителните институции. Едва впоследствие те прерастваха от „партии в парламента“ в „партии на гражданското общество“.

Същевременно като най-голяма парламентарна група в Народното събрание НДСВ навлезе в структурите на изпълни-

телната власт като основна управляваща партия, което още в началото на съществуването ѝ я превърна в „държавна партия” със силно влияние в публичната администрация, където се формираше основният ѝ кадрови резерв. С други думи, НДСВ се формира изцяло „отгоре” по усмотрение на нейния лидер Симеон Сакскобургготски и изцяло извън гражданското общество, като изключим кратката предизборна кампания на формацията през 2001 г., съставена почти изцяло от нововлезли в политиката личности.

Този начин на възникване на НДСВ поставяше много съмнения относно способността му да се утвърди като жизнеспособна партийна формация. Нещо повече, то се самообяви като движение с определен антипартиен привкус, отговарящо на първоначалните разбирания на основателя му Симеон Сакскобургготски.

При тази ситуация основните фактори, изиграли легитимираща роля на НДСВ, бяха преди всичко управленските способности на правителството. Но също така способността да запази целостта и вътрешната си стабилност и коалиционното взаимодействие с младшия партньор ДПС, от което зависеше парламентарното мнозинство.

Управленският капацитет на НДСВ будеше добре разбираеми въпросителни поради изцяло непознатия екип, който формира правителството – хора без опит в държавната администрация на това ниво. Самият Симеон Сакскобургготски прие с големи резерви отговорността си като премиер, също така нямаше никакъв опит на тази позиция. Затова първоначалното му намерение бе да формира де факто коалиционно правителство с дейци от СДС и БСП, осигурявайки приемственост в управлението, но и споделяне на отговорностите. На неговите усилия отговориха положително само от БСП, от чиито редици двама дейци поеха министерски постове. С това в първоначалния период на съществуването си правителство-

то на Симеон Сакскобургготски си осигури освен парламентарна подкрепа на коалиционния партньор ДПС и негласната подкрепа на парламентарната група, доминирана от БСП.

В „услуга” на правителството бе и фактът, че ДПС и лидерът му Доган имаха значителен опит в политическите събития след 1989 г. и компенсираха донякъде отделянето от българската политика на Симеон Сакскобургготски и някои от новите министри.

Друг положителен момент за правителството бе, че то започна своята дейност при относителна икономическа стабилизация на страната в края на 2001 г. и благоприятна международна среда, свързани с перспективите България да се придвижи към членство в НАТО и в Европейския съюз.

Неблагоприятен момент за дейността на правителството бяха свръхочакванията на мнозинството български граждани, породени от предизборните обещания за значителни промени в жизнения стандарт и живота на българите, чието мнозинство попадна в числото на „загубилите” от прехода след тежките икономически сътресения от 90-те години на миналия век. Още в първите месеци на управлението на НДСВ се очерта нереалистичността на част от популистките обещания на НДСВ и лично на новия премиер Симеон Сакскобургготски. Въпреки че продължи линията на макроикономическа и финансова стабилизация, правителството на НДСВ не съумя да изпълни завишените си предизборни обещания за значително подобрене на жизнения стандарт на българското население. Това доведе още след първите месеци на управлението на НДСВ до спадане на неговата популярност и загуба на обществено доверие.¹

¹ Една година след встъпването в длъжност на новото правителство според социологически сондажи, електоралното влияние на НДСВ бе спаднало до 13 % от всички избиратели. – Вж.: *Барометър*, Политическите партии в България, юли-септември 2002. Институт за политически и правни изследвания.

Същевременно обаче това не беше съпроводено от сериозни икономически сътресения и кризи. Паралелно с това в последните две години на мандата му се забеляза видимо подобрение на жизненото равнище на определени части на населението, което се изрази и в нарастване дела на т.нар. „средна класа“. Намаля безработицата, увеличиха се относително доходите, главно на държавната администрация, увеличиха се и чуждестранните инвестиции.²

Основните успехи обаче се проявиха във външнополитическата арена и главно с довеждането до успешен завършек на преговорите за членство на страната в НАТО, която бе приета през април 2004 г., както и приключване на преговорите за членство в Европейския съюз през април 2005 г.

Тези фактори гарантираха на правителството относителна стабилност, въпреки спадащото доверие в първите години, което бе възстановено частично в края на мандата.³ Този фактор, наред с другите фактори (запазването на мнозинството и липсата на популярност на алтернативните опозиционни партии), осигури на правителството завършването на целия 4-годишен мандат, предвиден по конституцията. Това обстоятелство бе изключително важно за легитимирането на НДСВ като формация, способна да предложи своя алтернатива като либерална партия, в противовес на другите ѝ основни конкуренти отляво и отдясно. Това създаде възможност да оформи свой специфичен профил на центристка партия, претендираща да заеме трайно място във втората партийна система.

Наред с това 4-годишният мандат позволи на НДСВ да създаде свой кадрови ресурс в държавната администрация в центъра и по места. Също така да разшири и социалната си база главно сред държавните служители, немалка част по-

² Вж. данните в: *Годишник* на Националния статистически институт за 2004 г.

³ Вж.: *Барометър*, януари-март 2005 г.

лучили назначение чрез управляващата партия. Този период позволи на НДСВ да утвърди и свой партиен елит, който се оформи около Симеон Сакскобургготски. НДСВ се легитимира вече не само чрез него, но и чрез редица министри, получили висока обществена подкрепа.⁴ С течение на времето те заеха и водещи позиции в новосформираната партия НДСВ и в парламентарната група.

По-сложен се оказа процесът на вътрешнопартийната стабилност и хомогенност на НДСВ. Възникнала като формация „вътре в парламента” и без опора и социални корени в гражданското общество, тя запази целостта си предимно вследствие лоялността и идентификацията с личността на Симеон Сакскобургготски. По начина на своето конструиране тя бе съвкупност от няколко приятелски кръга (юристите, технократите, юпитата от Лондон и др., от кръга Кошлуков – Севлиевски и др.), свързани с икономически и други среди извън парламента, което превръщаше НДСВ в „кланова” партия. Част от депутатите на НДСВ бяха типични „политически автостопаджии”, преминали през една или няколко партии, включително СДС и БСП, преди да се озоват в НДСВ. Тяхното присъствие в НДСВ бе продиктувано от лични и кариеристични интереси и в нищожна степен от идейни и ценностни подбуди.

Следователно НДСВ бе типична клиентелистка организация, обслужваща интересите на различни икономически лобита, както и личностните амбиции и потребности на значима част от нейните депутати. Това състояние на НДСВ предопредели серията от конфликти и периодични разцепления в парламентарната група. Те бяха стимулирани от противоречията между основните „приятелски” кръгове и доминацията

⁴ Сред тях бяха министърът на финансите Милен Велчев, министърът на икономиката Лидия Шулева, министърът на външните работи Соломон Паси, министърът на европейската интеграция Миглена Кунева и други.

на два от тях – юристите и технократите, фаворизирани от Симеон Сакскобургготски и заели видни позиции в правителството и парламентарната група.

Именно тези две основни групи получиха и главния властови ресурс в държавните институции, което провокира недоволството на другите групи и отделни депутати. Началото на серията конфликти и впоследствие напускане на парламентарната група на НДСВ започнаха още след първите месеци на управленския мандат на правителството и не престанаха до края му, когато от 120 депутати в парламентарната група на НДСВ останаха само 97. Най-значимият конфликт и разрыв стана през 2004 г., когато 11 депутати от парламентарната група на НДСВ я напуснаха и основаха собствена парламентарна група – т.нар. Новото време, начело със Севлиеви и Кошлуков. Впоследствие те формираха своя политическа партия с дясноцентристка ориентация (на 10 юни 2004 г.).

След парламентарната криза през януари 2005 г. Новото време „изтъргува” отказа си да подкрепи вот на недоверие срещу правителството, като бе включена в правителството и получи министерски пост. Новото време се включи с НДСВ и ДПС в кратко съществувалия Либерален алианс, който се разпадна преди изборите през 2005 г. Всяка от тези партии се яви самостоятелно на изборите, а Новото време остана извън парламента с неясни перспективи за евентуално вливане в дясноцентристкото политическо пространство.

Важна стъпка в прехода на НДСВ от нееднородно движение към политическа партия бе регистрацията ѝ като такава през юни 2002 г. В декларацията за основните ценности на НДСВ тя се обяви за либерална формация и изяви стремежа да се ситуира в дясноцентристкото пространство.

По организационната си същност НДСВ се определи като електорална партия без типичната за другите български

партии организационна структура с централни, междинни и местни органи, като основната ѝ функция е организирането на изборния процес на партията. Първоначално НДСВ взе решение да се приобщи към Европейската народна партия, в която членуват консервативни и християндемократически партии, но неговото членство там бе възпрепятствано от съпротивата на СДС, която бе вече член на тази европейска наднационална партия. Впоследствие НДСВ се ориентира към Либералния интернационал и либералната европейска формация (Европейската либерална и реформистка партия), в която беше приета през 2003 г. Член на тази европейска транснационална партия бе вече ДПС, която подкрепи членството на НДСВ.

С други думи, главно по външнополитически съображения и под външно въздействие НДСВ прие либерализма за своя идеологическа ориентация и наред с ДПС се присъедини към либералните партийни формации. Тъй като исторически либералните партии в Европа са твърде разнородни, със свои десни, леви и центристски крила, някои от тях съществуващи и като самостоятелни партии, НДСВ успешно се адаптира към този модел. Той отговаряше, от една страна, на вътрешната нееднородност на НДСВ, където също се оформиха различни крила с по-дясна или по-лява ориентация. От друга, в относително незаетото в българската партийна система центристско пространство, НДСВ успяваше да балансира между десните и левите партии и в съответствие с конкретните си интереси да намира коалиционни партньори и в двете направления.

Като свой основен партньор НДСВ определи ДПС, която също се бе самоопредила като либерална формация и бе част от правителствената коалиция. Така в типичния за българския политически процес начин НДСВ си самоопреди идеологическия облик, като направи важна стъпка към партийната си идентификация от популистка към либерал-

на формация. В конкретния исторически момент тази стъпка имаше преди всичко прагматичен и външнополитически аспект, тъй като либералната политическа традиция беше прекъсната в България след 1947 г., а след 1989 г. за кратко се представляваше от незначителни формации в СДС.

С други думи, либералните политически ценности трябваше тепърва да придобият своя специфичен български колорит и да се превърнат в осъзната ориентация на елита и членовете на НДСВ.

Първият тест за социалните корени на НДСВ и за връзки с гражданското общество след парламентарните избори от 2001 г. бяха местните избори през октомври 2003 г. Въпреки спецификата на вота – мажоритарен за кметовете и пропорционален за общинските съветници, НДСВ показва скромни резултати, които обаче свидетелстваха, че като най-млада партия има определен кръг от свои привърженици. Тя спечели 6 кметски места, от които 2 в по-големи градове, и 344 общински съветници с подкрепата на общо 6,51% от избирателите.⁵ Този процент отразяваше като цяло рейтинга на НДСВ в този период, който се движеше около 8-10%, значителен спад в сравнение с резултата от юни 2001 г. Но същевременно това показва, че НДСВ започва да се укрепва като партийна формация на местно равнище и излиза частично извън сянката на своя лидер Симеон Сакскобургготски. Именно на тези избори НДСВ получи първата си легитимация като партийна формация. Това ѝ откриваше шансове за парламентарно представителство на следващите избори, въпреки съществуващите въпросителни около нейната по-нататъшна съдба.

Друг фактор, поставил на изпитание управленските възможности на НДСВ, бе коалиционното му взаимодействие с ДПС. ДПС бе основният фактор за гарантиране на

⁵ *Сега*, 4 ноември 2003 г., с.3.

парламентарното мнозинство като опора на новото правителство и същевременно активен участник в изпълнителната власт. Тази коалиционна формула на управлението се експериментираше за първи път в България след промените през 1989 г. И двете партии, участнички в него, положиха усилия да осигурят дълготрайно взаимодействие, доказвайки, че се формира нов център на властта, извън доминиращите дотогава в партийната система БСП и СДС, и запазиха коалиционната формула в продължение на четири години, въпреки появилите се периодично вътрешнокоалиционни конфликти. Но това създаде предпоставки за появата на нова управленска алтернатива в партийната система около двете либерално-центристки партии. Това бе нов фактор, съдействал на управленско ниво за разчупването на двуполюсната партийна система. Това легитимира и двете партии като реални и потенциални участници в управлението на страната в перспектива след изборите през 2005 година.

Въпреки че ДПС бе отдавна фактор в българския политически процес след 1989 г., това негово пряко участие в изпълнителната власт като активен участник завърши процеса на интегрирането му в политическата система. ДПС получи нови възможности да разшири присъствието си в административния апарат на централно ниво и да получи нов властови ресурс за осъществяване на интересите на своя политически елит и електоралната си база. ДПС използва участието си в изпълнителната власт, за да разшири влиянието си и в местната власт след местните избори от 2003 г. и показа значителен резултат, съответстващ на 13,6% от подадените гласове и избрани 695 съветници, както и множество кметски места в смесените райони, включително в Кърджали.

В този период ДПС положи усилия да разшири електоралното си влияние извън турското население и привлече

българи както в ръководството на партията, така и в структурите на държавната власт, използвайки позициите си в правителството. ДПС положи значими усилия да утвърди либерално-центристкия блок като основен фактор в новата партийна система. От него произлезе инициативата за формирането на либерален алианс между НДСВ, ДПС и Новото време. Лидерът на ДПС обаче не успя да убеди ръководството на НДСВ, правителствената коалиция, формирана между трите партии, да прерасне в предизборна коалиция за парламентарните избори през 2005 г., което отвори определено напрежение и различия в тактиката между трите формации. Пропаднаха и усилията на Новото време да се коалира само с ДПС за парламентарните избори през юни 2005 г., вследствие на което трите либерално-центристки партии се явиха самостоятелно на изборите с перспектива да продължат сътрудничеството си в следизборната ситуация, ако се създадеше такава възможност. Резултатите от парламентарните избори потвърдиха, че място за центристко-либерален блок има и че той може да стане основен компонент на втората посткомунистическа партийна система, въпреки влошаването на отношенията между ДПС и НДСВ.

2. Раздробяване и реструктуриране на дясното партийно пространство

След парламентарните избори през 2001 г. в СДС, основен до този момент опонент на БСП, с претенция да обхване десния политически спектър, започна продължителна вътрешнопартийна криза. Тя беше предизвикана от серия фактори, сред които се открояват следните.

На първо място, откъсването на СДС от социалната си база и гражданското общество като цяло, вследствие задълбочаване на негативните тенденции на „самозатваряне” на пар-

тията във върхушката ѝ и все повече около „приятелския кръг” на лидера ѝ и министър-председател Иван Костов. Той самият се прояви като авторитарен лидер, назван не без основание от съмишлениците в собствената му партия като „Командира”. След 2001 г. той системно елиминира основните си опоненти в СДС и концентрира значителен властови ресурс в себе си и изолира ръководството от редовите членове.

На второ място, засилването на негативните процеси, продиктувани от клиентелисткия уклон на партията. Превръщането на СДС в „партия на управлението”, без да има стабилни корени в обществото и без вътрешнопартийна демокрация, я превърна в партия, обслужваща в голяма степен користните интереси на своята върхушка, което твърде скоро провокира вътрешнопартийни сблъсъци. Корупцията като типичен феномен на незрели партийни формации и случайни партийни лидери, достигнали върховете на властовата пирамида в посткомунистически условия, разяде отвътре СДС и го превърна в арена на сблъсък на лобистки интереси. В анализа на ръководителя на отдела за стратегии и анализи на СДС в периода 2000-2001 г. Светослав Малинов се отбелязват точно симптомите на този процес на клиентелизиране* на СДС. Според него „определени клиентелистски групировки в рамките на СДС започнаха да имат свой дневен ред” и „се достигна до уродливата нова фаза на капсулиране и приватизиране на самия клиентелизъм”.

* Понятието „клиентелизъм” е въведено в политологията, за да обозначи превръщането на политическите партии в организации, обслужващи интересите на тесен кръг заинтересовани лица, за които партийната организация е предимно средство за задоволяване на техните лични и тесногрупови, главно икономически интереси. Създавайки по този начин своя вярна клиентела, самите партии разчитат на нея тя да прокарава интересите на партията. По този начин се създава специфична уния между партийните кадри и партийната клиентела в държавната бюрокрация и в икономическите структури.

На трето място, след като управлява четири години със стабилно парламентарно мнозинство и постави началото на някои реформи, ориентирани геополитически страната към евроатлантическите структури, СДС изчерпа основанията за поддържане на първоначалния антикомунистически идеологически курс, който преди всичко го легитимираше като партия и мобилизираше значим електорален потенциал. СДС не съумя своевременно да започне реидеологизацията и програмното обновление в съответствие с новите реалности на страната и особено с превръщането на демократичните завоевания в необратим фактор. Поддържането на идеологемите на агресивния антикомунизъм от началото на прехода спъваше адаптацията на СДС към новите реалности и новите поколения избиратели, израснали в периода след 1989 г. От друга страна, опитът да се привнесе християндемократическа идеология „отвън” към българските реалности не сполучи, не на последно място, защото СДС нямаше идейния потенциал и идеолозите, които да обосноват християндемократическите ценности в български условия. Затова и Хартата на ценностите на СДС остана без реални последици за еволюцията на партията.

Към тези основни фактори след 2001 г. се добавиха продължаващите и изострящите се отношения между лидерите и групите в СДС. Техен непосредствен катализатор стана слабото представяне на СДС на парламентарните избори през 2001 г., последвано от загубата на кандидата за президент, подкрепян от СДС, Петър Стоянов – президент в периода 1997-2001 г. С това СДС в кратък период през 2001 г. загуби две възлови политически битки, които предизвикаха болезнени процеси в партията и извън нея сред основните ѝ поддръжници. В СДС започна период на дезинтеграция, преминал през различни фази след 2001 г., и

продължил до и след парламентарните избори през 2005 г. Този процес не бе спрян и след като на Националната конференция през 2002 г. Надежда Михайлова пое лидерския пост в остро противоборство с предшественичката й Екатерина Михайлова, близка до Иван Костов.⁶ Този разпад на СДС се прояви в две основни направления – изостряне на вътрешните конфликти и разцепления, довели до формирането на нови десни партии от отломките на СДС.

Първият по-значим конфликт, довел до първото разцепление, бе свързан с напускането на СДС на популярния тогава кмет на София Стефан Софийски след парламентарните избори през 2001 г. Той оглави нова партийна формация – Съюз на свободните демократи, която се ориентира към десния център и потърси допирни точки с управляващата НДСВ. Социалната база на ССД обхвана предимно представители на новата средна класа в големите градове. В краткото си съществуване като партия ССД бе изцяло зависима от съдбата и популярността на своя председател Софийски, който спечели за трети пореден път изборите за кмет на София през 2003 г. Същевременно разрастващите се проблеми на кмета – от една страна, липса на мнозинство в общинския съвет, и от друга, заведените съдебни дела срещу негови действия като кмет, стесниха значително периметъра на въздействие на ССД в навечерието на парламентарните избори през 2005 г. ССД не успя да излезе от позициите на малка партия със съмнения да прескочи 4-те процента. Това й наложи да влезе в една твърде нетрайна и идеологически нехомогенна коалиция – Български народен съюз, заедно със земеделска и националистическа формация.

⁶ Според социологическите проучвания през лятото на 2002 г. електоралното влияние на СДС бе спаднало до 10,4%. Вж.: *Национално* представително проучване на ВВСС „Галъп Интернешънъл”. – *Сега*, 20 август 2002 г.

Вторият по-значим по мащабите си конфликт (и последвалото разцепление) бе между привържениците на експремиера Иван Костов и новото ръководство на СДС начело с Надежда Михайлова. Противоречията ескалираха след загубата на кметските избори в София, където Надежда Михайлова се кандидатира от името на СДС. Това бе използвано от привържениците на Иван Костов, за да започнат кампания за нейното отстраняване и възвръщането на Иван Костов на водещи позиции в СДС. След като тяхната акция се провали, те се ориентираха към напускане на СДС и формирането на самостоятелна парламентарна група и впоследствие на нова политическа партия – Демократи за силна България (ДСБ), създадена през май 2004 г.

Новата партия оглави бившият лидер на СДС и премиер (1997-2001 г.) Иван Костов. ДСБ се самоопредели като дясна консервативна партия с амбицията да създаде образ на „нова десница“, излязла от сянката на СДС. В нейните програмни и предизборни документи се проявяваше стремеж да се представи като партия, защитник на българските национални интереси, с евроскептичен уклон. Основен елемент в програмата беше борбата за ред и законност, включително съчетани с традиционни антикомунистически лозунги. Още при създаването си ДСБ се оформи като лидерска партия около фигурата на Иван Костов, чрез който тя искаше да се легитимира и утвърди. Партията прие твърда опозиционна позиция както срещу левите партии, така и срещу управлението на НДСВ. Тя зае остра критична позиция срещу останалите десни партии, особено СДС и ССД, които неприкрито целеше да измести от дясното пространство. Основен акцент в дейността на ДСБ бе нейното остро противопоставяне на ДПС и особено на лидера й Доган, обвинени в опити да монополизират етническият вот на турците. Социалната база на ДСБ,

въпреки амбициите да измести СДС от дясното партийно пространство, остана до изборите през 2005 г. твърде стеснена до твърдите антикомунисти и по-възрастни граждани в големите градове. Според социологическите проучвания ДСБ имаха най-голям дял сред хората над 61 години след БСП.⁷

В самия СДС продължиха кризисните процеси, предизвикани от тези разцепления. Вторични битки за влияние в партията продължиха до изборите през 2005 г., породени от редица неудачни решения на ръководството и лично на Надежда Михайлова. Основно сред тях бе силно критикуваното от СДС решение партията да влезе в широка коалиция за изборите с нетрадиционни и дискредитирани сред симпатизантите на СДС партии в рамките на ОДС. Това провокира нови напрежения и конфликти, включително оставки от ръководни позиции на членове на СДС, с тежки следизборни последици за партията. СДС, създаден в началото на 1990 г. като антикомунистическа формация, изчерпа своя потенциал, като се сви до малка партия с неясна перспектива, със смаляваща се социална база и намираща се в организационна криза. Като нейна последица бе изборът на нов председател на СДС на нарочно свикан конгрес на партията на 1 ноември 2005 г. Делегатите избраха бившия президент Петър Стоянов за нов председател на СДС, върху който падна тежката задача да намери път към излизане на партията от дълбоката криза.

Извън СДС, ССД и ДСБ ограничено влияние в дясното пространство запазиха няколко малки партии. Дяснонационалистическата ВМРО (лидер Красимир Каракачанов), „Гергьовден“ (лидер Любен Дилов), Демократическата партия (лидер Александър Праматарски), Съюз „Радикали“ (лидер Евгений Бакърджиев). Всички те са малки или маргинални партии, сред които ВМРО и „Гергьовден“ имат повече привърженици. Като

⁷ *Дневник*, 10 юни 2005 г.

самостоятелни партии те нямат перспективи, поради което в навечерието на парламентарните избори през 2005 г. потърсиха покрив в предизборни коалиции с по-големи десни партии.

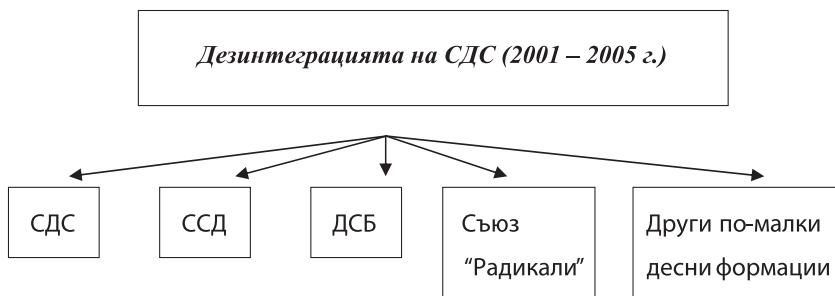
Процесите на дезинтеграция на СДС и раздробяването на дясното пространство в навечерието на парламентарните избори от 2005 г. доведе до процес на съюзяване на десни партии в предизборни коалиции.

ССД формира коалиция с БЗНС–Народен съюз, най-голямата от земеделските формации и традиционен съюзник на СДС. Към тях се включи националистически ориентираната ВМРО. Названието на коалицията бе Български народен съюз (БНС).

СДС се съюзи в рамките на коалиция ОДС с „Гергьовден“, Демократическата партия и по-малки партии от земеделския и ромския етнически спектър.

ДСБ, след неуспешни опити да се коалира с БЗНС–Народен съюз и Демократическата партия, избра пътя на самостоятелно явяване на изборите.

Ситуация в дясното пространство в навечерието на парламентарните избори през 2005 г.





3. Консолидацията на БСП в лявото пространство и поредно участие във властта

След парламентарните избори през 2001 г., паралелно с процеса на загуба на обществено доверие в НДСВ и неговото правителство и вследствие на кризата в СДС, започна постепенен процес на укрепване и разширяване на позициите на БСП. Той бе стимулиран от победата на лидера Първанов на президентските избори през ноември 2001 г., което изведе представител на партията на престижния пост държавен глава на страната. Самият той подкрепи и посочи за свой заместник на поста председател на БСП младия и със скромнен стаж в структурите на БСП, международен секретар на партията, Сергей Станишев. Това трябваше да бъде знак за БСП и особено на обществените среди извън БСП, че тя ще продължи курса на социалдемократизиране и приобщаване към политическата линия за интеграция на България в НАТО и в Европейския съюз.

Поемането на поста от Сергей Станишев и впоследствие утвърждаването му на 45-ия конгрес на БСП през

2002 г., както и решенията, приети от него, бяха доказателство за продължаването на линията Първанов. Това развитие, последвано от фактическото приобщаване на БСП в Социалистическия интернационал като редовен член през 2003 г. и в Партията на европейските социалисти в края на 2006 г., легитимираха БСП в международен план като социалдемократическа формация, свързана с европейската традиция на тази партийна фамилия. В самата партия тази линия се наложи окончателно, въпреки опитите на тесния кръг около бившия лидер на БСП Лилев да поддържа идеята за „нова лява партия”. В своята парламентарна дейност БСП подкрепи присъединяването на България в НАТО и съдейства за успешното приключване на преговорите с Европейския съюз. Това открои БСП като партия, свързана с европейската социалдемократическа левица, което имаше значим вътрешен резонанс. Това де факто представляваше сбогуване с тоталитарното минало на тази партия и утвърждаване на прехода ѝ към съвременна демократична партийна формация.

Това развитие на БСП оказва и консолидиращо влияние на партийната система, като ускори нейния преход от първата към втората система. Безспорно е, че това ускори и дезинтеграцията на СДС като формация, родена от прехода предимно върху антикомунистическа основа. Социалдемократизирането на БСП нормализира междупартийните отношения, поставяйки ги в руслото на развитите европейски демокрации, като лявото пространство бе постепенно заето почти изцяло от БСП след краха на Евролевицата на изборите през 2001 г.

С предизборна цел БСП остави в Коалиция за България т.нар. Нова левица, съюз между нея и още три съвсем малки социалдемократически формации, с перспектива те да се слоят с нея или да останат без позиции в партийния живот.

Неокомунистическата левица остана в маргинални позиции, извън БСП, като една от партиите там стана съюзник на БСП в рамките на Коалиция за България.

Във вътрешнопартийен план еволюцията на БСП се характеризира и с процес на вътрешнопартийни сблъсъци, особено на местно ниво, които се изостриха около местните избори през 2003 г. С течение на времето ръководството на партията овладя тези центробежни тенденции и в навечерието на 2005 г. тя се яви консолидирана на изборите за нов парламент.

Във вътрешнопартийен план в БСП се осъществи постепенна промяна в ръководството към по-младото поколение дейци и освобождаването на остатъците от дейците на екскомунистическата партия, свързани с А. Луканов и А. Лилков. Същевременно социалната база (и особено членският състав на БСП) остана предимно доминирана от по-възрастните, включително над 60 години. Забавеното подмладяване на БСП оказваше влияние върху кадровия състав, както и върху позициите ѝ в основните политически сфери, което се прояви в предизборната платформа на БСП.

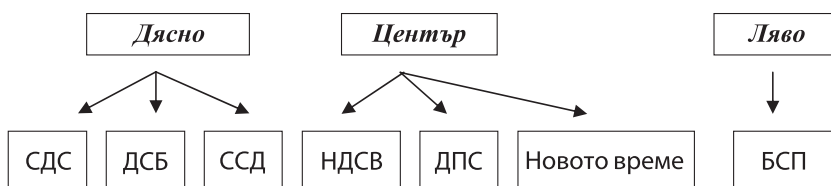
След 2001 г., с приближаването на парламентарните избори през 2005 г., БСП постепенно излезе от кризата след краха на правителството на Виденов и разшири публичното си влияние. Социологическите проучвания отчитаха едно постепенно подобряване на електоралните позиции и повишаване на общественото доверие. Този процес на възстановяване на доверието и своеобразно възраждане на БСП я превърна в хегемон в лявото пространство и основна политическа партия в него. За разлика от дясното политическо пространство, вляво се утвърди една консолидирана левица, с претенции да поеме управлението на страната след осем години в опозиция.

В навечерието на парламентарните избори през 2005 г. партийната система беше претърпяла значителна трансфор-

мация и придоби качествено нови характеристики в сравнение с първата партийна система.

На мястото на двуполюсния модел в навечерието на парламентарните избори се появи една по-плюрализирана от гледна точка на участващите партии партийна система, която бе и идеологически, и ценностно по-диференцирана.

Втората партийна система в навечерието на парламентарните избори през 2005 г. – основни партии



4. Парламентарните избори през 2005 г. и формирането на Тройната коалиция

Парламентарните избори потвърдиха категорично, че в българската партийна система настъпват трайни промени, които очертават все по-ясно контурите на втората партийна система след 1989 г.

Първата основна черта бе плюрализация и фрагментация на партийната система.

Избирателите „отхвърлиха” на тези избори модела на партийна система с доминиращи партии-хегемон, каквито бяха БСП и СДС до 2001 г. и от 2001-2005 г. популистката им алтернатива НДСВ, която по-късно се структурира като либерална партия.

**Избори за Четиридесетото Народно
събрание на 25 юни 2005 г.
Гласували 55.76%**

Парламентарни партии и коалиции	Получени гласове	%	Мандати
Коалиция за България с основна партия БСП	1 129 196	30.95	82
НДСВ	725 314	19.88	53
ДПС	467 400	12.81	34
Коалиция „Атака“	296 848	8.14	21
ОДС (основна партия СДС и партньори)	280 323	7.68	20
ДСБ	234 788	6.44	17
БНС (ССД, ВМРО и БЗНС–Народен съюз)	189 268	5.19	13

Извънпарламентарни партии и коалиции	Получени гласове	%	Мандати
Новото време	107758	2.95	-
ПД „Евророма“	45637	1.25	-
Коалиция на розата	47410	1.30	-

Източник: ЦИК.

В Четиридесетото Народно събрание присъстваха седем основни политически коалиции и партии. Само НДСВ и ДСБ се явиха като отделни партии. БСП бе доминиращата партия в Коалиция за България, а СДС в ОДС. В БНС имаше относителна равнопоставеност между ССД, ВМРО и БЗНС – Народен съюз, като броят на депутатите от ССД бе най-малък. Извън коалицията те нямаша реални шансове за парламентарно представителство.

Коалицията „Атака”, като нов феномен, обединяваше предимно националистически сдружения, включително партията „Атака” с лидер Волен Сидеров, и представляваше нов политически фактор в партийната система, макар наследил други партии с по-умерена националистическа тенденция, каквито бяха Българският бизнес блок с лидер Жорж Ганчев.

Извън парламента остана дясноцентристката либерална формация Новото време, социалдемократически ориентираната „Коалиция на розата” и най-значимата политическа формация на ромите – Политическо движение „Евророма”.

Сред седемте парламентарно представени партии и коалиции най-голяма бе БСП с около 30% електорална подкрепа, следвана от НДСВ с около 20%.

Сред малките „най-голяма” бе ДПС, следвана от СДС (в ОДС), ДСБ и партиите в БНС. Тази нова конфигурация отразяваше тенденцията на диференциране на вога на избирателите и преориентацията им от ценностно-идеологически мотиви за подкрепа на дадени партии към социално-икономически и други мотивации, базирани все повече на лична или групова преценка на ролята на дадена партия, особено когато е била партия на управлението.

Втората основна черта в еволюцията на партийната система, открoена в изборните резултати, бе продължаващата и задълбочаваща се криза на легитимността на партийната система като цяло и в партиите, взети поотделно.

Очертаната на местните избори 2003 г. тенденция на оттегляне на избирателите от установените партии пролича и на тези избори. Силно спадна избирателната активност в сравнение с предишните избори. Неучастието на 45% от избирателите бе симптоматично с факта, че една значителна част от негласувалите изразиха своето недоволство от партийния елит и ролята на партиите и проявиха своето недоверие към тях. С други думи, те не се идентифицираха с нито една от партиите. Също така се очерта пренасочване на част от гласовете – над 8%, в подкрепа на формация с открито антипартийна риторика, остро дистанцирала се и противопоставяща се на установените партии. Това бе типичният антие-стаблишмент вот, който отразява не само недоверието, но и отрицанието на партиите като основен компонент на демократичната система.

Към тези две цифри ($45\% + 8\% = 53\%$) се добавят и разпилените гласове за партии под 4-процентната бариера (над 8%), което води до цифрата около 60% от избирателите, които под различни форми не оказаха доверие на основните парламентарно представени партии, като изключим „Атака”. Това стесняваше значително тяхната социална база, особено при формирането на правителство. И също така при неконсолидираната демокрация в българските условия откриваше ниша и електорален резерв за спонтанно възникващи политически формации и партии, включително с антидемократичен и анти-системен характер, които биха дестабилизирали партийната система. С други думи, почвата бе подготвена за появата на следващите избори на такива партии като ГЕРБ и РЗС.

С други думи, кризата на легитимността на партийната система постави втората партийна система в началото на нейното формиране на нестабилна основа и с възможности да бъде провокирана от нови формации и съответно дестабилизирана. Това постави самите партии в перманентна криза на доверие, създаде условия за вътрешни конфликти и разцепление и в крайна сметка въздейства негативно върху цялата демократична политическа система, което не закъсня да се прояви на следващите избори през 2009 година.

Трета основна черта в еволюцията на втората партийна система бе, че за първи път в българския парламент се появи радикална националистическа популистка формация в лицето на Коалиция „Атака”, която по-късно се преобразува в партия начело с Волен Сидеров.

Феноменът „Атака” отразяваше сбор от настроения и публични реакции, характерни най-вече с протеста срещу политическите провали и несгодите на прехода след 1989 г., формирали една значима група от „губещи” и маргинализирани социални групи. Към това се добави и негодуванието от клиентелисткия характер на повечето партии, свързани с корупция и безпринципност сред политическия елит, откъснал се от ежедневните проблеми на хората.

В сравнение с предишни опити за привличане на протестния и националистическия вот (феномена Жорж Ганчев), „Атака” бе най-сериозното предизвикателство до момента срещу основните демократични ценности, включително конституционни разпоредби, отнасящи се до етническият мир и основните външнополитически приоритети на страната. В неговата програма и особено в изказванията на лидерите, главно на водещата фигура Волен Сидеров, имаше открито расистки и ксенофобски призови, подкопаващи етническият

модел на толерантно съжителство. Същевременно те възбудиха латентни настроения сред част от българското население срещу малцинствени групи, каквито са ромите и турците, както и срещу геополитическата ориентация на страната и включването ѝ в структурите на НАТО и Европейския съюз. За първи път подобно движение получи парламентарно представителство и трибуна за своите изяви.

Същевременно като скоропостижно създадено движение то бе твърде разнородно, съставено от хора с различни ценностни ориентации. В него съжителстваха известни политици от ляво и дясно, които са с умерено националистически настроения. Имаше и крайни националисти като Сидеров, които тепърва щяха да се изявяват в политическата система.

С появата на „Атака” останалите демократични партии се сблъскаха с един нов опонент, който щеше да провокира техните демократични ценности и ангажиментите им към гражданското общество. Следователно в партийната система се оформи нов конфликтен възел по линията национализъм – европеизъм, като реакция срещу геополитическата ориентация на страната и последиците от навлизането ѝ в международните структури, както и в перспектива срещу въздействието на глобализацията. Това бе кливидж, който се очакваше да възникне и съществува във всички посткомунистически и европейски държави.

На четвърто място се очертаха динамични процеси в основните партийнополитически лагери – десния, центриския и левия.

Сериозно поражение претърпяха политическите партии в **дясното пространство**. От една страна, изборите очертаха по-нататъшната дезинтеграция на СДС – до неотдавна основната политическа опозиционна антикомуни-

стическа партия на прехода. И от друга, раздробяването на дясното пространство в няколко малки партии – СДС, ССД и ДСБ. Те получиха поотделно, някои от тях в коалиция, между 5 и 8%. Сред тях най-стабилно стоеше ДСБ като формално нова формация, но реално базирана основно върху част от електората на СДС и поддръжници на бившия лидер на СДС – Иван Костов.

СДС като основна част от коалицията ОДС претърпя сериозен провал и от средна партия бе сведена до малка партия със спадащо влияние. Тези избори още веднъж категорично потвърдиха, че СДС като основна сила на антикомунизма от прехода преживява процес на продължаваща дезинтеграция, който се прояви и във вътрешните конфликти между привържениците на лидера Надежда Михайлова и нейните опоненти, групирани предимно около бившия президент Петър Стоянов и бившия премиер Филип Димитров. Тази ситуация в СДС доведе до още по-голямо свиване на електоралната тежест, с риск от маргинализация за следващите парламентарни избори.

Съюзът на свободните демократи (ССД) с лидер Стефан Софийански „се скри” в коалицията БНС, заедно с БЗНС–Народен съюз и ВМРО. Има вероятност да продължи да съществува като малка дясноцентристка формация, но тясно свързана със съдбата на лидера си Стефан Софийански. Не бе изключено тя да се разпадне през следващите години, поради силно свитата ѝ социална база и политическо влияние, което я лишава от перспективи на самостоятелно съществуване.

Кризата в дясното пространство откри ниша за появата на нов десен политически субект, който да стъпи върху новите политически реалности, характерни за конституирането на втората партийна система. Именно в тази ниша се намести партията **ГЕРБ**, която в онзи момент все още не съществуваше.

НДСВ успя да постигне задоволителен резултат и да се укрепи в центристкото пространство като средна партия. Благоприятни фактори за това бяха дезинтеграцията на СДС и сблъсъците в дясното партийно пространство, както и вследствие на някои постижения на правителството през 2001-2005 г., довели до обща икономическа стабилизация и външнополитически успехи. Изборните резултати от 2005 г. дадоха възможност на НДСВ да се включи в правителствена коалиция и да продължи да участва в управленските структури, макар и в ограничен мащаб. Същевременно нейната бъдеща съдба бе трудно предсказуема, тъй като основният фактор, обусловил нейното присъствие в политическия живот и относителна кохезия, оставаше непредвидим, а именно намерението на лидера му Симеон Сакскобургготски. Стоеше възловият въпрос доколко той ще е ангажиран с НДСВ, след като освободи поста си на премиер. Евентуалното му оттегляне от политиката щеше да остави вакуум в НДСВ и условия за вътрешнопартийни сблъсъци за наследството на Симеон Сакскобургготски.

Като съвсем млада партия НДСВ запази относителната си цялост, основно поради административния ресурс, който получи като партия на властта и създадената социална основа сред чиновническия апарат. Това постави въпроса, ако остане без или с ограничен властови ресурс в държавната администрация, дали няма да претърпи вътрешни разцепления, тъй като НДСВ продължи да бъде „кланова” партия, съставена от различни групи, или с други думи, клиентелстка партия с все още много слаби корени в гражданското общество. Още повече като електорална партия по устав, тя нямаше стабилна организационна структура в страната си. Всичко това остави открит въпроса относно бъдещата еволюция на НДСВ, което, ако съумее да се стабилизира в

перспектива, без патрона си Симеон Сакскобургготски, би имало шанс да се утвърди в центристкото пространство, начело с по-популярните фигури в него. Същевременно НДСВ остана притиснато в управлението между ДПС и БСП, което му причини много негативи.

ДПС постигна през 2005 г. най-добрия си резултат след 1989 г. Това бе следствие на три основни фактора. Първо, на голямата мобилизация на електората, включително на изселниците в Турция, които имат двойно гражданство. Второ, на включването на българи в листите на водещи позиции в райони, където те имат определено влияние. Така се обясняват получените мандати от Варна и от Хасково, където се явиха бивши дейци на СДС, българи, както и други лица, които ДПС включи в изборните си листи. Макар българите да не играят определяща роля в политическото представителство на ДПС през последните години, Доган ги включва все по-активно в дейността на партията в резултат на политиката му на „отваряне” към българския етнос. Трето, ДПС извлече дивиденди и от ниската избирателна активност, което е в изгода на партиите с твърд мобилизиран електорат, каквито са турците.

Същевременно се опровергаха някои очаквания, че гласове от ДПС ще отнемат други турски етнически партии и дейци, някои от които се включиха в други листи. Не по-малко значение за активизиране на електората имаха агресивната риторика против Доган на ДСБ и лично на лидера Костов, на ВМРО, като част от коалицията БНС, и особено антитурските изявления на новата радикална формация „Атака”. Те създадоха конфликтен потенциал, от който се възползваха новите партии като ГЕРБ и РЗС.

Поредното участие на ДПС в правителството наложи на ръководството да балансира между нарасналите му политически амбиции и ограничените възможности да ги реали-

зира в трипартийна коалиция. Същевременно спецификата на ДПС като главно етнически базирана партия я поставя в особено положение на партия – гарант на етническия мир в страната, но в едни нови условия, при които страната е интегрирана в НАТО и в перспектива в Европейския съюз, и особено при започналите също така преговори на Турция за интеграция в Европейския съюз.

Постигнатият избран резултат от **БСП** показва, че партията след 8 години в опозиция и след най-тежката си криза от периода 1996-1997 г. съумя да се консолидира и да запази водещи позиции в левия спектър, където в момента няма конкуренти. Курсът „Първанов“ на модернизация и социалдемократизация на БСП получи своята легитимация в изборния процес. Чрез изборите се легитимира и новото ръководство начело със Сергей Станишев.

Същевременно се опровергаха някои очаквания на лидери в БСП, че тя отново ще съумее да се превърне в хегемон в лявото партийно пространство, като голяма партия, с евентуално абсолютно мнозинство или близо до него.

Следователно пред БСП стоеше тест за способността ѝ да води коалиционна политика, особено след формирането на правителството. Това щеше да има изключително важно значение за нейното по-нататъшно легитимиране като демократична лява партия и за по-нататъшното ѝ укрепване и развие, включително и за разширяване в социалната ѝ база. При неуспех или провал на Тройната коалиция БСП щеше да понесе основните негативи.

Формирането на новото правителство като трипартийна коалиция бе също „новост“, характерна за втората партийна система. Необходимостта от търсене на коалиционни форми на управление бе следствие на фрагментацията на партийната система и нежеланието на избирателите да

дадат гласа си за партия-хегемон. Това бе също следствие на нормализацията на партийния живот и отпадането на водещи мегатеми, главно от идеологически характер. Самата предизборна кампания предопредели нови теми на партийното противоборство – предимно с икономически характер. Това доведе до разслояване и разхвърляне на гласовете в повече партии, което наложи за първи път след 1989 г. нов тип диалог и компромиси, още повече между партии, опониращи си по време на предизборната кампания. Затова процесът на формиране на правителство се оказа тежък и продължителен и съпътстван от кризисни моменти. Едва с третия мандат на третия коалиционен партньор – ДПС, се стигна до формиране на тристранна коалиция между най-големите партии в парламента – БСП, НДСВ и ДПС. Основният фактор, който в крайна сметка ги „събра”, бе предстоящото членство на България в Европейския съюз и необходимостта да се предотврати евентуална политическа криза, ако не беше сформирано правителството. По този начин правителството получи и изключително голяма парламентарна подкрепа.

5. Нова трансформация в партийната система след парламентарните избори през 2009 година

Втората партийна система след 1989 г. се оказва подложена на нови сътресения след изборите за Народно събрание през 2009 година. Прояви се нейната лабилност и продължаваща трансформация. Основните политически партии, с изключение на ДПС, която максимално мобилизира етническия вот на турците, не съумяха през последните двадесет години от началото на прехода към демокрация да изградят стабилни връзки с гражданското общество. Главна причина за продължаващата криза на тяхната легитимност е преди всичко неефективността им като управляващи партии, особено що се отнася до реализи-

рането на основните интереси на българските граждани. Освен обективни причини, свързани с наследството на прехода от тоталитарната държавна социалистическа система към демокрация и пазарна икономика, други важни причини за кризата на доверие, пораждаща недоволството на българските граждани от дейността на политическите партии, са клиентелизмът и корупцията, които тежко поразиха политическата система, включително партийната система. Тези явления, излезли на преден план в общественото съзнание като фактор, подкопаващ демократическото развитие и икономическия възход, станаха причина за появата на нови политически партии, които поставиха в основата на своята платформа борбата срещу корупцията. Тя бе подтикната и от тежките критики на Европейския съюз, чийто член България стана през 2007 г. Членството на България в Европейския съюз се превърна в нов външен фактор със силно въздействие върху вътрешната политика и дейността на политическите партии, повечето от които са част от европейските партийни фамилии. В редица доклади на Европейския съюз след приемането на България в него се отправиха остри критики, предимно срещу непреодоляната корупция и неефективната съдебна система, подкопаващи не само доверието на гражданите в политическите институции, но и възпрепятстващи ефективното използване на европейските фондове в интерес на социално-икономическото развитие на страната.

Според изследване на агенция Маркет линкс в началото на 2009 г. като най-значими проблеми пред България българските граждани определят: корупцията – 42%, безработицата – 33,6%, престъпността – 22%.

В този смисъл корупцията измести редица други теми като основни в политическия дневен ред, от които се възползваха нови политически партии и скоропостижно пожънаха голям политически успех. Основна формация сред тях е парти-

ята „Граждани за европейско развитие на България” (ГЕРБ), създадена през 2007 г. и оглавена от популярния бивш главен секретар на МВР, кмет на София, Бойко Борисов. Тя се роди като популистка формация, но бързо се пренасочи към Европейската народна партия, чийто член стана през 2008 г., с претенции да заеме дясноцентристкото пространство в партийната система в България.

Още на местните избори през 2007 г. ГЕРБ успя да спечели добри позиции в институциите на местната власт и създаде предпоставки за добро представяне и на парламентарните избори през юли 2009 г. Нейният фактически лидер Бойко Борисов спечели повторно на изборите за кмет на София, с което стабилизира общественото си влияние. На парламентарните избори през 2009 г. ГЕРБ постигна голям успех, като получи около 40% от подадените гласове и 114 места в Народното събрание, 6 места по-малко от абсолютното мнозинство. С това ГЕРБ се установи като доминираща партия в дясноцентристкото политическо пространство, измествайки „старите” десни партии – СДС и ДСБ, които, обединени в Синята коалиция, получиха около 7% и останаха малка парламентарна формация с ограничено обществено влияние. С други думи, изборите през 2009 г. окончателно маргинализираха „старите” десни партии, произлезли от разпада на СДС. Някои от тях като Съюза на свободните демократи, а и търсещите място в дясното пространство „Гергьовден” и ВМРО останаха извън парламента с минимални шансове за самостоятелно съществуване и значима политическа роля. Те могат да оцелеят само в нови форми и предимно като част от политически коалиции. Една друга формация от старите партии, БЗНС–Народен съюз, претърпя политически крах, макар че беше част от Синята коалиция. Като цяло т.нар. земеделски формации продължиха да губят позиции и останаха практически маргинални формации в партийната система.

ГЕРБ пое и самостоятелно управлението на страната, като нейният лидер Борисов бе избран за министър-председател. Правителството получи подкрепата на другите три парламентарни групи, десни и националистически (Синята коалиция, РЗС и Атака).

Самият Борисов представлява уникално явление на политическия небосклон след 1989 г. като фигура, съумяла да се вмести удачно в народопсихологическата представа за решителен политик на действието, на човек от „народа”, твърде различен от премиерите, предшестваци неговия мандат. Това му осигури в началото на мандата голяма популярност, но породя и големи надежди сред избирателите, очакващи той да изпълни обещанията, дадени по време на предизборната кампания, особено що се отнася за борбата срещу корупцията.

Същевременно новото правителство е изправено пред множество изпитания в една сложна икономическа среда, свързана с последиците от световната финансова криза. Това ограничи ресурсите на разположение и възможностите за маневри на правителството в реализацията на нови проекти и реформи. Без опит в управлението на държавата, правителството на ГЕРБ навлезе в „нова” територия с много подводни камъни и мини. Съдбата на предишни правителства с голямо мнозинство (БСП – 1994-1996 г., СДС – 1997-2001 г., НДСВ – 2001-2005 г. и Тройната коалиция – 2005-2009 г.) свидетелстват за амплитудата в общественото настроение – от крайно доверие до крайно разочарование. Нестабилността на обществените настроения и лабилността на политическия елит спъват стабилизирането и консолидирането на партийната система. Този феномен породя през последните години появата на „Атака”, РЗС и най-вече на ГЕРБ, но и допринесе за разпада на либералния център около НДСВ и ДПС.

В периода 2001-2009 г. се очерта формирането на своеобразен център в партийната система, основан на електоралните и парламентарните позиции на НДСВ и ДПС. И двете партии бяха в коалиция в първото правителство след 2001 г., както и във второто след 2005 г. и същевременно членуват в Европейската либерална партийна фамилия. След 1989 г. бяха правени редица опити да се формира подобен партиен център, който да играе балансираща роля в политическия процес и да служи като мост за малки и големи коалиции, било вдясно, било вляво. НДСВ прие ролята на дясноцентристка партия, ДПС – на лявоцентристка. Нещо повече, нееднократно между двете формации се обсъждаше идеята за формиране на либерален алианс като електорална коалиция, за да се осигури по-трайно взаимодействие между тях. Тази идея обаче и изобщо поредният опит за „центристко партийно поле” се провали след двата мандата в управлението на НДСВ и ДПС. Но ако ДПС запази своите позиции, базирани на етническия вот на турците, НДСВ постепенно загуби своите електорални позиции и се срина под границата от 4% на парламентарните избори през 2009 г. Този резултат бе следствие както на загубата на доверие сред избирателите след двата мандата в изпълнителната власт, така и особено на присъствието в Тройната коалиция, което обезличи НДСВ сред доминиращите в коалицията БСП и ДПС. Друга причина бяха вътрешните разделения в НДСВ, довели през 2007 г. до откъсването от партията на значим брой депутати и активисти. Бе формирана нова партия „Българска нова демокрация”, която обаче остана изцяло в маргинални позиции след изборите през 2009 г. Твърде спорните имотни придобивки на лидера на НДСВ Симеон Сакскобургготски създадоха допълнително негативна обществена нагласа към партията, възприемана като проект на бившия цар. Към това се добави и напрежението между

НДСВ и ДПС, което окончателно торпилира евентуално взаимодействие и по-трайно присъствие в политическия живот на двете партии като съюзници. ДПС се дистанцира от НДСВ и потърси по-тясно взаимодействие с БСП.

Ситуацията в левия център е също така твърде проблематична. Основната партия в него – БСП, преживя тежко изборно поражение, получавайки най-слабия си резултат от 1989 г. насам. Това провокира дълбока криза в партията и вътрешнопартийни сблъсъци. Позицията на лидера Станишев е сериозно подкопана и въпреки че той устоя на натиска на неговите противници в ръководството, през следващите години трудно ще успява да ръководи ефективно партията си. За първи път след 1989 г. БСП е изправена пред перспективата да губи влияние и позиции, особено след като новата партия на власт – ГЕРБ, изнесе пред обществото редица слабости и особено корупционни практики на Тройната коалиция. И тъй-като корупцията измести другите проблеми като основен проблем, вълнуващ обществото, БСП като водеща партия в бившата тройна коалиция „пострада” в най-голяма степен от общественото недоволство.

В сериозен проблем се превръща и идейната идентичност на БСП, която по време на управлението заложи на редица мерки, типични за неолиберални и дясноцентристки партии – например въвеждането на 10% плосък данък, залагане на монетаристки мерки за укрепване на финансовата стабилност и други. Много от тях бяха осъществени под влияние на коалиционните партньори на БСП, особено на НДСВ. От това пострада обликът на БСП като лява и социална партия, която, въпреки положените усилия в тази насока в края на мандата, провокира недоволство в част от социалната база на БСП. Това бе една от причините за формиране на нова лява формация от напуснали БСП дейци. Въпреки че тя няма

засега особено влияние, в близките години не е изключено нова лява партия, оспорваща „десния курс” на БСП, да набере влияние и подкопае електората на БСП.

След провала на либералния център в партийната система отново се отвори пространство за „вграждане” в нови условия на „двублокова” конфигурация между лявоцентристки блок от партии и дясноцентристки блок от партии. Лявоцентристкия блок е съставен след изборите от ДПС и БСП, които, макар и трудно, продължават общите действия в опозиция. Дясноцентристкия блок между ГЕРБ, ДСБ и СДС постепенно се разпада и остана само между ГЕРБ и националистическата „Атака”, която подкрепи кабинета на Борисов от началото на мандата.

В началото на мандата на ГЕРБ дясноцентристкия блок имаше значителен превес и поради кризата в лявоцентристкия блок – предимно в БСП. ДПС също се намира в непозната от началото на прехода изолация от другите партии. Това отслабва значително опозиционния капацитет на лявоцентристкия блок и позволява на десните партии да утвърждават своите приоритети в законодателната и изпълнителната власт. Същевременно ще продължи трансформацията на партийната система поради многото неизвестни относно бъдещите резултати от управлението на ГЕРБ, една изцяло „млада” партия с минимален опит в централната изпълнителна власт и с непознат и непредвидим управленски и парламентарен елит. Дали след мандата на ГЕРБ тази трансформация ще бъде по-значима или ограничена е рано да се прогнозира, но че промени ще има, е ясно, поради факта, че България е една млада и утвърждаваща се демократична политическа система, чиито основи все още се наслагват. С други думи, новата двублокова конфигурация засега е във временно състояние в очакване на поредния преход към по-голяма стабилност на партийната система.

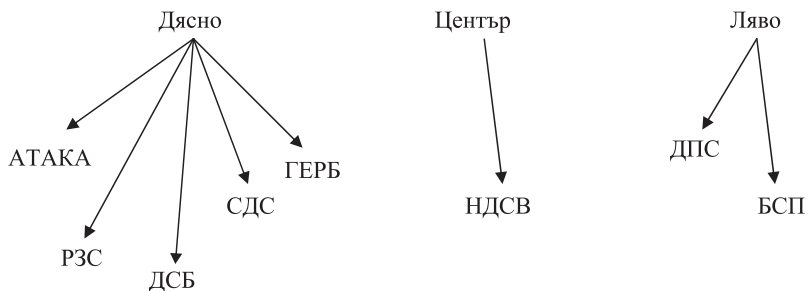
Стабилността на втората партийна система след 1989 г., чието начало условно бе сложено през 2001 г., и евентуално трансформациите в нея ще зависят от два основни фактора – първо, от управленската ефективност на управляващата партия ГЕРБ и способността ѝ да запазва обществената подкрепа след първите две години на власт при тежки икономически условия. Социологическите проучвания показват спад на влиянието на ГЕРБ и растящо противопоставяне със „старите“ десни партии. И второ, от преодоляването на кризисните процеси в БСП и в лявоцентристкото пространство като цяло.

Тези процеси ще определят дали хегемонията на дясноцентристкия блок ще окаже по-траен фактор, или ще се възстанови определен баланс между лявоцентристкото и дясноцентристкото партийно пространство и ще се утвърди ли двублокова партийна система. Местните и президентските избори през 2011 г. ще бъдат важен барометър за тенденциите в еволюцията на неконсолидираната партийна система в България. Множество обективни причини (икономическа нестабилност, социална структура в развитие, липса на утвърден елит) и субективни фактори (слабият административен капацитет, липсата на качествени политици и слаба демократическа политическа култура на населението) ще продължават да влияят върху еволюцията на партийната система и през следващите години.

**Резултати от парламентарните избори
в България на 5 юли 2009 година
Гласували 60,20%**

Партия и коалиция	Получени гласове	%	Избрани по мажоритарна листа	Брой мандати
ГЕРБ	1 677 870	39,71	26	116
Коалиция за България	747 849	17,70	0	40
ДПС	610 831	14,46	5	38
АТАКА	395 656	9,36	0	21
Синята коалиция	285 418	6,76	0	15
РЗС	174 582	4,13	0	10
НДСВ	127 340	3,01	0	0
ЛИДЕР	137 684	3,26	0	0

Партийната система след изборите през 2009 година



ТРУДНИЯТ ПЪТ НА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА БСП

Добрин Канев

Dobrin Kanev. THE DIFFICULT WAY OF TRANSFORMATION OF THE BULGARIA SOCIALIST PARTY

The paper examines the process of transformation of the Bulgarian Socialist Party from communist party-state into a democratic socialist party acting in the situation of political pluralism. In contrast to other postcommunist parties in Central Europe, which have been disbanded and started their new life from the beginning, the transformation of BCP/BSP is running under a formal continuity and unity of the party, which leads to a very specific process of change. Despite the fact that the transformation is an integral and complex process it could be analyzed in two levels. The first one treats the transformation as a process of democratization of the party and the change of the BCP/BSP from solid party-state into a democratic party, able to function successfully and to be competitive within the framework of political pluralism. The second level refers to the issue of the programmatic and political vision of the party as well as its self identification and also its international legitimation. The admittance of BSP as a full member of the Socialist International in 2003 gives a formal and actual recognition of the completion of the transformation of the Party and its incorporation in the political family of the European socialists and social democrats.

Рухването на „стария режим” и началото на дълбоки политически, икономически и социални промени в България заварва БКП като монополист на властта, сраснала се с държавата милионна партия със силно централизирана структура и „марксистко-ленинска” идеология. Започващият преход към демократична политическа система на практика означава, че ако иска да запази присъствие и политическо влияние в новата ситуация партията ще трябва да претърпи съществена трансформация.

Процесът на трансформация се основава на сложно и противоречиво взаимоотношение между *приемственост*, която може да съдържа различни части и страни от наследството на досегашната партия, от една страна, и *обновление*, което пък отхвърля части и аспекти на това наследство, от друга.

Тук възникват ред методологически проблеми. Първият от тях е за времевите граници, за продължителността на трансформацията. Кога е започнала и най-вече кога е завършила? Какъв е критерият за оценка? Резултатът от толкова дълбока и сложна промяна очевидно не може да се появи изведнъж, да бъде „дело само на един голям скок”, а напротив, той може да е само „резултат на продължителни усилия за модернизация на партията”¹. Но в случая не бива да разглеждаме трансформацията й като постоянен и несвършващ процес, какъвто по принцип тя може да бъде.

Общоприетият критерий, който е както формален, но също така и съдържателен, е преминаването в друга партийна фамилия, а в конкретния случай – „признаването на дадена партия като „социалдемократическа” от страна на (западно) европейската и международната социалдемократия, намиращо формален израз в приемането в Социалистическия интернационал”². БСП е приета за пълноправен член на тази организация през 2003 г. Тази година може да бъде третирана като годината на принципно завършване на трансформацията, доколкото по-късното членство в Партията на европейските социалисти (края на 2006 г.) се дължи единствено на факта, че в нея пълноправно членство имат партии от страни-членки на

¹ Agh, A. Party Formation Process and the 1998 Elections in Hungary: Defeat as Promoter of Change for the HSP. – *Forum Scholars for European Social Democracy*, No 6, p. 1.

² Dauderstaedt, M. Die Sozialdemokratie in Mittel- und Osteuropa zwischen Triumph und Krise. – *Politikinformation Osteuropa*, FES, Bonn, 2002 (<http://library.fes.de/fulltext/id/01367.htm>, retrieved 08.10.2003), S. 8.

ЕС. По такъв начин има основания да се твърди, че процесът на трансформация на БСП протича в периода 1989-2003 г., което формира до голяма степен и времевите граници на настоящото изследване.

Друга трудност се крие във факта, че трансформацията на управлявали комунистически партии-държави е на практика процес без прецедент в политическата история. Нито крайният резултат, нито посоката на промяна са гарантирани. Дори и след повече от две десетилетия от началото на прехода има автори, които все още виждат неопределеност и неокончателност в това отношение. „В повечето централноевропейски страни, пише например през 2010 г. Михаел Ерке, зад етикета на социалдемократията стои исторически нов тип партия, който все още не е анализиран отблизо и за който не се знае дали ще се окаже просто явление на прехода или устойчива политическа реалност – посткомунистическата партия.”³

Уеб и Уайт⁴ очертават три типа стратегии, реализирани от партиите-наследници. Първият тип е стратегия на „оттегляне вляво” и заемане на позиция на „антисистемни” опозиционни партии (типичен пример е Партията на демократичния социализъм в бившата ГДР). Вторият тип е стратегия на „прагматичната реформа”, насочваща партиите към класическата европейска социалдемократия (Унгария, Полша). Третият тип е „национално-патриотична” стратегия, характерна за Русия и някои балкански страни, която комбинира идейното наследство с националистически и дори шовинистични нагласи.

Ако възприемем тази типология, която има своите основания, естествено е да потърсим мястото на БСП сред възмож-

³ Ерке, М. Социалдемократически партии в Централна и Югоизточна Европа. – *Международен политически анализ*. С., 2010, с. 12.

⁴ Webb, P., White, S. *Party Politics in New Democracies*. Oxford University Press, New York, 2007, p. 6.

ните варианти. Погледът към изследователските тези в анализите на основните автори през първото десетилетие на прехода показва учудващ разнобой. За да избегнем често политизираните характеристики на българските политолози, ще се спрем на някои най-представителни примери на чуждестранни учени.

Според Даудерщедт и др. например БСП е посткомунистическа или авторитарна социалистическа партия, разположена между комунистическите и социалдемократическите партии.⁵ Китчелт и др. в известното си изследване на посткомунистическите партийни системи я характеризират ту като посткомунистическа, ту като комунистическа партия.⁶ Клингеман и Хоферберт пък я поставят в категорията на комунистическите, т.е. лявоекстремистките партии.⁷ В същото време за Щьос и Зегерт БСП е малко или повече социалдемократическа партия.⁸ Лесно може да се види, че по това време възгледите по отношение на трансформацията на БСП като наследник на комунистическата партия варират в твърде широк диапазон – от липса на каквато и да е промяна до нейната пълна „социалдемократизация“. Би могло да се каже, че в случая БСП се отличава от третирането на повечето други партии, наследили комунистическите партии, при които характеристиките, независимо от посоката им, са близки при различните автори.

⁵ *Dauderstaedt, M., Gerrits, A., Markus, G.* Troubled Transition. Social Democracy in East Central Europe. Bonn – Amsterdam, 1999, p. 136.

⁶ *Kitschelt, H., Mansfeldova, Z., Markowski, R., Toka, G.* Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party-Communication. Cambridge University Press, 1999, p. 244.

⁷ *Klingemann, H.-D., Hofferbert, R.* The Capacity of New Party Systems to Channel Discontent. A Comparison of 17 Formerly Communist Polities. – In: *Klingemann, H.-D., Neidhardt, F. (Hg.)* Zur Zukunft der Demokratie. Herausforderungen im Zeitalter der Globalisierung. WZB-Jahrbuch 2000. Edition Sigma, Berlin, 2000, S. 434.

⁸ *Stoss R., Segert, D.* Entstehung und Entwicklung von Parteiensystemen in Osteuropa nach 1989 – Eine Bilanz. – In: *Segert, D., Stoss, R., Niemayer, O. (Hrsg.)* Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas. Opladen, 1997, S. 405, 424.

Възможни са няколко обяснения за тази необичайна ситуация. Едното би могло да бъде свързано с факта, че за разлика от други партии-наследници БСП е сравнително малко позната сред западните изследователи. Това обяснение може да е обаче само частично вярно, доколкото можем да срещнем същия спектър на оценки и сред българските анализатори. Второто може да акцентира върху политически претубеждения, но също не би било достатъчно.

Третото възможно обяснение ни води отново по-скоро към методологически проблеми. Някои от тях са свързани с подценяването на националните особености, игнорирането на многостранния анализ на комунистическите режими и на самите комунистически партии и тяхната вътрешна диференциация. Към всичко това може да се добави и склонността към прекалена типологизация и генерализиране у някои политологически школи, водещи до поставяне в един тип на твърде различни политически феномени.

Разбира се, важна част от причините за противоречивите изводи се крие в самия процес на трансформация на БСП. Най-напред трябва да се има предвид *начинът на трансформация*. За разлика от някои други наследници на комунистически партии в Централна Европа, които се само-разпускат и започват „на чисто”, трансформацията на БКП/БСП се извършва при запазване на формална приемственост и единство на партията, макар че приемствеността се третира по-широко – и като приемственост спрямо Българската социалдемократическа партия от 1891 г. Последица от това принципно решение е, че не е осигурена още в началото на прехода доминацията на социалдемократическото начало, поради което в БСП продължават дълго време да съжителстват различни представи за нейния характер и задачи, както и различни идейни течения.

За някои изследователи начинът на трансформация е решаващият елемент, който предопределя по-нататъшното развитие на партията. Наистина не може да има съмнение във важността на този фактор, но едва ли той е единствено решаващият. Подобен подход би отхвърлил априори възможността от наличие на различни пътища на промяна на бившите комунистически партии, които биха могли да доведат до един и същ резултат. Едва ли има достатъчно основания да се третира началото на промяната по такъв фаталистичен и детерминистичен начин. В същото време несъмнено е, че постепенният начин на трансформация, макар че първоначално запазва влиянието на БСП, в последна сметка причинява по-бавния, колеблив и противоречив процес на трансформацията ѝ, а с това засяга и политическото ѝ влияние. Както обаче показва политическата практика, с подобни проблеми се сблъскват и партии, започнали „на чисто”, като например Унгарската социалистическа партия.

Така или иначе, за да се представи и обясни реалната трансформация на БСП по-прецизно, би трябвало да се използва *максимално широк спектър от възможни критерии* в това отношение. Те биха включвали освен начина на трансформация, също така ролята ѝ в прехода към демокрация, програмната и идеологическа промяна, вътрешната организационна реформа, промяната в елитите, социалния профил на членския състав и на избирателите, коалиционния потенциал, външнополитическата преориентация, характера на реалната ѝ управленска практика, както и международната легитимност и обвързаност.

Макар че трансформацията е цялостен и комплексен процес, от аналитична гледна точка той би могъл да се разглежда на две равнища. На първото равнище трансформацията може да се третира като процес на *демократизация на партията*, на превръщане на БКП/БСП от монолитна партия-държава в демократична партия, способна успешно да

функционира и да се конкурира в рамките на политически плурализъм. На второто равнище вече става дума за това, какъв е *програмният и политически облик*, каква е нейната самоидентификация и международна легитимизация.

Демократизация на БСП

Процесът на превръщане на БКП/БСП в една от демократичните партии в демократично общество може да се оценява с помощта на различни критерии и измерители. Според Даудерщедт „лакмусовият тест“ в това отношение е най-вече „конкретното политическо поведение в процеса на преход, т.е. подкрепата на демократичните и пазарно-стопанските реформи и на курса на интеграция със Запада”⁹.

Ако се върнем назад към основните фактори и политически решения, които стоят в основата на българския преход към демокрация, и се отдалечим от тогавашните изблици на емоции, трудно можем да отречем значителната роля на Социалистическата партия и на нейните лидери.

Първо. Мирната замяна на „стария режим“ е започната от самата БКП. Отстраняването на Т. Живков от ръководни постове дава старт на процеса на преход, на бързи промени в посока на демокрация и пазарна икономика, които засягат всички сфери на обществения живот.

Второ. Последвалят процес на легитимиране на политическия плурализъм, прехвърляне на част от властта, също е инициатива на БСП и нейното ръководство. Тук особена роля играят разговорите на Националната кръгла маса през първата половина на 1990 г., които в последна сметка водят да съществени промени в обществото, като в същото време налагат метода на мирно решаване и на най-острите проблеми. И според чужди изследователи лидерите на БСП

⁹ Dauderstaedt, M. Op. cit., S. 4.

играят решаваща роля в „мъчителния процес на договаряне, преговори и компромис, които направиха ненужно насилието и възможен демократичния преход”¹⁰.

Трето. БСП е и водеща сила при изработване и приемане на новата демократична конституция. Макар и да е далеч от перфектност, тя продължава повече от две десетилетия да служи като основа за решаване на политическите конфликти в страната. Холандският изследовател *Tony Verheijen* има основанията да твърди, че усилията на авторите на българската конституция са дали добър резултат, особено като се има предвид крайно поляризираната политическа ситуация при старта на създаването на новата конституция. „Българският сценарий, пише той, при който се прие нееднозначно конституцията, с надеждата, че тя ще бъде широко одобрена по-късно, се оказа по-благоприятен за страната отколкото стратегията, възприета от демократичните сили в Полша, да се чака докато влиянието на бившите комунисти е достатъчно отслабено, за да не трябва да разчитат на тази група”¹¹.

Четвърто. Наистина в повечето случаи БСП извършва промените под натиск, но най-малкото в драматичните и критичните ситуации на прехода БСП се оказва в състояние да запази мирния характер на политическия процес, дори и с цената на оттегляне от властта. През 1990 г. второто правителство на Андрей Луканов подава оставка с цел да разкрие пътя към началото на дълбоките икономически реформи.¹² А през 1997 г. номинираният за министър-председател от страна на со-

¹⁰ *Melone, A.P.* Bulgaria's National Round Table Talks and the Politics of Accommodation. – *International Political Science Review*, Vol. 15, No. 3, p. 258.

¹¹ *Verheijen, T.* Constitutional Pillars for New Democracies: The Cases of Bulgaria and Romania. DSWO Press, Leiden, 1995, p. 141.

¹² Вж. повече в: *Kanev, D., Karasimeonov, G.* Government Formation in Bulgaria (1989 - 1993). – In: *Karasimeonov, G. (ed.)* The 1990 Election to the Bulgarian Grand National Assembly and the 1991 Election to the Bulgarian National Assembly. Analyses, Documents and Data. Edition Sigma, Berlin, 1997, pp. 81-93.

циалистическото мнозинство в парламента Николай Добрев и тогавашният лидер на БСП Георги Първанов се отказват от мандата, за да се запази спокойствието и конституционният ред в страната.

Пето. Като парламентарна и в определени периоди управляваща партия на национално и на местно равнище БСП прави много грешки, но нито една от тях не се дължи на осъзнат стремеж към връщане в миналото. Като цяло тя действа като демократична партия в демократична система. Както отбелязват американските изследователи *Fish u Brooks* през 2000 г., по време на правителствата на БСП политическата откритост е запазена, което позволява съществуването на силна опозиция: „За тяхна чест предишните социалистически правителства не следваха стратегия в сръбски или узбекски стил на запазване на монопола с помощта на насилие и измама, като СДС пое страна, която вече бе претърпяла съществена демократизация”¹³.

От друга страна, поради вътрешния си дуализъм и поради желанието да запази политическото си влияние, БСП има значителни трудности при извършването на икономически реформи в този период и като цяло икономическата ѝ политика е неуспешна. Това води и до най-тежките ѝ поражения, които се отразяват и на общото развитие на България по пътя на пазарната икономика. Всичко това кулминира в края на управлението на Жан Виденов, което нанесе сериозен удар върху авторитета на БСП и върху възприемането ѝ от българските граждани като възможна управляваща сила.

Повечето автори са единодушни, че важен показател за успешната трансформация на посткомунистическите партии е тяхната *позиция по отношение на външнополитическата*

¹³ *Fish, S.M., Brooks, R.S. Bulgarian Democracy's Organizational Weapon. – East European Constitutional Review, Summer 2000, p. 69.*

ориентация на страната. Заедно с другите основни партии в България БСП провежда политика на присъединяване към ЕС, а след дълги колебания и вътрешни противоборства, от 2000 г. тя възприема и позицията за членство на България в НАТО. Особено решаващ момент в този път е промяната на позицията спрямо членството в НАТО – въпрос, около който се концентрира съпротивата по отношение на промяната на БСП. Бихме могли да търсим паралели в историята на социалдемократията с решението на ГСДП през 1960 г., което се оказва толкова важно, колкото и приемането на Годесбергската програма.

Към всичко това би трябвало да се добави, че за разлика от други посткомунистически партии, особено в нашия регион, БСП като цяло не тръгна по пътя на национализма или на националния популизъм, което е още една предпоставка за степента на нейната трансформация.

Друг важен критерий, по който можем да съдим за демократизацията на една посткомунистическа партия, в случая БСП, са **промените в нейната собствена организация и в начина ѝ на функциониране като политическа партия.**

Още на първия конгрес на БКП след началото на промените през 1990 г. започва дълбока вътрешнопартийна организационна реформа, която продължава и в следващите години. Тя най-напред се отказва от принципа на демократичния централизъм. Новият ѝ устав е изграден върху принципа на плурализма в партията, включващ демократични избори за всички ръководни органи, децентрализация на партийната дейност, акцентирание върху хоризонталните връзки, разширяване на компетенциите на местните партийни организации, свобода за различни идейни течения и дейности.

Висшият ръководен орган – конгресът на партията – се свиква на всеки две години. Именно той избира с тайно гласуване състав на Висшия партийен съвет, както и неговия ръководител.

Местните организации разполагат с права да номинират кандидати за всички партийни и публични длъжности с изключение на кандидати за президент и вицепрезидент. Те могат да формират със собствени решения и различни коалиции и коалиционни споразумения по време на местни избори.

Партийните членове имат свободата да формират движения, платформи и организации в партията, стига те да не нарушават устава и програмата на партията. За разлика от други политически партии в България, от много време насам БСП не е прибегвала до изключване на свои членове, макар че действията на някои от тях дават предостатъчно основания за такъв акт.

В този смисъл промяната е явна и БСП без съмнение е демократично изградена партия. Това проличава и в реализираните възможности за периодично обновление на партийните елити в годините на прехода. Сравнително лесно могат да се проследят поне три вълни на почти пълна смяна на елитите през първите десетина години след началото на прехода.

Първата смяна е свързана с краха на комунизма и води до смяна на „хардлайнерите“ с „реформкомунисти“. Този пръв реформаторски елит обаче не се задържа продължително време. Втора рязка смяна последва след изборната загуба на БСП през 1991 г., когато в ръководния орган не остава практически нито един негов бивш член. Следващата вълна започва след провала на социалистическото правителство и изборния неуспех през 1997 г.

Всички тези промени могат да се проследят в промените в състава на Председателството (1990-1991 г.), съответно на Изпълнителното бюро на БСП (след 1991 г.). През 2001 г. само един член от партийното председателство през 1990 г. е член на Изпълнителното бюро.

Членове на Председателството/Изпълнителното бюро на БСП през 1990 – 2000 г.

Конгрес	Общо членове	Преизбрани	Ново-избрани	% преизбрани
14 конгрес на БКП (януари 1990 г.)	17			
39 конгрес на БСП (ноември 1990 г.)	13	3	10	23
40 конгрес (декември 1991 г.)	11	-	11	0
41 конгрес (юни 1994 г.)	18	9	9	50
42 конгрес (декември 1996 г.)	17	6	9	35
43 конгрес (май 1998 г.)	17	8	9	47
44 конгрес (май 2000 г.)	16	8	8	50

Тези данни несъмнено показват, че през първото десетилетие на прехода партийният елит на БСП е претърпял значителни промени. Сами по себе си тези процеси доказват демократичното функциониране на партията като организация. По-важният въпрос обаче е дали тези промени сочат в посока

към последователна трансформация или пък продължават да я забавят и да се оказват препятствие пред нея. На този въпрос също няма еднозначен отговор. Някои от промените в елита, особено тези през 1994 г., по-скоро забавят този процес. Израз на това е напускането на много дейци и членове на БСП със социалдемократическа ориентация в края на мандата на Виденов и присъединяването им към Евролевицата. И обратно, след 1996-1997 г. е налице тенденцията към интензифициране на процеса на трансформация.

Друг индикатор за превръщането на БСП в една от демократичните партии в страната е *способността ѝ за коалиране* с други демократични партии.

Като наследник на бившата комунистическа партия за БСП съществуват значителни трудности при намиране на политически съюзници. Разделението „комунизъм – антикомунизъм” играе съществена роля не само в първите години на прехода, изолирайки партията от нейни потенциални коалиционни партньори. При това в България това разделение действа по-силно и по-продължително отколкото в някои други страни в преход.¹⁴

В определени моменти и самата БСП предпочита да формира по-скоро псевдосъюзи с незначителни партии, което едва ли може да създаде дори и илюзията, че става дума за истинско политическо коалиране.

В реалната политика обаче, без формални коалиционни споразумения, в ред случаи, особено при формиране на т.нар. експертни или програмни кабинети, БСП успява да поддържа за определено време съвместни парламентарни мнозинства и правителствена подкрепа практически с всички значими партии в страната – със СДС и БЗНС по отношение на правителството на Димитър Попов, с ДПС и с отцепили се от СДС депутати по отношение на правителството на Любен Беров.

¹⁴ Вж.: *Kitschelt, H. et al. Op. cit., p. 239.*

Възможността на БСП да избягва изолацията и да се коалира с различни партии проличава и на местни избори, особено на последните местни избори през 1999 г. и най-вече на президентските избори през 2001 г. По този начин тя постига и значителни изборни успехи.

Като един от потенциалните и реалните рискове за трансформацията на посткомунистическите партии се оценява от мнозина анализатори *социалната структура на членовете и избирателите* на тези партии.

През целия период на демократизация БСП остава най-голямата и най-добре организирана политическа партия. Членският ѝ състав, макар и намаляващ през годините, е най-многоброен спрямо другите политически партии в страната. В средата на 2002 г. той е над 210 000 души, структуриран в близо 6700 местни организации.

Членски състав на БСП¹⁵

	1992 г.	1994 г.	1996 г.	1998 г.	2002 г.
Членове	365 567	370 333	320 437	253 802	210 000

Аргументите от този тип се свеждат до факта, че членовете и избирателите на БСП са от по-възрастните поколения, а доколкото те са социализирани по време на „стария режим”, се счита, че те по-трудно се адаптират към демократичната политическа система и към пазарната икономика.

Наистина не може да се отрече фактът, че в периода на трансформация на БСП, продължил над десет години, *членският състав на партията* е формиран предимно от пенсионери и от хора в напреднала възраст. По това време членовете

¹⁵ По данни от архива и документацията на БСП.

над 60-годишна възраст представляват около половината от състава на партията, докато тези под 35 години са само около 5 процента. От гледна точка на социо-професионалната структура на членския състав пенсионерите заемат още по-голям дял, приближаващ се към 60 процента, докато учащите се са пренебрежимо малка величина.

Профилът на *електората на БСП* не се различава особено от структурата на членския състав. Обичайните категории, които формират електората на партията или най-малкото са представени значително над средното, са пенсионерите и гласоподавателите от малките селища.¹⁶ За да определим характеристиките на твърдото избирателно тяло на БСП, вероятно е най-добре да се спрем на резултати от национални избори, при които БСП е получила най-нисък резултат и има достатъчно основание именно в тези трудни за партията ситуации да търсим най-верните ѝ избиратели. В случая, като имаме предвид периода на трансформация, става дума най-вече за парламентарните избори през 1997 г. и 2001 г.

Гласоподаватели за БСП в българския електорат (в %)¹⁷

	1994 г.	1997 г.	2001 г.
Възраст:			
18 – 25	20	8	5
26 – 35	20	9	6
36 – 45	20	16	9
46 – 55	36	26	15
56 +	45	41	30

¹⁶ Вж.: Capdevielle, J., Rey, H., Todorov, A. Bulgarie: La difficile construction d'un système partisan pluraliste. – *Cahiers internationaux de Sociologie*, Vol. XCVI, 1994, pp. 197-199.

¹⁷ BBSS Gallup International – *Сеза*, 21 юни 2001 г.

Образование:			
Висше	22	22	17
Средно	26	19	14
Основно	43	29	17
По-ниско	42	35	14
Заетост:			
Работещи	25	18	11
Учащи	11	7	7
Безработни	29	14	8
Пенсионери	44	41	29
Местожителство:			
София	22	15	14
Окръжни градове	27	17	13
Малки градове	39	25	16
Села	39	30	17
Етнос:			
Турци	14	6	2
Роми	51	17	10

Въпросът е дали тази структура на членския състав и на електората в действителност детерминира носталгична ориентация на БСП и неизбежно я тласка в посока към консерватизъм. Основанията за подобно автоматично заключение могат да се поставят под въпрос:

Първо, членският състав на повечето партии наподобява този на БСП. Младите хора в България (а и не само там)

поне през последните няколко години рядко стават членове на политически партии.

Второ, повече от десетилетие след началото на промените голяма част от възрастните хора в действителност не притежават нагласите, които им се предпоставят. Това проличава и в ред емпирични изследвания. Според Б. Димитрова трите стабилни идеологеми на „носталгията” – връщане към социалистическото минало „под друга форма”, отделяне на България от „прозападната орбита” и запазване на водещата роля на държавата в управлението на собствеността – се споделят от не повече от 10 – 15 на сто от хората.¹⁸

Програмна и идейна промяна

Дотук се приведоха ред доказателства за факта, че трансформацията на БСП я превръща в демократична партия. Следващият естествен въпрос е – демократична партия, но каква, с какъв идеен облик, с принадлежност към коя от партийните фамилии в Европа?

И по отношение на този въпрос би могла да се използва типологията на Уеб и Уайт за възможните стратегии на посткомунистическите партии. След като категорично отхвърля пътя на национализма и шовинизма, пред БКП/БСП стоят двете възможности – тип „антисистемна опозиционна партия”, или „прагматична реформа” в посока на европейската социалдемократия. Като цяло, макар и с големи колебания, вътрешни трудности и съпротива, партията се движи във втората посока.

Разбира се, социалдемократическата идентичност сама по себе си не е нещо непроменливо и дадено веднъж завинаги. Социалдемократията се е променяла значително

¹⁸ Вж.: Димитрова, Б. Предизборната обстановка и политическите партии. – В: *Българските политически партии* в навечерието на парламентарните избори 2001. С., 2000, 29-30.

през последния век и половина. Такъв процес тече и в момента. В международните социалдемократически организации са членували и членуват твърде различни помежду си партии. В този смисъл най-общо социалдемократията може да се дефинира като комбинация от идеите на социалната справедливост и на демокрацията, които в различно време са били разбирани по различен начин.

Допълнителни проблеми за възприемане на социалдемократическа идентичност от посткомунистическите партии в Централна и Източна Европа възникват от особеностите на средата и съдържанието на промяната. Класическата социалдемократия възниква в сблъсък със съществуващия капитализъм, докато сега става дума за „връщане” към капитализма след господстваща планова икономика и държавна собственост. Ако социалдемократията традиционно се е стремяла или към превръщане на капитализма в социално по-поносим и хуманен ред, или дори към неговото преодоляване, какво е съдържанието на социалдемократическата идентичност в условия на преход от „социалистическо общество” към капитализъм и политическа демокрация?

Поставяйки си въпроса „Каква е ролята на социалдемократията в прехода?”, М. Даудерщедт дава следния отговор: Една партия може да се счита за „социалдемократическа”, когато възприема себе си субективно-програмно като социалдемократическа и обективно преследва и подкрепя стратегия на засилване на социалния и екологичен характер на възникващата пазарна икономика.¹⁹ Той формулира и три критерия, за които трябва да се ангажира дадена партия, група или личност в Централна и Източна Европа, ако иска да бъде социалдемократическа: за демокрация в смисъла на уважение на човешките права и на многопартийната демокрация; за социална пазарна

¹⁹ *Dauderstaedt, M.* Op. cit., p. 7.

икономика в смисъл на прагматично продължаване на политиката на реформи; за мир в смисъл на изглаждане на конфликти на основата на национални или етнически интереси.²⁰

В последна сметка тези критерии може да се обобщят по следния начин: първо, дадена партия проявява политическа воля да извърши програмна промяна и се самоидентифицира като социалдемократическа партия; второ, политиката, която води, носи социалдемократически характер (социална справедливост и сигурност), макар и провеждана в съвсем различна среда.

Често се смята, че програмните и идеологически промени при посткомунистическите партии са нещо, което се осъществява с едно драсване на перото и че повечето партии го използват като най-лесно достъпното оръжие за доказване на тяхната трансформация. В действителност този процес нито е лек, нито е бърз. Приемането на нов програмен документ – Манифеста за демократичен социализъм (февруари 1990 г.), и промяната на името на партията след общопартиен референдум само поставят началото на продължителен процес, в чийто ход има колебания, непоследователност и връщане назад.

В самото начало на прехода, въпреки че в новата си програма внася видимо социалдемократическо звучене, БКП/БСП разбира себе си по-скоро като партия на изчистване от грешките и престъпленията реален социализъм, който трябва да стане „социализъм с човешко лице“. Като цяло този пръв програмен документ на БКП след промените може да се оценява по-скоро като израз на демократизацията на партията, която приема принципите на политическия плурализъм и парламентарната демокрация, отколкото като ключова стъпка към промяна на програмната идентичност. На няколко места

²⁰ Ibid., p. 8.

в Манифеста БКП се самоидентифицира като „марксистка партия, вдъхновявана от идеите на научния социализъм”²¹. Наистина централно място в този документ заема терминологичната заемка от социалдемократията „демократичен социализъм”, като БКП се обявява за „партия на демократичния социализъм”. С други думи, възприета е водеща идея, лансирана от европейската социалдемократия още от 20-те години на миналия век и утвърдена след Втората световна война именно с цел разграничаване от недемократичния болшевишки и сталинишки социализъм. Въпросът е, че в Манифеста „демократичният социализъм” не се интерпретира в съответствие с разбирането му от страна на европейската социалдемократия като принцип на водене на политика, а не като „завършен обществен строй”²². В програмния документ се запазва формационното мислене и представата за „естествените закони” на историята и неизбежната победа на социализма. Демократичният социализъм е представен като завършен обществен модел, зад който прозира идеята за „крачка напред в развитието на социалистическото общество”, за своеобразен нов етап в развитието на социализма, при който след „авторитарния модел” идва „демократичен модел” на социалистическото общество. Неслучайно и като основна задача БКП си поставя „преустройството и обновяването на социалистическото общество”²³ в България.

Именно поради това Манифестът остава по-скоро документ на „демократизацията” отколкото на идейната промяна, доколкото се движи в тесните граници на така разбираното програмно обновление. Разбира се, той е важна част от

²¹ *Манифест за демократичен социализъм в България*. Политическа декларация. – В: *Програмно развитие на БСП*. Сборник документи (1990-2005). С., 2008, с. 18.

²² Вж.: *Канев, Д.* Социалдемократията: „Класическият модел”. С., 1997, 32-33.

²³ *Манифест ...*, с. 22.

общия процес на трансформация на комунистическата партия не само поради възприемането на демократичните политически принципи и на пазарната икономика, което в последна сметка я превръща в друг тип партия, но и поради факта, че е първият програмно закрепен опит за преосмисляне на близкото минало и скъсване поне с „авторитарния модел” на социализма. В тези първи месеци след началото на промените акцентите несъмнено са предимно върху осъждането на „деформациите и извращенията, допуснати от авторитарния режим на Т. Живков и неговото обкръжение”. Същевременно е заложена и тезата за отхвърляне на авторитаризма и едноличния режим и за недопускането му в бъдеще.

Като цяло началото на програмната промяна съдържа в себе си две тенденции за бъдещо развитие – от една страна, връщане в семейството на европейската социалдемократия, напуснато с болшевизацията на партията, от друга – поддържане на тезата за възможност от поемане по своеобразен „трети път” между комунизма и социалдемократията, който да доведе до нещо различно и от двете. Всъщност процесът на идейна и програмна трансформация в продължение на години е белязан от тези две различни разбирания, което, наред с други причини, води до двусмисленост, неяснота и като резултат до забавяне на самия процес.

Все пак още в следващия програмен документ на БСП, приет само месеци след Манифеста – „Платформа за понататъшното обновление и преобразуване на БСП в съвременна лява партия на демократичния социализъм” (1990 г.)²⁴ – можем да проследим важни крачки на идейната еволюция. В самия документ се постулира необходимостта по същество БСП да стане

²⁴ *Платформа за по-нататъшното обновление и преобразуване на БСП в съвременна лява партия на демократичния социализъм.* – В: *Програмно развитие на БСП...*, 31-67.

нова партия. Сравнително по-категорично е отношението към миналото („Връщане към тоталитарно вече не може да има на българска земя”). Без да се отказва от марксисткия си произход в миналото, БСП на практика се приближава до характерния за социалдемократията принцип на идеен плурализъм: „Идейните граници на партията се определят не от една-единствена философска доктрина, а от съответствието на съществуващите в нея теоретични възгледи и идеи с нейните политически цели: мир, свобода, справедливост, хуманност и солидарност, разбрани в духа на демократичния социализъм”²⁵. Тук проличава и възприемането на водещата роля на ценностите – друг ключов момент от съвременната социалдемократическа идеология. По-късно в текста това е изрично споменато: „БСП се стреми към усвояване на ценностите и най-доброто, потвърдено от практиката в идеите и опита на съвременните социалистически, социалдемократически и лейбъристски партии и движения. *Това е основна страна в процеса на обновлението и преобразуването на партията* (к.м. – Д. К.)”²⁶.

Направена е и логичната стъпка на преосмисляне на самия социализъм, като се признава, че „историческата практика не потвърди утопичните ни и несъответстващи на съвременното движение на историята виждания за социализма” и „се поставя под съмнение формационното разбиране за социалистическото общество”: „БСП не разглежда демократичния социализъм като постигане на някакво идеално състояние на обществото в далечното бъдеще. За нас той означава установяване на реална свобода, демокрация и справедливост в сегашната обществена уредба на страната”²⁷. Демократичният социализъм вече не е това, което виждаме в

²⁵ Пак там, с. 39.

²⁶ Пак там, с. 42.

²⁷ Пак там, с. 44.

Манифеста от началото на 1990 г., а де факто е възприемане на неговото социалдемократическо разбиране.

За пръв път в програмен документ на БСП се появяват като ключов елемент и самите социалдемократически ценности свобода, справедливост, солидарност.

Съществените програмни промени, извършени в рамките на месеци през 1990 г., определено показват посоката, в която се движи партията. Същевременно не може да не се забележи, че в БСП продължава и тенденцията тя да се мисли като нещо по-различно, като „модерна лява партия” със своя собствена специфика, свързваща минало и настояще.

Завършеният си облик идейната промяна до голяма степен получава с изработването на нова Програма на БСП „Нови времена, нова България, нова БСП”²⁸, приета чрез общопартиен референдум, проведен през септември – октомври 1994 г. В нея се прави по-обширен анализ на поуките от миналото, като наред с многото постижения на социализма се дискутира и неговият провал, осъждат се вече не само деформациите и извращенията, а недемократичните форми на управление и политическото насилие. Формулират се четири причини за провала на източноевропейския авторитарен социализъм: авторитарна политическа система, която не функционира демократично и води до потъпкване на основни права и свободи на гражданите; неефективна, бюрократизирана командно-административна икономическа система, която потисна и прекомерно одържави частната собственост, деформира пазара и доведе до неконкурентоспособност на икономиката; сливане на управляващите комунистически партии с държавата; криза на политическите и държавните елити²⁹. С

²⁸ *Програма на БСП „Нови времена, нова България, нова БСП”*. – В: *Програмно развитие на БСП...*, 104-241.

²⁹ Пак там, с. 129.

дефинирането на тези недъзи на „реалния социализъм”, при това с много по-голяма отпреди яснота и категоричност, БСП всъщност възприема критиките от страна на европейската социалдемократия към обществата в Източна Европа и премахва една от пречките за сближаване със социалдемократията.

И в Програмата БСП застава зад основните ценности на социалдемократията: „БСП възприема класическата ценностна триада на демократичния социализъм, кристализирала в програмните документи и в практиката на социалдемократическите партии и на Социалистическия интернационал: свобода, справедливост и солидарност.”³⁰

По такъв начин може да се твърди, че до голяма степен през първите пет години на прехода БСП извървя пътя на идейната и програмната трансформация, намерила израз в документите на партията. Въпреки че тя периодично е напускана от членове със социалдемократическа ориентация, въпреки явната и мълчалива съпротива, въпреки изкушенията на търсенето на „ново качество” в лицето на „модерната лява партия”, в последна сметка към средата на 90-те години БСП е извършила дълбоки промени в програмната си самоидентификация в посока на съвременната социалдемократия.

На този фон една от специфичните особености на БСП е, че въпреки ясната и достатъчно категорична ориентация на програмната промяна, съществува подчертано нежелание партията да се нарича социалдемократическа. „Ние в БСП се пазим с цената на всичко да не се промъкне в нашите документи понятието социална демокрация” – констатира на една от срещите на българските леви партии тогавашният лидер на БСП Г. Първанов³¹, пледирайки, че БСП трябва да се отърси от иначе исторически разбираемия негативизъм към социалдемократизма.

³⁰ Пак там, с. 134.

³¹ Първанов, Г. Преди и след Десети. С., 2001, с. 342.

Този факт сам по себе си обаче не означава, че БСП търси или ще търси друга самоидентификация, различна от съвременната социалдемократия.

Финалният щрих: Международната легитимация

Както вече беше споменато, проблемът за социалдемократическата идентичност на партиите-наследници в много голяма степен е свързан с международното признание на качеството им на социалдемократически партии, т.е. в последна сметка с членството им в Социалистическия интернационал и в Партията на европейските социалисти³².

В този смисъл и БСП би могла да разчита на легитимирането си като демократична и социалдемократическа партия, скъсала с миналото си и придобила ново качество не просто в резултат на извършването на трансформацията, но и на признаването на резултатите от този процес на равнището на международната социалдемократия.

Още в Платформата (1990 г.) БКП официално заявява, че възприема положително действащата програма на Социалистическия интернационал и „изразява желание да се присъедини в процеса на своето обновление към Социалистическия интернационал, да стане част от световното движение на демократичния социализъм”³³. Това означава, че приоритет в нейната дейност от първите години на прехода е станало членството ѝ в Социалистическия интернационал (СИ) и в Партията на европейските социалисти (ПЕС). Присъединяването към тези организации се счита за въпрос от ключово значение не само за продължаването и ускоряването на промяната на самата БСП, но и за пълноценното участие на България в съвременна Европа на демократичните и социални ценности.

³² Dauderstaedt, M. et al. Op. cit., p. 82.

³³ Платформа за по-нататъшното обновление и ..., с. 46.

През 1992 г. БСП официално кандидатства за членство и след изборната победа през 1994 г. получава „постоянна покана” за форумите на организацията в знак на положително отношение към бъдещо членство.

Като цяло обаче, за разлика от други партии-наследници в Централна Европа, отношенията на БСП със СИ се развиват много по-мъчително и членството се реализира на доста по-късна дата.

Причините за това забавено развитие, което несъмнено се отразява и изобщо на хода на трансформация на БСП, са многообразни и от различно естество.

Една част от проблема произтича от другите български партии, които притежават един или друг статус на членство в тези организации – БСДП като пълноправен член на СИ, а по-късно и БЕЛ като негов наблюдател. По правило приемането на нова партия от дадена страна изисква съгласието на другите партии от същата страна, вече членки на Интернационала.

Естествено е в началото на прехода левите партии да заемат различни места в политическата система по отношение на техните взаимодействия и коалиции. БСДП става съучредител на СДС и заема непосредствено след началото на прехода враждебна позиция спрямо БКП/БСП. Приемането на новата конституция става причината за отделянето на БСДП от СДС и формирането на самостоятелна коалиция в лицето на СДС-център. След неуспеха на това формиране продължават стремежите да се създаде влиятелна социалдемократическа формация вън и против БСП, в които се включват и ДАР, и БЕЛ. На изборите през 1997 г. БСДП е отново в коалицията ОДС, а БЕЛ действа като алтернатива на БСП в лявото пространство.

След краха на правителството на Жан Виденов и голямата изборна победа на ОДС през 1997 г. БСП и другите леви партии постепенно започват диалог с целта да стигнат

до определени форми на взаимодействие и единодействие. Този процес получава наименованията „Лесидрен” или „Солун” от гледна точка на местата на провеждане на първите срещи между представители на тези партии.³⁴ Участници в този процес са БСП, чието политическо влияние е спаднало драстично; историческата БСДП, която по това време е част от дясната коалиция ОДС; новосъздадената Българска Евролевица, която поддържа мнозинството в парламента, както и непредставеният в Народното събрание Обединен блок на труда. Резултат на този продължителен и белязан с колебания процес е сближаването между БСП и БСДП (която обаче по-късно не получи съдебна регистрация), а в предизборния период и до формиране на т. нар. Нова левица, съставена от БСП, БСДП, ОБТ и отцепилото се от Евролевицата Политическо движение „Социалдемократи”. През януари 2001 г. четирите партии подписват меморандум, предвиждащ обединението им в бъдеще.

Тази коалиция е безпрецедентна за годините на прехода и тя за пръв път събира БСП и представители на историческата социалдемократия, с което се променят перспективите на БСП за членство в Социнтерна. Коалицията с БСДП, чийто председател и заместник-председател стават депутати в 39-то НС, е доказателство за новата политика на БСП.

От друга страна, изборният провал на Евролевицата през 2001 г., която формира „контра-коалиция” с отцепилата се от БСДП БЕДП и с малка земеделска партия, показва за пореден път, че въпреки всички свои неуспехи, БСП остава единствената значима партия в лявото пространство и вън от нея не е възможно да се формира социалдемократически сектор, който да получи съществена електорална подкрепа.

³⁴ Вж.: *Kanev, D. The Bulgarian Left Parties Talk. – The Sofia Independent, November 21 – 27, 1997.*

Друга част от проблемите във връзка с международното легитимиране на БСП като социалдемократическа партия са причинени от самата партия. От една страна, процесът на нейната трансформация се оценява с право като незавършен. От друга страна, някои нейни лидери (Ж. Виденов) предпочитат по-скоро арогантното отношение към социалдемократическите организации. След кризата през 1996-1997 г. отношенията де факто са замразени и СИ сякаш губи интерес към БСП.³⁵ През 1997 г., няколко месеца след като е поел ръководството на БСП, тогавашният председател Г. Първанов констатира връщането назад и стеснените възможности по отношение на международната социалдемократия. „Не успяхме да засилим връзките със Социалистическия интернационал и с водещите партии от европейската левица, позволихме на други да (де)формират представата за нас. Не утвърдихме образа на БСП като нова съвременна партия на демократичния социализъм. Приобщаването ни към европейската левица и най-вече към Социалистическия интернационал е приоритет, който има своите идеи и морални основания, но е и задължително условие за бъдещо ефективно участие в управлението на страната.”³⁶

Това се оказва по-скоро временно отдръпване, доколкото през следващите години при новото ръководство на БСП значително се активизират връзките на партията с Форума за демокрация и солидарност, който осъществява връзките на СИ с посткомунистическите партии. Засилват се контактите и сътрудничеството с отделните социалдемократически партии в европейските страни. Този процес включва постоянни срещи с влиятелни национални социалдемократически пар-

³⁵ Вж.: *Todorov, A. The Role of Political Parties in the Bulgaria's Accession to the EU. Center for the Study of Democracy, Sofia, 1999, p. 19.*

³⁶ *Първанов, Г. Цит. съч., с. 146.*

тии (Германия, Австрия, Франция и др.); съвместна дейност с фондации, близки до тези партии, които обикновено играят важна роля в поддържането на отношенията с подобни партии; публичната подкрепа за лявата коалиция на изборите в България на срещите на ПЕС, в т.ч. и по време на конгрес на ПЕС в Берлин през 2001 г.

Всички тези фактори водят до по-нататъшно сближаване на БСП с международната социалдемократия и до бъдещото ѝ членство в нейните международни организации.

В последна сметка, след като става ясно, че новото ръководство на БСП има действителна воля да превърне БСП в част от международната социалдемократия и след като са решени вътрешните проблеми в българската левица, самото членство идва сравнително бързо. На 1 юни 2002 г. БСП е поканена за консултативен член на организацията от Съвета на СИ в Казабланка. А още през следващата година (на 2 октомври 2003 г.) на XXII конгрес на СИ в Сао Пауло, Бразилия, БСП получава директно статут на пълноправен член на Социалистическия интернационал, без да преминава през консултативното членство – нещо, което рядко се случва в практиката на организацията. Оттогава БСП се включва активно в различни комитети на Социнтерна, в младежката и женската му организации, с други съдружни обединения. С други думи, за кратко време БСП става не само формален, но и реално действащ член на СИ, интегриран в неговите структури.

Отношенията с ПЕС поначало се развиват сравнително по-благоприятно за БСП. Трудностите при приемането на БСП в международните социалдемократически организации през 90-те години на миналия век не водят до друг избор за партньор на европейските социалисти, а до неприемане на нито една партия за член на организацията, в т.ч. и на БСП, която е пълноправен член на СИ.

През 2002 г. постепенно се интензифицира сътрудничеството с ПЕС, като председателят на БСП получава покана за участие в заседанията на политическото ръководство на ПЕС, а през следващата година – и на важните срещи на върха на лидерите на социалдемократическите партии. След още една година (24 април 2004 г.) БСП е приета за асоцииран член на ПЕС, а нейният председател става член на Президиума на ПЕС със съвещателен глас. След ратификацията от Европейския парламент на Договора за присъединяване на България към ЕС на свое заседание в Париж на 19 май 2005 г. Президиумът на ПЕС взема единодушно решение БСП да стане пълноправен член на организацията, което става факт в навечерието на реалното членство през декември 2006 г.

Така за БСП приключва един започнал в началото на 90-те години на XX век процес на придобиване на международна легитимност като част от световната и европейската социалдемократическа общност, а с това и на „свидетелство” за завършване на процеса на трансформацията на партията.

Прави впечатление сравнително продължителният процес на международна легитимизация, който трае много по-кратко за сродни партии в Централна Европа. В това се крият и част от обясненията за трудното протичане на самата трансформация. Продължителната резервираност на международните социалдемократически организации към БСП, естествено, има своите основания, но в последна сметка води до забавяне на процеса на промени в самата БСП, доколкото засилва позициите на противниците на тази трансформация.

В продължение на десетилетие и половина в БСП протича процес на сериозна структурна и идеологическа адаптация и трансформация. Партията успява бързо да се превърне

в съставна част на демократичната партийна система. Способността ѝ да отстоява позициите си на свободни избори ѝ осигурява достатъчна релевантност като партия, както и достатъчна демократична легитимност. Трансформацията ѝ в част от международната социалдемокрация продължава по-дълго и протича по-трудно. Ако си представим пътя от комунистическа към социалдемократическа партия като своеобразен континиум, бихме могли да твърдим, че БСП постепенно се е отдалечавала от битността си на партия-държава и се е приближавала към социалдемократията, за да придобие тази идентичност в началото на новия век.

Разбира се, утвърждаването и отстояването на партийната идентичност не завършва с нейното придобиване, а е процес, който съпътства всяка партия в цялото ѝ съществуване.

БСП НА ВЛАСТ И В ОПОЗИЦИЯ В ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОДА

Искра Баева

Iskra Baeva. BULGARIAN SOCIALIST PARTY IN POWER AND IN OPPOSITION IN THE YEARS OF THE TRANSITION

The article examines one of the most important problems facing BCP in the years of the Transition – the relation to the power. The study traces back the difficult transformation of the Party from communist one, possessing the whole power in the state and feeling responsible about everything, to a socialist one, accepting the parliamentary democracy, and struggling for the people's trust on the elections, with many other existing parties.

In the years of the Transition BSP takes part in the state government three times and gradually learns how to rule within a democratic political system. Two of the party's governments finish unsuccessfully: the government of Andrei Lukanov (1990) and the government of Jan Videnov (1995-1996) which governs in a restricted left coalition. Only the government of Sergei Stanishev which was a result of a coalition with two liberal parties (NDSV and DPS), succeeds to complete its mandate (2005-2009). For the last 20 years BSP normalized its attitude toward the power and succeeded to preserve its influence into Bulgarian society as one of the main parties in the democratic Bulgaria.

Въпросът за отношението на БСП към властта е един от най-дискусионните както за партията и нейните органи, така и за българското общество в годините на прехода. Съществуват много причини за подобна чувствителност. Ще се опитам да ги очертая накратко. За да разберем истинския проблем, трябва да се върнем 120 години назад, когато е създадено организирано социалдемократическо движение в България. То е протестно, революционно, обявява се против съществуващата система като цяло и съответно против изпълнителната власт. Еволюцията на

това движение води до разцепления и промени в отношението към властта, но предшествениците на БКП продължават да са категорично против властта и се борят за нейното сваляне чрез легални, парламентарни, но и с извънпарламентарни и революционни методи. По-умерените – широките социалисти и техните наследници, имат по-умерено отношение към властта и в крайна сметка няколко пъти влизат в управлението, често в крайно неподходящи за марксистката идеология правителства. Докато тесните социалисти, еволюирали след Октомврийската революция в Русия в комунисти, остават непримирими: участват във въстания – във Войнишкото през 1918 г.; комунисти спонтанно застават редом със свалените земеделци през юни 1923 г. и подготвят въстание през септември с.г.; радикални комунистически дейци организират агентата в църквата „Света Неделя“, макар и без съгласието на ръководството; водят нелегална дейност и след забраната на политическите партии през 1934 г. организират въоръжена съпротива след 24 юни 1941 г.; отказват участието в коалиционното правителство на Муравиев, за да организират свалянето му и поемането на цялата власт с помощта на коалицията Отечествен фронт на 9 септември 1944 г.

За какво говори този борчески път на комунистическата партия? Преди всичко за това, че тя е революционна партия, за която участието във властта не е политическа, а революционна цел, че това може да стане само ако осигурява извършването на революционни преобразования.¹ С други думи, в капиталистическото общество БКП се държи като категорична антисистемна партия.

¹ Целта на БКП в програмата ѝ от 1923 г. е формулирана по следния начин: „Крайната цел на Комунистическата партия е чрез социалната революция на пролетариата да замени частното владение на средствата за производство и размяна с обществено и да въведе съзнателна, планомерна организация на планомерното производство и разпределение, да унищожи деленето на обществото на класи и с това да тури край на всяка експлоатация на една част от обществото от друга, да унищожи всякакво робство: икономическо, политическо, национално и друго, да осигури благосъстоянието и всестранното развитие на цялото общество”. (БКП в резолюции и решения на конференциите и пленумите на ЦК. Т.2, 1919-1923. С., 1951, с. 222.)

След 9 септември 1944 г. нещата се променят. БРП/БКП влиза във властта като част от правителствена коалиция, но революционните ѝ характеристики се запазват – усилията ѝ са насочени към овладяване на пълната власт, за да може чрез нея да реализира революционните си задачи, които не са заявени и пропагандирани в първите години след 1944 г. Съвсем друг въпрос е доколко коалицията ОФ и „народната демокрация” са плод на стратегия или на тактика – това зависи не толкова от българските комунисти, колкото от голямата игра, която в годините на Втората световна война и след нея играе Сталин. Началото на Студената война ускорява процесите на пълно овладяване на властта от страна на комунистите във всички страни от съветската сфера на влияние и в тези условия в края на 40-те години БКП поема цялата власт, а останалата единствена втора политическа партия – БЗНС, се задоволява с помощни функции. Така само за няколко години БКП се превръща от антисистемна в управляваща партия, при това без алтернатива и конкуренция за властта. Няма как тази еволюция да не се отрази върху кадрите, идеологията и политическата ѝ практика. От края на 40-те до края на 80-те години БКП упражнява самостоятелно властта в България. Еднопартийността води до подчинение на държавните структури на политическата воля на БКП и поражда рефлексите на партия-държава у нейното ръководство, а и сред част от членовете ѝ.

Строгата йерархия, валидна за партийните и държавни структури на БКП, затруднява еволюционните промени и ги поставя в зависимост от вижданията на центъра, олицетворяван дълги години (над три десетилетия) от Тодор Живков. Това не означава, че управлението на страната е подчинено единствено и само на партийното ръководство, често опреде-

ляно и като номенклатура², или че е създадена олигархична форма на управление. Срещу тази теза говорят както социалните резултати от управлението на БКП, които трудно могат да се отрекат в днешна капиталистическа България, така и фактът, че властовите позиции на номенклатурата не са съпроводени с икономически, тъй като веднага след смяната на поста те губят каквото и да било влияние в обществото и икономиката. Ще видим ясно разликата, ако сравним имуществото на номенклатурата при социализма с това на съвременните олигарси, да не говорим за разликите в социално разслоение при социализма и при днешния капитализъм.

Обобщението, което може да се направи за отношението на комунистите към властта до началото на прехода през 1989 г., звучи така: те или се противопоставят на капиталистическата власт по принцип, или я овладяват трайно и безалтернативно в епохата на социализма. И двете положения не отговарят на изискванията за утвърждаване на парламентарна демокрация от западноевропейски тип, която е една от целите на българския преход. С други думи, БСП не получава готово властово наследство от предходната си почти 100-годишна история, затова ѝ се налага да изгражда изцяло ново отношение в новите за нея демократични плуралистични условия.

Приспособяване на БСП към властта в демократични условия – 1989-1991 г.

Преходът в България започва при еднопартийна политическа система, а се насочва към парламентарна демокрация, която е позната за българите само теоретично. Непозна-

² Опити за осмисляне на политическата система на социализма са правени преди всичко от дисидентски дейци. Плод на тези усилия са теориите за номенклатурата на Михаил Восленски и за новата класа на Милован Джилас. (*Восленски, М.* Номенклатурата. Т. 1–2. С., 1993; *Джилас, М.* Лице тоталитаризма. Москва, 1992.)

ването на плуралистичните политически практики е валидно за всички групи в започналото да се променя българско общество – управляващите, техните противници от дисидентското движение, големите обществени групи.

Започвайки промените на 9–10 ноември 1989 г., т.нар реформатори в БКП, централно място сред които заемат Петър Младенов и Андрей Луканов, не си дават сметка докъде могат да достигнат те. Това е така, тъй като реформаторският им хоризонт е ограничен от съветската „перестройка“, която неслучайно те противопоставят на лансираното от възрастния Тодор Живков българско преустройство. За очертаване на отношението на БСП към властта няма особено значение коя от двете програми за реформи – на Горбачов или Живков, е била по-успешна или по-подходяща. Важното е, че и едната, и другата не предвижда отказ от властта, а само децентрализация и стимулиране на обществото да се самоорганизира, сиреч да създава самодейни организации, но под контрола на държавата. Българската идея е всички подобни нови организации да бъдат координирани (и контролирани) от ОФ.³ Свалянето на Живков на 10 ноември 1989 г. изглежда като образцов вътрешнопартиен преврат, тъй като водещата фигура Петър Младенов бързо наследява както партийния (генерален секретар), така и държавния пост (председател на Държавния съвет) на сваления и веднага започва чистка от високи партийни постове на приближените на Живков за сметка на онези, които са заявили лоялността си към новото ръководство. Но промените във върха дават стимул за раздвижване на обществото, вече разбудено от идващата от

³ Задачата, която ОФ си поставя в приетите на 30 март 1989 г. „Насоки за по-нататъшно преустройство на ОФ“, е: „да обедини различните слоеве от населението и техните организации и самодейни сдружения, за да се подобряват грижите за социалното, духовното и физическото развитие на хората“. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2388, л. 4.)

Съветския съюз „гласност” (искам да припомня, че през 1988 г. и 1989 г. българските абонаменти за съветски вестници и списания достигат астрономични стойности, а написаното в тях за миналото на съветската система я делегитимира напълно). Особено силно е раздвижването сред немногобройните, но обявили се през 1988 г., дисидентски групи. Това, което д-р Желю Желев се е опитал да осъществи през пролетта на 1989 г. – да обедини всички дисидентски групи под общ „политически чадър”, бързо става факт след свалянето на Живков – на 7 декември 1989 г. е създаден Съюзът на демократичните сили като коалиция от 13 различни организации. Този факт е важен и за БКП, тъй като от този момент за пръв път от десетилетия срещу нея се появява реална политическа опозиция.

При това положение новото ръководство на БКП прави втора крачка – в края на 1989 г. то предлага на новосъздадената опозиция съвместно да обсъдят и договорят предстоящите промени на т.нар. Кръгла маса. Идеята не е оригинална – в началото на 1989 г. такова споразумение между управляващи и опозиция е постигнато в Полша между ПОРП и „Солидарност”⁴, през лятото го правят в Унгария⁵, а набързо и в Чехословакия след 17 ноември. При нас нещата се развиват по-бавно както заради процесите в голямата партия (БКП, която има почти милионен членски състав), така и заради забавеното структуриране на опозицията. В крайна сметка в началото на януари 1990 г. в НДК в София започва своята работа Кръглата маса. За значението на проблема за властта още в самото начало на срещата говори безпартийният депутат, заемащ високи постове в научния живот, акад. Благовест Сендов: „*Основният въпрос е въпросът за властта. Затова има две части на тази*

⁴ Codogni, P. Okragly stol czyli polski Rubikon. Warszawa, 2009.

⁵ Bruszt, L., Stark, D. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. – In: *Eastern Europe in Revolution*. (Ed. by Ivo Banac.) Cornell University Press, Ithaca and London, 1992, pp. 49–50.

маса, защото от едната страна сядат тези, които държат властта, от другата страна сядат тези, които претендират да вземат властта. Този въпрос смятам и за всички, които сядат около масата, трябва да бъде ясен”⁶. Първа проверка за новото отношение на БКП и на новите сили към властта става именно Кръглата маса. Рефлексите от предишната епоха са толкова силни, че лидерът на опозицията д-р Желев декларира: „Ние не желаем и не се стремим да вземем властта. Целта на нашия съюз като демократична опозиция е демократизацията на България, демонтажът на тоталитарната система и превръщането на страната в една действително демократична държава”⁷. Заявлението, че опозицията не се стреми към властта е твърде странно в една плуралистична политическа система, затова думите на Желев говорят по-скоро за политическата незрялост на цялото общество.

Въпреки трудностите, които срещат в приспособяването си към плурализма, двете страни на Кръглата маса в крайна сметка успяват да се договорят как да започне политическата трансформация. Ръководителят на делегацията на БКП Александър Лилев, може би и защото скоро се е завърнал от Великобритания, показва най-добро разбиране. Още в началото предупреждава да не се решава въпросът за властта на Кръглата маса, а това да стане след проверката на изборите, която ще легитимира силите, „които са в състояние да изградят една съвременна цивилизована демократична България, но да решаваме този въпрос около „кръглата маса”, аз смятам, че ще допуснем същата политическа ситуация и грешка, от която искаме да излезем днес”⁸. Още тук се появява плашилото, че някоя партия може да се изкуши от

⁶ *Кръглата маса*. Стенографски протоколи. Фондация „Д-р Ж. Желев”, б.г., с. 21.

⁷ Пак там, с. 29.

⁸ Пак там, с. 23.

възстановяване на еднопартийния модел – една плашило, което ще придружава политическия живот през целия преход.

Най-важното решение на Кръглата маса е за изборите. Опозицията отхвърля всякакви предложения да влезе във властта преди изборите, което говори за убедеността ѝ в изборната победа. Нагласите в ръководството на БКП са доста различни. Благовест Сендов разказва за свой разговор със заелия на 3 април поста председател/президент на НРБ Петър Младенов. Преди Сендов да отпътува за Съветския съюз, двамата разговарят за бъдещото управление. Според Младенов перспективите са следните: *„На тези избори най-вероятно и най-естествено е да победи опозицията. Тогава аз трябва да посоча бъдещия премиер. Най-добре ще бъде това да е д-р Петър Дертлиев, а Луканов и ти да му бъдете заместници”*⁹. Освен че е невярна, тази прогноза показва дефанзивните нагласи в ръководството на БСП (от 3 април 1990 г. БКП се преименува на БСП) и дълбокото неразбиране на принципите на парламентарната демокрация. Защото как, ако СДС наистина беше спечелил изборите, Андрей Луканов и Благовест Сендов биха могли да станат вицепремиери?

Първата и най-важна проверка за политическите сили в България са изборите, обявени за 10–17 юни 1990 г. Договорено е те да се проведат по модифицираната за българските условия смесена германска изборна система – пропорционално-мажоритарна с бариера от 4 %. Изборът на тази система, както и на датата за провеждане на изборите¹⁰ са безспорен успех на БСП. Тя има полза от мажоритарния избор, защото нейните дейци са широко известни и популярни

⁹ Цитатът е от анкетата с акад. Благовест Сендов. – Вж.: Манолова, Н. Български интелектуалци за прехода и за себе си. С., 1999, с. 218.

¹⁰ Споразумение по принципите и основните положения на законопроекта за избиране на Велико народно събрание, 30 март 1990 г. – В: *Кръглата маса...*, 682-685.

заради участието си в свалянето на Живков, докато ранното провеждане на изборите, за разлика от предложеното от по-възрастните представители на СДС есенно, не позволява на СДС да изгради структури в цялата страна и да се утвърди като политическа сила, носеща ново мислене.¹¹

На 8 февруари 1990 г. се стига и до абсурдната ситуация в България да бъде съставено първото чисто комунистическо правителство. Андрей Луканов, определен за министър-председател от XIV извънреден конгрес на БКП (30 януари – 2 февруари 1990 г.), е принуден да състави такава правителство, след като БЗНС, традиционен партньор от епохата на социализма, решава да се разграничи от БКП и отказва да влезе в новото правителство.¹² Целта на Луканов да състави широко правителство на националното съгласие претърпява пълен крах. Политическата идея на Луканов за споделяне на изпълнителната власт не бива да се интерпретира като отказ от участие в управлението, а като желание да се разпредели отговорността, тъй като той добре разбира необходимостта от болезнени икономически трансформации.

През пролетта на 1990 г. всички усилия на старите и новите политици в България са насочени към успешно пред-

¹¹ 20 години по-късно, на 5 декември 2009 г., тогавашният председател на Координационния съвет на СДС д-р Желев си признава грешката, но я обяснява с натиска да се проведат изборите колкото се може по-скоро, оказан от държавния секретар на САЩ Джеймс Бейкър при срещата му с ръководството на СДС на 10-11 февруари 1990 г. Това каза д-р Желев на научна конференция в СУ „Св. Климент Охридски“, посветена на 20-годишнината от прехода.

¹² Андрей Луканов обяснява как се е стигнало до това правителство: „Известно ви е вчерашното решение на УС на БЗНС, по силата на което Съюзът се оттегли от участие в съгласувания вече състав на правителството. При създадената нова ситуация и с оглед да не се допусне отслабване на изпълнителната власт с всички произтичащи от това отрицателни и дори опасни последици за интересите на нацията предлагам на НС да утвърди правителство, съставено от членове на БКП, която разполага с мнозинство на местата в сегашното НС“. (Ананиева, Н. Андрей Луканов в парламента. С., 1997, 23–24.)

ставяне в първите след десетилетия демократични избори. Предизборният щаб на БСП, ръководен от дипломата и разузнавач Любен Гоцев, залага на съчетанието между известни фигури, участвали в отстраняването на Живков, и млади, необременени с миналото личности, макар и без партиен или парламентарен стаж. Всъщност с истински парламентарен стаж не може да се похвали никой, тъй като опозицията е съставена от хора, отричащи властта като източник на зло, а дългогодишните депутати от управляващите са свикнали да присъстват в Народното събрание по една или две седмици годишно, колкото набързо да бъдат гласувани предложените от правителството законопроекти и решения. Предизборната кампания е много ожесточена, а двете основни политически сили – БСП и СДС, избират коренно противоположни стратегии. БСП залага на отграничаването от Живков и „неговото обкръжение” и на позитивното послание „Сполука за България”, докато СДС, чиято кампания е ръководена от френския специалист Жак Сегела¹³, се опитва да привлече гласоподаватели, като очертае в най-черни краски БКП (с помощта на карта на България с контур от бодлива тел и множество черепи, фиксиращи лагерите) и управлението й след 9 септември 1944 г., противопоставяйки черното „комунистическо” минало на оптимистичното бъдеще – за това говорят посланията „Времето е наше”, „45 години стигат”, „Комунизмът си отива”.¹⁴

Различни са и предизборните настроения в двете политически сили. Привържениците на СДС, особено ръководството му, са убедени в предстоящата победа, тъй като всички

¹³ Самият Сегела по-късно пише книга, в която разказва за работата си в Източна Европа. – Вж.: *Сегела, Ж.* Имало едно време едни избори... С., 2005, 49–183.

¹⁴ За тази първа предизборна кампания на СДС разказва в дебела книга председателят на предизборния щаб на коалицията Петко Симеонов. (*Симеонов, П.* Голямата промяна 1989 – 1990. С., 1995.)

вече проведени избори в Централна Европа са завършили с победа на новите сили.¹⁵ Самочувствието им е подклаждано и от моралната, финансовата и материалната помощ, която получават от западни институции, както и от подобни източноевропейски организации (напр. „Солидарност“). В София СДС успява да мобилизира привърженици, включително и с визуална пропаганда – т.нар. синьо утро, когато София осъмва изпъстрена с надписи със синя боя. Нагласите в БСП са съвсем различни. Нейните активисти в София се сблъскват с невидано дотогава ожесточение, цялата кампания на СДС е срещу миналото. Затова в центъра очакванията на ръководството на БСП са за изборна загуба. Ситуацията в провинцията е друга: там процесите са по-бавни, структурите на СДС тепърва се създават, често от хора, които не предизвикват особено доверие. При това положение местните организации на БСП са убедени в изборната си победа, докато центърът изпитва големи съмнения. Социологическите проучвания сочат добри позиции за БСП, но опозиционните дейци не вярват на социолозите, защото ги възприемат като част от „комунистическата пропаганда“. Първата свободна предизборна

¹⁵ Такъв е резултатът от изборите в Полша, проведени на 4–18 юни 1989 г., които са спечелени от „Солидарност“. (*Roszkowski, W. (Andrzej Albert) Historia Polski 1914–1994. Warszawa, Polskie wydawnictwo naukowe PWN, 1995, 402–407.*) В ГДР изборите се провеждат на 18 март 1990 г. В тях победа извоюва Християндемократическият съюз с 40,82%, следван от Германската социалдемократическа партия с 21,88%, докато бившата ГЕСП, прекръстена на Партия на демократичния социализъм, е едва трета с 16,4%. В Унгария първите свободни и демократични избори са проведени на 25 март/25 април 1990 г. В тях на първо място излиза опозиционният Унгарски демократичен форум с 24,71%, следван от Съюза на свободните демократи с 21,38%. Независимата партия на дребните стопани с 11,76%, а Унгарската социалистическа партия, която има най-големи заслуги за началото на трансформацията, остава на четвърто място с едва 10,89%. Същото става и на парламентарните избори в Чехословакия, проведени едновременно с българските на 8–9 юни 1990 г. – новата опозиция в лицето на чешкия „Граждански форум“ и на словашкия му аналог „Граждани против насилието“ получават 46,6% от гласовете, докато ЧКП само 13,6%.

кампания в съвременна България демонстрира качествата на новосъздаващата се политическа класа – най-вече в СДС, но и в БСП навлизат млади хора, които до 1989 г. са били далеч от политиката. Те бързо добиват самочувствие в речите на предизборните митинги, в срещите с избирателите, проявяват фантазия и творчество в индивидуалните си кампании, особено ако са мажоритарни кандидати. Политическият живот в България става пъстър.

Напрежението, с което се очакват резултатите от първите свободни избори, се оказва напълно обосновано. Те предизвикват огромна изненада. Оповестените през нощта на 10 срещу 11 юни данни за пропорционалния вот показват, че БСП печели значително повече гласове от СДС – 47, 25% срещу 36%. Благодарение на мажоритарната част изборната победа на БСП след втория тур (17 юни) става абсолютна – 52,75%.

Изборите, колкото и неочаквани за всички да са техните резултати, би трябвало да решат проблема за властта в полза на БСП. Но не става така. Предварителните обществени нагласи се оказват по-силни от демократичната процедура. Привържениците на СДС са толкова неприятно изненадани, че отказват да приемат резултатите, в нощта на изборите се стига до скандал в изборното студио (заради изявление на актьора Йосиф Сърчаджиев) и предаването е прекъснато. Чуждестранните наблюдатели обаче обявяват, че изборите са отговаряли на изискванията и това не позволява на ръководството на СДС да откаже да ги признае. Но на митинга на СДС на 11 юни лидерът на СДС д-р Желев обявява, че изборите са били свободни, но не и честни, че БСП е спечелила, защото за нея са гласували по-възрастните и необразованите българи. Основание за подобни изводи му дават резултатите в София, където СДС наистина печели абсолютно мнозинство. Речта на Желев е приветствана от студентите, които веднага

след митинга окупира сградата на Ректората на СУ и обявяват окупационна протестна стачка срещу изборните резултати. Студентската акция е подкрепена от други привърженици на СДС, които на свой ред обявяват гражданско неподчинение и в центъра на София възниква „Градът на истината” – палатков лагер на протестиращи пред основните сгради на властта (Министерския съвет и Президентството). Така след изборите въпросът за властта се трансформира от спор с изборна бюлетина в противопоставяне на улицата.

Разочарованието на СДС от изплъзналата се власт е съпроводено от изненадата на БСП, че е получила абсолютно мнозинство – съчетанието на двете подсилва конфликта. Резултатите дават правото на БСП да състави самостоятелно правителство, но този вариант не е нито предвиждан, нито желан. Министър-председателят Луканов многократно се е старал да привлече във властта представители на широк кръг политически групи, най-вече от СДС. На практика нито една от двете основни политически сили не е доволна от резултатите, затова острото предизборно противопоставяне не отминава, а продължава, и то в още по-остри форми. Задачата да бъде съставено правителство на националното единство става почти невъзможна. Въпреки това Луканов не се отказва от споразумение със СДС, но среща твърдия отказ на д-р Желев да ангажира формацията в правителство, доминирано от БСП, на която в предизборната пропаганда са отричали правото както на настояще, така и на бъдеще.

За разлика от другите страни в преход от Източна Европа първите свободни и демократични избори в България не съумяват да легитимират новата власт като демократично начало. Една от основните пропагандни тези на опозицията се гради върху упорития мит, че комунистите никога не са вземали властта по легитимен начин, а само с оръжие и наси-

лие, затова от тях може да се очаква да действат само според принципа: „С кръв сме я взели, с кръв ще я дадем”. Митологичното съзнание не желае да се съобрази с новите реалности – че става дума за БСП, която на 14-ия си извънреден конгрес се е отказала от комунистическата идеология и практика и че нейните дейци са много далеч от своите предходници от съпротивата, че имат голям политически опит, включително и в контакти с демократични държави, отколкото с това могат да се похвалят дейците на новосформиращата се опозиция. Негативните нагласи на опозицията, както и нежеланието ѝ да признае изборните резултати отдалечават във времето прилагането на парламентарната демокрация в България, при която политическите партии са опоненти, а не врагове, а споровете са по програмите за управление, а не само по миналото. Първите трудности пред младата българска демокрация идват от опозицията, но дълбинните причини се коренят в твърде дълго продължилото еднопартийно управление на БКП и в закърнялата демократична политическа култура.

Веднага след изборите действащият министър-председател Андрей Луканов започва преговори за създаване на ново правителство. Усилията му продължават много дълго – повече от три месеца. Предложението на Луканов за състава на новото правителство е гласувано във ВНС едва на 22 септември 1990 г. Причините за голямото забавяне (което пречи да започнат реформите) са двупосочни – от една страна е твърдото желание на Луканов да направи широко и национално отговорно правителство, а от друга е твърдото нежелание на СДС да легитимира БСП като демократична политическа сила, която може да управлява България след спечелен народен вот.

Ако направим сравнение между процесите на съставяне на първото българско демократично правителство на прехода и първото такова в Източна Европа – правителството на

Тадеуш Мазовеcki, ще видим поразителни разлики. В Полша след юнските избори от 1989 г. ситуацията е изключително сложна – управляващата ПОРП и нейните съюзници са заели полагаемите им се по споразумението от Кръглата маса 65 % от депутатските места, но „Солидарност” е спечелила всички оставени за свободен избор 35 %, както и 99 от 100 места в сената. При това положение започват дълги и мъчителни преговори, в резултат на които два месеца по-късно (през август) е съставено правителството на експерта от „Солидарност” Тадеуш Мазовеcki, в което представителите на ПОРП са едва трима (макар и на важните силови постове). С други думи, ПОРП се е съгласила да се откаже от формалното си мнозинство и да влезе в правителството като малцинствена партия. Година по-късно – от юни до септември 1990 г., в България се провеждат подобни преговори, в които обаче дясната опозиция, получила на напълно демократични избори малко над една трета от гласовете, категорично отказва да се включи като малцинствена партия в правителството, защото е убедена, че трябва да получи пълната власт. В нашия случай преговорите продължават с месец по-дълго и завършват с неуспех. Този сюжет за пореден път демонстрира отстъпчивостта на управлявалите с десетилетия комунистически партии, както заради чувството им на вина, така и заради желанието им да бъдат признати като легитимни не само от гласоподавателите, но и от своите политически опоненти. В полския случай опитът завършва с успех, в българския – с провал.

Премиерът Луканов изразява своята горчивина от неуспеха на преговорите със СДС пред парламента на 19 септември 1990 г.: *„За всички нас продължилата повече от три месеца епопея по съставянето на новото правителство беше сериозен изпит за политическа зрелост, за действителната, а не декларираната, готовност да се поставят*

най-насъщните интереси на нацията над теснопартийните интереси и личните амбиции. Без да си позволявам да давам оценки, трябва със съжаление да заявя, че резултатите от този опит са незадоволителни. Въпреки ясно изразеното предпочитание на мнозинството българи и проявената положителна заинтересованост от нашите партньори в чужбина, не успяхме, поне на този етап, да стигнем до правителство на националното съгласие и доверие. Не успяхме, въпреки че България имаше и има нужда от такова правителство”¹⁶. В резултат на неуспеха Луканов за втори път е принуден да състави еднопартийно правителство (вече социалистическо) с няколко безпартийни министри.

Позицията на БСП по време на Кръглата маса, предизборната ѝ кампания и поведението ѝ след спечелване на изборите показват ясно, че партията не желае да упражнява цялата власт. Това проличава и от тактиката, с която се опитва да въвлече СДС в управлението. След като не успяват да привлекат дейци от СДС в първото правителство на Луканов, възможност за ангажиране на СДС във властта създава освободеното от Петър Младенов президентско кресло.¹⁷ Изборът за нов президент се осъществява от ВНС, където БСП има абсолютно мнозинство. Първоначалните кандидатури на Петър Дертлиев от СДС (той е и председател на БСП) и на Чавдар Кюранов от БСП не успяват да получат необходимото квалифицирано мнозинство, а при поредния кръг само по случай-

¹⁶ Цит.по: *Ананиева, Н.* Цит. съч., с. 217.

¹⁷ Оставката на Младенов е едно от основните искания на гражданското неподчинение от лятото на 1990 г. То е предизвикано от пуснат в предизборното студио на СДС видеозапис от живата верига около сградата на Народното събрание на 14 декември 1989 г. Според записа, след като Петър Младенов се опитва, но не успява да успокои скандиращото множество, произнася фразата „По-добре е танковете да дойдат”. Тези думи символизират силовите рефлексии на комунистите и въпреки че Младенов докрай отрича да е произнасял тази фраза, той е принуден на 6 юли да напусне поста председател/президент на републиката.

ност (3 гласа не достигат) не е избран за президент Виктор Вълков от БЗНС. Тогава в действие влизат преговорите между лидерите, след които на 1 август 1990 г. ВНС избира за президент на България лидера на СДС Желю Желев.¹⁸ Това няма как да стане без гласовете на БСП, а наличието на споразумение личи и от факта, че д-р Желев веднага предлага за вицепрезидент социалиста Атанас Семерджиев. От днешна гледна точка решението на БСП да подкрепи кандидатурата на лидера на опозицията за президент изглежда напълно приемливо, но тогава, след изборната победа, то предизвиква широко недоволство и се налага да бъде обяснено и защитено. Прави го Андрей Луканов: *„...за нас това не беше леко решение. Ние създаваме, че за част от нашите членове и гласоподаватели няма да е лесно да възприемат това решение. И все пак ще направим тази решителна крачка, защото решително избираме пътя на националното съгласие, на общата работа за благо на България, на парламентарната демокрация пред гибелния път на конфронтация, омразата и недоверието, на извънпарламентарния натиск и т.нар. „нежна революция”, който води само в една посока – нова национална трагедия”*¹⁹. Важното е, че на 1 август 1990 г. (още преди да е гласувано новото правителство) усилията на БСП да сподели властта с основните си опоненти дават резултат. Целта на тези усилия не е просто разпределяне на отговорностите, а създаването на условия за старт на икономическите реформи, които се нуждаят от съгласието на основните политически партии.

Второто правителство на Луканов, също както и първото, е твърде краткотрайно – от 22 септември до 20 ноември 1990 г. Това е правителството, чиято основна задача е да покаже управленския потенциал на БСП (това е един от акцентите

¹⁸ Тодоров, Н. VII Велико народно събрание зад кадър. С., 1993, 73-79.

¹⁹ Цит. по: Аналиева, Н. Цит. съч., с. 111.

на първата, а и на всички следващи предизборни кампании на партията) и умението ѝ да упражнява властта в демократични условия. Но вместо да започне реформите, които премиерът достатъчно добре познава, на правителството му се налага да се справя с масово политическо недоволство.

Това че Луканов добре разбира необходимостта и посоката на неизбежните икономически промени, личи от поръчания от правителството експертен доклад, изготвен от американски и български икономисти, известен като Доклад „Ран–Ът“. Докладът „Ран–Ът“ е малко познат на българското общество по същество, той се е превърнал по-скоро в мит, използван често в политическите битки в лявото пространство. Затова ще се спра малко повече на него през призмата на отношението на БСП към властта. В преамбюла на доклада е записано: *„По подобие на повечето си съседни България е избрала пътя на демократичния капитализъм и е направила редица важни стъпки в тази посока, но има да се правят още много и много неща. Признавайки този факт, новото правителство на България се обвърна към NCF (американската Фондация на националната камара) със своя значителен опит в подпомагането на стратегиите за растеж в условията на свободна пазарна икономика в развиващите се страни. Фондацията се отзова на повика и събра екип от американски експерти от деловите и академичните среди, който да разработи всестранен план за насочване на България към пазарна икономика. Екипът посети България в края на август 1990 г. и се срещна с българските си партньори за оценка на положението и определяне на най-подходящия курс на дейност. Настоящият доклад е кулминация на положените от тях усилия”*²⁰. Въпреки че до-

²⁰ Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България, подготвен от Фондацията на Националната камара на САЩ за НРБ. (Ръководство и редактиране Ричард Ран, Роналд Ът.) 31 октомври 1990 г.

кладът е предложен в края на съществуването на правителството – 31 октомври 1990 г., признанието, че целта е била програма за реализация на „демократичен капитализъм” представлява голямо предизвикателство не само за членовете на БСП, а и за повечето българи през 1990 г. Не бива да забравяме, че на конгреса си в началото на февруари БСП е приела Манифест за демократичен социализъм. Още по-скандално за членския състав на БСП изглеждат някои имена от българската част от авторския колектив, който е: Иван Ангелов, Румен Аврамов, Стою Дулев, Димитър Костов, Емил Хърсев, Татяна Хубенова, Димитър Иванов, Атанас Папаризов, Огнян Пишев, Иван Пушкиarov, Боян Славенков, Стефан Стоилов, Тодор Вълчев, Христина Вучева.

Проблемът е политически, но и идеологически. От една страна, идеята на Луканов (той е поръчител на доклада) за необходимостта България да върви към демократичен капитализъм не се отличава коренно от идеите на Живков след Юлската концепция от 1987 г.; от друга, след като дори в СДС по това време не си позволяват да говорят за капитализъм, а само за демокрация и пазарна икономика, БСП да се обяви открито за капитализъм, пък дори и демократичен, звучи като ерес. Днешните спорове за характера на Доклад „Ран-Ът” обаче могат да бъдат само теоретични, тъй като по-малко от месец след внасянето на програмата във ВНС правителството на Луканов подава оставка и докладът става неактуален. Ако обаче анализираме Доклад „Ран-Ът” от днешна гледна точка, може да стигнем до доста неочакван извод. Всъщност предложението за организиран и реализиран отгоре преход от централно планираната социалистическа икономика към пазарната капиталистическа би могло да спести много усилия и средства на българите. Защото докладът залага на стимулирането на някои конкурентоспо-

собни български индустрии (например на електрониката) и предвижда изработването на защитни социални програми и преквалификация. И ако сравним тогавашните идеи с това, което реално стана в годините на прехода, веднага ще забележим разликите: беше унищожена не само част, а почти цялата индустрия, безработицата от структурна се превърна в обща, огромният брой съкратени кадри не бяха преквалифицирани, а просто изхвърлени от професията, а често и от страната, огромната част от хората обедняха за сметка на неколяма група, възползвали се от тоталната приватизация и създали българската олигархия. С други думи, днешният ни капитализъм е по-лош от онзи „демократичен”, който е предвиден в американо-българския доклад от есента на 1990 г.

Вместо да дискутира Доклад „Ран-Ът” във ВНС и извън него правителството на Луканов трябва да се справя с общественото недоволство по всякакви поводи – политически и икономически. Появяват се трудности и в снабдяването с хранителни стоки: производителите очакват всеки момент да бъдат либерализирани (предоставени на пазара) цените, затова не искат да продават на фиксираните от държавата ниски цени и задържат стоките, докато магазините се изпразват и се появяват огромни опашки за най-необходимите продукти.²¹ През септември страната преживява нещо отдавна забравено – въведени са купони за храни. В същото време кабинетът постига и успехи – България се присъединява към Международния валутен фонд (МВФ) и Световната банка. От наелектризираната обстановка се възползва синият профсъюз „Подкрепа”, който организира протестна антиправителствена стачка. Тя не е непреодолим проблем, но скоро към нея се присъединяват и традиционните профсъюзи, които по

²¹ Във връзка с кризата в снабдяването Луканов предлага ВНС да гласува мораториум върху износа на храни, но и той не помага. (Ананиева, Н. Цит. съч., 342-358.)

подобие на другите организации се дистанцират от БСП и се трансформират в Конфедерация на независимите профсъюзи в България (КНСБ). Изправен пред обща синдикална стачка и масово обществено недоволство, на 29 ноември 1990 г. Луканов подава оставката и на второто си правителство и излиза окончателно от властта.

Мотивите на Луканов за оставката са много важни за разбиране на отношението на БСП към властта. Основният е: *„Бях заявил, че ако програмата, която внесох, и произтичащият от нея график за стотте дни на реформата и другите мерки не получат широка подкрепа в този парламент и широка обществена подкрепа, едва ли ще има смисъл да оставам на поста си...”*²². Очевидно е, че за ръководството на БСП властта не е ценност сама по себе си. Оставката на Луканов най-ярко опровергава мита, че „комунистите” се стремят към властта на всяка цена и няма да се откажат от нея без съпротива, включително и с оръжие. От друга страна обаче, тя потвърждава други обвинения – че БСП иска да избяга от властта, за да не поеме отговорността за тежката икономическа криза. Такива обвинения идват главно от вътрешнопартийни среди и са насочени срещу Луканов, обвиняван, че е предател на идеята и дезертъор. Те имат своите основания. Луканов наистина е по-склонен да потърси сътрудничество с десницата (СДС), отколкото да се опре на традиционните си съпартийци. Той е откровен в убеждението си, че трябва да се съчетаят икономическите идеи на левицата и десницата: *„Трябва да подчертая, че програмата, която ви представям, съдържа рационални елементи от двете платформи, както и съгласуваните между двете основни политически сили идеи в периода на и след изборите... В извънредните обстоятелства, с които се сблъскваме, на нас ни е необходима*

²² Пак там, 417-421.

не партийна логика, а логиката на живота, логиката на демокрацията, логиката на пазара... Необходима ни е програма, която да може да обедини конструктивната енергия на всички представени тук политически и обществени сили в името на общонационалните цели и интереси”²³. Нещо повече, икономическите знания и политическият опит на Луканов му позволяват да предвиди високата социална цена на предстоящите реформи. Цена, която може да бъде преглътната при управлението на една нова и необременена политически сила като СДС, но няма да бъде простена на изхабената от десетилетна власт и подозирана в национално предателство БСП. Падането на правителството на Луканов е най-важната стъпка по пътя на БСП извън властта.

Пълното изтласкване на БСП от властта трае още година. Една от целите на оставката на Луканов е постигната със съставянето на правителството на безпартийния юрист Димитър Попов, което е базирано върху коалиция между основните партии, макар да не е наречено коалиционно. Тримата вицепремиери: Димитър Луджев, Александър Томов и Виктор Вълков представляват съответно СДС, БСП и БЗНС, но най-важните икономически постове са предоставени на СДС (Иван Костов, Иван Пушкаров), а БСП получава външноикономическите връзки и транспорта (Атанас Папаризов, Веселин Павлов). Възможността на БСП да оказва влияние върху изпълнителната власт рязко намалява при това правителство. Най-големият ѝ успех в този период е приемането на конституцията на 12 юни 1991 г. Чрез водещото си участие в изработването на новата демократична конституция БСП се легитимира като важен участник в прехода, но с разпускането на

²³ Цитатът е от представената пред парламента „Програма на правителството за по-нататъшна демократизация на обществото и ускоряване на прехода към пазарна икономика”. (Пак там, 286–310.)

ВНС губи и третия си представител във властта – председателя на парламента (акад. Николай Тодоров).

Окончателното оттегляне на БСП от властта настъпва след изборите, проведени на 13 октомври 1991 г. Макар и само с малко повече от процент, БСП все пак губи изборите, което позволява на СДС да състави самостоятелно правителство, оглавено от новия му лидер Филип Димитров. При проведените едновременно с парламентарните и местни избори БСП губи властта и в повечето големи градове. Тогава проличават опасностите от изтласкването ѝ от властта. Почти веднага след изборите ръководителят на ДПС Ахмед Доган заявява намерението си да иска забраната на БСП като виновница за кризата в България и за комунистическото управление. Макар и модифицирано, предложението му е внесено в парламента, то поставя началото на поредица от репресивни актове срещу политици и организации от миналото – закон за конфискация на имуществото на политически партии, профсъюзи и организации, съществували по време на управлението на комунистическата партия²⁴, политически процеси срещу бивши държавници (осъдени на различни срокове затвор са Тодор Живков, Стоян Овчаров, Георги Атанасов²⁵ и др.), закони за декомунизация на обществото, които трябва да отстранят от важните обществени сфери хората, заемали партийни постове. В крайна сметка декомунизацията е приложена само в науката с т.нар. закон „Панев”, според който от ръководни длъжности се отстраняват бившите партийни секретари.²⁶ Започват масови уволнения на служители от държавната администрация, поли-

²⁴ *Държавен вестник*, бр. 105, 19 декември 1991 г.

²⁵ Бившият министър-председател на България Георги Атанасов е един от малкото български държавници, които излежават ефективно присъдата си. Той остава в затвора повече от година и половина, докато не е помилван с указ на президента на 1 август 1994 г. – Вж.: *Филипова, Л.* От Разпети петък до Рождество Христово. Календар на една политическа голгота. С., 1995.

²⁶ *Държавен вестник*, бр. 104, 24 декември 1992 г.

цията и армията, което съдейства за отлива от членство в БСП, тъй като членството става опасно за кариерата.

В края на 1991 г. БСП е поставена пред изпитанието да излезне от политическата сцена или да се съхрани, като изработи нова стратегия и тактика за съществуване в опозиция. Тази задача е поставена пред един изцяло нов ръководен екип, избран на извънреден конгрес в края на 1991 г.

БСП в опозиция и отново на власт – 1991-1997 г.

БСП трудно приема загубата. В атмосферата на търсене на вина за поражението през декември 1991 г. е свикан нейният 40-ти конгрес. След остра политическа борба между привърженици и противници на дотогавашния председател Лилев на втория тур за негов наследник е избран пловдивчанинът Жан Виденов. Изборът му се възприема като компромис, след като Янаки Стоилов се отказва от състезанието, а близкият до Луканов Георги Пирински не успява да достигне до балотаж.

Показателни за близкото бъдеще на БСП са мотивите, формулирани от Стоилов при отвода: *„Кризата в обществото и в Социалистическата партия е много по-дълбока, отколкото някои си представят. Причините за това са и глобални, и конкретни. Глобалните процеси пречат сега да се преобразуваме в нова партия. В политически план у нас частично се повтаря ситуацията от 40-те години. Но в социално-икономически тя е уникална и затова изисква специфична реакция от съответен тип партия. Въпреки че част от преобразуването ни в нова партия безспорно е усвояването на опита на социалната демокрация, в непосредствен план, в близките една–две години, тази тенденция ще бъде твърде мъчителна, защото социалната демокрация предполага един действително широк среден слой. А у нас тепърва се разру-*

шава създаденият, онаследеният среден слой... Ние като че ли се намираме, дано да е в последната фаза, на властовата и апаратната инерция в партията поради окончателното ѝ отделяне от държавата. И дано това не ни струва твърде скъпо... Няколко другари от Златоград и Крумовград ми казват, че трябва да се жертвам. Аз не се плаша и съм готов на тази жертва. Но нека да помним, че жертвите обикновено се превръщат след това в герои. А в политиката героите рядко успяват в едно наистина демократично, свободно и спокойно общество да бъдат точни и безпристрастни в оценките си”²⁷. Оценката на ситуацията в БСП и в страната се оказва вярна. Виденов от самото начало трябва да прояви героични черти, за да отстои на силния политически натиск. Той олицетворява още една характеристика на новата БСП – в нея настъпва времето на политиците-комсомолци. От бившия ДКМС идват повечето социалистически лидери в следващия период. Тяхно предимство е организационният опит и политическите умения, а недостатък – непознаването на икономическата практика и управленската неопитност.

Антикомунистическите закони силно въздействат върху БСП – от една страна, те водят до отлив на хора, които разчитат на служебна или бизнес кариера, от друга, преследванията ѝ помагат да скъса с образа на партия–държава и да изчисти социалните си послания от демагогия. БСП успява да преодолее кризата, свързана с преминаването ѝ в опозиция, и благодарение на Филип Димитров. Неговата дясна, реставрационна и несъобразена с реалностите политика кара българите да

²⁷ И още от мотивацията: „...Политикът се нуждае от свобода, а за нея е необходима сериозна теоретическа и политическа подготовка, професионализъм, който не е равностоен на рутината, която все пак по-лесно се натрупва... всеки, който ръководи партията, би трябвало да познава световните и европейските тенденции и култура”. (Стоилов, Я. Политикът се нуждае от свобода. – Ново време, 1992, № 1, 18-21.)

обърнат поглед отново към БСП. Тя започва да се асоциира с годините на социална стабилност, на сигурен и спокоен, макар и небогат живот. Промяната на обществените нагласи може да се забележи още в края на 1992 г., когато първото правителство на СДС се проваля при поискания вот на доверие. В този момент ръководството на БСП трябва да избира между предизвикването на предсрочни парламентарни избори и подкрепата за ново експертно правителство с мандата на ДПС (на проф. Любен Беров). След остри дебати надделява второто виждане, което показва трайността на нагласите в БСП управлението да се осъществява от широка коалиция.

Правителството на Беров, в което няма представители на БСП и което реализира икономическата програма на СДС, е неизменно подкрепяно в парламента от БСП. Така тя се стреми да оказва влияние върху него, но то докрай запазва своя неясен политически и икономически характер – повечето от икономическите му намерения са обявени, но не и реализирани. Неясната власт дава възможност на светло да излязат икономическите групировки – тогава е създадена т.нар. Г–13, Мултигруп, а новите бизнесгрупи разполагат с връзки в различни политически партии, включително и в БСП. Този сюжет обаче трудно може да се интерпретира като властови ресурс на БСП.

Поредният 41-ви конгрес на БСП (юни 1994 г.) одобрява курс към предсрочни парламентарни избори, които трябва да върнат БСП на власт. Той показва, че новото ръководство на БСП се е отървало от комплекса на страх от властта. Надеждите в БСП се базират върху нейния управленски опит отпреди 1989 г., затова тя спокойно се подготвя за третите парламентарни избори на прехода, обявени за 18 декември 1994 г. Предизборната платформа търси съчетание между обещания и икономически реалности. На 18 декември 1994 г. БСП печели абсолютно мнозинство в парла-

мента (125 от 240 депутати) и се връща на власт.²⁸ Обществото обаче не е склонно да вниква в умерените обещания на БСП, а се надява, че тя ще върне България към спокойните времена на държавния социализъм. Почти веднага се усеща голямото разминаване между очаквания и реални възможности.

Още при съставянето на правителството проличава разликата с 1990 г. БСП вече не търси широка коалиция, а се задоволява с тясната база на парламентарната си коалиция (заедно с БЗНС „Ал. Стамболийски” и ПК „Екогласност”). Нов за БСП модел е номинирането на председателя на БСП за премиер.

Началото е обнадеждаващо – в обръщението си към 37-то ОНС на 26 януари 1995 г. новият премиер Жан Виденов очертава правителствените намерения така: *„Ще оздравим банковата система, ще стабилизираме финансовия сектор, ще възстановим доверието в лева, ще пресечем стопанската престъпност, ще ускорим приватизацията, ще овладеем инфлацията, ще увеличим реалните доходи, ще пречупим гръбнака на престъпността”*. Тези цели обаче са прекалено амбициозни в условията на неконтролирано разрастване на банките и фатално съчетание между неразвита пазарна среда и държавна собственост върху големите предприятия.

Икономическите резултати за 1995 г. изглеждат обнадеждаващи. За стабилизация на икономиката през 1995 г. говори укротяването на инфлацията до 33 %, ръстът на БВП с 2,6 % (за пръв път в годините на прехода), намаляването на безработицата. Раждат се надежди за 1996 г.²⁹ Но още през март 1996 г. започва финансов срив, нарастват дълговете на държавните предприятия,

²⁸ БСП получава 43, 5 % от гласовете, а СДС – 24, 23 %. (*Държавен вестник*, 30 декември 1994 г. Доклад на ЦИК за резултатите от изборите на 18 декември 1994 г.)

²⁹ Такива са и прогнозите на Световната банка, МВФ, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, Икономическата комисия на ООН за Европа, Европейската банка за възстановяване и развитие. Те предвиждат инфлация от 25-40%, ръст на БВП от 2,5-3,5 %.

„източвани” чрез блокиране на входа и изхода им. Всичко това предопределя срива в края на годината: инфлация от 300 %, спад на БВП с 10 %, огромен бюджетен дефицит.

За да предотврати нарастващата криза, в средата на 1996 г. ръководството на БСП е принудено да обяви дълго отлаганата структурна реформа (въпреки голямата безработица, която тя носи) и да извърши промени в кабинета. Проблемите се задълбочават и заради споровете във връзка с президентските избори. След колебания е издигната кандидатурата на външния министър Пирински, което потвърждава тенденцията БСП да престане да се „крие” зад независими кандидатури. Юридическите проблеми с рожденото място и гражданството на Пирински водят до отхвърлянето му от съдебните инстанции. Смяната на кандидатурата с проф. Иван Маразов, съпроводена от влошаващото се положение в икономиката, обуславят изборната загуба.

На 3 ноември 1996 г. за президент на България е избран кандидатът на обединената опозиция (ОДС) Петър Стоянов. Поражението предизвиква остра вътрешнопартийна криза в БСП. Недоволните от силовия стил на Жан Виденов искат неговата оставка като премиер. На 12 ноември пленум на ВС на БСП гласува доверие на премиера, но временно – до подготовката на извънреден конгрес. Атаката за смяна на правителството продължава и с оставката на външния министър Георги Пирински, която не е гласувана в парламента, защото парламентарното мнозинство на БСП също ерозира. Ожесточените борби в БСП в условията на финансова и икономическа криза демонстрират факта, че в нея продължава мисленето на партия–държава, която вярва, че няма обществена алтернатива и може да си позволи вътрешни борби, въпреки задълбочаващата се икономическа и обществена криза. Резултатът е нарастващото разочарование от БСП като национално отговорна партия.

Извънредният 42-ри конгрес на БСП (22–23 декември 1996 г.) започва с оставката на Виденов не само като премиер, а и като партиен лидер. Въпросителните около двойната оставка остават почти до края на конгреса, което пречи вниманието да се съсредоточи върху очертаващата се властова криза. Тя е лесно предвидима, защото парламентът вече е излязъл във ваканция, правителството е в оставка, а президентът Желев завършва мандата си в обществена изолация. Конгресът избира за нов председател дотогавашния заместник на Виденов – историка Георги Първанов, и номинира за нов премиер другия заместник на Виденов – Николай Добрев. Вместо да реши кризата, конгресът допълнително задълбочава чувството за безвластие, от което се възползва полученото самочувствие с победата в президентските избори ОДС. В началото на 1997 г. започва политическата кампания на опозицията срещу изпадналата в криза БСП – от 10 януари до 4 февруари всеки ден се провеждат демонстрации, шествия, гражданско неподчинение и в края на краищата общественият натиск принуждава новото ръководство на БСП на 4 февруари да се откаже от правото си да състави ново правителство.³⁰ Цената за политическото противопоставяне е платена от мнозинството българи, които в краткотрайната хиперинфлация губят спестяванията си.

Така за втори път в годините на прехода БСП не успява да завърши управленския си мандат – първия път тя се задържа на власт около година, а втория – две години, или половин мандат. И в двата случая това става във важни за България моменти – първия път в началото на политическите трансформации, а втория – на икономическите. Сред при-

³⁰ Това става на среща, организирана на 4 февруари от новия президент Стоянов. (Стенографски протокол на заседанието на Консултативния съвет за национална сигурност, 4 февруари 1997 г. Публ. в: *Дума*, 14 февруари 2002 г.)

чините за втория неуспех са някои лични черти на Жан Виденов – неконтактност, несклонност към компромиси, недобро познаване на хората, с които работи. Но има и обективни – БСП се оказва неспособна за прехода към пазарна икономика, защото вътрешните ѝ противоречия се генерират и от неразрешения принципен въпрос дали лява партия може и трябва да гради капитализъм.³¹ За разлика от полските и унгарските бивши комунисти БСП приема да започне пазарните реформи само под натиска на кризата и то едва в средата на 1996 г., когато вече е загубила обществената си подкрепа. Значение има и електоралната слабост на БСП: повечето гласове за нея идват от селата и малките градове, докато големите и влиятелни градски центрове остават трайно враждебни на управлението, както и повечето медии, формиращи общественото мнение.

Трети управленски опит на БСП – Тройната коалиция

БСП трудно се съвзема след втория си управленски неуспех. На извънредните парламентарни избори, проведени на 19 април 1997 г., тя получава 22,17 % от гласовете, които

³¹ Почти година след оставката си Жан Виденов сам оценява неуспеха на управлението. Той отрича тезата на много политолози, че лява партия не може да управлява при извършването на десен преход и формулира основните грешки на БСП: „В първата група (която считам за особено универсална) са причините, свързани с тежкото наследство, което правителствата ни получиха от своите предшественици – „перестроечните“ реформатори от края на 80-те години и радикалните „демократи“ от началото на 90-те години. Във втората група (най-важната от идеологическа гледна точка) са причините, свързани с неясното, противоречиво и кризисно отношение на новите социалистически партии към самата власт. И в третата група (анализът на която вероятно ще се окаже най-полезен в практически план) са причините, свързани с недостатъците и грешките на партията в практиката на управлението”. (Виденов, Ж. Новите социалисти и властта – уроци и грешки на управлението. – Ново време, 1998, № 1-2, с. 84.)

й отреждат второ място.³² Този резултат показва, че въпреки мрачните прогнози, че БСП няма да преживее „гражданското въстание“ от януари 1997 г.³³, тя има много по-дълбоки корени. Роля за относително доброто представяне на БСП изиграва и острата атака срещу партията и нейното управление, което мотивира допълнително най-верните ѝ привърженици – повтаря се синдромът за затягане на редиците при външна опасност. Това обаче не се отнася до политическия ѝ елит: известни социалисти като Николай Камов, Елена Поптодорова, Филип Боков, Ивайло Калфин³⁴ напускат БСП и създават нови формации, една от които – Евролевицата, дори успява да получи на изборите 5,5 % и да влезе в парламента. Шансовете на БСП някога отново да се върне във властта изглеждат нищожни. Започва вторият ѝ болезнен опозиционен период.

От началото на работата на новия парламент БСП е в дълбока изолация – тя е изключена от т.нар. реформаторско мнозинство. Новото ръководство е принудено да започне дълга и упорита работа за преодоляване на образа на БСП като проваляща се в управлението партия и за търсене на съюзници, защото е очевидно, че едва ли някога ще се върнат времената на абсолютните изборни победи като през 1990 г. и 1994 г. Заслугата за изваждането на БСП от тежкото положение е на новия лидер Георги Първанов, който се оказва умерен и диалогичен, привърженик на запазването на гражданския мир с всякакви средства.

Макар и бавно, умерената политика дава резултат. Недоверието на обществото към БСП постепенно избледнява. Най-значимото свидетелство за това са резултатите от местните из-

³² *Държавен вестник*, 25 април 1997 г. ЦИК. Решение № 265 от 23 април 1997 г. за резултатите от изборите за НС от 19 април 1997 г.

³³ Така нарича събитията бившият сътрудник в Института по история на БКП към ЦК на БКП Евгений Дайнов в сборника *Пробуждането*. Хроника на българското гражданско въстание, януари–февруари 1997. С., 1998.

³⁴ До ВС на БСП. – *Ново време*, 1997, № 1, 113-114.

бори, проведени през есента на 1999 г. В тях БСП се представя много добре, като печели заедно с други леви партии кметските места в 16 областни центрове срещу 11 за СДС. Социологическите проучвания не показват преимущество на БСП пред основния ѝ политически опонент СДС, но тя има трайни позиции. При липсата на шанс на партията да заеме водещи позиции в общественото мнение ръководството ѝ се ориентира към търсене на стабилни съюзници. Това е основната тактика преди парламентарните избори през 2001 г., които за пръв път в годините на прехода са редовни. В такава посока върви и предварително обявеното становище на БСП, че независимо от изборните ѝ резултати тя няма да управлява сама, а ще предложи управлението да бъде реализирано от широка социално-либерална коалиция. То говори за коренни промени в политическата стратегия на БСП през последните години, която наподобява завръщане към началото, към времето на Луканов, към стремеж за най-широка коалиция.

С очакване за добър изборен резултат и евентуално връщане в управлението с коалиция БСП се готви за изборите от 17 юни 2001 г., но идва голямата политическа изненада. Завърналият се в страната бивш български цар Симеон Сакскобургготски с една набързо създадена политическа формация – Национално движение Симеон Втори (НДСВ), и щедри обещания за подобряване на положението на всеки българин за 800 дни печели съкрушителна изборна победа – 43% от гласовете и 120 депутати. БСП (всъщност „Коалиция за България“) остава едва на трето място с над 17%, само с 1% по-малко от основния си съперник СДС (ОДС).³⁵ Тези ре-

³⁵ Точните резултати са: НДСВ получава 1952513 гласове и 42,74 %, ОДС (СДС, Народен съюз, БСП) – 830338 гл., 18,18 % и 51 депутати, докато БСП – 738372 гл. и 48 депутати. Що се отнася до БСП, след като на изборите от 1997 г. за пръв път имаше регион, от който не изпраща депутат (Кърджали), на тези избори тя не успява да получи мандат в 4 избирателни района – Добрич, Кърджали, Разград и Силистра. (Вж.: *Решение* 348 на Централната избирателна комисия от 20 юни 2001 г., 1-3.)

зултати са неприятна изненада, тъй като показват намаляване на гласоподавателите, дори и в сравнение с кризисната 1997 г. Социалните послания на Сакскобургготски и умереният му политически език привличат и немалко леви избиратели. Това впечатление се затвърждава още повече от влизането във властта на кадри, свързани с БСП, макар и в позицията на експерти – в новото правителство на Симеон Сакскобургготски участват като министри кметовете на Благоевград (Костадин Паскалев) и Русе (Димитър Калчев), избрани с червена бюлетина, а заместник-министър на земеделието става бившата червена депутатка Меглена Плугчиева.

На изборите от лятото на 2001 г. БСП за пръв път е на трето място, но в сравнение със срива на СДС този резултат остава в сянка. Този сюжет би могъл да прерасне в остра вътрешнопартийна битка (както става след загубата в президентските избори през есента на 1996 г.), но няма време за това, тъй като през есента предстоят президентски избори. БСП никога не е печелела този най-мажоритарен вот в България, затова търси коалиция. Но при възхода на НДСВ преговорите се оказват трудни и накрая се провалят, затова лидерът на БСП Георги Първанов решава да предложи собствената си кандидатура. Тя е възприета по-скоро като лична жертва за запазване на достойнството на БСП, тъй като никой нито в БСП, нито извън нея, най-малко социолозите, дават каквито и да било шансове на лидера на БСП в общонационален вот.³⁶

През есента на 2001 г. обаче настъпва второто „политическо чудо“, този път в полза на БСП. Благодарение на стечение на щастливи обстоятелства най-неочаквано председателят на БСП Георги Първанов е избран за президент на 18 ноември 2001 г. Заслугите на БСП за победата са много малко – всъщ-

³⁶ Баева, И. Странната кандидатпрезидентска кампания 2001 година. – *Земя*, 2 октомври 2001 г.

ност тя печели от конфликта между първите две политически сили НДСВ и СДС и от споровете вътре в тях. В началото на 2001 г. СДС прави всичко възможно да попречи на Сакскобургготски да се яви на президентските избори, а после и да регистрира своя формация за парламентарните избори; в отговор за президентските НДСВ официално обявява подкрепата си за действащия президент Петър Стоянов, но не прави нищо реално. Решаваща роля за срива на Петър Стоянов изиграва скандалният предизборен диспут, на който действащият президент атакува десния си опонент Богомил Бонев със секретен доклад на специалните служби. Така умерената позиция на Първанов, обявил се за „нов консенсус, в името на национално значимите цели и приоритети”³⁷, се оказва печеливша, също както и умереността на Сакскобургготски през лятото.

Победата на Първанов в президентските избори през 2001 г. е изключително събитие за БСП. Тя потвърждава излизането на БСП от позицията на постоянно виновна не само за недемократичното минало, а и за неуспехите на прехода, каквато е постоянната теза на десните сили. Четиригодишното опозиционно битие на БСП е успяло да изтрие в обществото лошите спомени от началото на 1997 г. Големият въпрос при избора на Георги Първанов за президент е дали това е успех за БСП или лично негов. Едва ли има съмнение, че победата трябва да се впише в сметката на партията, тъй като тя е извоювана благодарение на мобилизацията на нейните структури. Но и заслугите на Първанов са огромни, тъй като именно под негово ръководство БСП придобива облика на диалогична, умерена и отговорна партия. Влизането на Георги Първанов в Президентството не означава връщане на

³⁷ Той повтаря тази цел в инаугурационната си реч. (Първанов, Г. Слово на президента Георги Първанов на церемонията по случай встъпването му в длъжност. <http://www.president.bg/news.php?id=10>, достъп на 31 август 2011 г.)

БСП на власт, но засилва позициите ѝ в политиката. Според създателите на конституцията президентът трябва да „*олицетворява единството на нацията*”³⁸, което не е осъществено при двамата първи президенти (Желев и Стоянов), издигнати от СДС. Може би, за да се отличи от демонстрирания от тях модел на зависимост от СДС или следвайки примера на полския президент от левицата Александър Квашневски, но Първанов, след като полага клетва като президент, обявява, че не само напуска БСП, но и не вижда място за себе си там и в бъдеще.³⁹ Така че спечелването на президентските избори през 2001 г. не означава връщане на БСП във властта, но значително разширява нейните възможности за влияние върху централната власт, а не само върху част от местната, както е до момента.

Съществува още един аспект от успеха в президентските избори, който ще има дългосрочни последици. Това е подкрепата, която Първанов получава от ДПС. Сближаването между БСП и ДПС изглежда непостижимо в началото на прехода – все пак не бива да се забравя, че първата в историята на България турска етническа партия е създадена като страничен резултат от съпротивата срещу „Възродителния процес”, а и Доган предлага забраната на БСП. Но с натрупването на политически опит идеологическите противопоставяния постепенно отстъпват място на прагматизма и в двете партии, благодарение на което се стига до тяхното сближаване. За него съдействат и сходните интереси на привържениците на двете

³⁸ Сrv. Глава четвърта „Президент на републиката”, чл. 92, ал. 1. (*Конституция на Република България*. НС, 1991, с. 22.)

³⁹ Отказът да види своето бъдеще в БСП предизвиква и критики. (*Баева, И.* Първият европейски успех на новия президент и някои изненади. – *Земя*, 15 февруари 2002 г.) Първанов потвърждава намерението си да не се завръща в БСП и на 24 ноември 2009 г., когато в „Шоуто на Слави” по БТВ заявява: „*Няма да се върна в БСП, обещал съм го още преди осем години*”. <http://www.bnews.bg/article-2199>, достъп на 31 август 2011 г.

партии, които са губещи от либералните реформи и склонни да търсят по-голяма намеса на държавата. Добрите отношения между БСП и ДПС осигуряват стабилното предимство на Първанов на втория тур от президентските избори срещу Петър Стоянов⁴⁰, те дори еволюират до обявяването на ДПС за стратегически партньор за БСП (но не и обратното).

По време на управлението на Сакскобургготски БСП се държи като традиционна опозиция, която се възползва от всички грешки на управляващите и от бързо настъпилото разочарование, още преди да отминат обещаните 800 дни. В желанието си да уязвят управляващите БСП стига дори до общи действия със СДС, когато на 4 февруари 2005 г. с гласовете на всички опозиционни групи е свален от поста му председателят на парламента проф. Огнян Герджиков и е инспириран общ вот на недоверие, макар и неуспешен.⁴¹

За поредните парламентарни избори през 2005 г. БСП се подготвя внимателно, със съзнанието, че трябва да се върне във властта. Причината е, че вече в продължение на осем години е в опозиция и съществува опасност това положение да се превърне в трайно, което ще отблъсне прагматичните привърженици на БСП. Тя сформира коалиция под вече традиционното наименование „Коалиция за България” (КБ) от леви и центристски организации и въпреки че социологическите проучвания сочат предимство за левицата, е предпазлива, припомняйки си горчивия опит от 2001 г. Този път нещата се развиват по план, като се изключи неочаквано бурната поява на ксенофобската партия „Атака”.

⁴⁰ На втория тур кандидатурата на Първанов получава 54,13 % (2 043 443 души), докато Стоянов 45,87 % (1 731 676 души). Както се вижда предимството е 311 767 души, а гласовете на ДПС са повече.

⁴¹ Роля за това изиграва и твърдата позиция на премиера. (Вж.: *Сакскобургготски*, С. Ако ни отнемат вота – избори. Инак продължаваме да работим за стабилност и сигурност. – 24 часа, № 39, 10 февруари 2005 г.)

В изборите, проведени на 25 юни 2005 г., левицата най-после излиза на първо място, но с резултат, който изключва възможността ѝ да управлява самостоятелно – 31 % и 82 депутата.⁴² Радостта от победата е вгорчена от силното разпръскване на гласовете, което създава пъстър парламент със седем парламентарни групи, от които само БСП (КБ) е лява. При това положение за БСП задачата да състави правителство става много трудно. Единствената подкрепа идва от страна на лидера на ДПС Ахмед Доган, който преди изборите обявява, че ДПС е готово да участва в ляво правителство (независимо че година по-рано е декларирал, че България има нужда от дясно правителство⁴³). Но гласовете на двете формации – 116 от 240, не достигат за правителствено мнозинство. При очерталата се патова ситуация инициативата поема президентът Първанов, който на 29 юни 2005 г. прогнозира, че „компромисът няма алтернатива” и че бъдещата управляваща коалиция трябва да съдържа поне три компонента. На 6 юли е проведена първата среща за съставяне на управленска коалиция между лидерите на първите три партии: Сергей Станишев, Симеон Сакскобургготски и Ахмед Доган.

На 18 юли 2005 г. проучвателен мандат за съставяне на правителство получава лидерът на първата по гласове партия БСП Сергей Станишев, който преговаря с ДПС и НДСВ и постига съгласие по политическия характер на коалицията⁴⁴, но

⁴² Пълните резултати от Парламентарни избори 2005 г. могат да се намерят в сайта: www.2005izbori.org/results/.

⁴³ Доган, А. Дясно управление ни трябва до 2010 г. – *Труд*, 29 март 2004 г.

⁴⁴ Още на 11 юли 2005 г. е постигнато споразумение по политическите приоритети на „правителството на европейската интеграция, икономическия растеж и социалната отговорност”. Целите са: присъединяване на България към ЕС на 1 януари 2007 г.; ускорена съдебна реформа; догонващо ЕС икономическо развитие; гарантирано и достъпно здравеопазване; поддържане на висок и устойчив икономически растеж от 6–8% годишно; модернизация на държавата; развитие на пазарната икономика; продължаване процесите на приватизация; преодоляване на регионалните диспропорции; решителни мерки срещу организираната престъпност.

формирането на общо правителството се оказва невъзможно, заради спора кой да бъде премиер (Станишев, Сакскобургготски или безпартиен) и заради разпределението на министерските постове. В последния момент, на 22 юли, НДСВ се оттегля от споразумението и на 27 юли парламентът гласува правителство, съставено само от КБ и ДПС. Обсъждането и гласуването е в атмосфера на остри нападки, подозрителност и заобикаляне на процедурата за таен избор – Сергей Станишев е гласуван⁴⁵, но проектокабинетът не получава подкрепата и така мандатът на БСП се проваля.

Вторият проучвателен мандат по право се пада на НДСВ, но „царистите” отказват да го реализират, а продължават преговорите. В крайна сметка президентът предлага третия и последен за 40 НС мандат за съставяне на правителство на ДПС. Притискани от изтичащото време, на 15 август само за няколко часа трите партии – БСП (КБ), НДСВ и ДПС, се договарят за тристранна правителствена коалиция с премиер лидера на БСП Сергей Станишев и разпределение на правителствените и другите важни държавни постове в съотношение 8 към 5 към 3, съответно за БСП, НДСВ и ДПС. На 16 август правителството на Станишев е гласувано със 169 срещу 68 гласа.

С връщането си във властта през 2005 г. БСП отново е изправена пред предизвикателства, но от друг характер. Този път тя е само една от партиите в тройна коалиция с две либерални центристски партии. БСП вече не е застрашена от изкушенията на прекалено лявата политика, както при втория си управленски мандат, а от това, че не може да си позволи никаква истински лява политика. Правителството на Станишев действа в условията на икономически подем, но зави-

⁴⁵ При това гласуване става ясно на какво е разчитало ръководството на БСП, за да предложи правителство на малцинството без официална политическа подкрепа: на депутатите от „Атака” Петър Манолов, Йордан Величков, Христо Величков и Станчо Тодоров.

симостта от притока на външни капитали и господстващият неолиберализъм го карат да предприеме рязко намаляване на данъците – по предложение на финансовия министър Пламен Орешарски, номиниран от БСП, е приет т.нар. плосък данък от 10 %. Тази данъчна система противоречи на социалистическата традиция за прогресивно-подоходно данъчно облагане. В партията се разгаря дискусия, но ръководството на БСП твърдо защитава либералната икономическа политика. Така при третото влизане на БСП във властта се оформя нова опасност – либералната политика, която в една лява партия поражда не по-малка криза от изкушенията на левичарството от времето на Жан Виденов.

Третият управленски мандат на БСП, макар че не е само неин, а споделен с още две партии, демонстрира успехи и неуспехи. Най-важният успех са завършените преговори за присъединяване на България към Европейския съюз (ЕС) и тържественото приемане на страната ни на 1 януари 2007 г. Този акт оповестява и края на българския преход към парламентарна демокрация и пазарна икономика, а присъединяването към клуба на богатите и демократични държави означава, че България е получила положителна оценка по тези параметри и отвън. Завършването на прехода не означава край нито на българското развитие, нито на участието на БСП във властта. Макар и с много трудности, особено при изпълнение на изискванията на ЕС в областта на съдебната система и вътрешния ред и при усвояването на еврофондовете, правителството на Станишев успява да завърши мандата си (също както преди него и правителствата на Костов и Сакскобургготски). Вярно е, че реализираният мандат може да се интерпретира и като последица от нормализирането на политическия живот в България, но все пак третият управленски мандат е безспорен успех за БСП. Той помага на обществото

да преодолее митовете, лансирани от десницата, че тази партия не може да управлява в демократични условия.

На поредните парламентарни избори, проведени през 2009 г., БСП се опитва, но не успява да повтори изборния си успех от 2005 г. и да остане в управлението. Но тя остава втора политическа сила (със 17,7 %), а първа с 39,7 % е отново изцяло нова партия, заложила на недоволството на българите от резултатите на прехода, за които винят всички партии на прехода. От настроенятия срещу партиите на прехода се възползва новата формация на изключително популярния кмет на София Бойко Борисов от ГЕРБ (Граждани за европейско развитие на България).⁴⁶ За ниския резултат на БСП голяма роля изиграват корупционните скандали, както и разочарованието на левите избиратели от неолибералната политика на правителството, въпреки усилията за повишаване на пенсиите, на помощите за майки с деца и други подобни социални инициативи. Преминаването на БСП отново в опозиция е прието спокойно, като нормална демократична процедура, въпреки че поражението възражда вътрешнопартийните борби.

За отминалите две десетилетия на българския преход БСП изминава дълъг път на идейни, политически, кадрови и организационни промени, но едно от най-големите предизвикателства е трансформацията на партията от владееща държавния ресурс и стремяща се да налага своята визия за обществено развитие в диалогична и търсеща сътрудничество с другите политически сили. Тя се вписва в политическата линия на общоевропейската левица и се отказва от голяма част от управленското си наследство от комунистическия период. С други думи, БСП вече е една от демократичните партии в България, готова да управлява, когато получи доверието на избирателите, и да се оттегли, когато го загуби.

⁴⁶ <http://www.cik-bg.org>.

ИЗБИРАТЕЛИТЕ НА БСП

Антоний Тодоров

Antoni Todorov. THE ELECTORATE OF THE BULGARIAN SOCIALIST PARTY

The study examines the electorate of the Bulgarian Socialist Party during the Transition period. The analysis is based on a large empirical data. The author argues that the electorate of the BSP after 1990 is very dynamic community. The newly build Party has a vast but very heterogeneous electoral support at the beginning of the Transition (1990-1995). Most of its voters in this yearly stage perceive the Party as a formal communist formation, representation of the order, the security, and the status quo. The number of the voters of the BSP in this period is about 1,5 million people.

At the end of the decade (1997-2000) BSP goes through an essential change which affects also the characteristics of the voters of the Party as well. Gradually there is a withdrawal of voters having a culturally conservative and nationalistic conception. On the contrary, people with liberal social values become electorate of the BSP. The average level of the electoral support of the Party decreases and becomes stable between 0,7 and 1 million voters. To what extent this tendency will turn into a sustainable one depends on the future ideological development of the BSP after the entrance of Bulgaria as a full member of the EU.

Съвременното разбиране на политическата партия я разглежда като сложна съвкупност от инстанции на нейната организация, членове, активисти и симпатизанти, мрежа от граждански движения и организации и избиратели. Става дума за сложна амалгама (дори невинаги система) от индивиди, които са в някаква връзка с партията и които приемат като своя част от партийната идентичност. Тази амалгама е функция и на собствената си история, носи елементи на на-

ционалната политическа култура, самата тя е носител на част от политическата идентичност на една национална общност.

Българската социалистическа партия е такава многопластова амалгама още от самото си създаване през 1990 г. Разбира се, политическият облик на тази партия включва една много по-дълга история и отправя произхода си в 1891 г., когато е формирана БСДП. Тази изтъквана самоличност включва цялата последвала история, минаваща също така и през периода на комунистическата партия (от 1919 г.) и на комунистическото управление след Втората световна война. По същество обаче днешната партия, разбрана именно като съвкупност-амалгама на организация, членове и избиратели, онова което можем да наречем „общност БСП”, се формира веднага след началото на прехода към демокрация през 1989 г.

Формирането на социалистическия електорат

Когато през април 1990 г. БКП след вътрешнопартиен референдум се преименува на Българска социалистическа партия (БСП), се създават предпоставките за формирането на новия социалистически електорат – избирателното тяло, едновременно политическа основа, но и източник на симпатизанти и партийни членове на една по същество нова политическа партия.

Но през 1990 г. БСП се схваща в обществото като партия на „управляващите”, партия на привилегированите и преди всичко като „виновна партия”. Тя е идентифицирана със „старото” („отживялото”), тя е партия „демоде”, останка от миналото, в противоположност на „новите” партии от опозицията. Тя е бившата комунистическа партия или, както покъсно ще се утвърди като термин – „партия-наследничка”. Последното не означава нищо в електорален смисъл. Изборите за Народно събрание преди 1989 г. нямат политически смисъл на партийно състезание, гласувалите за листите на ОФ през

последните избори от този тип (1986 г.) 6 639 562 избиратели (99,9% от всички гласували) не могат да бъдат квалифицирани като наследено електорално тяло на новата БСП.

Също така не можем по никакъв начин да смятаме, че БСП наследява и елементи от електоралното си присъствие отпреди 1945 г. През 30-те години на ХХ век за кандидати на БКП (БРП) гласуват средно около 170 000 избиратели, но това няма никакво влияние след 1989 г. Дори и на последните многопартийни избори преди комунистическото управление през 1946 г. (за Велико Народно събрание), когато за БКП подават гласа си 2 264 852 избиратели, това не може да се квалифицира като исторически електорален корпус на днешните социалисти. Електоратът на БСП се формира именно след 1990 г.¹

През 1990 г. основната ос на противопоставяне в политическото пространство е между „сините” и „червените”. В своето изследване „Какво се случи” Кънчо Стойчев и Андрей Райчев дефинират основанията на това като „легитимация чрез противопоставяне” – основен метод за легитимиране на новите политически елити след 1989 г.² Противопоставянето е и психологическо – симпатизантите на двата лагера се мобилизират, защото се страхуват, че победата на „другите” ще доведе до „разчистване на сметките”. През юни 1990 г., в навечерието на изборите за ВНС, Центърът за изследване на демокрацията (ЦИД) провежда социологическо изследване. Според резултатите му 43% от потенциалните избиратели на СДС и 49% от потенциалните избиратели на БСП смятат, че победата на другия лагер ще доведе до репресии. Показателно е, че сред избирателите на БЗНС едва 28% споделят тако-

¹ Тодоров, А. Граждани, избори, партии. България 1879-2009. С., 2010, с. 570, 576.

² Райчев, А., Стойчев, К. Какво се случи? (Преработено и допълнено издание.) С., 2008, 27-30.

ва опасение. Това противопоставяне, психологическо, споява двата блока и мобилизира поддръжниците им.³

Според цитираното изследване на ЦИД от май 1990 г. 33% от всички запитани никога не биха гласували за БСП, а 35% – никога не биха гласували за СДС. Тези числа съвпадат с електоралните граници сред всички избиратели на двата конфронтиращи се блока – на „сините” и на „червените”. Тук цветовете метафори заместват невъзможното им идеологическо класифициране. СДС се обединява от антикомунизма, но представлява пъстра палитра от идеологии и ценности. БСП се обединява от страха от реванш и по същество също е пъстра палитра от разбирания и ценности. Тази конфронтация обаче е основният двигател на политическата мобилизация, изразяваща се в многохилядните митинги през 1990 г., които по числото на участниците в тях никога по-късно не са достигани, дори и през кризисната 1997 г.

Макар и на пръв поглед неочаквано за мнозина, БСП успява да намери относително устойчив социален терен – през цялата 1990 г. равнището на нейните заявени привърженици не спада под 20% от анкетираните – това не е малко, особено ако се има предвид развитието на ситуацията в останалите източноевропейски страни. Количествените характеристики на потенциалния и реалния електорат на БСП са променливи, но могат да се отделят поне два периода – до изборите през юни 1990 г. и след изборите. Проведените социологически анкети през 1990 г. показват следната динамика на въпроса „За кого бихте гласували на изборите?”

³ *Култура*, 1 юни 1990 г.

**Предвиждания за намеренията за гласуване за БСП
в навечерието на изборите 1990 г. и след това.⁴**

<i>Анкета на:</i>	<i>Месеци, 1990</i>	<i>БСП (%)</i>
Институт по социология	януари	30,8
НЦИОМ	март	39,1
Дружество „Социален избор – демокрация”	март	27,7
НЦИОМ	април	40,7
ЦСУ	април	38,5
Лаборатория при СУ	май	42,3
НЦИОМ	май	44,4
Институт по социология	май	27,3
НЦИОМ	май	41,0
ЦИД	май	40,3
Парламентарни избори		41,3
(% от всички избиратели)		
ЦИД	юли	28,4
НЦИОМ	октомври	26,0
НЦИОМ	ноември	23,0
ЦИД	ноември	20,9
„Сигма”	декември	28,1
ЦИД-Галъп	декември	21,9

⁴ Тодоров, А. Цит. съч., с. 377.

В приближаващата изборна ситуация (април – май), когато привържениците на политическите сили са максимално мобилизирани, заявените избиратели на БСП се движат в границите около 40%. Докато след изборите този процент спада на около 25%.

Още в предизборните анкети (дори и с допускането за недостатъчната издържаност на някои от тях) се забелязва, че можем да говорим за две „полета“ на влияние на БСП (определени количествено): едното – на „максималната мобилизация“ (38-49%), и другото – на „минималната мобилизация“ (около 25-33%). След изборите проведените анкети показват заявени намерения за гласуване в полза на БСП именно в границите на „минималната мобилизация“. В известен смисъл това през 1990 г. са границите на двете равнища на привържениците на БСП (идентифицирани за всички политически партии) – „ядрото“ и „периферията“.

„Ядрото“ включва т.нар. „твърди“ привърженици на партията, онези, които ще я подкрепят докрай, и то главно по идейни съображения (самоидентификация със заявените ценности на БСП). В нормална обстановка именно „ядрото“ е източникът на идеи (символи) в политическата дейност на партията, източник на нейния облик (самоличност). „Ядрото“ може да се идентифицира по различни начини. Проведените през 1990 г. анкети позволяват това да стане преди всичко с поставянето (след изборите) на въпроса дали запитаният ще потвърди своя вот в полза на БСП. Данните са следните:

„Ядро” на БСП през 1990 г.⁵

<i>Анкета на:</i>	<i>Месец, 1990</i>	<i>% от електората на БСП</i>	<i>% от националния електорат</i>
ЦИД	юли	73,4	29,0
НЦИОМ	август	60,4	28,0
ЦАПрогнози	ноември	58,0	21,0

Друга група въпроси показват готовност за безрезервна подкрепа на БСП, за самоидентификация с нейните „теми”, одобрение на водещата ѝ обществена роля:

- 47,5% от избирателите на БСП биха участвали в масова акция на БСП, независимо от това, че не я одобряват лично (22% от националния електорат) – май, анкета на ЦИД;
- 61,7% от избирателите на БСП смятат, че на страната е нужно правителство, ръководено от БСП самостоятелно или в коалиция (28% от националния електорат) – май, анкета на ЦИД;
- 75% от избирателите на БСП са гласували за своята партия, заради нейната програма и доверието си към нейните ръководители (а не, за да не спечели друг), което е 30% от националния електорат.

Анкетите идентифицират от половината до около две трети от заявените избиратели на БСП, които можем да отнесем към нейното „ядро” през 1990 г. Показателно е, че една трета от избирателите на БСП се определят като нейни члено-

⁵ Пак там, с. 379.

ве (33,1% през май и 37,7% през юли, анкети на ЦИД), което показва, че „ядрото” не съвпада с членовете.⁶ Същевременно в рамките на ядрото съществува относително малка група „активисти”, които са участвали в масови акции на БСП (22,7% преди и 6,1% след изборите), или които са готови да понесат лични материални несгоди, ако произтичат от решение на БСП (11,1%). Тези хора представляват до една трета от така идентифицираното „ядро” (между 2 и 9% от националния електорат) и могат да се характеризират като „твърда ядка” на БСП, способна на мобилизация по всяко време. В широките си граници „ядрото” на БСП след изборите от юни 1990 г. обхваща около 21-30% от националния електорат (между 1,4 и 2 млн. избиратели) – това е относително устойчивият терен на привържениците на БСП, които няма да я изоставят в близкото бъдеще. Първоначалното ядро обаче е разнородно ценностно и подкрепя БСП главно заради очакването за стабилност и много плавни промени. Доста бързо то ще се свие наполовина, заедно със самата трансформация на БСП към лява социалдемократическа партия.

„Периферията” включва хора, които са склонни да подкрепят БСП в определена ситуация, но не и „докрай”. Това са хора, които подхождат много рационално (винаги си „правят сметката” в зависимост от конкретната ситуация) или твърде емоционално (поддават се на временни настроения). Като цяло „периферията” е подвижна и променлива, тъй като хората, които влизат в нея, подкрепят БСП по конюнктурни съображения. Идентификацията на периферията е най-трудна, защото лип-

⁶ По някои източници след презаписването си членовете на БСП съставляват през 1990 г. 300 000 души (което отнесено към всички избиратели на БСП, представлява около 11%). Възможно е запитаните да са имали предвид и предишното си членство в БКП, която през 1986 г. наброява над 900 000 членове. – Вж.: *Kanev, D. La transformation du Parti communiste bulgare. – In: De Waele J.-M. Partis politiques et démocratie en Europe centrale et orientale. Bruxelles, 2002, p. 87.*

сват по-трайни ориентири. По принцип границите ѝ се определят по „простата“ формула: заявен електорат минус „ядрото“. Максималният си електорат БСП достигна на самите избори – 47%, докато минималният заявен електорат е около 20-23%. Оттук максималната граница на „периферията“ можем да определим в границите между 18 и 27% от националния електорат (от една трета до половината от заявления електорат на БСП). Практически тази периферия на БСП, гласувала през 1990 г. по-скоро по навик или инерция, се „стопява“ до 1994 г.

Поради острата политическа поляризация в навечерието на парламентарните избори БСП успява значително да надхвърли пространството на онези избиратели, които в никакъв случай не биха гласували за СДС (32-38%) и които изглеждат най-вероятните гласоподаватели от „периферията“ на БСП (за тях БСП се смята за защита срещу вдъхващия страх и несигурност СДС). Засилената поляризация и политизация обективно облагодетелства БСП – нейният резултат през 1990 г. изглежда е по-висок там, където е по-висок делът на участвалите в изборите.

След изборите от юни 1990 г. политическата поляризация в страната престава да облагодетелства нарастването на „периферията“ на БСП. От друга страна, демонстрираният от ръководството на партията стремеж към по-прагматична политика, освободена от тежестта на идеологията, диференцира избирателите. Сред тях се обособяват две групи: на „екстремистите“, които са крайно непримирими към опозицията, и на „срамуващите се“ („криптосоциалистите“), които крият своите симпатии към БСП, но намират достатъчно основания да я подкрепят в „тъмната стаичка“ пред избирателната урна.

„Екстремистите“ могат да се идентифицират от анкетите като избиратели на БСП, които: ще пречат с всички сили, ако изборите спечели СДС (6,5%, анкета на ЦИД,

май 1990 г.); смятат, че СДС не трябва да бъде в парламента (11,9%, анкета на ЦИД, юли 1990 г.); смятат, че БСП ще си разчисти сметките с опозицията (6,9%, анкета на ЦИД, юли 1990 г.); съгласни са да бъде забранен СДС (13,2%, анкета на НЦИОМ, май 1990 г.). Като цяло това са 3-4% от националния електорат (малко над 200 000 души).

Тези, които условно можем да наречем „криптосоциалисти“, много често се крият сред онези, които на въпроса от следизборните анкети „За кого бихте гласували?“ или „На кого симпатизирате?“ отговарят: „няма да гласувам“, „не симпатизирам на никого“. Става дума за поне 8-10% от националния електорат, като този дял може да достигне практически до една трета от всички избиратели (около 32%): допустимо е да се мисли, че привържениците на СДС или БЗНС през 1990 г. не се страхуват и не се срамуват да изразяват публично пристрастията си, докато именно привържениците на БСП се срамуват, изпитвайки чувството, че пристрастията им са „остарели“, „демоде“.

Социален портрет на електората на БСП

Връзката между социалния статус и политическите ориентации се споделя от повечето изследователи на политическото поведение. Николай Тилкиджиев идентифицира два основни културни модела на прехода: от една страна са по-образованите, по-инициативните, по-самостоятелните (интелигенция, частни бизнесмени, студенти, квалифицирани работници и техници), от друга страна са по-необразованите и по-възрастните хора, живеещи най-често в селата и малките селища (самостоятелните селски стопани и неквалифицираните работници).⁷ Макар новите политически партии след 1989 г. да предпочитат да не се обявяват като изразители на

⁷ Фотев, Г., Якимовски, Ј. Социјално раслојување во Бугарија и република Македонија. С., 1998, 23-24.

интересите на специфична обществена група или прослойка (catch-all party), на практика те се вписват в политическото представителство на различните социални страти. Това не става веднага, а постепенно, с развитието на новата стратификация и на усилието на партиите да се впишат в нея.

В самото начало на прехода обществото носи изцяло социалната структура на социализма. Социално-класовите различия сред електоратите на политическите партии през 1990 г. не се констатираат: работниците съставляват в навечерието на изборите за Велико Народно събрание (ВНС), според изследване на ЦИД, 42% от избирателите на БСП, 44% от избирателите на СДС и 42% от избирателите на БЗНС. Някоя от трите партии не би могла да се квалифицира като „работническа” специфично. Същата е и ситуацията с държавните служители: те съставляват 11% от избирателите на БСП и на СДС, и 10% от избирателите на БЗНС. Авторите на изследването заключават: „Получените данни не позволяват да се направи изводът, че съществува ясна зависимост между социопрофесионалната принадлежност и предпочитанията за поддръжка на някоя от политическите сили”. Разбира се, трябва да уточня, че това заключение не се отнася за избирателите на ДПС, тъй като основните му поддръжници, преобладаващо сред групата на българските турци, са предимно селскостопански труженици.

Показателна е ситуацията със структурата на заявения електорат на БСП, най-голямата партия, наследничка на БКП, през 1991 г. – в самото начало на прехода.

Избиратели на БСП според знаятието (май 1991 г., ЦИД).⁸

в %	Сред избирателите на БСП	Общо сред населението
Работници в държавни предприятия	42,2	43,1
Работещи в частния сектор	1,6	1,6
Държавни служители	11,3	11,2
Служители на МО и МВР	3,3	1,9
Свободни професии	9,4	9,7
Учащи	1,4	2,3
Пенсионери	3,4	5,1
Безработни	23,7	19,9
Други	1,3	2,0
ИТР, учители, лекари, агрономи	2,4	2,5

Като цяло структурата на заявения електорат на БСП почти съвпада със социопрофесионалната структура на населението. Видимо е свръхпропорционално представителството на пенсионерите и на служителите в МВР и Министерството на отбраната, както и недопредставителството на учащите (влияние най-вече на възрастовия фактор), но и на свободните професии, частниците и безработните. БСП и тук е в ролята си на „партия на стария режим”, но и партия на правителството, същевременно в някакъв смисъл – общонародна, но с по-малка атрактивност сред по-либералните или по-недоволните страти на населението.

⁸ Тодоров, А. БСП и нейните избиратели (опит за портрет). – *Критика и хуманизъм*, 1991, №2, 211-221.

Към средата на 90-те години ситуацията се променя, макар и малко, и партиите започват донякъде да съответстват социално на собствените си послания: БСП постепенно ще започне да бъде свръхпредставена в по-нисшите страти, докато СДС – обратно, сред по-успелите от прехода към пазарна икономика. Няколко изследвания (1996 г., 1999 г.) го показват. Тук трябва да се отбележи, че при изследването от 1996 г. БСП е управляваща партия, докато през 1999 г. тя вече е в опозиция, след драматичната загуба на предсрочните избори от април 1997 г., последвали острата икономическа и политическа криза от зимата на 1996-1997 г.

Партийна подкрепа за БСП и СДС сред социалните страти през 1996 г. (анкета на ЦИД по поръчение на USAID).⁹

	БСП	СДС
Висша класа	28,6	14,3
Средна класа	24,9	18,4
Работническа класа	34,9	11,9
Нисша класа	42,9	14,3
ОБЩО	31,7	13,5

⁹ Данните са от личен архив.

Партийна подкрепа за БСП и СДС сред социалните страти през 1999 г. (анкета на ББСС „Галъп интернешънъл”, 1999).¹⁰

	СДС	БСП
Горна средна класа	77,3	9,1
Долна средна класа	59,4	19,8
Работническа класа	50,9	26,6
Селска класа	30,5	45,0
ОБЩО	49,4	29,1

Тези таблици показват интересна картина. Към 1999 г. като партия на работническата и селската класа, както и на нисшата класа, се очертава БСП (както и ДПС). Партия на средната (горна и средна) класа се очертава СДС. При това тези нови пропорции не зависят от това дали партиите са на власт или в опозиция (що се отнася до СДС и БСП).

Тенденцията се запазва и в началото на новото столетие, като тук се вижда и известна промяна и преразпределение между СДС и новия претендент за десния център НДСВ.

¹⁰ *Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe 1998-2001.* – In: *A Fifteen Country Study* (Continuation of the 1990-92 Post-Communist Publics Study in Eleven Countries), coordinated by Edeltraud Roller, Dieter Fuchs, Hans-Dieter Klingemann, Bernhard Wessels, (Social Science Research Center Berlin, WZB) and János Simon. (Hungarian Academy of Sciences, Budapest.)

Партийна подкрепа за БСП, СДС и НДСВ сред социалните страти през 2001-2005 г. (анкета на „Медиана”, обобщение).¹¹

	НДСВ	СДС	БСП	Няма да гласувам
Заможни	16,3	12,3	14,4	39,6
Живеещи добре	14,9	11,8	17,5	42,0
Материално притеснени	11,1	8,6	28,0	39,1
Бедни	7,4	4,8	33,9	41,5

Новата социална структура се очертава около два полюса – на спечелилите и на загубилите от прехода (в обективен или по-често в субективен план). Така СДС и НДСВ се очертават повече като партии на „спечелилите”, докато БСП се очертава като партия на „загубилите”. Тази диференциация към 2005 г. започва да поражда все повече откровени антикапиталистически ориентации. Една от най-ярките им прояви е появата на партията „Атака”, която по своя характер е крайно-дясно популистка партия. Според израза на Евгения Иванова, която цитира един от интервюираните от нея симпатизанти на „Атака”, това е „партията на прецаканите”, на изгубилите от прехода.¹²

Според данните от изследването „на изхода от урните” (exit poll) на ББСС „Галъп интернешънъл” за изборите от 2005 г., структурата на партийните електорати според субективния социален статус е следната:

¹¹ *Социалната стратификация* в България (1999-2005 г.). Агенция „Медиана”, с.68. Изследването е проведено между 1999 г. и 2005 г. на няколко вълни сред общо 10 000 граждани на възраст над 18 г.

¹² *Иванова, Е.* (съст. и ред.) *Страх и жажда за възмездие*. В. Търново, 2007.

Партийните електорати според субективния социален статус – екзит пол на ББСС „Галъп интернешънъл”, 2005 г.

Как живеете?	Общо	БСП	ДСБ	Атака	ДПС	ОДС
живея много добре	3,60	2,50	4,98	1,99	3,83	4,43
живея нормално	43,50	35,55	53,77	36,30	34,88	52,36
живея трудно	36,18	40,98	30,13	44,14	34,73	31,79
едва свързвам двата края	16,73	19,82	10,43	16,84	25,97	9,72
Среден дял на избирателите	100,00	32,79	7,22	7,99	11,36	8,86

Таблицата е показателна – БСП и ДПС определено имат свръхпредставителство сред онези, които се самоопределят като „едва свързващи двата края” или сред живеещите трудно. Обратно, сред заявяващите, че живеят добре, преобладават избирателите на ДСБ. Партиите все повече започват да се диференцират също така и социално. „Атака” има свръхпредставителство сред онези, които заявяват, че живеят трудно, което също е очаквано. Но няма такова свръхпредставителство сред онези, които „едва свързват двата края”, което е показателно – тази партия не е толкова партията на най-бедните, колкото партията на недоволните и страхуващите се от обедняване.

География на избирателите на БСП

Географското разпределение на избирателите на БСП не е равномерно във всички населени места и общини. Причините са различни, както свързани с конкретната социално-

професионална структура на териториалната единица, така и, вероятно, с наличието там на повече или по-малко активна организация на социалистите. Сред общините се очертават няколко, които можем да квалифицираме като места на трайна имплантация на БСП – „електорални бастиони”.

В самото начало на прехода БСП изглежда особено силно и трайно присъстваща в 25 общини на страната. Там свръхпропорционалното гласуване на парламентарните избори в полза на социалистите надхвърля 1,5.

„Бастионите” на БСП през 1991-1997 г.¹³

<i>% от всички избиратели</i>	<i>1991</i>	<i>1994</i>	<i>1997</i>	<i>Средна свръхпропорция</i>
Брезово	51,91	54,44	38,52	2,13
Бяла Слатина	44,22	54,10	36,41	1,98
Чупрене	53,93	55,72	29,69	1,96
Ружинци	48,01	57,04	28,82	1,88
Елхово	45,80	50,08	32,36	1,86
Димово	50,81	55,37	26,60	1,84
Трекляно	47,57	50,75	29,74	1,83
Макреш	45,07	55,33	29,04	1,83
Раднево	46,77	51,23	29,84	1,83
Грамада	46,76	49,36	29,54	1,80
Криводол	43,88	57,29	27,38	1,79
Брацигово	46,18	53,25	27,71	1,79
Георги Дамяново	43,21	53,45	28,88	1,78
Брусарци	47,53	55,28	25,40	1,77

¹³ Тодоров, А. Граждани, избори, ..., с. 241.

<i>% от всички избиратели</i>	<i>1991</i>	<i>1994</i>	<i>1997</i>	<i>Средна свръхпропорция</i>
Казанлък	42,77	47,96	29,53	1,74
Тунджа	46,29	50,15	26,39	1,73
Трън	44,00	48,09	28,16	1,72
Белоградчик	42,46	47,18	27,84	1,68
Медковец	43,43	47,17	26,78	1,67
Роман	41,79	48,37	26,81	1,66
Стралджа	44,99	50,11	24,38	1,66
Вълчедръм	46,06	51,55	23,03	1,66
Бойчиновци	42,80	50,35	24,69	1,64
Искър	40,74	50,62	25,56	1,64
Хайредин	38,50	51,37	25,99	1,63
Средно за „бастионите”	45,42	51,82	28,36	1,78
Средно за страната	27,07	32,36	13,77	1,00

Вижда се осредненият резултат на динамиката на подкрепата на БСП в нейните „бастиони” – за 25-те общини средният спад през 1997 г. спрямо 1991 г. е 13,30 процентни пункта (съотношение към всички гласоподаватели). Средно за БСП в страната този спад е 17,06. Наблюдава се „ножица” между спада на БСП средно в страната и спада ѝ в общините, където тя е относително най-силна на всички избори през 1991-1997 г.

Прави впечатление различното представяне на различните избори – парламентарни или президентски. В „бастионите” си БСП устоява по-добре на парламентарни, отколкото на президентски избори. Това илюстрира следната таблица, където по метода на квантилите са представени резултатите на БСП в общините, където през 1991 г. е имала най-висок резултат (1

квантил). Това са 30 общини, където резултатът на БСП през 1991 г. варира между 41,13% и 53,96% от всички избиратели.

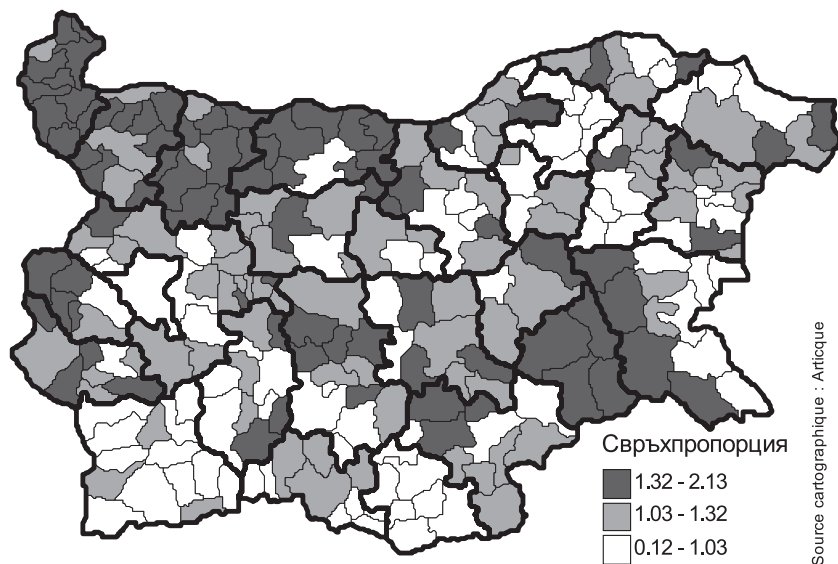
Устойчивост на БСП в „бастионите” през 1991-1996 г. на парламентарни и президентски избори.¹⁴

<i>Избори</i>	<i>% в класа</i>	<i>% средно</i>	<i>Отклонение</i>
1991 (парламентарни)	45,16	27,05	18,11
1992 (президентски)	39,72	22,75	16,97
1994 (парламентарни)	50,51	32,31	18,19
1996 (президентски)	33,75	16,94	16,81

Отклонението в „бастионите” спрямо средното е еднакво при парламентарните избори и еднакво при президентските избори. Мобилизацията на избирателите на БСП в „бастионите” е по-добра относително на парламентарните, отколкото на президентските избори. Ако сравним БСП със СДС, веднага забелязваме, че първата партия има действителни електорални „бастиони”, докато при СДС те са първо, по-малко, и второ – там подкрепата за партията надвишава в по-малка степен средното за страната, отколкото това е при БСП (по-малка свръхпропорционалност).

¹⁴ Пак там, с. 242.

„Електоралните бастиони” на БСП (1991-1997 г.).



Една видима и често коментирана разграничителна линия в страната, която би следвало да има измерения и в електоралното поведение, е разделението между София и провинцията. Това различие, много често имагинерно, обсъждано и коментирано, но дори вероятно не толкова реално, има своите отражения в подкрепата за политическите партии. Това е вярно – особено в началото, когато София е като цяло „синя”, докато провинцията изглежда повече „червена”. Това обаче изглежда най-вярно за СДС и в много по-малка степен за другите партии в началото на прехода. СДС по генеалогия и развитие отначало остава „столична” партия – разликата между поддръжката му в столицата и в провинцията е значителна (над 17 процентни пункта). Обратно е за БСП и ДПС, но не в същия размер е разликата – БСП е малко по-силно подкрепяна в провинцията, отколкото в София, докато ДПС

е повече провинциална, отколкото софийска партия (което е естествено, предвид на местоживеенето на основната маса от неговите избиратели). Но тази особеност избледнява значително с развитието на демократичния преход – към 2005 г. тя вече почти не съществува, с едно изключение – това на ДСБ, която остава много по-определено „столична” партия, отколкото всички останали. Това, може би, се дължи на значителното нарастване на жителите на София в резултат на миграция от провинцията, което, вероятно, се отразява върху намаляването на политическите различия между столицата и останалата част от страната.¹⁵

Партийните избиратели в София и провинцията през 1991 г.

	<i>СДС</i>	<i>БСП</i>	<i>ДПС</i>	<i>Участие на изборите</i>
София	42,7	23,0	0,2	82,8
Провинция	25,6	27,7	7,2	84,1
Разлика	+17,1	-4,7	-7,0	-1,3
Общо	28,0	27,0	6,2	83,9

Партийните избиратели в София и провинцията през 2005 г.

	<i>СДС</i>	<i>БСП</i>	<i>ДПС</i>	<i>НДСВ</i>	<i>ДСБ</i>	<i>„Атака”</i>	<i>Участие</i>
София	4,8	15,6	0,6	11,0	8,3	4,8	53,3
Провинция	4,0	17,0	7,4	10,6	2,5	4,3	55,1
Разлика	+0,4	-1,4	-6,8	+0,4	+5,8	+0,5	-1,8
Общо	4,1	16,8	6,4	10,6	3,4	4,4	54,8

¹⁵ Пак там, с. 258.

Размерът на населеното място има отношение към разпространението на политическите предпочитания. В началото на посткомунистическия преход то е достатъчно отчетливо най-вече при двамата главни протагонисти на политическата борба – СДС и БСП. СДС е свръхпредставен в градовете над 20 000 жители, докато при БСП е обратното – тя е свръхпредставена в по-малките селища (до 20 000 жители).

През 2005 г. ситуацията не изглежда коренно променена. БСП продължава да бъде свръхпредставена в селищата под 20 000 жители. НДСВ, подобно на СДС и ДСБ, е свръхпредставено в по-големите градове, докато ДПС запазва профила си. Новата партия „Атака”, както повечето новосформирани партии, изглежда е свръхпредставена в най-големите градове (над 50 000 жители).¹⁶

Политическият избор според размера на населеното място през 1991 г.

	СДС	БСП	ДПС	<i>Участие</i>
Под 2000	21,9	35,6	0,8	74,9
2001-5000	20,4	36,3	5,5	76,2
5001-10000	18,9	30,6	14,2	76,4
10001-20000	20,1	30,8	10,3	75,1
20001-50000	29,3	27,0	6,4	76,3
50001-100000	29,7	26,6	4,5	75,7
Над 100000	34,7	22,5	1,4	74,3
Средно	28,0	27,0	6,2	

¹⁶ Пак там, с. 259.

Политическият избор според размера на населеното място през 2005 г.

	СДС	БСП	ДПС	НДСВ	„Атака”	ДСБ	Участие
Под 2000	3,2	28,9	5,9	8,3	3,9	3,0	62,8
2001-5000	3,9	26,0	7,0	8,9	2,2	2,0	58,4
5001-10000	3,5	19,3	14,1	8,7	2,8	2,0	57,9
10001-20000	3,3	17,7	10,3	8,4	3,6	2,0	52,9
20001-50000	4,0	16,8	7,3	9,5	4,4	4,0	53,8
50001-100000	4,2	16,6	4,2	11,4	4,7	4,0	52,3
Над 100000	5,1	14,4	2,4	13,3	5,5	3,7	52,2
Средно	4,1	16,8	6,4	10,6	4,4	3,4	

Различният размер на населените места и на общините се проявява и като политическо различие не толкова на национални, колкото на местни избори. Такива са провеждани регулярно през 4 години, като първите, от октомври 1991 г., са проведени на същия ден, както парламентарните избори. Тези избори показват една интересна тенденция: през 1991-1995 г. резултатите от тях представляват усилено представителство на управляващите партии на национално равнище: през 1991 г. повечето от избраните кметове са „сини” (на власт идва правителство на СДС), докато през 1995 г. повечето избрани кметове са „червени” (на власт е правителство на БСП). Това не означава, че правителството манипулира местните избори, а по-скоро, че избирателите на местните избори гласуват „стратегически” – с надеждата, че при политическо съвпадение между кмета и правителственото мнозинство, шансовете общината да получава централна помощ са по-големи. Тази ситуация зависи, очевидно, и от голямата централизация в България – общините са автономни, но няма междинно равнище на регио-

нално самоуправление, което да бъде „междинно тяло” между централната власт и местното самоуправление.

Както вече стана дума, от 1990 г. насам СДС обикновено има по-силни позиции в големите градове, докато БСП запазва по-големи позиции в малките общини и в селата. Поради това при почти равни резултати в получените проценти от гласовете на местните избори през 1995 г. съотношението между броя на „червените” и „сините” общини е 14 : 1. През тези местни избори на една пресконференция беше показана т.нар. „червена карта” – илюстрация на надмощието на БСП по брой избрани кметове на общини, макар че по броя на подадените за партийните листи гласове за общинските съвети, съотношението между БСП и СДС да е по-равностойно (за листите на БСП са подадени 1 647 283, а за листите на СДС – 1 206 641, т.е. съотношението е 1 : 1,4). БСП печели в многобройни малки общини, докато СДС получава подкрепата си в най-многолюдните общини като София, Пловдив и Варна.¹⁷

През 1999 г. на местните избори се очертава нова тенденция, предвестник на промяната от 2001 г. В навечерието на изборите от 1999 г. очакванията изглеждат логични. В София съотношението между „сини” и „червени” се очертава 7 : 1. В областните центрове съотношението се очертава 4 : 1 в полза на „сините”, макар то да не се повтаря във всеки областен център. В средните и малките градове съотношението се очертава като 3 : 2, макар в по-малките общини това съотношение да е в полза на „червените”. Колкото до селата и най-малките общини, там позициите на БСП изглеждат по-силни и съотношението се очертава почти 1 : 1. Тази социологическа картина в навечерието на местните избори през 1999 г. повтаря вече направени констатации за превърнатото в географски статус разделение на обществото между „модерни” и „тради-

¹⁷ Пак там, 260-261.

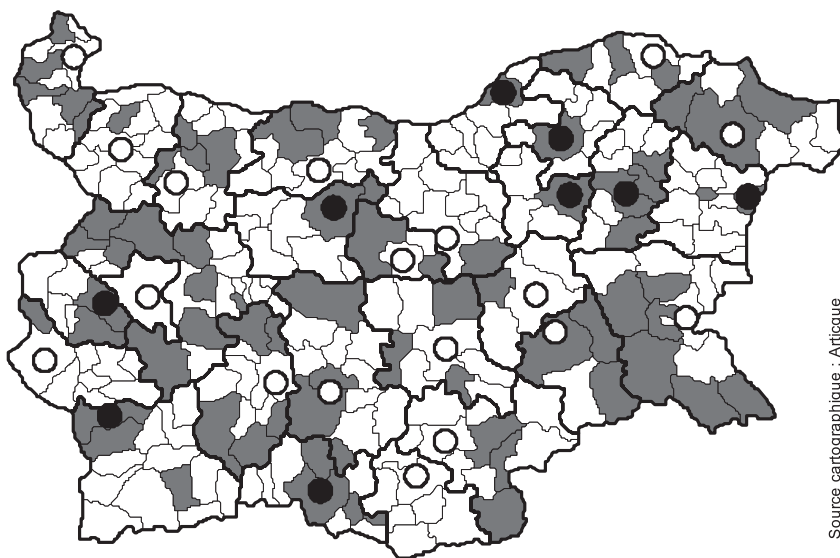
ционни”, за схема, при която в обществото има „локомотиви” на промяната, социални категории, които най-бързо се адаптират и са носители на промените, и от друга страна, носталгици, неадаптивни и следващи събитията граждани.

Картината обаче показва друга, по-съществена новост – картата на избраните през 1999 г. кметове е изключително пъстра политически, без очевидно надмощие на нито една от основните политически партии. Вече не се повтаря старата схема, при която действащото правителство получава усилено представителство в общините, нито пък, поради статуса си на опозиционна партия, БСП запазва надмощието си. По брой на получените гласове за листите за общински съвети двете партии почти се изравняват: 984 362 за „сините” и 813 594 за „червените” (съотношението този път е в полза на СДС от 1 : 1,2). Но и при избраните кметове съотношението е подобно: 89 кмета, избрани от БСП, и 87 кмета, избрани от СДС.¹⁸

Две години след убедителния си успех на предсрочните избори през 1997 г. СДС го развива и на местно равнище, но в много малък размер: няма нова „синя” карта на избраните кметове. Напротив, на местно равнище се очертават политически поведения, все по-независими от централното, националното равнище. БСП устоява най-добре в „бастионите си” – сравнението с електоралните „бастиони” на БСП от 1991-1997 г. е показателно.

¹⁸ Пак там.

Кметове на БСП през 2007 г.



Source cartographique : Arlicque

Мобилност на избирателите на БСП (32000)

През 1990 г. на изборите за ВНС кандидатите на БСП по пропорционалната листа получават 2 886 363 гласа. Двадесет години по-късно, през 2009 г., листите на социалистите са подкрепени от 747 849 избиратели. Разликата е пад от 2 милиона граждани, които поне веднъж са гласували за БСП, но след това или са променили политическите си предпочитания, или са напуснали страната, или са починали. Също така не е достоверно да мислим, че тези над 700 000 избиратели през 2009 г. са гласували всички за БСП и през 1990 г., защото днес социалистите имат и млади избиратели. Във всеки случай тези числа илюстрират огромната мобилност на първоначалните избиратели на БСП – те като цяло формират съществена част от новите партийни електорати. Както впрочем това става и с избирателите на СДС от 1990 г., които от

2 216 127 стигат през 2009 г. („Синята коалиция”) до 285 418. Почти по 2 милиона бивши „червени” и 2 милиона бивши „сини” избиратели са променили партийните си предпочитания след 1990 г. – общо не по-малко от 4 милиона души.¹⁹

В първите години на прехода избирателите на БСП постепенно се стабилизират – на проведените през периода избори (парламентарни през 1991 г. и 1994 г. и президентски през 1992 г.) те остават общо взето верни на своя избор. Приливите и отливите са логични и свързани повече или по-малко с мобилизацията на организациите на БСП, със залога на изборите или с очертаващия се шанс социалистите да ги спечелят.

Когато разсъждаваме за политическия процес след 1989 г. и първите години на прехода, обичайно дефинирахме политическите блокове в обществото като „син” и „червен” полюс. Между тях се очертаваше и един трети полюс, който обикновено се нарича „център”. В началото на прехода този „център” няма политическа, но има електорална тежест. Всички избиратели, които не избират между СДС и БСП всъщност излизат от господстващата тогава логика на политическия процес, те са потенциалните опоненти на двуполусния модел и потенциалните избиратели на „центъра”. Ако вземем всички избори в първия период на посткомунистическия преход (парламентарните през 1990 г., 1991 г. и 1994 г., както и първия тур на президентските избори през 1992 г.), ще видим, че трите „блока” присъстват съпоставимо (% от всички избиратели). Можем също да дефинираме и нарастващия по брой блок на „аполитичните” – негласуващите, но в този период това са в основния случай граждани, които са гласували поне веднъж (през 1990 г.), но после, поради различни причини, са се отказали, като сред тях до средата на 90-те години има почти толкова бивши „червени”, колкото и бивши „сини” избиратели.

¹⁹ Пак там, с. 570, 578.

„Сини”, „червени” и „център” на изборите през 1990-1994 г.²⁰

	1990	1991	1992, I тур	1994
СДС	2 217 798	1 903 569	2 261 913	1 254 465
%	31,7	28,3	33,3	18,0
БСП	2 887 766	1 836 050	1 546 843	2 258 212
%	41,3	27,1	22,8	37,3
Център (всички други)	1 019 399	1 801 235	1 265 013	1 676 934
%	14,6	28,6	19,2	20,0
Аполитични	859 031	1 246 775	1 724 922	1 789 513
%	12,3	16,0	24,7	24,7

Ако вземем примера с парламентарните избори през 1991 г. и 1994 г., които са сравними по много показатели, регресионното уравнение на равнище общини за четирите блока дава следната хипотетична матрица на трансфер на гласове от 1991 г. до 1994 г. (в % спрямо избирателите от изборите през 1991 г.)²¹:

²⁰ Пак там, с. 387.

²¹ Статистическата обработка на изборните резултати след 1990 година е извършена с пакета EDEN-Bulgarie (авторски права на Жан Шиш), предоставен любезно от Центъра за изследване на френския политически живот (Национална фондация за политически науки, Париж).

Матрица на хипотезата за прилив на гласове към БСП, СДС, „Център” и аполитичните на изборите през 1991-1994 г. (в %)

Приемник / Източник	СДС, 1994	БСП, 1994	Център, 1994	Аполитични, 1994	
СДС, 1991	60,0	0,0	12,0	28,0	100,00
БСП, 1991	0,0	98,0	0,0	2,0	100,00
Център, 1991	1,4	4,3	79,3	15,0	100,00
Аполитични, 1991	3,8	24,9	1,3	70,0	100,00

Към средата на 90-те години избирателите на БСП формират един корпус със споделяна общо идентичност, те са склонни да следват посланията на партията си и дори да подкрепят, макар и често неохотно, предложения, които не смятат за непременно приемливи, стига да отразяват официалната позиция на партията. Границите на социалистическия електорат се очертават между 1,5 млн. и 2,5 млн. души в зависимост от мобилизацията на електоралната „периферия”. До голяма степен обаче става дума за „наследени” избиратели, в смисъл на значителен дял от граждани, които подкрепят БСП, но привиждат в нея най-вече ново превъплъщение на старата БКП.

Новата легитимация на БСП и нейните избиратели (1997-2005 г.)

Изборите през 1997 г., след провала на управлението на БСП (острата банкова и икономическа криза, предизвикала и политическа), са преломни за състоянието на избирателите на БСП. Социалистите губят 1 318 904 избиратели в сравнение с 1994 г. и избирателното им тяло за първи път от началото на прехода пада

под 1 млн. души. Катастрофата е болезнена, но е и шанс за промяна – именно в опозиция БСП успява да направи най-важните програмни промени в своята история и да изгради социалдемократически профил, постепенно откъсвайки се от облика на „бивша комунистическа партия”. Това, разбира се, има и своите електорални последици. Част от избирателите на БСП я напускат окончателно, недоволни от тази промяна. Но други, както напуснали я през 1991 г., така и нови, я подкрепят именно поради това.

Към 1999-2000 г. се очертават нови тенденции, квалифицирани от мнозина наблюдатели като „края на прехода”. Става дума предимно за края на политическия преход в смисъл на край на основния политически дебат на посткомунистическия преход – между „бившите комунисти” и антикомунистите. Обобщението на основата на ежемесечните изследвания на ББСС „Галъп интернешънъл” през 1999 г. позволява да се видят новите тенденции. Анализът е направен на основата на 12 месечни омнибуса, като данните са обединени и по същество се работи със 7933 интервюирани, което стабилизира значително данните.

Основният въпрос в изследването е насочен към политическата лоялност. Политическата лоялност се измерва с това доколко избирателите винаги или обикновено гласуват (ако гласуват) за една и съща политическа сила. Лоялността (поне декларираната) през 1999 г. остава относително висока.

Политическа лоялност на избирателите през 1999 г.²²

	%
Гласува почти винаги за една и съща партия	52,0
В някои случаи е склонен да гласува и за друга партия	27,2
Най-често гласува различно	17,4

²² Тодоров, А. Граждани, избори, ..., с. 394.

Политическата лоялност е във връзка и с образованието. Но докато хората с университетско и средно образование не показват много различна структура на политическата лоялност, отколкото е средната, то това не е съвсем така с по-ниско образование. Известна свръхпропорция (55,8%) на висока лоялност регистрираме при хората с основно образование. Докато известна свръхпропорция на ниска лоялност (20,3%) регистрираме при хората с начално и по-ниско образование.

Субективният материален статус също вероятно има връзка с политическата лоялност, макар връзката да не е силно изразена. Известна свръхпропорция на заявяващите висока политическа лоялност (57,9% при 51,6% средно) се забелязва сред онези, които декларират, че живеят много добре (1,1% от общата извадка). По-подчертана свръхпропорция на заявяващите ниска политическа лоялност (21,4% при средно 17,3%) има сред онези, които заявяват, че едва свързват двата края.

Политическата лоялност е свързана с политическите симпатии и политическия вот. Всички електорални въпроси показват, че електоратите на СДС, БСП и ДПС (заявени като минал вот от април 1997 г.) се характеризират през 1999 г. с по-висока политическа лоялност, докато електоратите на другите партии (Евролевицата, БББ) се характеризират със средна и по-ниска политическа лоялност. Това не е новост, но намира числово изражение в резултатите. Най-висок е делът на политически лоялните в електората на БСП – 73,2%, следвана от ДПС – 65,6%, и СДС – 56,0%. Това са партийните електорати, в които делът на заявяващите висока политическа лоялност надвишава 50%. За всички партии извън „синьо-червеното” пространство и извън етническото пространство на ДПС преобладават избиратели, склонни да променят вота си.

Подобни са резултатите при въпрос за актуалните електорални намерения през 1999 г. Отново електоратът на

БСП демонстрира най-висока лоялност (80,7% от смятащите да подкрепят БСП показват висока политическа лоялност), следван от този на ДПС (74,6%) и СДС (67,1%).

Политическата лоялност дава представа и за електоралните „ядра“ на основните политически партии. Смятаме за „ядро“ онези избиратели, които декларираат, че са членове или много близки симпатизанти на съответната партия (първите две степени на близост). Ако добавим и групата на онези, които декларираат изобщо близост (3-та степен на скалата), ще получим и периферията в електората на съответната партия.

„Ядра“ и „периферии“ на основните партии през 1999 г.²³

	<i>Ядро</i> (1+2 степен)	<i>Ядро и периферия</i> (1+2+3 степен)	<i>Електорални намерения</i>
БСП	12,6	21,7	18,7
СДС	16,2	33,4	32,5
ДПС	2,6	5,4	5,3

Истински устойчивото „електорално ядро“ обаче е политически лоялното. Ако вземем само онези заявени членове или много близки симпатизанти на партиите, които показват и висока политическа лоялност, картината е следната (6 700 запитани избиратели, защото въпросите за „близостта“ се задават в анкетната карта след май 1999 г.):

²³ Пак там, с. 398.

Разпределение на симпатизантите на основните партии между „ядрото” и „периферията” през 1999 г.²⁴

	<i>Ядро (1+2 степен)</i>	<i>Ядро и периферия (1+2+3 степен)</i>
БСП	11,9	17,6
СДС	14,4	24,4
ДПС	1,9	4,2

Така очертаните „твърди ядра” (втората колона от горната таблица), както и другите колони, показват праговете на електорална мобилизация на потенциалните електорати на партиите, както те са регистрирани през 1999 г. Тези прагове за БСП показват в края на десетилетието минимален праг на мобилизация около 12% от всички избиратели (около 720 000) и максимален праг от 22% пак от всички избиратели (около 1,4 млн.), като средната подкрепа за социалистите се очертава около 18% (или 1,1 млн.). Всъщност след 2000 г. тези прагове се потвърждават както на изборите за парламент, така и на изборите за президент, но също така и в повечето социологически проучвания, които измерват електоратите на основните партии.

Парламентарните избори от 17 юни 2001 г. поставят края на един процес, който макар и бавно и невинаги еднозначно, но неизменно се развива от началото на прехода – процеса на стесняване на полето на противопоставянето между СДС и БСП. Това твърдение се илюстрира от следната таблица, която показва броя на избирателите, гласували на всички парламентарни избори от 1990 г. до 2001 г. заедно за двата основни протагониста на прехода:

²⁴ Пак там.

Дял на гласовете заедно за БСП и СДС през 1990-2001 г.

	1990	1991	1994	1997	2001
Подадени гласове	5 102 490	3 739 619	3 512 677	3 163 022	1 613 710
% от избирателите по списък	75,04	55,14	50,33	46,38	23,56

Виждаме един процес на непрекъснато, постепенно спадане на относителната и абсолютната „тежест“ на двете основни партии на прехода – от три четвърти през 1990 г. на една четвърт през 2001 г. Едно от лансираните обяснения на този констатиран феномен е, че сме свидетели на разпадането на двуполусния политически модел, в който основните проблеми на политическото развитие се решават от дебата между две главни партии.

В ситуацията от самото начало има нещо необяснимо с категориите, с които обичайно характеризирахме политическия живот на прехода. Появява се нова политическа формация, даже не и партия, без никаква организация, нещо като аморфно движение около една авторитетна личност – тази на Симеон Сакскобургготски – която набира скорост за не повече от два месеца и печели изборите. Така за първи път от 1990 г. насам България от 2001 г. е в състояние, при което правителственото мнозинство в парламента не зависи нито от СДС, нито от БСП, както е обичайно дотогава.

Следствие от този „край на прехода“ е залезът на двата основни протагониста на политическата борба от периода на

прехода – СДС и БСП. Загубата е значителна – и като електорална тежест, и като символическа политическа тежест. И двете партии са в положение, при което нещата могат да не зависят от тях, както и в ситуация, където острите спорове между „сини” и „червени” не вълнуват никого. Именно защото всеки от тях се легитимира през първото десетилетие на прехода като отрицание на другия. При това СДС в много по-голяма степен отказва всякаква легитимност на БСП, отколкото обратното. В дискурса на „сините” БСП си остава „нереформирана”, „мимикрираща”, „непроменила се”, в крайна сметка все същата, макар и с друго име, комунистическа партия. Но и за БСП „сините” са „псевдодемократи”, „неистински демократи”, дори „прикрити тоталитаристи” или „сменили цвета си бивши комунисти”, и т.н. При такова виждане за основния противник всяка изборна победа се интерпретира в термините на окончателност, на „ново начало”, на „победа на демокрацията”. Неслучайно в България „началото” на истинския преход, на истинските промени нееднократно е отмествано. Първоначално това е 10 ноември 1989 г., после става 13 октомври 1991 г., после се отмества на 10 януари 1997 г.²⁵

Изглежда на широката публика това взаимно отричане, което има своята легитимност в самото начало на прехода и на политическата промяна, губи всякакъв смисъл. Нито успехите, нито провалите вече могат смислено да се обясняват с „елиминирането на комунистите” или „със заговора на комунистите”. Наред със самото отместване на фокуса на общественото внимание от „борбата срещу комунизма” към други въпроси, въпроси на настоящето, въпроси на ежедневието, причините за това са и от поколенски характер. Към

²⁵ Евгений Дайнов застъпва тезата, че „невъоръженото национално гражданско въстание” от 1997 г. поставя началото на посткомунистическия преход в България. (Дайнов, Е. Политическият дебат и преходът в България. С., 2000, с. 663.)

2001 г. не по-малко от 12% от възрастното население в страната е на възраст под 16 години към 1989 г., т.е. няма личен жизнен опит от времето на комунизма. Към тях можем да добавим още 14%, които са изживели комунизма в съзнателна възраст от времето на „перестройката” (т.е. не познават сталинския комунизъм, а навлизат в активна възраст във времето на оживените спорове на историята и бъдещето, характерни за времето от 1985-1989 г.). Така ще си дадем сметка, че към 2001 г. поне 25-26% от избирателите (това представляват около 1,6 млн. души) нямат основания за особена чувствителност към темата за комунизма – тях той вече не ги вълнува – нито отрицателно, нито положително. Това са хора, които са все по-склонни да се отнасят към темата за комунизма безразлично или по-скоро без емоции.

Най-интересният от гледна точка на нашия анализ въпрос е какви са избирателите на НДСВ през 2001 г., каква е политическата им история. Хипотетичен отговор на въпроса дава регресионната матрица за изборите през 1997 г. и 2001 г. Изглежда основната част от избирателите на НДСВ са били през 1997 г. избиратели на малките партии, включително на БББ, като част са дошли от ОДС (разочаровани) и от Евролевицата (поне една трета от избирателите ѝ от 1997 г.). Незначителен е трансферът от абстенционистите и от БСП. Вероятно НДСВ привлича следните типове избиратели:

- Избиратели на „малките партии”, както и на Бизнесблока, които са гласували „полезно” – за нова партия, различна от „традиционните”, но имаща голям шанс да попадне в Народното събрание.
- Избиратели, които през 1997 г. са подкрепили масово ОДС като „партия на надеждата” (и тогава са съставлявали нейния нов прилив), които сега си намират нова надежда.

- Разочаровани избиратели на Евролевицата, част от които се „връщат” към БСП, други се въздържат, а трети гласуват „полезно” за НДСВ.

Ако тази хипотеза е вярна, електорално НДСВ е центристка партия – подкрепена от мобилни избиратели, които обичайно не са избирали между „сините” и „червените”.

Матрица на трансфер на гласове на парламентарните избори през 2001 г.²⁶

		2001								
1997		ОДС	„Гергьовден” - ВМРО	БСП	НДСВ	ДПС	Коалиция „Симеон II”	Други	Абстенционисти	
		БББ	0,0	4,0	0,0	81,5	0,0	0,0	14,5	0,0
	ОДС	37,2	7,1	0,0	53,0	0,0	2,0	0,0	0,7	100
	Евролевица	0,0	0,0	12,6	31,5	0,0	2,5	4,2	49,2	100
	БСП	0,0	0,0	80,3	5,0	0,0	0,0	7,4	7,3	100
	ДПС	0,0	0,0	0,0	0,0	96,0	0,0	1,2	2,8	100
	Други	0,0	0,0	0,0	90,0	0,0	0,0	10,0	0,0	100
	Абстенционисти	0,0	0,0	0,0	6,2	0,0	4,1	5,8	83,9	100

²⁶ Тодоров, А. Граждани, избори, ..., с. 413.

БСП отново губи – над 150 000 избиратели. Избирателите на БСП, макар и намалели, запазват като цяло предпочитанията си – поне 80% са я подкрепяли и през критичната 1997 г. Друга част я напускат и се въздържат да гласуват пак за социалистите. Но значителна част от напусналите я в полза на Евролевицата избиратели се връщат отново към социалистите.

Тази сравнително ограничена загуба се компенсира значително от невероятното за това време избиране на кандидата на БСП Георги Първанов за президент на републиката. Неговата кандидатура, поставена в последния момент, след като не се постига съгласие за евентуална обща кандидатура със спечелилото парламентарните избори НДСВ, първоначално се смята за „самоубийствена” и безперспективна. На първия тур социалистическият кандидат получава 1 031 587 гласа, което е с почти 250 000 гласа в повече от парламентарните избори. Разбира се, не знаем точно каква част от тези избиратели са и бивши избиратели на БСП, някои може да са и избиратели на ДПС, но на първия тур на президентските избори през 2001 г. е по-вероятно Г. Първанов да е мобилизирал социалистическия електорат така, както той вече се очертава в края на миналото десетилетие. На втория тур той получава с милион повече от първия тур, надминавайки електоралните граници на очертаната по това време електорална периферия на БСП (1,4 млн.) с почти 600 000 гласа, повечето от които избиратели на ДПС.

Електоралните последици от „Тройната коалиция” (2005-2011 г.)

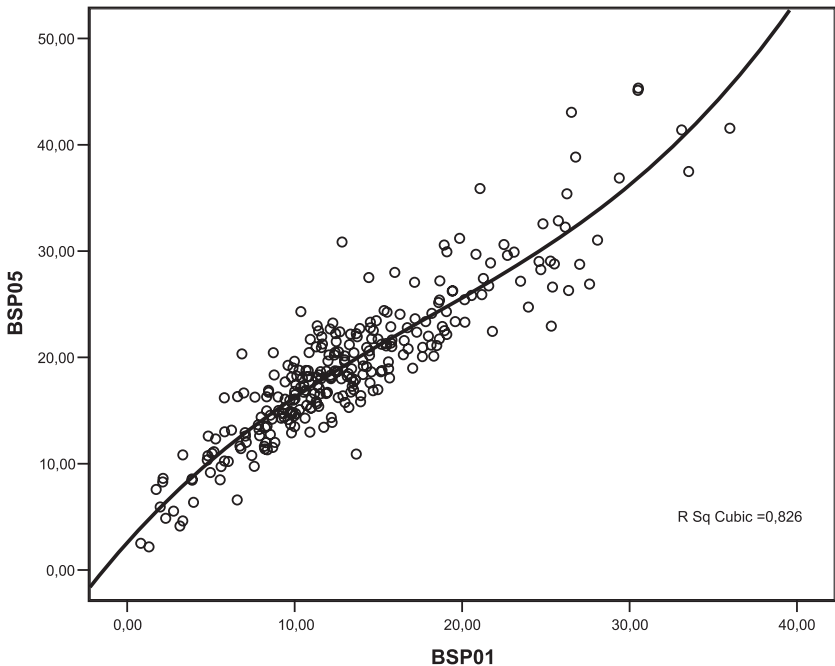
Към 2005 г. се очертават нови размествания в политическото пространство, водещи до нови партийнополитически мобилизации. За изборите през 2005 г. се структурира нова политическа партия – „Атака”, първоначално коалиция от 4 партии, която заема крайно дясната част от спектъра, използвайки

антисистемен и антикапиталистически дискурс. През 2005-2007 г. се структурира и новата партия ГЕРБ (Граждани за европейско развитие на България) начело с новоизбрания през 2005 г. кмет на София Бойко Борисов. ГЕРБ афишира десен профил, беше приета за член на Европейската народна партия (ЕНП) и започна да заема пространството на десния център.

Политическият резултат от изборите показва липсата на отчетливо политическо мнозинство, защото нито една партия не успява да постигне парламентарно мнозинство. Стига се след мъчителни преговори до „тройна коалиция“ на БСП, НДСВ и ДПС. БСП, спечелилата най-много гласове, регистрира електорален подем след осем години в опозиция – тя печели почти 300 000 гласа повече в сравнение с най-ниския й исторически резултат от 2001 г., но, което изглежда важно, печели и със 100 000 гласа повече, отколкото нейния кандидат за президент – Георги Първанов, на първия тур на президентските избори през 2001 г.

От гледна точка на политическите мобилизации през 2005 г. могат да се посочат няколко особени страни на развилия се процес. На първо място, спечелилата партия – БСП, увеличава подкрепата за себе си пропорционално на подкрепата, която е имала в общините през 2001 г., което означава, че социалистическият електорат запазва идентичността си спрямо 2001 г. Графиката илюстрира корелацията между резултатите на БСП през 2001 г. и 2005 г. и показва голяма консистентност на „червения“ електорат – БСП има най-високи резултати в общините, където също е имала най-високи резултати през 2001 г., и обратно (всяка точка на графиката показва координатите на една община).

Корелация между подадените за БСП гласове през 2001 г. и 2005 г. на равнището на общините.²⁷



Но тази консистентност изглежда е именно за 2001-2005 г., защото всъщност БСП се променя значително (програмно и електорално) през 1998-2001 г. Ако по същия начин изчислим на равнището на резултатите във всички общини за БСП за целия период от 1991 г. до 2005 г., тогава ще видим, че наистина спрямо периода отпреди 1998 г. съществува промяна на равнище електорална подкрепа – има изместване на електоралната подкрепа, вероятно БСП губи част от предишните си избиратели, но печели избиратели в нови среди. Динамиката на вота за БСП на всички национални избори

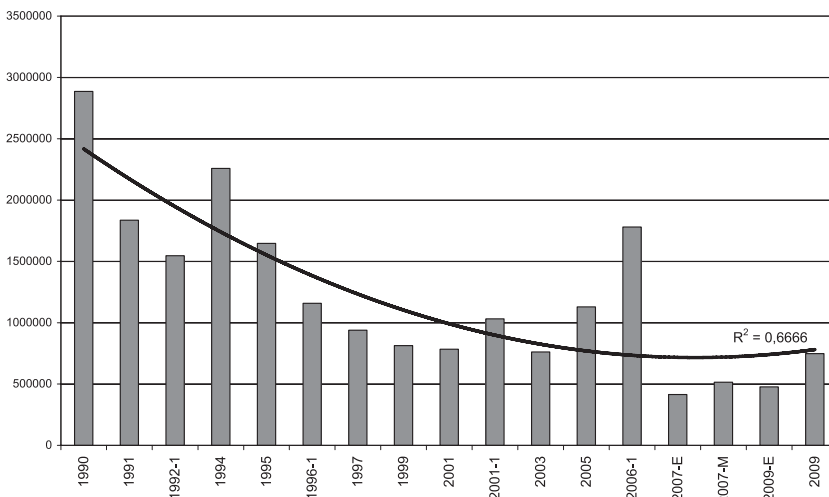
²⁷ Пак там, с. 416.

(парламентарни, общински, европейски и първия тур на президентските), която се вижда на графиката, показва също тенденцията на промяна между 1997 г. и 2001 г.

Корелация между резултатите на БСП през 2005 г. и резултатите ѝ на предишните избори (1991-2001 г.).²⁸

<i>Pearson Correlation</i>	<i>БСП-1991</i>	<i>БСП-1994</i>	<i>БСП-1997</i>	<i>БСП-2001</i>
БСП-2005	0,640	0,593	0,645	0,905

Динамика на електоралната подкрепа за БСП (парламентарни, общински, европейски и президентски избори) през 1991-2009 г.



²⁸ Пак там, с. 417.

Подобна картина показва и изследването на изхода от урните на ББСС „Галъп интернешънъл”.

Потенциален трансфер на гласове между парламентарните избори през 2001-2005 г. (екзит пол на ББСС „Галъп интернешънъл”).²⁹

	В извадката	БСП	НДСВ	ДСБ	РОЗГА	ВНС	Новото време	Атака	ДПС	ОДС	ДРУГИ
ОДС	16,87	3,09	7,94	60,83	11,22	26,54	11,02	10,67	2,35	72,83	9,00
БСП	25,59	68,91	3,48	1,04	13,78	6,00	7,56	9,10	3,68	1,32	13,27
НДСВ	26,95	12,60	67,87	9,04	22,45	21,29	28,94	31,69	5,96	7,92	21,80
ДПС	8,50	0,66	0,67	1,27	8,16	0,30	1,30	0,21	68,43	0,38	4,58
друга партия	7,89	2,27	2,21	13,67	22,45	24,29	20,30	22,80	2,35	3,30	18,64
не гласувал	14,20	9,05	14,38	10,31	19,90	16,34	27,21	21,03	14,05	10,47	21,96
Общо	100,00	96,58	96,55	96,18	97,96	94,75	96,33	95,50	96,84	96,23	89,26

Електорално БСП продължава да се променя през 2005 г. – тя губи избиратели с авторитарно-националистическа нагласа, но придобива избиратели с либерално-социалистическа нагласа.

Президентските избори от 2006 г. завършват процеса на легитимация на БСП и като цяло на левицата, произлязла исторически от бившата комунистическа партия. С това може да се каже, че и политическият преход окончателно завършва с преизбирането за втори мандат на Г. Първанов. Още повече, че изборите поставят и края на една дълга еволюция на БСП от позициите на посткомунистическа партия-наследница към позициите на

²⁹ Пак там, с. 422.

призната от европейските си партньори социалдемократическа партия. Тази еволюция като цяло е наляво, като усилие за постепенно изоставяне на политическата обремененост с разбиранията на партия, която не дели властта с никого и която отстоява статуквото, т.е. по същество е „партия на реда” (или дясна партия).

Проведеното от агенция „Алфа Рисърч” допитване „на изхода на урните” показва вероятната партийна структура на гласувалите за Първанов.

Партиен състав на гласувалите за Г. Първанов през 2006 г. (анкета на „Алфа Рисърч”).³⁰

От гласувалите през 2005 г.	Първи тур		Втори тур	
	%	Гласове	%	Гласове
БСП	90	1 000 000	95	1 010 000
ДПС	97	450 000	98	450 000
СДС	13	36 000	48	100 000
ДСБ	10	23 000	45	80 000
НДСВ	49	350 000	63	400 000
„Атака”	8	20 000	5	10 000
		1 879 000		2 050 000

През 2007 г. настъпва ново разместване в партийната система – появява се партията ГЕРБ (Граждани за европейско развитие на България), начело с тогавашния столичен кмет (от 2005 г.) и бивш главен секретар на МВР Бойко Борисов. Изборите всъщност са два – първите, за попълване на Европейския парламент с новите страни-членки (България и Румъния), и вторите – за общински съвети и кметове на общини.

³⁰ Пак там, с.429.

Първите европейски избори в България са свързани с рекордното ниско участие – 29,6%, в сравнение с всички парламентарни, президентски и местни избори и са санкция за правителствените партии от „Тройната коалиция“. Тази санкция обаче е своеобразна и се изразява най-вече в слабата мобилизация на привържениците на правителствените партии (БСП и НДСВ главно), а не толкова в ясна подкрепа за опозицията. От избраните 18 български депутати в Европейския парламент правителствените партии имат 10 (5 за БСП, 1 за НДСВ и 4 за ДПС). БСП и НДСВ бележат на тези избори исторически минимум от подкрепа – никога досега на национални избори техните избиратели не са спадали до толкова минимално равнище.

Местните избори от 2007 г. вероятно ще останат в политическата история на съвременна България с няколко нови масови практики, които ще имат сериозни последици за цялата политическа система: масово купуване и продаване на гласове, взрив на местни бизнес-партии, поява на ГЕРБ като основен политически актьор вдясно, неочаквана ремобилизация на избирателите.

На изборите в цялата страна вземат участие средно над 42% от записаните избиратели, което представлява 3 438 95 участващи в гласуването за общински съвети и почти толкова в изборите за кмет на община на първия тур, което е едно неочаквано високо равнище. Според обобщените данни на ЦИК разпределението между участващите партии на подадените гласове за общински съвети е следното:

Подадени гласове за партиите и коалициите за общинските съвети на местните избори през 2007 г.³¹

<i>Партии</i>	<i>Гласове за ОС самостоятелно</i>	<i>%</i>	<i>Гласове за ОС включително в коалиция</i>	<i>%</i>
ГЕРБ	555 944	17,6%	596 631	18,9%
БСП	397 111	12,6%	514 949	16,3%
ДПС	350 021	11,1%	371 964	11,8%
„Атака”	184 655	5,9%	192 737	6,1%
НДСВ	76 665	2,4%	197 655	6,3%
СДС	37 303	1,2%	258 921	8,2%
ДСБ	22 838	0,7%	217 468	6,9%
Други	189 050	6,0%	571 005	18,0%
Действителни гласове	3 158 704	100%	3 158 704	100%
Избиратели	6 984 472		6 984 472	

Резултатите показват, че основният политически дебат се развива след 2007 г. между БСП и ГЕРБ – двете партии с най-значителни резултати на местните избори. ГЕРБ са получили повече гласове (сами или в коалиция) от БСП (сама или в коалиция) – разликата е от 80 000 гласа или около 2,5% от гласувалите. По брой на спечелените мандати в ОС обаче БСП има преднина (1229) пред ГЕРБ (990). Също така БСП е представила кандидати за ОС в най-много общини – 241 от всичките 264, докато ГЕРБ е представил кандидати в 220 общини. БСП печели и най-много кметове на общини – 73, срещу 40 на ГЕРБ. Вярно е обаче, че ГЕРБ има малко повече

³¹ Пак там, с. 436.

избрани кметове в областни градове (10 от 28, сред които и кметът на София), докато БСП има избрани кметове в 9.

БСП като цяло е изгубила вероятно през 2007 г. почти 250 000 гласа за общинските си листи в сравнение с 2003 г., при това през 2007 г. участието на избирателите е по-високо (почти с 1,2 млн. повече). Но от друга страна, БСП мобилизира на местните избори по-добре избирателите си в сравнение с европейските избори няколко месеца преди това (почти 100 000 повече). Освен това БСП има повече кметски места през 2007 г. в сравнение с 2003 г., когато социалистите печелят самостоятелно в 51 общини, както и повече мандати от тогава – 932. Като драматично е оценено представянето на БСП в София – чисто символически класирането на кандидата ѝ за кмет на трето място и недостигането на балотаж е сигнал към обществото за отслабени позиции.

През 2009 г. настъпват нови размествания, а и през годината са организирани отново два национални избора с разлика от един месец – за Европейски парламент и за Народно събрание. В навечерието на двата избора – за европейски и национален парламент – социологическите агенции предвиждаха по-ниско равнище на участие (около 55%) и разпределение на гласовете между партиите така, както то се прояви на европейските избори: очакваше се съотношението между очергалия се фаворит ГЕРБ и БСП да бъде 3 : 2, или като брой гласове около 1,1 млн. гласа за ГЕРБ срещу 0,7 млн. за социалистите. Това не се случи и на изборите почти половин милион избиратели гласуваха в полза на ГЕРБ, без да са имали месец по-рано намерение за това. Това е основанието да се определи вотът им като „полезен”, т.е. те са гласували за ГЕРБ не защото по принцип се идентифицират с партията, а защото тя се очертава като победител, но без изглед да състави лесно правителство.

Парламентарните избори през юли 2009 г. показаха една малко неочаквана реполитизация на обществото. Преди всички те се характеризираха с неочаквано високо участие (61%), въпреки лятото и европейските избори, които бяха само месец преди това. Наблюдателите смятаха, че два последователни национални избора в интервал от един месец по-скоро ще демобилизират избирателите, но това не се случи. Тази висока мобилизация беше в полза преди всичко на победителите от ГЕРБ: от средни очаквания за 1,1 млн. избиратели, техните листи бяха подкрепени от почти 1,7 млн. граждани.

Резултати от парламентарните избори през 2009 г. за партийните листи.³²

<i>Партии</i>	<i>Гласове</i>	<i>% от всички избиратели</i>	<i>Динамика спрямо 2005 г.</i>
ГЕРБ	1 677 870	24,4	–
БСП	747 849	10,9	–381 347
ДПС	610 831	8,9	+143 431
„Атака”	395 656	5,7	+98 808
„Синята коалиция”	285 418	4,1	–229 693
РЗС	174 563	2,5	–
НДСВ	127 340	1,8	–597 974
Други	205 597	3,0	–308 711
ОБЩО	4 225 124	61,4	+576 947

³² Пак там, с. 443.

Регистрираната ремобилизация е относителна – спрямо 2005 г. са гласували в повече над 570 000 души, но това все още не достига равнището на участие от 2001 г.

След 1990 г. няма правителство в България, което да е спечелило изборите след края на мандата си. СДС печели с малка преднина през 1991 г., но правителството му подава оставка на следващата година, а Съюзът губи драматично предсрочните избори през 1994 г. БСП идва на власт през 1994 г., за да загуби катастрофално през 1997 г. на извънредните избори. ОДС печели огромна подкрепа през 1997 г. и губи с неочаквано много през 2001 г. НДСВ изкарва един успешен пълен мандат, но излиза втора партия на изборите през 2005 г. БСП в Тройната коалиция след 2005 г. губи значително на изборите през 2009 г. Изчислението на изборните резултати показва, че правителствените партии губят на изборите след края на мандата си средно около 1 млн. избиратели, като изключенията са през 1994 г. и през 2009 г.: СДС през 1994 г. губи почти 650 000, докато Тройната коалиция губи общо през 2009 г. над 830 000 избиратели.

От тези загуби, особено след 2001 г., се очаква най-големи да са за водещата партия в коалицията, както това се случва с НДСВ през 2005 г. – за партията загубите са над 1,2 млн., докато коалиционният ѝ партньор ДПС увеличава гласовете си с около 200 000. По-различна е ситуацията през 2009 г.: БСП губи над 380 000 избиратели в сравнение с изборите от 2005 г., но тук главният губещ е НДСВ – почти 600 000 гласа. ДПС и тук увеличава гласовете си спрямо 2005 г.

Загуби на водещите партии в правителствата на следващите избори.³³

<i>Партия и избори</i>	<i>Изгубени гласове</i>	<i>% от всички избиратели</i>	<i>% от гласувалите</i>
СДС 1994	649 104	9,6	11,7
БСП 1997	1 318 904	18,9	25,4
ОДС 2001	1 393 376	20,4	32,7
НДСВ 2005	1 227 199	17,9	26,9
БСП 2009	381 347	5,7	10,5

Това своеобразно „махало“ изглежда задава схемата на избирателния процес в България – изборите имат най-често (ако не и систематично) характера на санкция за отиващото си правителство. Вероятно това води до разпространеното сред наблюдателите мнение, че на изборите преобладава „наказателният вот“. Редица изследвания показват, че тези избиратели, които са оттеглили подкрепата си от отиващото си правителство, най-често не участват на изборите, по-малко са онези, които сменят вота си за нова партия (обичайно за новия победител).

* * *

Избирателите на БСП след 1990 г. са една динамична общност. Новосъздадената по същество партия има значителна, но разнородна ценностно-електорална подкрепа в на-

³³ Пак там, с. 445.

чалото на прехода (1990-1995 г.). Повечето нейни избиратели по онова време я разбират най-вече като бивша комунистическа партия, съсредоточие на реда, сигурността, спокойствието, статуквото. Размерите на електоралната подкрепа за БСП се очертават в този период около 1,5 милиона избиратели.

В края на десетилетието (1997-2000 г.) БСП изживява съществена програмна промяна, променя се и характерът на нейното избирателно тяло. Постепенно, но отчетливо, я напускат избиратели, които споделят културно-консервативни и националистически разбирания, но, обратно, появяват се избиратели с либерално-социални ценности. Общото равнище на електорална подкрепа спада, но се стабилизира в границите между 0,7 и 1 млн. избиратели. Доколко това ще се окаже трайно, е въпрос на бъдещето и ще зависи от това, накъде програмно ще се развие БСП през следващите години, как ще се очертае нейният политически профил след приемането на България в ЕС.

ОТНОШЕНИЕТО НА БСП КЪМ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО

Евгений Кандиларов

Evgeny Kandilarov. THE ATTITUDE OF BULGARIAN SOCIALIST PARTY TOWARD THE SOCIALIST PAST

At the beginning of the Transition period in Bulgaria the assessment of the near socialist past became main characteristics of the political process in the relations between the leading political parties as well as in their internal political life. The new review and interpretations of the history turns into a key instrument for legitimation and identification of the new political players in the situation of multiparty system and free elections. The attitude toward the near past gives an opportunity for discreditation and elimination of political opponents. Interpretations of the history become a mean of formation of political identities and power legitimations within the whole Transition period.

The aspirations of BCP for an internal transformation of its ideological and organizational principles and its desire to keep its leading role in the new political environment rises up the issue about the attitude of the BCP toward the socialist past. Two different opportunities are facing the ex communist party. The first one is to argue that the renamed BSP doesn't have anything in common with that past and it is not part of the party's history. The second opportunity is to accept and recognize that past and to take on the responsibility for that history trying to rethink it and reassess its positives and negatives. BSP chooses the second way and that is a key factor for its survive in the first years of the Transition.

The paper tries to find out to what extent the public debate about the heritage of the BSP is directly related and even provoked by the attitude of the party toward its own history. At the same time the study argues that the debate within the party regarding this issue gives great advantages of the political opponents of the BSP.

The rethinking of the BSP's past and its reassessment from the point of view of the new realities in Bulgaria and the World is a very

important condition for: the successful transformation of the BCP into “contemporary left party of the democratic socialism” having a leading role and influence within the Bulgarian society; the peaceful character of the Transition, the balance in the social-political tensions and the prevention against any radical attempts for revenge against the members of the ex communist party; the recognition of the new government of the BSP and its differentiation from the communist leaders of the past.

The study reviles the complicate evolution of the attitude of the BSP toward the socialist past and also analyses the difficulties that this issue causes to the party’s internal political life as well as to the positions of the BSP in the Bulgarian political and social life.

„Недопустимо е при всяка промяна в политическия курс и в ръководството на партията да се пренаписва нейната история. Това е един от най-важните уроци от миналото.”¹

В началните години на прехода в България като основна характеристика на политическия процес – както в отношенията между водещите политически партии в страната, така и във вътрешнополитическия живот на тези организации, се откроява борбата за оценката на миналото. Постепенно тази борба прераства в истинска битка за историята. Новият прочит на историята се превръща в главен инструмент за легитимация и идентификация на новите играчи на политическата сцена в условията на многопартийна система и свободни избори. Отношението към близкото минало дава възможност за дискредитиране и елиминиране на политически опоненти.² Интерпретациите на миналото стават средство за формиране

¹ *Политическа декларация* на Висшия съвет на Българската социалистическа партия и на Общопартийната контролна комисия. Приета на заседание на ВС на БСП, 25 март 1991 г., с. 3.

² За връзката между политика и история – историята като ресурс на политическа легитимация виж: *Бунджолов, А.* Битката за миналото. – В: *Лица на времето*, 1996, №1, 157-168.

на политически идентичности и властови легитимации в целия период на прехода, но с различна интензивност.³

Една от най-важните характеристики на партиите през този период се оказва различното виждане за историята, което става ключов елемент за идентификация пред привържениците и избирателите. Предходната единна история се разпада на множество различни истории. Историите на прехода, на държавния социализъм, както и историята на предшествания го период, изповядвани от БСП, СДС, ДПС и пр., са различни. И въпреки всеобщата световна и европейска еуфория от края на Студената война и колапса на съветския модел на социализъм, в страните от Източна Европа сякаш напълно доминира интерпретацията на историческия период преди 1989 г., налагайки нова тотална идеологизация на тази история, макар и с обратен, антикомунистически знак.

Ето защо един от основните акценти на българското развитие след 1989 г. е скъсването с миналото, стремежът към преодоляване на комунистическото наследство. Като процес явлението преминава през няколко взаимнопреплитащи и сливащи се фази: публично разграничаване, изобличаване, постепенно унищожаване и пълно ликвидиране на комунистическите форми на собственост, политическа и обществена организация, символика и паметници. Тази тенденция проличава много ясно при възстановяването и трансформирането на традиционните политически партии.⁴

Като се вземат предвид тези тенденции и специфики на политическия процес в България от началото на прехода, особен интерес предизвиква поведението на управлявалата до 1989 г. БКП, която се стреми към коренна трансформация в

³ Проданов, В. Битките за историята и историята на социализма в България. – *Понеделник*, 2011, №5-6, 139-152.

⁴ Подробно за отношението на старите и новите партии към миналото виж: *Баева, И., Калинова, Е. Социализмът в огледалото на прехода*. С., 2011, 20-30.

идеологията, към промяна на характера и организацията си, като запази водещата си политическа роля при променените вътрешни и външнополитически условия. Въпросът за отношението на преименуваната в БСП комунистическа партия към миналото е тясно свързан с проблема за новата ѝ идентичност.⁵ Документалният материал категорично показва, че също както при предишните идеологически трансформации на БКП в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век импулсът за промяна отново идва отвън. Промяната на 10 ноември 1989 г. и Декемврийският пленум поставят за първи път разграничителна линия между развитието преди и след „Десети“. Те, както и XIV извънреден конгрес на БКП, протичат под натиска на събитията, сложили край на Студената война и поставили България и БКП в нова геополитическа ситуация.⁶

⁵ В документ на Федерация „Открит форум“ в БСП от 2009 г. този въпрос е дефиниран много точно по следния начин: „*Основен елемент на идентичността на една партия е възприятието на тази идентичност във времето. Как се е появила, как се е развивала, какви оценки ще дадем за различните ѝ периоди. Дали ще се срамува от един или друг период или лидер, ще се гордее ли или ще прави точна и реалистична оценка на всеки от тях? Дали ще има срамни тайни от това минало, които ще се старая да забрави, или спокойно и открито ще може да разговаря за себе си. Това е проблем на проблемите и неслучайно през последните 20 години различните периоди на миналото на БСП са предмет на яростни и ожесточени дискусии, както и на фашизоидно охулване и клевети от страна на нейните противници. Именно тук започват голяма част от проблемите на партията.*” (Българска социалистическа партия. Федерация „Открит форум”. Позиция на Федерация „Открит форум” за необходимите промени в БСП. С., 2009, с. 15)

⁶ На 9 ноември 1989 г. „пада” Берлинската стена, а месец по-късно в Малта, на борда на съветския лайнер „Максим Горки”, съветският лидер Михаил Горбачов и новият американски президент Джордж Буш Старши оповестяват края на Студената война, като в думите на Горбачов прозира признание за това, че СССР и Източният блок са претърпели поражение. Въпреки еуфоричните лозунги, които провъзгласяват новата свобода на народите от Източна Европа, геополитическата промяна настъпва по-скоро по формулата, според която при глобализиращата се политика не съществува вакуум и когато една сила се изгледя, нейното място веднага се заема от друга. Така Източна Европа преминава от сферата на влияние на еднага суперсила към другата. Мястото на СССР много бързо е заето от САЩ и техните съюзници. С края на Студената война се разпадат Източният блок и Съветският съюз, а заедно с това се срива цялата идеологическа спойка, на която

Събитията в СССР и другите социалистически страни в края на 1989 г. изпреварват реформите, насочени към търсенето на нов икономически ефективен социализъм, и реформиращите се под натиска на събитията нови лидери на БКП са принудени да възприемат друг модел – на „демократичния социализъм”, с неговите специфики и отличителни белези, отхвърлящи господстващия до момента в България съветски модел.

Голяма стъпка към реформиране на БКП в съответствие с новите политически условия прави извънредният XIV конгрес (30 януари – 2 февруари 1990 г.). На него е приет *„Манифест за демократичен социализъм”*, в който БКП официално се отказва от съветския модел и приема социалдемократическата концепция.⁷ От комунистическата програма, при която най-важен е контролът върху властта с цел изграждане на ново общество, БКП преминава към принципите на социализма от западноевропейски тип. Документът *„възвестява, че се слага началото на прерастването на Българската комунистическа партия в нов тип партия – партия на демократичния социализъм в България.”*⁸

тази част от Европейския континент се крепи повече от 40 години след Втората световна война. (Повече за идеологическите и политическите аспекти на края на Студената война и значението на този процес за Източна Европа виж: *Тошкова, В.* Дирижираният крах на европейския социалистически Изток в края на XX век. – В: *Проблемът Изток-Запад.* Историческа перспектива. С., 2003.)

⁷ По време на конгреса са разпределени основните държавни постове между извършителите на промяната от 10 ноември: Петър Младенов е определен за държавен глава, Андрей Луканов става министър-председател, а Александър Лилов е избран за лидер на партията. (Повече за идеологическата трансформация на БКП/БСП в края на 1989 и началото на 1990 г. виж: *Кандиларов, Е.* От „реален” към „демократичен” социализъм (Из зиг-загите на идейното и програмно развитие на БКП след Втората световна война). – В: *Изследвания по история на социализма в България.* Т. 2, С., 2010.)

⁸ XIV *извънреден конгрес* на Българската комунистическа партия. 30 януари – 2 февруари 1990 г. С., 1990, 59-61. Новата идейна и политическа ориентация се обуславя *„от необходимостта от радикално преустройство на партията, за да се отговори на съвременните процеси и тенденции в света, на новите реалности в световната и в българската действителност”*.

Освен тази политическа декларация XIV конгрес на БКП приема и нов устав, който следва изцяло прокламираните в Манифеста нови политически принципи. Взето е и решение да се проведе партиен референдум за смяна на името на партията.⁹ Резултатите от него, оповестени на 3 април 1990 г., показват, че мнозинството от членовете на партията са съгласни със смяната на традиционното име с ново, отговарящо на посоката на промените – Българска социалистическа партия (БСП).¹⁰

Напълно основателно един от изводите от референдума, които новият партиен лидер Александър Лилев прави, е, че случващото се в другите източноевропейски страни показва навременността на смяната на името, защото „*всяко забавяне може да има фатални последствия за партията*“.¹¹ В цяла Източна Европа комунистическите партии са се разпуснали или трансформирали (с изключение на ЧКП). БСП става една от малкото комунистически партии, която се запазва, поемайки нов път, търсейки своето ново място и облик в политическия живот на България, изживяваща пре-

⁹ По въпроса за името на партията се обсъждат редица варианти, като: Партия за демократичен социализъм в България (комунисти) – ПДСБ (к); Комунистическа партия за демократичен социализъм (КПДС); Българска социалистическа партия (БСП); Обновена българска комунистическа партия (ОБКП); Българска демократична комунистическа партия (БДКП) и др.

¹⁰ Данните от референдума показват, че са гласували общо 726 хил., от които 626 522 души или 86,71% са били „ЗА“. Против промяната са гласували 91 973 души, или 12,66%. По партийни документи по това време в БКП членуват 983 899 души.

¹¹ „Решението за преименуване беше правилно и навременно решение, то ни дава шансове за оцеляване, развитие и успех в коренно изменилите се сега условия“ (Вести на Висшия съвет на БСП, април 1990, г. I, бр. 4, с. 8.) Впечатление прави, че за разлика от Младенов малко по-рано, в началото на 1990 г. новият партиен лидер вече не говори за „съдбата на социализма“, а е по-скоро загрижен за „съдбата на самата партия“, която трябва да се адаптира, за да оцелее в изключително сложната вътрешно- и външнополитическа ситуация в началото на т.нар. преход към политическа демокрация и пазарна икономика, настъпил след края на Студената война.

хода от държавен социализъм към парламентарна демокрация и пазарна икономика.¹²

При новите условия БСП неминуемо преминава през изключително драматичния обществено-политически дебат за това как да се отнася към собствената си история и към целия период след Втората световна война. Пред БСП стои въпросът да се откаже ли от своята история преди 1989 г., както правят редица бивши комунистически партии в Централна Европа, или да приеме, че е участник в нея, като носи отговорност и се опита да я преосмисли. Тя тръгва по втория път и вероятно това обяснява не само нейното оцеляване в първите години на прехода, но и запазването на нейното единство и обществено влияние в страната. Докато партиите от Централна Европа, които се отказват от своята история, почти изчезват от политическата сцена. Същевременно именно заради своето минало БСП е обект на постоянни атаки от страна на нейните противници, които по такъв начин утвърждават своята идентичност. Това е ключов проблем на битките в публичното пространство и до наши дни.

Струва ми се обаче, че общественият дебат за историческото наследство на БСП е пряко свързан и дори направляван от отношението на БСП към собствената си история. Заедно с това вътрешнопартийните дискусии по различни аспекти от миналото на партията успешно запазват политическите опоненти на БСП с теми, тези и аргументи.

Новият прочит на близката и по-далечната история на БСП и преоценката ѝ от позицията на новите политически реалности в света и в България са изключително важно условие за:

¹² В края на септември 1990 г. БСП провежда първия си конгрес като социалистическа партия. С него тя се опитва да свърже нишката на развитието си с българската социалдемокрация и прибавя в номерацията на конгресите си и предкомунистическите. Затова след XIV конгрес на БКП следва XXXIX конгрес на БСП.

- на първо място – успешната трансформация на БКП в „съвременна лява партия на демократичния социализъм”, която да запази влияние в обществото, като предпоставка за победа в предстоящите свободни избори;
- на второ място – омекотяване на обществено-политическите настроения и недопускане да се развихрят крайни реваншистки нагласи и действия спрямо членовете на управлявалата до този момент БКП;
- на трето място – за утвърждаване на новото ръководство на партията, което може да се легитимира само чрез категорично разграничаване от развитието на страната преди превърналата се едва ли не в сакрална дата 10 ноември 1989 г.

Задачата на БСП е изключително сложна по няколко причини.

Първо, приемайки, че е наследник на БКП, която води началото си от създадената на 2 август 1891 г. на връх Бузлуджа Българска социалдемократическа партия (БСДП)¹³, БСП не може да премълчи или по някакъв начин да заобиколи периода след Втората световна война. Още повече, че от вътрешнопартийна гледна точка това е най-важният период, тъй като едва на 9 септември 1944 г. БРП (к) за първи път в своята история влиза в изпълнителната власт и поема отговорност за управлението на държавата. Преди това партията заема сравнително маргинално и второстепенно място в българския политически живот. Дори и в годините след

¹³ БСП е наследник на създадената на 2 август 1891 г. на връх Бузлуджа Българска социалдемократическа партия (БСДП), обособена през 1903 г. в Българска работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) – БРСДП (т.с.), и преименувана през 1919 г. на БКП. В периода 1945-1948 г. партията носи наименованието Българска работническа партия (комунисти) – БРП (к), след което отново възстановява името Българска комунистическа партия. През 1990 г. е извършена поредната промяна в наименованието на политическата сила. От този момент нататък тя се нарича Българска социалистическа партия (БСП).

Първата световна война, когато за кратко БКП става втора политическа сила по брой на представители в парламента, тя остава опозиционна сила, която има свои ясно изразени принципи, позиции и идеи, които, с малки изключения в местното самоуправление, остават непроверени. Ето защо периодът от 9 септември 1944 г. до края на 80-те години заема не просто формално, но и номинално най-съществено място в историческото развитие на партията, която в десетилетието до 1989 г. може да се докаже в управлението на държавата, да провери способностите си да реализира своите програмни цели и да се развие като реално политическо управление.

Въпреки доминиращото мнение, че става въпрос за управление при еднопартийна система, в която партията няма опозиционен коректив и политическа конкуренция с други партии, идеи, управленски платформи, обективно погледнато, периодът на държавния социализъм остава единственият в историята на партията, по който може да се анализира управленският потенциал и способността на БСП да ръководи държавата. Това означава, че социалистическата партия следва да анализира критично и да оцени най-вече този период, като отсее негативите от позитивите на политиката си в различни сфери на политическия, стопанския и културния живот на страната. Проблемът е в това, че в началото на прехода не само в България, но и в цяла Източна Европа се налага силно идеологизиран дискурс към периода преди 1989 г., като „тоталитаризъм”, понятие, семантично наложено като родово на две други – „комунизъм” и „фашизъм”, т.е. чрез него предходният период се идентифицира с фашизма и нацизма, които в българското публично пространство имат силно негативни конотации. Така тези представи се пренасят и към предходния период, характеризирани като „комунизъм”, а по аналогия се искат същите репресивни мерки срещу

свързаните с него, каквито след Втората световна война се прилагат срещу представителите на фашизма.¹⁴

На второ място, отправна точка на БСП при интерпретацията на историята на партията и по-конкретно на периода между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г. е стремежът на новото партийно ръководство решително да се разграничи от предходния управляващ политически елит и се утвърди като негова модерна и демократична алтернатива, способна да предложи на партията и на страната успешна политика на плавен и спокоен преход, без социални сътресения и катаклизми. Това обаче се оказва трудно осъществимо, тъй като цялото професионално и политическо развитие на новото партийно ръководство на БКП/БСП е свързано с висшия ешелон на властта преди Десети. Утвърждаването чрез отрицание на предходния исторически период от страна на ръководството на БСП в началото на прехода сериозно деформира отношението на БСП към историята си и оказва трайно въздействие върху публичния дебат за социалистическото минало.

На трето място, решаваща роля за отношението на БСП към историята ѝ изиграва външният фактор в лицето на международните социалистически организации, към които партията иска да се присъедини: Социалистическият интернационал и Партията на европейските социалисти. Проблемът с периода на държавния социализъм произтича от факта, че в основните програмни документи на тези организации е заложено отрицанието на тоталитарните комунистически режими в Източна Европа и априорното отхвърляне на каквито и да било положителни интерпретации за този период. Стремежът на БСП да се приобщи към тези организации кара нейното ръководство постоянно да доказва новата политическа идентичност на партията, част от която е и т.нар.

¹⁴ Проданов, В. Цит.съч., с. 140.

„справяне с миналото” и преодоляването на тежкото, от политическа гледна точка, „историческо бreme”.

Когато се преценява сложността на ситуацията на БСП в началото на прехода, трябва да се има предвид и фактът, че коренната идеологическа трансформация, както и формирането на отношението към даден период от историята, не е само и единствено въпрос на политическо решение на ръководните органи на партията. Проблемът произлиза и от факта, че в България за разлика от останалите страни в Източна Европа няма силно развито дисидентско движение и съпротива срещу комунистическия режим, а оттам – и тотално отхвърляне на всичко свързано с този период. Освен това, ако БСП отрече „тоталитарното” управление, това по-скоро ще ѝ донесе обезличаване, тъй като основният ѝ политически опонент СДС също се легитимира на тази основа. Категоричният негативен подход към близкото минало би отблъснал и голяма част от електората на партията в предстоящите избори, особено поколенията, намерили своята житейска и професионална реализация в съграждането и модернизирването на държавата при дотогавашния политически режим. Когато най-активният период от живота на избирателите на БСП е преминал в годините на държавния социализъм, трудно може да се разбере и възприеме идеологемата за лошото и нетърпимо минало, от което новото ръководство е избавило страната и партията.

Ето защо отношението към миналото създава реална и осезаема опасност от разцепление на партията в началните години на прехода.

Въпреки тази опасност, стремежът на ръководството на БСП да получи вътрешна и международна легитимация за себе си и за партията и да демонстрира пред политическите си опоненти готовност за отстъпки и компромиси налага позицията за подчертано отрицателно отношение към периода преди 10 но-

ември 1989 г. Всъщност остро негативната преоценка на най-близката история на партията започва от Декемврийския пленум през 1989 г. и продължава на проведения в края на януари и началото на февруари 1990 г. XIV извънреден конгрес на БКП.

В приетия на конгреса „Манифест за демократичен социализъм” се казва, че е необходима „*обективна научна история на партията – сурово вярна на истината...*”¹⁵ Тази цел е декларирана и в приетата от 39-тия конгрес на БСП „Платформа за по-нататъшното обновление и преобразуване на Българската социалистическа партия в съвременна лява партия на демократичния социализъм”. В документа се заявява, че „*партията поема цялата отговорност за изминалия сложен и противоречив 40-годишен период в развитието на страната. Научният анализ на този период на управление на БКП тепърва предстои да бъде направен...*”¹⁶ И още „... *Нуждаем се от обективно, строго научно и мъдро изследване и преоценка на историята на партията. Нуждаем се и от уроците, и от огъня на нашата история*”¹⁷ В документа дебело се подчертава, че „*Ако Българската социалистическа партия иска действително да се реформира в съвременна лява партия, тя трябва да преосмисли от нова гледна точка цялата своя досегашна история.*”¹⁸

На този етап от преоценката на историята ръководството на БСП, на първо място, се разграничава от управлението до 10 ноември 1989 г. и със засилваща се интензивност посочва вината на Тодор Живков (и т. нар. негово обкръжение) за всички неуспехи по време на 35-годишното му управление.

¹⁵ *Манифест за демократичен социализъм* в България. (Утвърден на XIV извънреден конгрес на Българската комунистическа партия, 30 януари – 2 февруари 1990 г.). – В: *Програмно развитие* на БСП. Сборник документи. 1990-2005. С., 2008, с. 13.

¹⁶ *Платформа за по-нататъшно обновление* и преобразуване на Българската социалистическа партия в съвременна лява партия на демократичния социализъм. Приета на XXXIX конгрес на БСП, 1990 г. – В: *Програмно развитие* на БСП..., с. 31.

¹⁷ Пак там, с. 35.

¹⁸ Пак там, с. 37.

Отново в „Платформата” се подчертава, че е потърсена „политическа и морална отговорност от Тодор Живков и от други дискредитирани дейци на партията и държавата като преки виновници за кризата, деформациите и престъпленията, допуснати в партията и обществото. Процесът на търсене на отговорност и разграничаване от компрометираните през авторитарния режим трябва да продължи и да освободи партията от онези, които са допуснали злоупотреба със закона, корумпирани са се или са извършили престъпления.”¹⁹

Тенденцията в началото на прехода БСП да се легитимира чрез тоталното си разграничаване от най-спорния от идеологическа гледна точка период (на държавния социализъм) продължава почти до края на 1991 г. Новото партийно ръководство се опитва да спечели обществени дивиденди, като отрича почти всичко, направено при управлението на БКП, и посочва като единствени и главни виновници Живков и отстранените от партията негови привърженици. Подходът стига до крайност с приемането през март 1991 г. на т. нар. Декларация на ВС на БСП за отговорността и вината на БКП.²⁰ В този документ, въпреки уговорката, че Висшият партийен съвет не претендира, че предлага всеобхватна и изчерпателна оценка на поставените въпроси, тъй като е „необходима историческа дистанция от тези времена и години”, също и „сериозни научнотеоретически и фактологически проучвания”²¹, на практика БСП прави цялостна ревизия на периода

¹⁹ Пак там, с. 31.

²⁰ Редакционното заглавие на в. Дума, където е публикувана декларацията, е красноречиво: „Нека да прочетем докрай и да затворим последната страница на миналото”. (Дума, бр. 86, 28 март 1991 г.)

²¹ На практика целта, която преследва Декларацията, влиза в пълно противоречие със заявеното в преамбюла на документа мъдро политическо заключение: „Недопустимо е при всяка промяна в политическия курс и в ръководството на партията да се пренаписва неината история. Това е един от най-важните уроци от миналото”. (Политическа декларация на Висшият съвет на Българската социалистическа партия и на Общопартийната контролна комисия. Приета на заседание на ВС на БСП, 25 март 1991 г., с. 3.)

на държавния социализъм в изцяло негативен план. Множество факти са поднесени без нужното за това обяснение и аргументация, извадени от историческия контекст на събитията. В документа са обособени четири части: за кризата в политическата система, за икономическата криза, за кризисните явления в духовната сфера и за деформациите в партията. Цялата отговорност за кризата и за провала на социалистическия период е вменена на авторитарния режим на Тодор Живков, квалифициран като „български вариант на сталинския модел на социализма“. Към Декларацията е добавено Приложение, в което фигурират дълги списъци с виновници.²²

Ефектът от Декларацията е крайно противоречив. В стремежа си да се разграничат от предходното управление и да се представят като ревностни демократи, които са се противопоставили на диктаторския режим и са го свалили, новите ръководители на БСП изграждат изключително деформирана и едностранчива представа за историческия период между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г. Политическата оценка на този период от историята на БКП/БСП е изцяло негативна, тя внушава тежък и трудно преодолим комплекс за вина, от който социалистическата партия няма да може да се изба-

²² Сред посочените с „доказана политическа вина“ са почти всички министър-председатели от периода между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г., голяма част от министрите, оглавявали МВР, важни стопански или културни ведомства. Част от изброените в Приложението към Декларацията имена са: Васил Коларов, Вълко Червенков, Антон Югов, Гриша Филипов, Георги Атанасов, Милко Балев, Пенчо Кубадински, Огнян Дойнов, Тано Цолов, Григор Стоичков, Тодор Божинов, Станиш Бонев, Стоян Овчаров, Стоян Марков, Иван Пръмов, Стамен Стаменов, Тончо Чакъров, Върбан Джамбов, Иван Пехливанов, Дража Вълчева, Димитър Стоянов, Васил Цанов Василев, Емил Христов, Атанас Малеев, Ангел Цанев, Петко Данчев, Никола Стефанов, Нико Яхиел, Тодор Стойчев, Лазар Причкапов, Димитър Найденов, Николай Жишев, Николай Василев, Иван Райков, Руси Христовов, Христо Боев, Георги Цанков, Ангел Цанев, Мирчо Спасов, Георги Джагаров, Георги Танев.

ви още дълго.²³ Нещо повече, изложените в документа факти и тези изцяло кореспондират с идеологическите позиции на политическите противници на БСП и в известен смисъл обслужват една от основните цели на опозиционните партии – социалистическата партия да бъде напълно дискредитирана и по възможност заклеймена като престъпна политическа организация, виновна за налагането и поддържането на престъпен режим, подобен на фашизма и националсоциализма.

Декларацията за вината има и още един чисто психологически ефект. За голяма част от обществото, включително и електората на БСП, актът на „разкайването” и „посипването на главата с пепел” показва по-скоро слабост, отколкото честност. От друга страна, хвърлянето на вината върху изкупителна жертва в лицето на Тодор Живков и „остракизирането” на множество хора, заемали различни партийни и държавни постове, наподобява номенклатурно-партийните ходове, характерни за отхвърления сталински модел управление и периодичното прочистване на партията от неудобни представители на „стария режим”.²⁴

²³ През 1999 г. в изказването си на Учредителната конференция на Федерация „Открит форум” в БСП лидерът на това ново идейно движение в партията Красимир Премянов оценява Декларацията като проява на тежката морална криза и морална дезинтеграция на партията. Според него с този документ се дава „*стартът и проявлението чрез борбата за власт на синдрома за историческа вина и обреченост на голяма част от кадрите на партията...*”. Според Премянов БСП прави този акт под външен натиск, а самата Декларация окачествява като „неадекватна” и „срамна”, тъй като със задна дата тогавашните ръководители на партията, „*които са били в най-отговорния орган на партията, представяха себе си за борци срещу системата, давайки тон за атаки и диаволизация на хиляди честни членове на партията.*”. (Федерация „Открит форум” в БСП – Учредителна конференция. БСП – 10 години след. – В: *10 години Открит форум*. Юбилеен сборник с документи и материали на Федерация „Открит форум” в БСП. 1998–2008 г. С., 2008, с. 159.)

²⁴ Анализирайки този процес, десет години по-късно едно от идейните течения в БСП ще го нарече синдром на политическото човекоядство, „*на самоизяждане и на унищожаване на всеки предходен ръководител от страна на новите, което заличава всяка градация, всяка непрекъснатост, всяка солидарност в тази партия.*” (10 години Открит форум..., с.289.)

Друго крайно негативно за БСП следствие от приемането на политическата декларация е, че обрича следвоенния период или на тотално negliжиране и изключване от сериозния и обективен научен анализ, поради неговата „непродуктивност”, или на постоянното му едностранчиво интерпретиране, единствено за поддържане на дадена политическа линия на поведение, независимо от историческата обективност.

Преоценката на историческото минало и обединяването на партията около единно становище за историческия път на партията допълнително се усложнява от появата на множество идейни течения, фракции, платформи и движения в БСП в периода след 10 ноември 1989 г. Най-ярките от тях са Алтернативното социалистическо обединение (АСО)²⁵, БКП-Демократичен Форум²⁶, Платформата „Български път към Европа”²⁷, Движението за демократичен социализъм (ДЕ-

²⁵ Обявено на 16 декември 1989 г. като движение за създаване на фракция и на 5 януари 1990 г. провело учредително събрание. Сред групата на организаторите се открояват имената на Александър Николов, Анжел Вагенщайн, Асен Давидов, Георги Дюлгеров, Ивайло Знеполски, проф. Иван Николов, акад. Кирил Василев, проф. Кръстьо Петков, Мария Бойкикева, Милен Семков, Петко Симеонов, Петър Слабаков, Трайко Петков. В Пресцентъра влизат Ивайло Дичев, Иван Калчев, Иво Инджев, Раймонд Вагенщайн. След 39-тия конгрес председател на АСО става Валентин Вацев. (Русева, М., Хаджийски, Г., Дойчинов, Т. Идейни формирания в Българската социалистическа партия (декември 1989 г.–април 1991 г.) – В: *Социализмът на бъдещето*. БСП. Софийски градски съвет. 1991, №10, с. 21.)

²⁶ *Обновлението на партията*. Движения, алтернативи, платформи. С., 1990, 21-47.

²⁷ Платформата „Български път към Европа” е политически документ, отпечатан на 27 декември 1989 г. във в. „Народна младеж”. Целта на създателите му е чрез тази неофициална политическа програма да предложат вариант за нов курс на управляващата все още БКП, който да улесни интегрирането на страната в европейските икономически, културни и политически структури. На 31 декември 1989 г. се провежда първата среща на споделящите изложените идеи, а на 5 януари 1990 г. започват обсъжданията относно позициите на новосъздаденото партийно формирание на предстоящия XIV извънреден конгрес на БКП. На 16 януари 1990 г. е избран Координационен съвет на платформата „Български път към Европа” и е изработена декларация, в която се пояснява, че „*Около платформата се формира социално движение на комунисти, което се самоопределя като ИДЕЙНО ТЕЧЕ-*

МОС)²⁸, Движението за радикална промяна²⁹, „Марксистка алтернатива”³⁰, идейното обединение „Марксистка платформа за единство и обновление на БСП”³¹, обединението „Со-

НИЕ в партията..., което е за консолидация на всички антисталинистки сили в партията, а не за обособяване на демократичните сили в нея”. В ръководството на това идейно течение влизат Петър-Емил Митев и Кънчо Стойчев. След изборите за ВНС с решение на Координационния съвет на формирането се създава самостоятелна парламентарна група под името „Социалдемократическа платформа Европа” (СДПЕ), която функционира като автономно сдружение в рамките на парламентарната фракция на БСП. Учредителната декларация на СДПЕ е подписана от 16 души, между които: А. Поликаров, Б. Костов, Д. Драганов, Е. Поптодорова, П.-Е. Митев, Р. Йорданов, Р. Георгиев и др. Възприемайки социалдемократическите ценности и перспективи, учредителите обявяват, че си поставят за цел да провеждат и формират социалдемократически решения и стил на политическо поведение във ВНС и обществото като цяло. (Русева, М. и др. Цит. съч., с. 35.)

²⁸ Движението за демократичен социализъм (ДЕМОС) се създава на 20 декември 1989 г. В приетата от формацията през юли 1990 г. Политическа декларация се подчертава, че ДЕМОС е „едно от идейните формирования в БСП, което без да претендира за монопол върху истината, без да има претенцията да представлява или оглавява реформаторските сили в партията внася своя принос в нейната идейна и организационна преориентация”. В ръководството на ДЕМОС влизат Александър Томов, Димитър Йончев, Соня Младенова, Димитър Иванов, Светослав Мичев, Георги Генев, Виолета Гиндева и др. (Пак там, 36-44)

²⁹ Движението за радикална промяна е тясно свързано със създаването на Клуба на радикалните делегати на XIV партийен конгрес през януари 1990 г. Първата национална конференция на ДРП се състои на 28-29 юли 1990 г. Сред инициаторите на това движение в БСП са А. Вагенщайн, Ас. Жабленски, В. Дърева, Г. Карасимеонов, Д. Иванов, Д. Драганов, Я. Стоилов, И. Баева и др. (Пак там, с. 46.)

³⁰ До втората национална конференция (24 февруари 1990 г.) това формиране е известно като „Движение за развитие на марксизма и обновление на социализма”. По-късно приема наименованието „Марксистка платформа”. Движението възниква в края на 1989 г. На 8 януари 1990 г. е избран Координационен комитет в състав проф. М. Янков, проф. Ганчев и к.и.н. А. Гиндев. (Пак там, 53-62.)

³¹ Обединението „Марксистка платформа за единство и обновление на БСП” (МП) възниква в края на 1990 г. чрез обединението на „Обществен форум за преустройство и защита на социализма”, „Насока за социалистическото обновление”, работническите клубове „Ален мак” и „Движението за единство и революционно марксистко преустройство”. Първата национална конференция на МП се провежда на 8 декември 1990 г., на която е избран Национален актив с председател Р. Модева. (Пак там, 63-69.)

циалистическо единство”³², „Социалдемократическа инициатива в БСП”³³. На 40-ия конгрес на партията през декември 1991 г. е обявено и създаването на Обединението за социална демокрация (ОСД).³⁴ Постепенно докъм средата на 90-те години повечето от тези идейни течения в партията преустановяват своето съществуване.³⁵ През 1998 г. се създават две нови идейни формации в БСП, които функционират и до днес. Това

³² Идейно-политическото течение „Социалистическо единство” възниква на 4 септември 1990 г. с обединяването на различни леви, марксистки, социалистически сдружения, идейни течения, клубове и движения като: Социалистическа марксистка инициатива, Форум за преустройство на социализма, Работнически клубове „Димитър Благоев” и Клубове за защита на социализма. За председател на обединението е избран О. Бонев, за заместник-председатели – проф. А. Факин, А. Иванов и Н. Николов. За оперативен секретар – доц. М. Минчев. (Пак там, с. 70.)

³³ Инициатор за създаването на „Социалдемократическа инициатива в БСП” през юни 1990 г. е историкът Георги Първанов. В обединението влизат специалисти-историци, политолози, икономисти и други, които са убедени социалдемократи. Според платформата на СДИ обединението работи за търсене на модел на партия, синтезиращ идеи и ценности, които „се връзват” с историческото развитие на БСП, отговарят на задачите и възможностите на политическата обстановка в страната и отразяват опита на европейските социалдемократически партии. *„Социалдемократическа инициатива в БСП” ще съдейства за преосмисляне на ценности, за катализиране на процеса на радикално реформиране на БСП в посока към утвърждаване на социалдемократическите принципи като идейна основа*. СДИ предлага започването на общопартийна (а дори общонационална) дискусия за историческото наследство на българското социалдемократическо и комунистическо движение. (Напред към... миналото. Или мястото на социалдемократизма в идейния облик на БСП. – В: Първанов, Г. Преди и след Десети. С., 2001, с. 94.)

³⁴ Формирането на „Обединението за социална демокрация” (ОСД) се обявява с документа „Алтернативата”, прочетен от Чавдар Кюранов пред 40-тия конгрес на БСП на 15 декември 1991 г. Документът е изготвен от Чавдар Кюранов, Александър Томов, Любомир Кючуков, Филип Боков, Георги Пирински, Димитър Йончев и Ненко Темелков. „Алтернативата” е подписана от 39 членове на БСП, които формират ядрото на ОСД. Сред имената, подписали документа, се открояват тези на: Ивелин Николов, Атанас Папаризов, Елена Поптодорова, Филип Боков, Светослав Мичев, Георги Пирински, Андрей Луканов, Велислава Дърева, Виза Недялкова, Стефан Продев, Валентин Вацев, Росен Карадимов, Искра Баева, Иван Динков, Георги Близнашки, Бойко Великов, Румен Петков и др. (*Обединение за социална демокрация*. Документи. С., 1992, 2-14.)

³⁵ Впоследствие част от тези идейни течения, някои от техните лидери и участници, ще се откъснат от БСП и ще станат част от нововъзникващи леви формации в страната.

са Федерация „Открит форум” в БСП начело с Красимир Премянов и „Движение за единство и развитие на БСП и единение на левите сили в България”, известно повече като т.нар. Генералско движение, начело с Димитър Иванов. Най-новата идейна формация, която се създава в партията е т.нар. Ляво крило в БСП, което се учредява на 12 август 2006 г.³⁶

Всяка от тези формации в рамките на БСП изявява собствено виждане за историята на партията и прави своя собствена преоценка.

Най-проблемна за преосмисляне и преоценяване остава най-близката история на БСП, свързана с периода на участието на БКП в управлението на страната. В началните години на прехода оценките на съществуващите в БСП идейни движения и формации се люшкат между две основни тенденции.

От една страна е настояването за окончателно и категорично скъсване с всичко отрицателно от миналото на партията, *„включително и с конкретни хора, олицетворяващи това минало”*³⁷, както и *със съществуващи принципи и навици. Това трябва да стане окончателно и докато не стане, отрицателното минало ще тегне върху партията. Нещо повече, според защитниците на тази теза, ако БСП не успее да се справи със своето минало, тя няма да може да се впише в европейските политически структури, няма да бъде призната и приета в европейския политически живот и в крайна сметка „ще се размине с общоевропейския процес”*.³⁸ Най-крайни в оценките си за периода на държавния социализъм са документите на АСО. В тях се говори за тоталитарно общество, катастрофално състояние на икономиката, период на репресии и корупция, в който сталинското

³⁶ Виж по-подробно: *Манифест на левицата* в БСП. С., 2006.

³⁷ *Идеи и проблеми* на Обединенията за социална демокрация в БСП. Алтернатива П. Първа национална конференция на ОСД в БСП. С., 1992, с. 2.

³⁸ *Обединение за социална...*, с. 3.

идейно и политическо наследство е парализирало партията и е довело до нейното деградиране и превръщането ѝ в секта.³⁹ Единственият начин за справяне с това минало АСО вижда в „подкрепа на основните искания на демократичните сили в страната: разрушаване на тоталитарните структури и изживели времето си обществени организации и структури; отстраняване на всички корумпирани или свързани с репресиите лица в управленската система... съд за виновниците за националната катастрофа. Прекратяване на „играта“ на бездействащи партийно-правителствени и парламентарни комисии. Незабавно арестуване на Тодор Живков и членовете на неговата „мафия“ и образуване на следствено дело срещу тях... разобличаване на фалшификациите и цялостна преоценка на историята на партията.“⁴⁰ В програмните документи на ОСД също се говори за тоталитаризма, който е наложен в България със сила и който „не можеше да бъде преодолян, ако не се премахнеше източноевропейската имперска система“.⁴¹ От Обединението настояват БСП да се откаже от „лъже-революционността“ и „барикадното мислене“.⁴² Представителите на ОСД постоянно обвиняват ръководството на партията, че не прави решителни крачки и застава в положението на „двойственост между минало и настояще“, като „над БСП продължава да тегне тежката раница на тоталитарното минало“.⁴³

Друго обвинение е, че БСП е приела в идейно-теоретичната област основните ценности на Социалистическия интернационал, че в Манифеста за демократичен социа-

³⁹ Обновлението на партията..., с. 12.

⁴⁰ Пак там, 15-19.

⁴¹ Политически задачи на Обединението за социална демокрация. Първа национална конференция на ОСД в БСП. С., 1992, с. 12.

⁴² Идеи и проблеми..., с. 21.

⁴³ Политически задачи..., с. 8.

лизъм са възприети програмните ценности на световната социалдемократия, но същевременно *”редица групи в партията продължават да обявяват линията на социалдемократизиране за предателска, за вредна. Партията се лута сред „новаторски” и никому неясни концепции за „нова партия”, модерна лява партия и т.н.”*⁴⁴ Според ОСД това се дължи на факта, че политическото поведение на част от ръководството се формира от настроенията на твърдия електорат. Но в резултат на това БСП губи доверието на голяма част от обществеността – главно младежта, работниците и интелигенцията. Партията продължава да застарява. Връзките с миналото могат да се окажат по-силни от връзките с бъдещето. Затова и предложенията на ОДС са свързани с *„категорично и безкомпромисно скъсване с тоталитарното минало”*⁴⁵, в най-кратки срокове да се завърши проточилят се обновителен процес в БСП и тя да се превърне в нова демократична партия, неразделна част от европейската некомунистическа левица. Това може да се постигне, ако партията категорично и еднозначно застане на социалдемократически позиции. Във връзка с обществения дебат за близкото минало ОСД се обявява за общобългарски диалог за постигане на национално съгласие и национално помирение, след пълното откриване на архивите за обществеността, което ще доведе до разкриване на истината и обективна оценка за миналото.⁴⁶

Алтернатива на „Алтернативата”, както се нарича програмният документ на ОСД, представляват Програмните начала на „Марксистка платформа за единство и обновление на БСП”. В тях се настоява да се прегради пътят на реставрацията на капитализма в България и да се възроди социалистически-

⁴⁴ Пак там, с. 9.

⁴⁵ Пак там, с. 12.

⁴⁶ Пак там, с. 24.

ят избор под формата на народна демокрация, като нов прогресивен исторически израз на парламентарната демокрация, политическия плурализъм и социално регулираното пазарно стопанство.⁴⁷ Преодоляването на деформациите, настъпили през последните години, трябва да стане чрез връщане към корените на марксизма като идейно-теоретична основа. МП се обявява категорично срещу опитите на „някои да търсят друга теоретична основа на партията и на социализма. За всеки непредубеден социалист сега е повече от очевидно, че една антимарксистка, опортюнистична или каквато и да е размита и аморфна партия, колкото и модерна да е тя, не може да бъде приемник и продължител на едновековното наследство на българските „тесни социалисти“ и комунисти. Приемник и продължител на това наследство може да бъде само партия на обновяващия се и развиващия се марксизъм.”⁴⁸ Виждането на „Марксистка платформа” за периода след 9 септември 1944 г. е значително по-балансирано в сравнение с това на АСО и ОСД. Според левите течения в партията „социализмът, изграждан при конкретно-историческите условия в нашата страна през изминалите четири десетилетия, въпреки неговите деформации, е голямо историческо завоевание на българския народ и стана негова съдба. Той повиши благосъстоянието и културата на трудещите се, преодоля безработицата, даде сигурност в днешния и вяра в утрешния ден, очерта реална и привлекателна за преобладаващата част на обществото ни историческа перспектива”.⁴⁹ Няколко години по-късно Идейното обединение ще заключи, че „нито едно не-социалистическо правителство не ще може да осигури онази социална защитеност на българските граждани, която те

⁴⁷ Програмни начала на „Марксистка платформа за единство и обновление на БСП”. С., 1990, с. 2.

⁴⁸ Пак там, с. 11.

⁴⁹ Пак там, с. 2.

имаха до 10 ноември 1989 г.” За разлика от ОСД и АСО, които смятат, че всички проблеми на отминалата социалистическа епоха се коренят в самия модел и неговите вродени дефекти, МП споделя убедеността, че кризата на социализма не се дължи на негови органични недъзи, а е резултат на това, че след завършване на екстензивния етап на развитие, социалистическите държави не съумяват да отговорят на предизвикателствата на научно-техническата революция, на екологичния проблем и на необходимостта от реформиране на прекалено централизираната икономическа система, което обрича „социализма на голямо изоставане, нещо, което е несъвместимо с неговата динамична природа”.⁵⁰ Без да премълчава т.нар. деформации на социализма, МП стига до извода, че „не социализмът трябва да се отрича днес, а онези, които го предадоха отгоре”⁵¹.

В проекта за програма на Идейното обединение се развива тезата, че делегитимацията на периода преди 10 ноември 1989 г. и на БКП като носител на държавно-социалистическото начало е извършена умишлено и целенасочено от част от „партийно-държавната върхушка, за която социализмът в каквато и да е форма бе станал противоположен на стремежа ѝ за наследствено предаване на привилегиите. Тя бе натрупала вече достатъчно „мъртъв” капитал, който търсеше начин свободно да реализира. В случая тази част от партийно-държавната върхушка в социалистическите страни бе подкрепена и от международния капитал”.⁵² В документа се анализи-

⁵⁰ Пак там, с. 6.

⁵¹ *За възраждане на социализма, за национален възход. Проект за програма на БСП на Идеино обединение „Марксистка платформа”*. – В: *Четиридесет и първи конгрес на БСП. Проекти за програма на Българската социалистическа партия*. С., 1994, с. 169.

⁵² Според документа по-нататъшното развитие на събитията и превръщането на немалко висши и средни ръководни кадри в част от зараждащата се „необуржоазия” в лицето на т. нар. номенклатурен капитал потвърждава горната трактовка. (Пак там.)

ра и тенденцията, всичко свързано с идеята за демократизация на общественено-политическите отношения и идейно-политическия плурализъм да се представя само като функция от разрушаването на комунистическите партии, а опитите на отделни личности да се обявят срещу подобен курс и да защитят социалистическия избор на държавата и позитивите от този период са заклеявявани като социалнополитически консерватори и ретрогради. Като едно от най-важните последствия на този процес се отбелязва *„размиването на социалната убеденост на обществото в правилността на социалистическия избор”*.⁵³ Разделът на същия документ относно историческата истина за кризата на социализма завършва с думите: *„Задачата на партията днес е не да отстъпва от социализма, за да се пребори с деформациите, а, разграничавайки се безкомпромисно от тях, да го съхрани и възроди. БСП е за такава промяна в обществото, която съхранява и развива най-доброто от социализма, възникнало и утвърдило се в нашите специфични български условия”*.⁵⁴

Не по-малко краен и същевременно разграничаващ се от ОСД и МП подход към интерпретацията на близкото минало на партията представляват предложените тезици на АСО „Към програмата на БСП” под наименованието „Модернизация или катастрофа”. В тях този период от историята на България е квалифициран като *„държавен капитализъм с прекомерно централизиран национален капитал и с авторитарно-бюрократичен архаичен политически режим”*. АСО развива теорията, че десетилетия наред този държавен капитализъм се прикрива зад кому-

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Пак там, с. 173.

нистическа фразеология.⁵⁵ Според представителите на това идейно течение в БСП, след 9 септември 1944 г. се формира нов съвкупен капиталист в лицето на т.нар. „партийно-държавна номенклатура”. От една страна се създава историческата възможност за извършване на цялостна модернизация от индустриален тип, но цената за това според АСО е огромна: *„бяха разрушени хиляди човешки съдби, цели социални групи бяха репресирани, разкъсани бяха връзките на десетки и стотици хиляди дребни собственици със собствеността им (което не можеше да не се осъзнае като дълбока лична трагедия), потъпкани бяха и без това не особено развитите демократични традиции в българското общество. Високата цена на тази модернизация беше заплатена и от самата комунистическа партия...”*⁵⁶ Заедно с това АСО лансира идеята, че на 10 ноември 1989 г. на власт не е партията на българските комунисти, а държавно-бюрокраичният живковистки елит, който, след като не успява да реши вътрешните си проблеми, със съгласието и одобрението на цялата партия се отказва от нея, като ѝ прехвърля своята отговорност. АСО отбелязва и факта, че при разпадането на БКП от нея излизат главните функционери, активисти и идеолози на почти всички десни партии във и извън СДС, включител-

⁵⁵ „Днес в България гние трупу̀т на държавния капитализъм. И оплаквачите, и ругателите му обаче отказват да го признаят с истинското му име и го назовават комунизъм (реален социализъм). Остатъците на БКП, разположени и в БСП, и в СДС, и на всички други удобни властови позиции, продължават да се ползват от удобствата на тази фалшификация за свои цели, като и едните, и другите представят процеса за „преход от социализъм към капитализъм”. Но от тази гледна точка перспективите на България продължават да бъдат абсолютно неясни. Защото е невъзможно да достигнеш където и да било, ако не знаеш от къде идваш”. (Пак там, с. 11.)

⁵⁶ Четиридесет и първи конгрес на БСП. Модернизация или катастрофа. За способността на социалистическата партия да формулира проблемите на обществото и държавата. Към Програмата на БСП. Тезиси на АСО. С., 1994, с. 7.

но и на ДПС. Този процес обяснява и факта, че „огромно количество довчерашни „беззаветно предани борци за комунизъм” днес са също така „беззаветно предани борци за десен либерализъм”.⁵⁷ В заключение представителите на АСО обявяват: „Комунизмът в България, изпълнявайки своите исторически задачи, завършвайки своята историческа модернизаторска мисия, остана в историята на България като нейно непреходно достояние със своя героизъм, самопожертвувателност и революционно величие. Но и със своя фанатизъм и жестокост, нетолерантност и едноизмерност на мисленето той намери своя задгробен живот в главното политическо отроче на БКП–СДС.”⁵⁸

Вътрешнопартийната дискусия по оценката на миналото на БСП е особено наситена и пъстра при подготовката на нова програма на БСП между 40-ия и 41-ия конгрес на партията (1992–1994 г.). На 41-ия конгрес през юни 1994 г. в доклада на Комисията на ВС на БСП по т. 2 за обобщаване резултатите от идейната дискусия с удовлетворение се отбелязва фактът, че въпреки пропагандно налаганите тези за „рекомунизация”, „реставрация на комунизма”, за „реживковизация” и „реболшевизация” със своите програмни документи и с политическото си поведение БСП убедително опровергава внушенията, че в пар-

⁵⁷ В Тезисите на АСО се развива теорията, че „еволуирайки като цяло от комунизъм към социалреформизъм и социалдемокрация, при своя разпад БКП роди не само своята правоприменица БСП, но и почти всички десни партии и движения в страната, с изключение, разбира се, на някои автентични старофашистки организации. Затова твърдението, че днес главният противник на демокрацията в България е някаква митична комунистическа партия (която всъщност отдавна не съществува), както и че главната цел на реформата е „демантирането (разграждането) на комунистическата система” представляват груба историческа фалшификация”. (Четиридесет и първи конгрес на БСП. За проекта за програма на Българската социалистическа партия и резултатите от идейната дискусия в партията. Доклад на Комисията на ВС на БСП за обобщаване на резултатите от идейната дискусия след Четиридесетия конгрес на БСП. С., 1994, с. 10.)

⁵⁸ Пак там, с. 11.

тията може да вземе връх тенденцията към връщане назад.⁵⁹ Интересно е и заключението, че „за разлика от предишните десетилетия и в противовес на своите политически опоненти днес БСП демонстрира **относително зряло, с подчертан стремеж към обективност отношение към историческото наследство** [к.м. – Е.К.]. То трябва да се утвърждава и в бъдеще като важен критерий на нейната промяна.”⁶⁰ След което е добавено признанието, че „преосмислянето на миналото в програмните ни материали **страда от известна едностранчивост и непълнота** [к.м. – Е. К.]. Все още не сме открили достатъчно ясно мястото на БСП в националното минало – като неразривна част от българската история, в противовес на твърденията, че е творение и агент на чужди сили”.⁶¹ Според вижданията на партийното ръководство, когато се преосмисля историята на БСП, е необосновано и некоректно да се противопоставят отделни периоди от нейното развитие. Сложното и противоречиво наследство не следва да се разделя механично, особено социалдемократическият и антифашистският период. Колкото до периода след 9 септември 1944 г. в документа се твърди, че е направен сериозен опит за трезв и обективен анализ на онези моменти и фактори, вътрешни и външни, „които отдалечиха партията от нейните корени. Безкритичното възприемане на чужди модели доведе до откъсване от националната специфика”.⁶² Оценката на този период се определя като „сложна и нееднозначна”. Партийното ръководство търси

⁵⁹ Пак там, с. 7.

⁶⁰ Пак там, с. 15.

⁶¹ Пак там, с. 16.

⁶² *За проектпрограма на БСП* и резултатите от идейната дискусия в партията след 40-ия конгрес. (Доклад на Комисията на ВС на БСП по т. 2 от дневния ред на 41-ия конгрес на БСП за обобщаване на резултатите от идейната дискусия след Четиридесетия конгрес на БСП – юни 1994 г.) – В: *Програмно развитие на БСП*. Сборник документи. 1990-2005. С., 2008, с. 83.)

„модус вивенди” между двете крайни позиции на идейните течения в БСП. Отхвърлят се както опитите за пълно отрицание на достиженията на България след 9 септември 1944 г., така и стремежът да се идеализира времето на „реалния социализъм”. В документите на конгреса се заявява, че причините за краха на този режим не може и не трябва да се свеждат до „*предателската и разложителна дейност на част от партийната върхушка*” (според проекта на „Марксистка платформа”), във въздействието на външни фактори или в отделни деформации.⁶³

На практика проектът за програма, който се налага на 41-ия конгрес, е разработен основно от Центъра за стратегически изследвания под ръководството на проф. Александър Лилов. Той става основа на приетата през същата година чрез национален партиен референдум Програма на БСП „Нови времена, нова България, нова БСП”, която се опитва да примири и трите по-крайни позиции, изразявани в проектите на ОСД, АСО и на Идейното обединение „Марксистка платформа”.

По най-спорния период в историята на партията (този след Втората световна война) в новата програма се подчертава, че „*тук са еднакво исторически недостоверни и обществено вредни както тоталното очерняне и отрицание, така и заобикалянето на принципните пороци на системата на авторитарния социализъм и на допуснатите грешки и извращения*”.⁶⁴ Наред със схематичното маркиране на тези две страни на най-близкото ни минало партийната програма обобщава, че „*осмислянето на провала на източноевропейския авторитарен социализъм, на разпадането на Съветския съюз и съветското общество е много трудна познавателна, обще-*

⁶³ *Четиридесет и първи конгрес* на БСП. За проекта за програма..., с. 17.

⁶⁴ *Програма на Българската социалистическа партия „Нови времена, нова България, нова БСП”* (Приета чрез общопартиен референдум, проведен от 15 септември до 15 октомври 1994 г.). – В: *Програмно развитие на БСП. ...*, с. 127.

ствена и политическа задача. Тя не може да бъде решена бързо и еднократно. Нужно е време, нужни са сериозни дискусии, нужно е развитие на обществената мисъл. Истината може да бъде постигната в резултат на обстояйни философски, исторически, икономически, социологически, политологически, културологически и други изследвания. А също така – на отговорни политически анализи от левите партии. Осмислянето на този провал е необходимо на социалистите, за да не бъдат повторени грешките, за да се извлекат поуците и да се дефинира новото разбиране за социализма в днешните и в утрешните реалности на света. Социализмът не може да бъде нито погребан, както искат неговите противници, нито възкресен, както призовават някои партии и дейци, защото той не е мъртъв. Претърпя провал една конкретно-историческа форма за реализация на социализма поради конкретно-исторически обективни и субективни причини.”⁶⁵

Въпреки направените в началото на 90-те години изводи за това, че е нужна научна и обективна оценка на историческото минало, за да може БСП да се отърси от непрекъснато (и доста успешно) вменявания от политическите ѝ опоненти (извън и вътре в партията) комплекс за вина, сериозните академични изследвания, посветени на миналото на партията през 90-те години, са много ограничени. Това се отнася най-вече за проучвания, свързани с годините на държавния социализъм. В резултат на това комплексът за вина на БСП се превръща в постоянна язва за идейно-политическото развитие на партията в годините на прехода. Същевременно темата за мястото и значението на периода между Девети септември и Десети ноември в историята на България постепенно е оставен като изследователско поле изцяло на политическите опоненти на БСП, които го ин-

⁶⁵ Пак там, с. 129.

терпретират и използват най-вече за обслужване на своите идеологически тези. Всичко това води до задълбочаването на редица стари и създаването на множество нови митове и неверни или непълни представи за социализма като цяло, както и за неговото развитие в конкретната българска действителност. Представите на българите за социализма стават още по-изкривени, аморфни и митологизирани, което от своя страна дава възможност за политически манипулации, насочени главно срещу БСП. Партията насочва експертните си усилия към изследвания на ранния социализъм, окачествяван като „най-красивия и най-чистия период” в историята. Това напълно кореспондира и със стремежа на БСП да възроди своето социалдемократическо начало, да „реабилитира идеите и теченията, останали задълго на заден план”.⁶⁶ Водещото разбиране при този подход към историята на партията е чрез връщането към историческите корени да се утвърди идеята, че истинската същност на партията е социалдемократическа, заложена от първооснователите, след което под натиска на множество различни фактори тя е била деформирана и заличена. Ето защо при новите условия в началото 90-те години на XX век социалдемократията като политическа идеология не трябва да се възприема като нещо чуждо и неприсъщо на БСП, а точно обратното – като основата, върху която да бъде възродена автентичната социалистическа идея в България. Според Андрей Луканов, който е един от основните защитници на тази концепция в началото на прехода, „възприемайки убедено такава позиция, ние... изпълняваме един дълг пред дядо Благоев и неговите другари... ние осигуряваме на социалистическата идея в България перспектива за едно съвременно развитие в съответствие с глобалните

⁶⁶ Първанов, Г. От Бузлуджа до театър „Корона”. Един опит за нов прочит на страници от социалдемократическия период на БСП. С., 1995, с. 4.

*тенденции... и ставаме част от голямото международно семейство на социалисти и социалдемократи..."*⁶⁷

Подобно разбиране има и бъдещият партиен лидер и държавен глава Георги Първанов, който в статия от 1990 г. нахочливо формулира целта на БСП: *"напред към... миналото"*.⁶⁸

Що се отнася до историята на партията след Втората световна война обаче нещата съвсем не изглеждат така. В лявото обществено-политическо пространство дълго битува идеята, че е твърде рано за обективно историческо изследване на „реалния социализъм“. Аргументите са най-разнообразни. Според едни, докато още са живи хората, които са били в основата на дадени политически, икономически, социални и културни процеси, трябва да се спазва морално въздържание на изследователите, защото те не могат критично да оценят личността, докато тя не е завършила жизнения си път. Други не смеят и да си помислят за нов прочит на този период, тъй като това може да донесе заедно с евентуалните позитиви и множество негативни последици и остри реакции както от опозиционните политически сили, така и от собствения електорат. Трети са убедени, че ровенето в историята преди 10 ноември 1989 г. е напълно излишно, защото това само ненужно ще „разлае кучетата“ и ще „разбунни духовете“. А това ще върне острата политическа конфронтация от началото на 90-те години на ХХ век, когато нападките на политическите сили както отляво, така и отдясно се градят върху събития, личности и процеси между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г.

През 1997 г. новият председател на БСП Г. Първанов ще отбележи, че вече седем години основен проблем в БСП остава въпросът за отношението на партията към минало-

⁶⁷ Луканов, А. Социалната демокрация–алтернатива за България. С., 1992, с. 22.

⁶⁸ Първанов, Г. Преди и след Десети. С., 2001, с. 91.

то. Той развива тезата, че на фона на тоталното скъсване с миналото при другите сродни партии в Източна Европа решението за приемствеността на БСП със стогодишната ѝ история е най-сполучливото. Заедно с това Първанов отбелязва и драмата, която много членове на партията преживяват, разкъсвани от „подозрителност към богатата партийна история”. Решението на този проблем партийното ръководство вижда в разбирането, че *„БСП е партия с богата история, но не може да бъде партия на миналото. Не може историческата мотивация да е доминираща в действията на партията и на всеки един от нас. Не можем да водим битки само на историческите барикади...”*⁶⁹

Това прагматично политическо решение отговаря на стремежа на БСП да избягва непродуктивния конфронтационен модел на поведение, да търси диалог и по-широка обществена подкрепа. Същевременно избягването на сериозния научноизследователски анализ по темите, свързани с периода преди 10 ноември 1989 г., продължава да работи в полза на идеологическите противници на левите идеи. Черпейки немалко идеи и аргументи от крайно субективните, силно емоционално негативни оценки на самата БСП към държавния социализъм, направени в периода 1989-1991 г., много десни политици и анализатори налагат в обществено-политическото пространство още по-тежка и деформирана представа за миналото, чийто наследник е БСП. Докато експертният потенциал в лявото политическо пространство смята, че е още твърде рано да се прави нов прочит на периода на държавния социализъм, други интелектуални кръгове, ангажирани с налагането на неолибералната обществено-икономическа и политическа философия, с мощната финансова подкрепа на десни, най-вече външни, преобладаващо американски до-

⁶⁹ Пак там.

нори и фондации, започват системно да издават исторически изследвания, третиращи периода на наричаното от тях „комунистическо минало“.⁷⁰ Само за няколко години българският пазар е буквално зает от поредица исторически изследвания, посветени на периода след Втората световна война, претендиращи за научна обективност и достоверност и налагащи в общественото съзнание една силно деформирана представа за историческия процес. Те представят тази история на България като низ от абсурдни ситуации, репресии и насилие, концлагери и несправедливи съдебни процеси, политическа и интелектуална немощ, липса на образование, затвореност и непознаване на световните процеси, мракобесие и потисничество, тайни операции, национални предателства, корупция и банкрут на икономическата система.

След драматичната за страната и за БСП 1997 година и идването на власт на правителството на ОДС начело с Иван Костов социалистическата партия изпада в тежко състояние. Това стимулира вътрешнопартийна дискусия за факторите, причинили кризата в самата партия и допринесли за негативната обществено-политическа вълна, заляла БСП. Като един от тези фактори на преден план отново излиза въпросът за отношението на партията към нейното социалистическо минало. По този повод на учредителната конференция на нововъзникналото идейно течение в партията, наречено Федерация „Открит форум“ в БСП, Красимир Премянов отбелязва следното: *„Партията не успя да даде достатъчно ясна и разгърната оценка на предходния период и остави други да пишат нейната история, с което загуби смисъл това, че е приемница на*

⁷⁰ Подробно за процеса и механизмите на налагане в публичното пространство в годините на прехода на неолиберална и антикомунистическа интерпретация и дискурс на описание на всичко, свързано със социалистическите идеи и практики в България, виж: *Лаверн, Д.* Експертите на прехода. Българските think-tanks и глобалните мрежи за влияние. С., 2010.

*БКП, тъй като тя не успя достатъчно да защити тази своя позиция. Загуби идейната хегемония в обществото, а това бе основният фактор, който допринесе за създаването на синдром на вината в партията като цяло. Това направи БСП жертва на извършващите се събития, готова непрекъснато да бяга от отговорност, страхлива и безпринципно компромисна. Поведението на жертва стимулира противоположно агресивно поведение от страна на десните сили...”*⁷¹

И действително през следващите години процесът на тотално отрицание на социалистическия период и неговото заклеяване като най-черния етап от историята на България достига своеобразен пик. Израз на това е приетият през 2000 г. от НС Закон за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен⁷², както и Декларацията на Народното събрание по повод 60-годишнината от установяването на комунистическия режим в България, приета през 2004 г.⁷³ БСП се оказва в крайно сложна ситуация. От една страна, ако поддържа своите позиции и оценки по този период от началото на 90-те години, това би означавало тя да се съгласи с тези актове на Народното събрание. От друга страна, това би довело до тотално дискредитиране на БСП в обществото, още повече, че в текста на цитирания закон наред с режима, за престъпна организация е обявена и управлявалата БКП. Приела веднъж, че е наследник на цялата 100-годишна история на партията, БСП не може да се съгласи с подобна квалификация, въпреки че голяма част от постановките в закона кореспондират с оценките на партията от началото на прехода.

На своя 44-ти конгрес, проведен на 6-7 май 2000 г., социалистическата партия решава да защити себе си и близ-

⁷¹ Федерация „Открит форум” в БСП. – Учредителна конференция..., с. 173.

⁷² Държавен вестник, бр. 37, 5 май 2000 г.

⁷³ Пак там, бр. 81, 1994 г.

кото си историческо минало с декларация, в която присъства следната оценка за периода на държавния социализъм: „От дистанцията на изтеклото десетилетие и върху фона на напълно разрушеното и разграбено наше отечество периодът на социализма може да се оцени като време на мирен градеж, който постави доскоро изостаналата България сред развитите страни в света. У нас беше създадена държава на благоденствието според балканските норми, с осигурени възходящ стандарт и качество на живота. Модернизацията засегна всички сфери на обществото: промишленост, земеделско стопанство, здравеопазване, образование, наука и култура...”⁷⁴

През следващите години БСП постепенно започва да противодейства на налагането на идеологизираната и тенденциозна черно-бяла картина на близкото минало. Това личи най-вече от опитите научноизследователските звена на партията в лицето на Центъра за исторически и политологически изследвания (ЦИПИ), оглавяван от проф. Нора Ананиева, и на Центъра за стратегически изследвания (ЦСИ), начело с проф. Александър Лилов, да бъдат ангажирани с по-сериозното научно и обективно изследване на историята на държавния социализъм. И двата центъра стартират поредица от обсъждания, кръгли маси и научно-теоретични конференции, в които са привлечени множество добросъвестни изследователи,

⁷⁴ В текста на декларацията се съдържа и отговор на обвиненията за извършените след 9 септември 1944 г. репресии. „БСП е дала вече достатъчно доказателства, че отхвърля упражненото в онзи период насилие, но то бе породено до голяма степен от продължилата десетилетия гражданска война в България, с чудовищните престъпления на монархофашистката власт срещу народа и цвета на неговата интелигенция. Затова безумие е да бъдат прикривани с подобно цинично и демагогско законодателство ужасяващата бедност на най-широки слоеве от населението, граничеща с геноцид, и всеобща разруха на националните ценности.” (Декларация на 44-ия конгрес на БСП за приетия от Народното събрание Закон за обявяване незаконността на комунистическия режим в България)

които посвещават усилията и енергията си на постепенното разлистване на историческите пластове, търсейки не просто сензацията там, където тя може да бъде открита, а опитвайки се да анализират процесите и събитията и да намерят отговор на многобройните въпроси за причините и факторите, които влияят на едно или друго решение, да дадат оценка за случилото се според конкретната историческа епоха, а не като изваждат фактите от контекста на времето.⁷⁵

За да отговори на подчертано тенденциозната и недобросъвестната употреба на миналото и най-вече на историята на социалистическите идеи и практики в България, през 2007 г. бе стартиран широкомащабен изследователски проект на ЦИПИ с подкрепата на фондация „Фридрих Еберт“ под наименованието „История на социализма в България“. До 2011 г. излязоха два обемисти тома с изследвания, обхващащи годините от навлизането на социалистическите идеи в България в края на XIX век до 1989 г.⁷⁶ Проектът е замислен и реализиран по-скоро като опит да се продължат прекъснатите преди години системни изследвания на левицата в България, макар и в изцяло нови условия и по съвсем друг начин. Става дума да се извадят от дълбоката криза лявото мислене и левите проекти чрез критичен поглед върху миналото на левите идеи – този подход може да посочи къде са били проблеми-

⁷⁵ Резултатите от тези кръгли маси и конференции са публикувани или в научно-теоретичните издания на партията сп. „Понеделник“ и сп. „Ново време“, или в специални сборници, като напр: *Защо рухна реалният социализъм*. Изд. Център за стратегически изследвания. С., 2001; *Георги Димитров между възхвалата и отрицанието*. Изд. Център за исторически и политологически изследвания. С., 2003.

⁷⁶ Първият том маркира времето от 1891г. до 1944 г., докато втората част обхваща периода от 1944 г. до 1989 г. (*Изследвания по история на социализма в България*. Т.1. 1891-1944. Съст. Е. Кандиларов. С., 2008; *Изследвания по история на социализма в България*. Т.2. 1944-1989. Съст. Е. Кандиларов. С., 2010; Публикациите, както и повече информация за проекта се намират на интернет адрес www.bgsocialism.eu).

те, как е бил изкривен левият проект и какво от миналото не бива да се повтаря, но и какво може и трябва да се запази в съвременната демократична левица. Необходимостта от нова равностметка на социалистическото минало е предизвикана и от видимото делегитимиране на левите идеи в годините на прехода, което силно напомня за делегитимирането на десните идеи в епохата на социализма.⁷⁷

Въпреки опитите на БСП двадесет години след началото на прехода да даде по-балансирана и обективна оценка на един от най-дискуссионните и противоречиви периоди от историята на България и на самата партия, доминиращата неолиберална, антикомунистическа, сатанизираща интерпретация и дискурс на описание на периода преди 1989 г. трудно може да се преодолее. Най-засегнати са младите хора, поколенията, израснало в годините на прехода. То формира своите представи за социализма и социалистическите идеи върху изопачените и силно идеологизирани внушения, налагани години наред, без да срещат ответна реакция. През този период историята е най-политизираната наука, чрез която продължават да се дефинират левите и десните политически партии.⁷⁸

⁷⁷ Последниците от края на Студената война, завършила с доброволната капитулация на държавния социализъм пред възходящата привлекателност на капитализма за източноевропейските общества, продължават да дават предимство на индивидуализма, консерватизма и либерализма пред всяка идея или организация, свързана със социализма и социалдемократията. Но, исторически погледнато, подобно изкривяване на политическите нагласи е опасно, защото силно увеличава общественото разслоение и равнището на несправедливостта. (Баева, И. Българският социализъм след Втората световна война като изследователски проблем. – В: *Изследвания по история на социализма...*, т. 2.)

⁷⁸ В позиция на Федерация „Открит Форум“ за необходимите промени в БСП след загубата на изборите през 2009 г. е направен много точен анализ на пагубната роля, която изиграва неадекватната оценка както на предходния 45-годишен период, така и на участието на БСП във властта и в опозиция през последните 20 години. Според документа тези оценки „*позволиха да бъде охулено и отхвърлено голяма част от това минало. Възприетият конюнктурен перестроечен език и стил имаше разру-*

Тази ситуация е констатирана и отразена в документите, които БСП приема във връзка със своя 120-годишен юбилей през 2011 г. В доклада на председателя на партията Сергей Станишев на заседанието на 47-ия конгрес на БСП на 23 юли 2011 г. се заявява: „Прочитайки отново уроците на историята, ние не можем да премълчим обстоятелството, че вече 20 години срещу нашата партия се води истинска идеологическа война, за да бъде преднамерено очернено нейното минало, с цел да ѝ се отнеме настоящето и бъдещето. Хванаха се за думите и нарекоха комунизма призрак. След това го обявиха за престъпен режим. Социализмът обаче не е призрак, а половинвековна реалност в България. Живи са хората, които могат да засвидетелстват, че социалната държава – така както са я виждали в мечтите си основателите на нашата партия, беше изградена. Днес

иштелни последствия за нашето общество...БСП се оказва неспособна да защити достиженията на своята предишвеница и през цялото време бе склонна да акцентира на негативното, а не на реално свършеното през предходния 45-годишен период. В новата програма на БСП не се казва и дума за факта, че благодарение на тази партия страната ни се превърна от селска територия с 80% селско население в ядрена и високоиндустриализирана държава, която по БВП и основни показатели на жизнено равнище и потребление бе направила огромен скок. Периодът на социализъм е описан в неадекватния стил и с идеологемите на късната перестройка, наложени от десницата, която ги заимства от времето на разпадането на съветската система...този период е оценен изцяло критично и то не с исторически критерии, а през призмата на днешни и напълно едностранни понятия за демократичност...нашето минало е изцяло изопачено, като по този начин БСП възприе оценките за себе си на антикомунистически и лумпендемократски кръгове...БСП се оказва неспособна да разбере, обясни и защити адекватно своето минало, своите жертви, собствените си хора, своята историческа мисия. Това имаше и има фатални следствия за нейната идентичност в едно общество, в което съвременната политическа битка е в много отношения битка за различни обяснения на миналото.[...] Всъщност неадекватното интерпретиране на периода до 1989 г. и този след него е една от ключовите причини за срива на всяка приемственост, проявила се на всички равнища, включително и на равнищата на разпилването на експертен и интелектуален потенциал”. (Българска социалистическа партия. Федерация „Открит форум”. Позиция на федерация „Открит форум” за необходимите промени в БСП. С., 2009, 15-18.)

*българите само могат да мечтаят за това, тъй като то бе разрушено, а времето на неговото изграждане – обявено едва ли не за престъпление. Ние не се гордеем с насилието, политическата принуда и репресиите, с ограниченията на политическите свободи и разправата с инакомислещите. Това е отчетено и много добре оценено в проекта за политическа декларация. Та нали именно заради свободата и демокрацията тъкмо нашата партия пое инициативата за дълбоките обществени промени преди повече от 20 години. Не можем да позволим обаче върху името на партията да се сияят хули и клевети за безспорните постижения, да се зачеркват трудът и усилията на няколко поколения, които превърнаха България в развита индустриална държава, член на малобройния световен ядрен клуб, в мощен аграрен и енергиен фактор в района, в световно прочута културна сила. Във войната срещу нас не се пестиха и не се пестят средства и сили. Произведоха се митове, които с настървение се насаждат върху съзнанието на хората.”*⁷⁹

Отбелязвайки своята юбилейна годишнина, гордеейки се, че е най-старата политическа партия в България, БСП демонстрира много по-зряло, спокойно, обективно и балансирано отношение към историческото си наследство, отколкото през всички години на прехода.⁸⁰ Дали обаче партията ще успее да се пребори с властващите в обществено-политическото съзнание изопачени и неверни представи за социализма и социалистическите идеи? Дали ще успее да надделее не само в битките за миналото, но и в тези за настоящето и за бъдещето на социализма в България? Това ще покаже историята.

⁷⁹ Доклад на председателя на Българската социалистическа партия Сергей Станишев на заседанието на 47-ия конгрес на БСП на 23 юли 2011 г. Деловодство на НС на БСП.

⁸⁰ По повод на 120-ата годишнина на Българската социалистическа партия 47-ият конгрес на БСП приема Политическа декларация под наименованието „И след 120 години – съвременници на бъдещето!”

СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА ПРЕЗ ПРЕХОДА В БЪЛГАРИЯ (1989 – 2010 г.)

Кръстьо Петков, Атанас Владиков

Krastyo Petkov, Atanas Vladikov. THE SOCIAL POLICY DURING THE TRANSITION PERIOD IN BULGARIA (1989-2010)

The study gives a profound analysis of the main characteristics of the processes of the social stratification and segmentation in the Bulgarian society through the prism of the economic and political development in the years of Transition. One of the main points in the paper is the outline of comparative markers illustrating the social transformation during the Transition period within a national and international framework. In this regard the study examines the influence of the so called „international factor” which turns out to have a great impact over the establishment of national social politics.

The authors argue the existence of constantly worsening social environment and bring many arguments on the base of great number of statistic data, reflecting the Bulgarian development according to various social-economic criteria.

The main concept of the authors is that during the Transition period, Bulgaria, to a great extent, have been distant itself from the standards and norms of the so called European social model as well as the European system of values and convictions regarding an reputable labor relations and social justice.

Въведение

Социалните трансформации в България през периода на т.нар. преход от планово към пазарно стопанство водят началото си от 1990-1991 г., когато бяха въведени първите промени в наследената от държавния социализъм система на заетост, определяне на цената на труда и доходите на работещите. Но ако от политическа и институционална гледна точка може да се при-

еме (макар и с известна условност), че преходът е завършен към момента на приемането на страната в ЕС (2007 г.), за социалната политика летиоброенето би трябвало да е друго. Това твърдение се основава на аргумента, че критерият за завършеност на реформите в социалната сфера не е същият, както при политическата и управленската сфера. В нея наличието на функциониращи институции от пазарен и демократичен тип вероятно е достатъчно основание за извода: „Историческата замяна на системата е приключена”. За характера на промените в социалната политика се съди по специфични и конкретни критерии: първо, какви резултати произвежда и каква е нейната ефективност; второ, доколко конструкцията на социалните подсистеми (заетост, доходи, социално подпомагане и др.) се вписва в т.нар. Европейски социален модел (ЕСМ). Ако тези критерии се приложат строго към социално-политическите реалности в България, ще се види, че дори в периода след формално обявения край на прехода, те се разминават както с изискването за ефективност, така и за съответствие с ЕСМ.

Разминаването е принципно. В ЕС извеждането на социалната политика като важен стратегически приоритет на паневропейско равнище е станало още през 1987 г., с приемането на т.нар. Единен европейски акт¹ – чрез този документ не само се ревизира Римският договор (1957 г.), но се слага значително по-голям акцент върху социалните ценности и цели на общността. По-късно – през 90-те години, стартират инициативите на Жак Делор за социалния диалог на секторно равнище и се приема т.нар. Социален протокол за Европейските работнически съвети.² Десетилетие след това

¹ Единен европейски акт (Single European Act), http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_singleact_en.htm. Информацията е извлечена на 10 октомври 2011 г.

² Петков, Кр. и др. Европейска социална политика. С., 2008.

социалната политика окончателно се еманципира, т.е. заема равностойно място – наред с икономическата политика – при формулирането на стратегическите приоритети на ЕС.

В България през целия преход и до днес се прилага социална политика, която не води до реализация на целите, характерни за т.нар. държава на благоденствието (welfare state). Българският подход и неговите практически интерпретации се характеризират със следното:

- не стимулират социалното равенство, а напротив – произвеждат и задълбочават неравенството;
- не облекчават бедността, а я задълбочават при всяка поредна криза;
- не водят до разумна икономия на разходи;
- не са административно опростени и т.н.

Накратко казано, българският преходен „социален“ модел е изграден по подобие на англосаксонския, а не на европейския. Това означава, че средствата за задоволяване на социалните потребности на населението и публичните услуги се формират на базата на остатъчния принцип – т.е. на лимитите, заложен в консервативните бюджети, които на свой ред са подчинени на изискването да формират излишъци или нулеви дефицити и да съдържат т.нар. буфери срещу непредвидени обстоятелства. Именно по този начин, чрез копиране на стратегически програми и рецепти на т.нар. Вашингтонски консенсус, за две десетилетия в България трайно се вкорени неолибералният, вместо евро-социалния модел на социална политика. Корените му вече са твърде дълбоки – проникнаха в съзнанието и поведението на бизнеса, промениха целите и съдържанието на социалния диалог, създадоха управленски норми, към които се придържа всяко поредно правителство, независимо от неговия партиен цвят.

Дуализмът на преходната социална политика: между неолиберализма и социалната демокрация

Глобалната криза, обхванала възникващите пазарни икономики, ускори отклонението на България от традиционните европейски траектории. Свидетели сме на един парадокс: като член на ЕС България изгради институционална система от европейски тип; но провежда политики – на първо място социални, взети наготово от англосаксонската зона; и което е по-съществено – заимства стратегии и политически решения, неизпробвани никъде в условията на преход от една обществена система към друга.

Тази хетерогенност на българския преход, подсилена от допълнителни обстоятелства – забавяне на реформите, подмяна на стратегическите с текущи/конюнктурни цели, произвежда трайни и верижни негативни ефекти:

А/ В областта на доходите – безпрецедентен за българската история и за европейската общност спад в реалните заплати и пенсии; в основата на този негативен феномен са последователните сривове в равнищата на доходите на заетите и пенсионерите в началото и средата на 90-те години и едно десетилетие по-късно, при настъпилата рецесия, вследствие на глобалната криза;

Б/ В сферата на заетостта – формиране на траен контингент от трудоспособни, но трудово незаети българи, който надхвърля няколкократно т.нар. естествена норма на безработица от 3-5% на годишна база;

В/ По отношение на жизненото равнище – масово обедняване, съпроводено с поляризация на социално-груповата пирамида; възпроизвеждане на социална стратификация, характерна за неразвитите/олигархични общества: т.е. социум без стабилна и влиятелна средна класа, с тънка про-

слойка свръхбогати и огромна съвкупност от нискодоходни, крайно бедни и маргинализирани групи от населението; Г/ По отношение на демографския профил на страната – задълбочаване на негативните тенденции от 80-те години, което доведе до трайна и задълбочаваща се демографска криза: депопулация, вследствие на интензивна, вълнообразна емиграция, висока смъртност и ниска раждаемост; рязко застаряване на населението; загуба на качество на човешкия потенциал (заради занемарено образование и здравеопазване); нарушаване на традиционния баланс между основните етнически общности и др.;

Д/ Намаляване на числеността на българската нация с 1,2 милиона души само в периода между двете преброявания (1992 г. и 2011 г.); това е демографска щета, която може да се компенсира след поколения.

Защо социалната трансформация в България зави в друга посока, встрани от източноевропейския мейнстрийм – маркиран от страни като Чехия, Словения, Полша? На какво се дължи връщането назад в социалната еволюция на българското общество през периода на прехода, обявен за успешен от политическа и институционална гледна точка? Част от отговорите на тези въпроси изискват отделни историко-политологически и социалнопсихологически анализи. Тук ще отбележим само, че при избора на модел за извършване на социалния преход (фиксиране на т.нар. бенчмарки^{*}, зададени от европейската ценностна система, и очертаването на цялостната/национална трансформационна траектория) България допусна значително повече външни намеси в сравнение с държави, извършили промените на по-ниска социална цена и при по-справедливо

^{*} Бенчмарки – от англ.ез. bench-marks – представляват индикатори за сравнение на различни страни, като бенчмарките са най-добрите индикатори от различни области от различни страни, на базата на които се извършва съответното сравнение.

разпределение на тежестите. Проблемът обаче не е само в силата на външното влияние, но и в неговата разнопосочност и неадекватност спрямо местните/националните условия.

На първо място, България допусна стратегиите и целите при нейните икономически и социални реформи да бъдат доминирани за продължителни периоди от международните финансови институции (МФИ): МВФ и Световната банка (СБ). Така беше при договарянето на антикризисния пакет от мерки за преодоляване на хиперинфлацията през 1996-1997 г.; същата субординация беше в сила и в следкризисния период: почти до 2006 г. Факт е обаче, че никъде в света стратегиите и програмите на МФИ не се оказаха успешни в средносрочен и дългосрочен план. Обратно, в страни като Словения и Чехия, които ограничиха до минимум или отказаха рецептите на МФИ, социалните ефекти, измерени като скок на доходите и намаляване на неравенството, се оказаха далеч по-високи. Всъщност най-трайното „постижение“ на интервенцията на МФИ в България се оказа Валутният борд. Но неговите стратегически предимства (извън временната бюджетно-финансова стабилизация) останаха недоказани. С оглед на антикризисните стратегии, дискутирани и прилагани след 2008 г., ограниченията, наложени от Валутния борд, по-скоро се оказват контрапродуктивни.

На второ място, България прие да бъде експериментален терен за редица иновации, взети от арсенала на ултра-неолибералната доктрина, без да извърши необходимите предварителни тестове. Такава „иновация“, прилагана главно в слаборазвити държави и икономики, е т.нар. плосък данък. Въвеждането му без задълбочен експертен дебат и обществен консенсус доведе до труднопоправими деформации в данъчните и преразпределителните механизми – във вреда на средната класа и нискодоходните групи (т.е. на мнозинството) и в полза на богатите (на малцинството българи).

На трето място, България се превърна в приемна страна за изграждане на експертни/консултантски мрежи от външно инспирирани/спонсорирани и вътрешно дирижирани институции, проповядващи идеологията и практиките на пазарния фундаментализъм.³ Тази неоконсервативна вълна няма (с малки изключения) европейски проекции – факт, който сякаш не интересуваше българските правителства, въпреки официално демонстрираната им привързаност към европейските ценности.

Като резултат, към края на прехода в българското общество, в медиите и специализираните институции, сред работодателските организации и дори в университетите доминираха неолибералните концепции и възгледи:

- за предоставяне на абсолютна свобода на икономическите агенти;
- за отстраняване на държавата от регулативните ѝ функции, в т.ч. в сферата на социалното осигуряване;
- за пълна дерегулация на трудовите пазари;
- за потискане на растежа на доходите и привидните предимства от ниската цена на труда и др.

На четвърто място (но не по значение), идва парадигмата за безалтернативността. За съжаление тя намери преки и косвени поддръжници дори в страните от Западна Европа, където десетилетия наред след Втората световна война управляваха социалдемократите. Когато настъпи историческата промяна през 1989 г. обаче, неолибералните идеи вече бяха завладели в определена степен и държавите със социална пазарна икономика. По-конкретно, изискванията за „твърда” (разбирана от финансистите като рестриктивна) бюджетна политика, резултираща в забавяне на ръста на заплатите и в опит да се наложи антиинфлационна котва, вече се приемаха и практикуваха от технократски настро-

³ Лаверн, Д. Експертите на прехода. С., 2010.

ените социалдемократически експерти. Техните препоръки към източноевропейските партньори за строга бюджетно-финансова дисциплина, без да се предлагат решения за стимулиране на икономическия растеж, преодоляване на безработицата и догонващи стратегии за доходите, по същество наливаха вода в мелницата на привържениците на безалтернативната парадигма.

Според нас това са основните причини вместо очаквания социален просперитет България да изживява дълготраен социален регрес. Оказва се, че да се прави проевропейска социална политика с малочислени застъпници като синдикатите и група алтернативно мислещи интелектуалци в една агресивна и мощно екипирана неолиберална среда е практически невъзможно.

Как в хода на прехода се стигна до тази тенденция и какви са нейните измерения в миналото и възможните проекции в близко бъдеще – това са въпросите, които изискват отделно изследване и специализиран анализ, особено що се отнася до сравнителните икономически индикатори.

Малко предистория

В годините преди да започне т.нар. „преход“ от планово към пазарно стопанство двата основни феномена на капитализма – инфлацията и безработицата, бяха третираны за нещо нетипично за социалистическа България. Петилетните плановете бяха „сглобявани“ по такъв начин, че всички, които можеха да работят, бяха заети; цените се определяха централно от държавата (при положение, че автентични частни икономически субекти не се допускаха). Поради тази причина в българската специализирана икономическа литература трудно може да се намери системна и надеждна информация за това дали е имало някакъв ръст на цените, какви са били политиките за борба срещу безработицата и насърчаването на заетостта.

По данни на американски изледователи⁴ може обаче да се сглоби една приблизителна представа за това как е изглеждала българската икономика „отвън” – в сравнение с няколко европейски държави като Испания, Италия и Гърция, например.

Таблица 1. Икономическо представяне на България⁵

Индикатор	България	Гърция	Испания	Италия
БВП на глава от населението, 1980 г. (в щ.д.)	3,437	3,946	4,264	4,661
Ръст на БВП на глава от населението (1960-1988 г.) (средногодишно)	---	4,1%	3,7%	3,6%
Инфлация (1963-1988 г.) (средногодишно)	1,3%	12,4%	11,1%	9,9%
Безработица (1986 г.)	---	9,0%	21,5%	10,1%

⁴ *Bornstein, M. Comparative Economic Systems – Models and Cases-7th Ed., IRWIN, 1994, pp. 344-345 (бел. авт. Сравнителни икономически системи – модели и частни случаи – 7-мо издание).*

⁵ *Чонов, Н. Инфлацията в съвременното капиталистическо общество. С., 1985, с. 5.*

На пръв поглед сравнителната картина е впечатляваща и позитивна за България. Например, според същия източник, за период от 25 последователни години инфлацията у нас е била 1,3% средногодишно, а безработица не е съществувала изобщо. Трябва да отбележим обаче, че до 1989 г. се изчисляваше т.нар. „Съвкупен обществен продукт“ (СОП), вместо БВП; което означава, че прецизни данни за икономическия растеж на страната трудно могат да бъдат намерени и подложени на обективен анализ. Съществуват и идеологически причини за тази статистическа празнота. Например инфлацията, в контекста на марксистко-ленинската философия, се обясняваше като явление, което „*влошава и обостря антагонистическите икономически и социални сблъсъци в съвременното капиталистическо общество*“⁶.

Вижда се, че докато в пазарните икономики се приема, че инфлацията е естествен процес, а на трудовите пазари винаги съществува едно определено „равнище на естествена безработица“⁷, в социалистическите страни – сред които и България, безработицата и инфлацията се отричат по принцип, като органично неприсъщи на т.нар. държавно планово стопанство. Тези волунтаристични виждания по същество водят до прилагане на коренно различни управленски практики – за поддържане на пълна заетост, за идентичност на доходите и др.

Констатираме този исторически факт, защото последиците от него се задържат десетилетия, формирайки (особено при възрастните поколения) носталгия по времената на социалната сигурност и равенство в доходите; нереалистични очаквания спрямо държавата и работодателите; неадекватни за пазарните условия индивидуални и семейни икономически стратегии. Колкото и парадоксално да звучи на фона на сегаш-

⁶ *Friedman, M. The Role of Monetary Policy. – The American Economic Review, Volume LVIII, 1968, www.aeaweb.org/aer/top20/58.1.1-17.pdf.* Информацията е извлечена и обработена на 1 октомври 2011 г.

⁷ *Ibidem.*

ните реалности, в периода преди 1989 г. се насаждаше по идеологически път концепцията за равенството/изравняването на ценността и приносите на физическия и умствения труд. Това ясно личи от учебниците на системата за партийна просвета: *„Социализмът премахна антагонистическите противоречия между умствения и физическия труд, хората на физическия труд се освобождават от експлоатацията и безправие, полагат се основите на изравняването им с умствените работници. [...] В комунистическата обществена формация протичат и се разгръщат все повече два едновременни, взаимосвързани и взаимозависими закономерни процеса: на сближаване и съединяване двата основни вида труд в единния производствен процес и на заличаване на социалните граници между живите носители на тези различни видове труд”*⁸.

По същото време, когато идеологическата система на социализма се опитва изкуствено да изравни хората на интелектуалния труд с хората на физическия труд, в САЩ и развитите постиндустриални страни се утвърждава разбирането, че знанията и уменията, придобити от личността, представляват актив, който може да нараства във времето; така се наложи идеята за „човешкия капитал” (от средата на 60-те години в САЩ); нейни водещи автори и двигатели са Гари Бекер, Якоб Минцер, Теодор Шулц и други. В същото време равенството в развитите страни с пазарно стопанство се интерпретира като равенство на шансовете за образование и професионална реализация.

Другият наследен проблем е разбирането, че *„социалната еднородност е резултат на продължителен процес на сближаване на всички социални групи с работническата класа и на възприемане на нейните цели”*⁹. Така по идеологически

⁸ Тодоров, А., Атанасов, И., Йотов, К., (Съст. и ред.), Научен комунизъм, С., 1978, с. 397.

⁹ Пак там, с. 403.

път се наложи една странна (по-скоро регресивна) цел на т.нар. реален социализъм – изравняване на социалните структури и начина на живот, като еталон са интересите на групата (класата) на работниците. В същото време в икономически развитите страни се извършва прегрупиране на заетите в две плоскости:

А/ На трудоспособните лица, които са нискоквалифицирани, нискообразовани, без професионален стаж да се предлагат да работят срещу надница*;

Б/ На специалистите с висока степен на образование, с адекватна квалификация, с професионален опит в дадена област се предлагат работни места с регулярно възнаграждение на труд, определяно на месечна или годишна база.

На фона на тази постиндустриална йерархия изравняването на социалните стандарти в България традиционно се разбира като уеднаквяване на доходите. Коеето, естествено, не се прие по-късно, при старта на икономическия преход, от съвременните млади и образовани българи; те бяха по-склонни да емигрират в чужбина или да се включат със забавяне на пазара на труда.

След настъпилите промени през 1989 г. естествено и обяснимо е защо повечето хора отказаха да се солидаризират с работническата класа и да поддържат наложените през годините на социализма „исторически цели и интереси” на тази класа. Вменяването на социална еднородност като разбиране за еднаквост в притежаваните материални блага се отхвърли по

* В английския език много често се използват в общ смисъл думите „работник” за нискоквалифицираните лица и „професионалист” за висококвалифицираните лица. Групата на работниците ще получава своето възнаграждение под формата на „надница” (wage), а групата на професионалистите (специалистите) – под формата на работна заплата, изплащана на равни интервали от време (salary) – най-често на месечна или годишна база.

категоричен начин и в значителна степен безболезнено. Много лица са насочиха към създаването на частни фирми, трудова миграция в чужбина, продажба на земеделски земи и имоти, рентниерство и други дейности, от които може да се формират доходи. За съжаление освобождаването от наследството на социалистическото минало, и по-конкретно от императивно наложените норми и регулации, често се деформира по линия на бума на сивата, полулегална и дори криминална икономика.

Погрешно извършеното целеполагане и кодиране на приватизационния механизъм с бонови книжки и мъгляви инвестиционни програми на потенциални инвеститори, както и фалитът на множество банки радикализираха българското общество. В представите на мнозинството българи залегна убеждението, че преходът като цяло е криминализиран, демокрацията не работи, а капиталистическата система на социално благоденствие е трудно достижима дестинация. Неслучайно и досега в България едни от основните дразнители на общественото мнение са корупцията, движението на спекулативния капитал (последните драстични случаи са продажбата през юни 2011 г. на завод „Кремиковци” на 26-годишен предприемач от гр. Силистра за 316 милиона лева; непрозрачната приватизация на „Булгартабак” и много други).

Към девиантните форми на българската следпреходна икономика трябва да отнесем още фиктивния внос и износ през митническите пунктове на страната, трафика на хора и други.

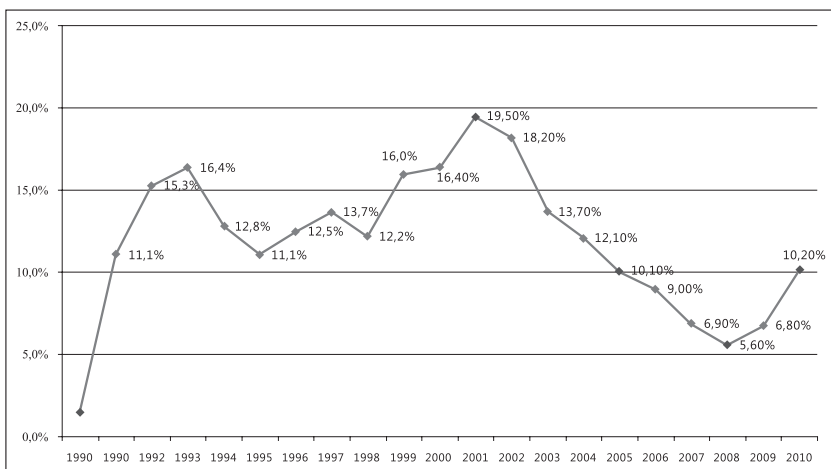
Стихийна сегментация на пазарите на труда

Както отбелязахме по-горе, България през последния период на държавния социализъм беше олицетворение на пълната заетост. Нещо повече, в официалната статистика годишно се водеха по 90,000 – 100,000 незаети работни места, ко-

ето се смяташе за белег на икономическа динамика и успешна социална и трудова политика. Същевременно имаше опити за икономически калкулации на ефективността от поддържането на такава висока трудова активност, които показваха, че около $\frac{1}{4}$ от заетите работни места са излишни или нископродуктивни.

Пазарно-ориентираните промени в заетостта в началото на икономическия преход трябваше да решат една комплексна задача: от една страна, да реструктурират работната сила, част от която неизбежно трябваше да бъде освободена; от друга страна – освободените работници и специалисти да бъдат преориентирани към нови, перспективни сектори – в т.ч. към сектора на услугите, останали неразвити през целия период на социализма. В същото време трябваше да се изградят липсващите институции на трудовия пазар, да се премине към висока степен на саморегулиране на трудовата заетост на базата на търсенето и предлагането, както и да се въведе механизъм за регистрация и отчитане на безработицата в страната.

На Графика 1 е илюстрирана безработицата в България за периода 1990-2010 г., от която ясно може да се види, че само за няколко години официално регистрираната безработица достигна от 1,5% (1990 г.) до 16,4% (1993 г.). А само след още един кратък времеви интервал пикът на официалната безработица достигна 19,5% (2001 г.).

Графика 1. Безработицата в България (1990-2010 г.)¹⁰

Тук следва да обърнем внимание и на още един икономически феномен – т.нар. „скрита безработица”. За България традиционно тя варира между 6% и 8% над официално обявените равнища.

Може да се приеме, че над 700,000 души в трудоспособна възраст са били временно или трайно безработни в периодите на срив на трудовите пазари. Тази оценка се потвърждава и от статистиката за безработицата в днешно време. Например за месец юли 2011 г. Агенцията по заетостта отчита едни данни – около 9% безработица, а Националният статистически институт – други – около 12%; някои аналитици на пазара на

¹⁰ Данните за безработицата в България за 1990 г. са от „Статистически годишник на България” за 1990 (с. 115); данните за периода 1991-1999 г. са от „Статистически справочник на България” (справочници за различните години); данните за периода 2000-2010 г. са по данни на Евростат:

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsiem110&plugin=1>. Информацията е извлечена и обработена в периода 1 октомври 2011 г. – 15 октомври 2011 г.

труда (включително и синдикални дейци) считат, че безработицата на месечна база е около 14%-16%.

Повече от явно е, че когато страната не може да отстои и обоснове кои данни са истински, всеобщото недоверие в системата на статистическата отчетност ще расте, а на държавно равнище няма да могат да се планират съответните политики по насърчаване на заетостта и намаляване на безработицата. На национално равнище няма да могат да се направят и съответните бюджетни разчети за осигуряване на парични обезщетения срещу безработица или обезщетения срещу настъпването на социални рискове – инвалидизиране, майчинство, продължително лечение и други.

Социалното инженерство през периода на прехода се изроди в поредица от стихийни „реформи”, обозначени като „маркетизация на икономиката”, включваща: шокова либерализация на цените; реструктуриране и ликвидация на губещи предприятия и отрасли; и, впоследствие, на приватизация. С кратки прекъсвания такъв беше верижният трансформационен процес, осъществен в икономиката на България през периода 1990-1999 г.

Шоковият метод и стихийността – плод на конюнктурни, главно политически, съображения – породиха спонтанни и хаотични промени и движения сред трудоспособното население в България. Възникващият трудов пазар се сегментира на принципа на случайността, формирайки контингенти от работна сила, които имаха противоположни интереси и мотиви, неподлежащи на системен управленски подход и координирани политики. В тази връзка ние държим да подчертаем няколко много важни характеристики на българския икономически и социален преход, които очертават профила на различията в междупоколенческите разбирания за естеството на пазара на труда.

На първо място, официалният трудов пазар в съвременните икономически модели се третира: а) като първичен пазар на труда (на който търсещите и предлагашите труд се срещат директно и свободно се договарят); б) вторичен пазар на труда. В двата сегмента държавата се включва чрез определени механизми – в българския случай – чрез „Бюрата по труда” в рамките на Агенцията по заетостта (опосредства търсенето и предлагането на труд, предлага временни мерки за заетост, насърчава разкриването на нови работни места и редуцирането на безработицата).

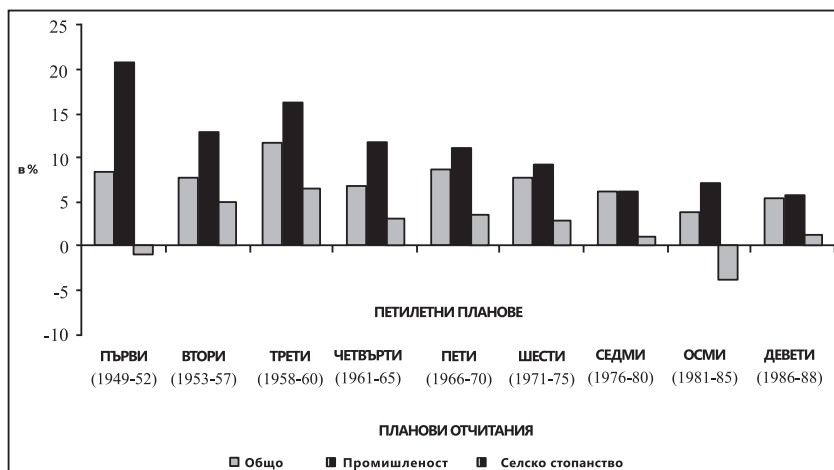
На практика всички решения, свързани с определянето на т.нар. тавани на възнаграждението за труд, социално-осигурителни вноски, размер на пенсиите и др., се взимат на политическа основа. Това е едно негативно наследство, което българският преход не успя да заличи, а в някои отношения го задълбочи.

В България и до днес преобладава обществената нагласа, че „държавата намира работа”; тя определя заплатите, пенсиите, осигуровките и др. Поради тази причина класическият „първичен” и „вторичен” пазар на труда не можа да се развие както преди, така и след старта на прехода. Ролята на държавата като посредник между интересите на работодателите в страната и лицата, предлагащи труд на свободния трудов пазар, продължава да е неясна и е обект на постоянни дебати от конюнктурно политическо естество. Факт е например, че на държавно равнище се възприемат за безработни само онези лица, които са се регистрирали в „Бюрата по труда”.

За поредните управляващи това е изгодно, но така се изкривява цялостната икономическа картина; и в крайна сметка се намалява крайният ефект от трудовата и социално-осигурителната политика.

На второ място, преди прехода се работеше по схемата на петилетни планове. В техните разчети се акцентираше върху т.нар. „нетен материален продукт“; т.е. върху това, което се е произвело – преди всичко в промишлеността и селското стопанство. Секторът на услугите остава „встрани“ от наблюдаваните статистически зависимости при плановото стопанство.

Графика 2. Темпове на растеж на нетния материален продукт на България по петилетни планове (1949-1988 г.)¹¹



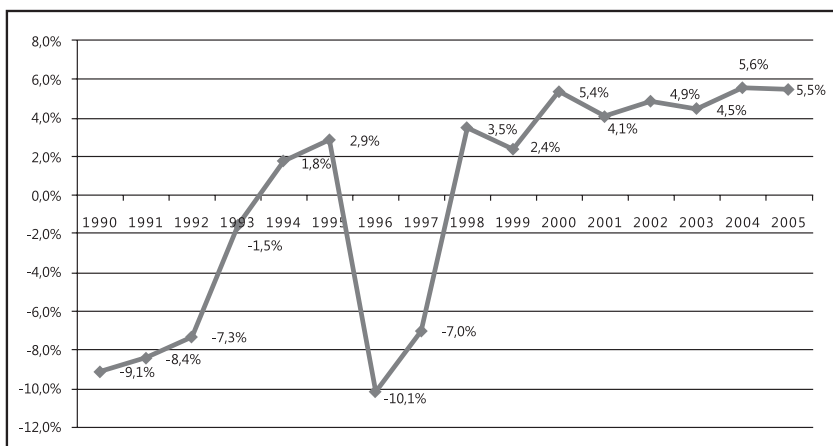
Какво се получава на практика? От Графика 2 се вижда, че темповете на растеж до т.нар. „Пети петилетен план“ са изключително високи – над 10%. От средата на 70-те години обаче индустриалното производство започва да се свива. Освен това ръстът в селското стопанство никога не е надхвърлял 4% за петилетен план (с изключение на първия план), което сред-

¹¹ Bhaumik, S. ICRA Bulletin, Money & Finance, July-Sept. 2011, Fiugre-1. – *Growth Rates of Net Material Product, 2001*, www.sumonbhaumik.net/icra_bulgaria.pdf. Информацията е извлечена и обработена на 12 октомври 2011 г.

ногодишно е ръст от около 0,8% и дори по-малко. Това означава, че основният двигател за растеж в българската икономика е била промишлеността; среднестатистически общият растеж на икономиката, измерен чрез нетния материален продукт, е бил 5% за пет години или около 1% на годишна база.

В съвременната икономическа наука се приема, че динамиката и темповете на икономически растеж се отчитат на годишна база. За България данните за темпа на растеж на БВП на база предходна година в условията на прехода показват, че едва след 1998 г. може да се говори за някаква положителна тенденция в растежа.

Графика 3. Темп на растеж на БВП на база предходна година¹²

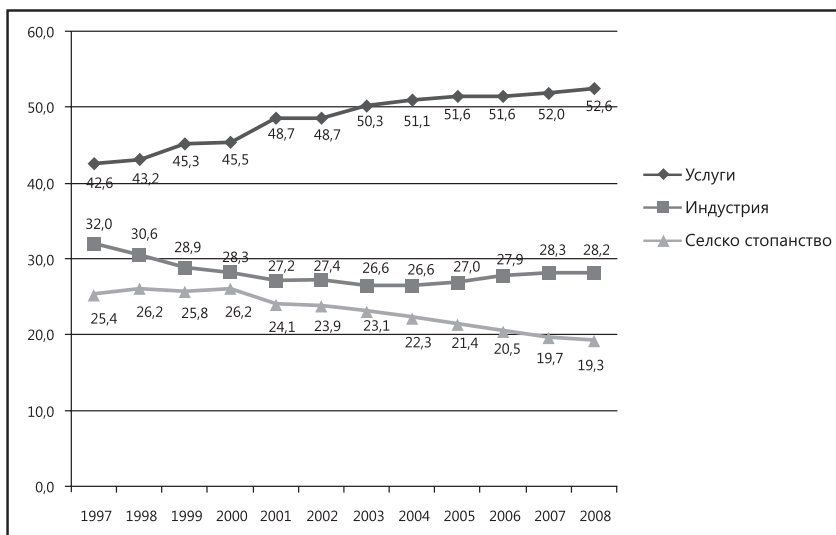


От статистическите данни „преди“ и „по време на“ прехода се вижда, че в България все пак са настъпили сериозни изменения в отрасловата структура на икономиката

¹² Пиримова, В. Зависимост между икономическия растеж и безработицата в България. – *Научни трудове*, Том II, 2007, 64-66, www.unwe.acad.bg/research/br11/2.pdf. Информацията е извлечена и обработена на 13 октомври 2011 г.

и заетостта: първото десетилетие на прехода е на практика изгубено; през втората декада на прехода ясно се очертават промените и тенденциите за заетост по сектори: секторът на услугите заема първо място, следван от индустрията; селското и горското стопанство остават на трето място.

Графика 4. Относителен дял на заетите в страната по сектори (1997-2008 г.)¹³



Трансформацията – като краен резултат – наистина е фрапираща: структурните изменения доведоха до това, че половината от заетите (в сектора на услугите) създават около 60% от БВП (към 2008 г.). Тези данни недвусмислено показват, че България радикално е сменила икономическите основи и факто-

¹³ Господинова, С. Динамика и преструктуриране на заетостта в сферата на услуги-те и в българската икономика за периода 1997-2008 г. – *Икономически алтернативи*, № 2/2011, Таблица-1, с. 106, <http://alternativi.unwe.acad.bg/br48/08.pdf>.

ри на растежа; заедно с това е променила и социалния контекст, в който се реализира трудоспособното население. От индустриално развиваща се държава тя се е превърнала в географски ареал за производство и предоставяне на услуги, което е характерен белег на трудоемките пазари и нискоконкурентните икономики в периферните страни, разчитащи на евтината работна ръка.

Доходите: дирижираните преразпределения

Началото на прехода завари българското общество като цяло неподготвено да премине от егалитарна/уравнителна система за разпределение на възнагражденията, характерна за командната икономика, към пазарния модел – с неговата диференциация в заплащането, основана на търсенето и предлагането на работната сила (частично регулирано от преговорни процедури между синдикати и работодатели), с достъпа до собственост и властови ресурси. Част от обществото, или т.нар. елити, имаше известни познания и дори опит за работа в пазарни условия извън страната, което му помогна да се адаптира по-бързо към промените; другата част – на практика огромното мнозинство, стана зависима от квазипазарната конюнктура, произвеждана и систематично променяна от управляващите. Така сигурността по отношение на дължимите възнаграждения – наследствен белег от социализма, се превърна в своята противоположност: в трайна несигурност – за работното място, за заплатите, за пенсиите и социалните плащания. Тази тенденция – на растяща несигурност – се запазва и до днес, след официално обявения край на прехода.

Колективното договаряне, което би трябвало да балансира интересите на наемния труд с тези на капитала, играе по-скоро ролята на последващ коректив. Този факт отчасти се дължи на силно отслабеното влияние (като численост и

потенциал за мобилизация) на синдикатите, както и на посоченото по-горе разминаване между институционалните и икономическите практики.

Налице е и още едно противоречие. Според принципите и механизмите на европейския социален диалог, колективните договори би трябвало да са основен регулатор на равнищата и пропорциите в цената на труда (на секторно и национално равнище). Според неолибералната практика в България обаче работодателите и мениджмънтът трябва да имат достатъчно висока степен на свобода при подбора и определянето на индивидуалните и груповите възнаграждания. Противоречието е очевидно – то обикновено се решава в полза на разбирането за „свободната пазарна икономика”, за освободеното от социални/публични отговорности корпоративно управление. Отделно стои въпросът за възнагражденията в корпоративните организации без профсъюзи, където няма алтернативни механизми за съчетаване на интересите на мениджмънта и персонала.

Маркираните черти на разпределителната система при прехода от „план” към „пазар” се отнасят до видимата, регламентирана част на общия, социетален механизъм за формиране на възнагражденията и доходите. Другата, невидимата, част обаче се оказва по-силен диференциращ и мотивиращ елемент, що се отнася до икономическото поведение на лицата и семействата в България и социалните последици от трудовата и нетрудовата заетост. Става дума за т.нар. преразпределителни механизми и тенденции, които периодично и вълнообразно прехвърлят ресурс от едни към други обществени групи и мрежи, без това да зависи от вида и степента на трудовата заетост и крайния икономически принос.

Теорията за този тип преразпределение (чрез властовите и криминалните мрежи) е развита от известния соци-

олог Манкър Олсен¹⁴ още през средата на 90-те години и с пълна сила се отнася и за българския преход. Става дума за следното: в отсъствието на силна държава и реална демокрация, властта и неформалните мрежи (комбинация от стари и нови елити, с инкорпорирани криминални контингенти) се превръщат във фактор и движеща сила на периодични преразпределения на ресурсите в обществото.

Между властта и мрежите се създават т.нар. преразпределителни коалиции, които, от една страна, търсят (и постигат) легитимност в обществото; от друга страна, именно те дирижират условията, пропорциите и направленията на преразпределение на ресурси: бюджетни средства, банкови заеми, чуждестранни помощи, материални активи (при първичните и вторичните приватизационни трансакции).

Връщайки се назад във времето, следва да отбележим, че първата неформална коалиция за преразпределение се образува в България няколко години преди началото на прехода. Тази „иновация“ е продукт на привидно легитимен акт: т.нар. Указ 56, който позволява да се регистрират частни фирми в определени сектори. Стартовият капитал се получава от два източника: чрез банките, които оперират на регионален принцип (след т.нар. децентрализация на БНБ); чрез директно предоставяне на ресурс от инициаторите на коалицията. Както всяко неформално/мрежово явление и генезисът на пред-преходната преразпределителна коалиция в България не е изследван в дълбочина (с приложение на понятията и емпиричните методи на мрежовия подход). Но крайните ефекти са налице: първите собственици на частни предприятия се формират още в условията на „реалния“ социализъм, което им дава решаващо преимущество на старта на действителния/икономическия преход.

¹⁴ *Olsen, M. Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. Oxford University Press, 2000.*

Следващата преразпределителна акция беше предприета с приемането на т.нар. реституционни закони още в началото на 90-те години. И тя се инициира „отгоре – надолу“: от политическата класа и парламента към фактическите бенефициенти. На пръв поглед странно, решението за връщане на имотите от периода преди 1944 г. е взето само в полза на физически лица (реституционните закони не третират материята за одържавените активи на юридическите лица: синдикати, кооперации, взаимни фондове и др.). Така се създава преразпределителна коалиция между заинтересованите собственици (лица и семейства) и техните представители в законодателната власт – сред които доминира т.нар. политическо и адвокатско лоби. Коалицията постига успех, благодарение на който в България още в началото на прехода се създава нова, рентнирска прослойка, чиито основни доходи не зависят от текущата трудова и стопанска конюнктура.

Третият тип преразпределителни коалиции (мрежи от коалиции) се формират по повод на приватизационните програми. Фактическият приватизационен процес стартира от средата на 90-те години и продължава и до днес. Характерно за него е, че преразпределителните коалиции са мозаечни/хетерогенни; те са странни констелации, които включват разнотипни по произход, професионална биография и идейни убеждения стратегии, задкулисни играчи и актьори-фронтмени. Такава е предисторията и веригата от фактически действия на закупуването, препродаването (на марката и пазарите) и ликвидацията (като икономическа дейност, зони на заетост и доходи, материални активи) на най-крупните предприятия в България: Авиокомпания „Балкан“, „Горубсо“, „Химко“ и много други. Историята на дирижираните корпоративно-мрежови приватизации и следприватизационните сделки следва да се изучава специално, случай след случай.

Това, което ни интересува тук, е отражението на този процес върху доходите и статусовите позиции на българите.

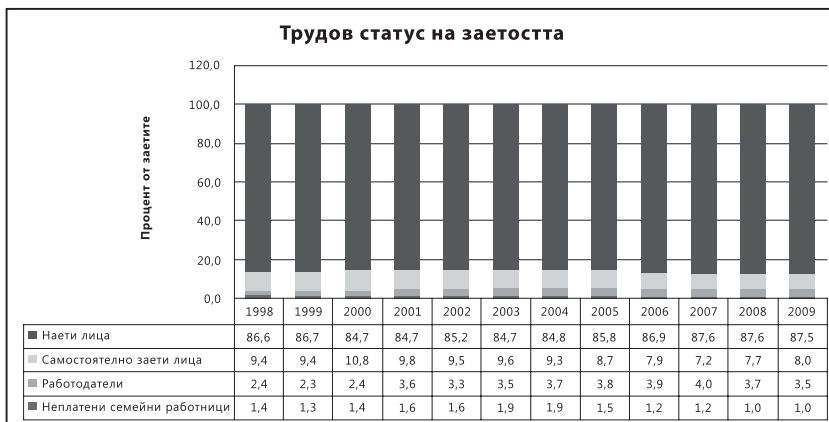
Нашата основна теза е, че за целия период на прехода крайното формиране на доходите (на индивидуално равнище, между основните социални групи и на агрегатно, национално, равнище) се извършва доминиращо чрез достъпа и ползването на собствеността, а не чрез трудовия принос. Трите вълни на преразпределение на материални активи може да бъдат дефинирани по следния начин: (1) късно-социалистическа вълна (чрез Указ 56); (2) реституционна вълна; (3) приватизационна вълна.

Трите вълни доведоха до съвършено нов, квазипазарен модел на заетост, възнаграждения и спестявания. По данни на БНБ за 2010 г. в едва 4,8% от сметките на граждани и фирми се концентрират 68% от спестяванията в банковата система. Фактическите работодатели като физически лица в страната са около 110 хиляди към момента (второ тримесечие на 2011 г.). Групата на работодателите и самостоятелно зетите лица на практика са около 10%, но именно те притежават и управляват т.нар. материални активи; останалите около 90% по официална статистика са лишени от производителна собственост, т.е. те принадлежат към т.нар. „пролетариат” (според марксистката терминология).

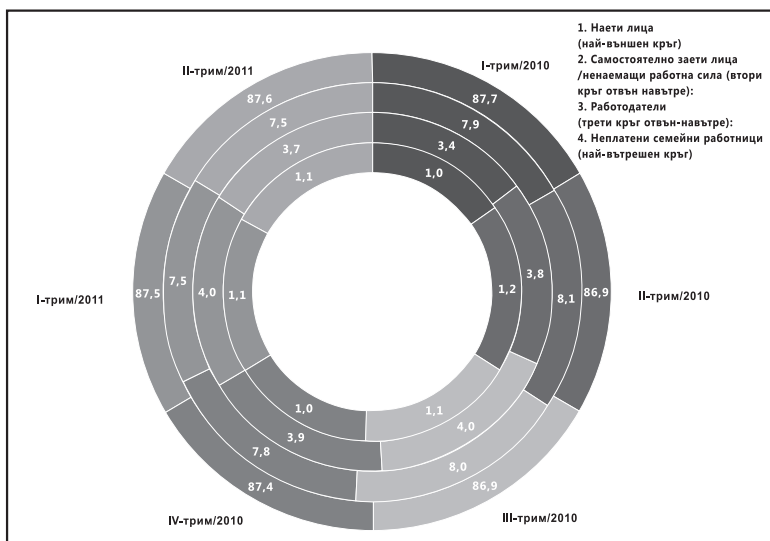
Новата социална пирамида (пирамидата на трудовия статус и заетостта) е представена в следващите две графики¹⁵; те представят налични статистически данни в предкризисния за страната период (Графика 5); и в периода на глобална финансова криза (Графика 6).

¹⁵ НСИ, секция „Пазар на труда”/„Наблюдение на работната сила”, <http://www.nsi.bg>. Информацията е извлечена и обработена на 5 октомври 2011 г.

Графика 5. Трудов статус на заетостта (1998-2009 г.) (в %)



Графика 6. Трудов статус на заетостта (I-во трим. 2010 г. – II-ро трим. 2011 г.) (в %)



От графиките се вижда, че делът на наетите лица се колебае между 86% и 88%, делът на самостоятелно заетите – между 7% и 9%, делът на работодателите – между 2% и 4%, делът на

неплатените семейни работници – между 1% и 2%. Установените стойности са идентични с някои тенденции в други европейски страни (напр. броят на работодателите в страната от 1998 г. непрекъснато нараства, като достига около 110 хил. души през второто тримесечие на 2011 г.) – това е около 3,7% от заетите лица в страната, но делът на работодателите е достигал и до 4% – около 124 хиляди, в периоди на икономически растеж).

Постсоциалистическото неравенство: България в контекста на ЕС

Първото статистическо доказателство за полярното деление между богатите и бедните слоеве в България се намира в базата данни на БНБ, на търговските банки и специализираните издания. В допълнение на тези информационни и аналитични материали и доклади са и т.нар. годишни класации за най-големите 100 компании в страната.*

От изданието за най-големите сто български компании, публикувано през 2011 г., което проследява индикаторите за 2010 г., се вижда, че най-големите сто фирми в страната създават заетост на около 5% от заетите в страната (172 хиляди лица). В групата на най-големите предприятия влизат компании с годишен приход от над 140 млн. лева (по изчисления на изследователите през 2000 г. за „влизане” в топ-класацията е било необходимо реализирането на годишен приход от 51 млн. лева).

Друга класация¹⁶, която излезе за първи път през 2011 г., подрежда 100-те най-богати българи в страната. Рекордът по офи-

* Специално издание на в-к „Капитал” – „Най-големите сто български компании”, се публикува от 2007 г. и разглежда състоянието на 100-те най-големи компании в страната през 2006 г. От 2007 г. досега (изданието за 2011 г. вече е в разпространителската мрежа) се проследяват лидерите по сектори, най-печелившите компании, най-динамично развиващите се компании, най-големите работодатели в страната и други индикатори.

¹⁶ 100-те най-богати българи, – Пари, 2010

циално притежавано богатство е на лице, което притежава активи и средства, изчислявани на 438 млн. лева. На последно място в класацията е посочено лице с богатство от 37 млн. лева. За извършване на ранжирането са използвани данни от най-големите 320 компании в страната, които към 2010 г. формират приходи, еквивалентни на 48,5% от БВП (на активи с еквивалент от 59,5% от БВП на страната и задължения с еквивалент от 34,5% от БВП).

До влизането на България в ЕС през 2007 г. броят на богатите хора в държавата не беше известен. След този момент Националната агенция по приходите (НАП) започна да публикува броя и притежаваните парични ресурси от тези лица. По данни на НАП за 2008 г. в страната е имало официално 87 физически лица с доходи над 1 млн. лева; за 2009 г. в страната е имало официално 28 такива лица, а за 2010 г. тези лица са 1673.¹⁷

Лицето с най-висок доход за изминалата 2010 г. е декларирало доходи от 60 млн. лева. Следователно на годишна база коефициентът на най-високото равнище на доходите към най-ниското равнище на доходите (при МРЗ равна на 240 лв. за 2010 г.) в страната е 20 833 към 1; т.е. срещу всеки един лев, който ще бъде изработен от най-бедното заето лице в страната, най-скъпо платеното физическо лице в България ще получи почти 21 хиляди лева.

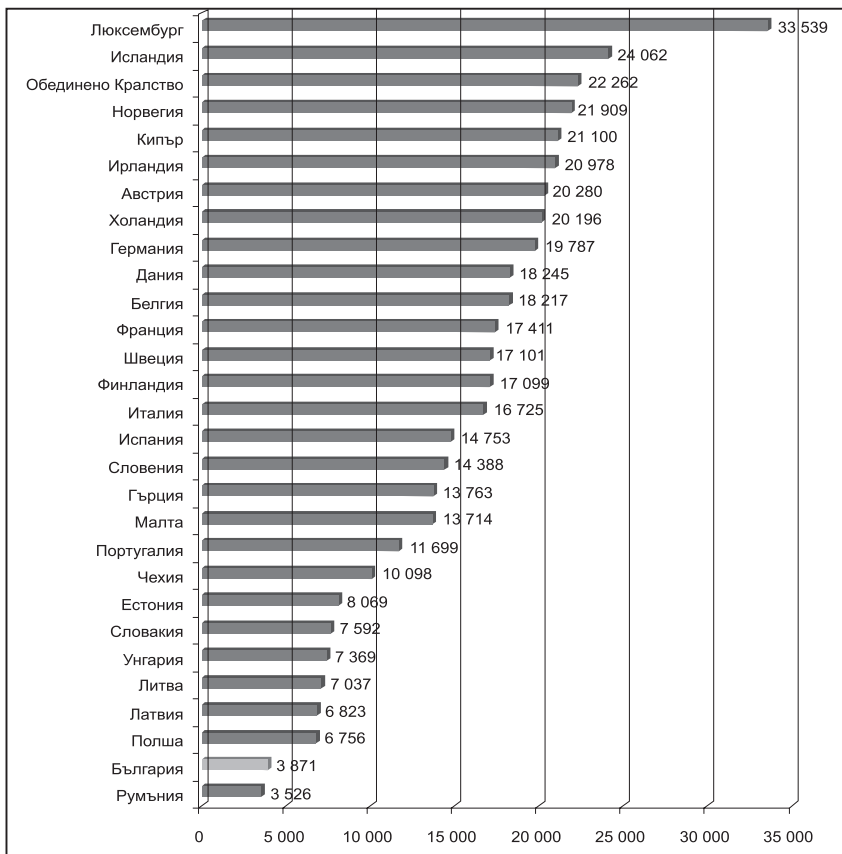
Тези данни недвусмислено показват, че преходът в България създаде основите на подоходно разслоение, което води до крайна поляризация между бедните и богатите граждани на страната; средната класа е без икономическо пространство и перспективи за развитие.

На този фон в голяма степен става обяснима незавидната позиция на България в европейската статистика за бедността, социалното изключване и неравенството. Ще се позовем на последното специализирано издание на Евростат, излязло през

¹⁷ Източник: <http://www.snews.bg/bg/statiya/bum-na-milionerite-u-nas-otchitat-v-nap:9271>. Информацията е извлечена и обработена на 5 октомври 2011 г.

2010 г. (базирано на сравнително изследване от 2007 г., т.е. по съвпадение в първата година от членството на България в ЕС).

Графика 7. Средногодишен доход на едно лице в паритет на покупателната способност в страните от ЕС-27 и Исландия за 2007 г.¹⁸



¹⁸ Eurostat. *Combating Poverty and Social Exclusion: A Statistical Portrait of the European Union 2010*, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EP-09-001/EN/KS-EP-09-001-EN.PDF. 2010, с. 21, Таблица-2.1. Информацията е извлечена и обработена на 5 октомври 2011 г.

От Графика 7 става ясно, че покупателната способност на гражданите на България в годината на приемането на страната като пълноправен член на ЕС-27 е много ниска. Покупателната способност на българските граждани е сходна с тази на гражданите в Румъния, като двете страни по този показател са в дъното на таблицата и почти два пъти по-назад от страни като Полша, Литва и Латвия.

Друг показател е процентът от разходи, които правителството заделя за извършване на т.нар. социални трансфери – плащания за помощи, за пенсии, за обезщетения и др. По-долу, на Графика 8, са показани последните актуални данни от изследванията на Евростат (публикувани през 2011 г.) по отношение на правителствените разходи за социална защита (данните се отнасят за всичките страни членки на ЕС-27, средните равнища за ЕС-27 и ЕЗ-16, т.е. страните от Еврозоната), като са включени още Исландия, Норвегия и Швейцария. От графиката се вижда, че този процент средно за ЕС-27 е 26,2% , а за Еврозоната е 27%.

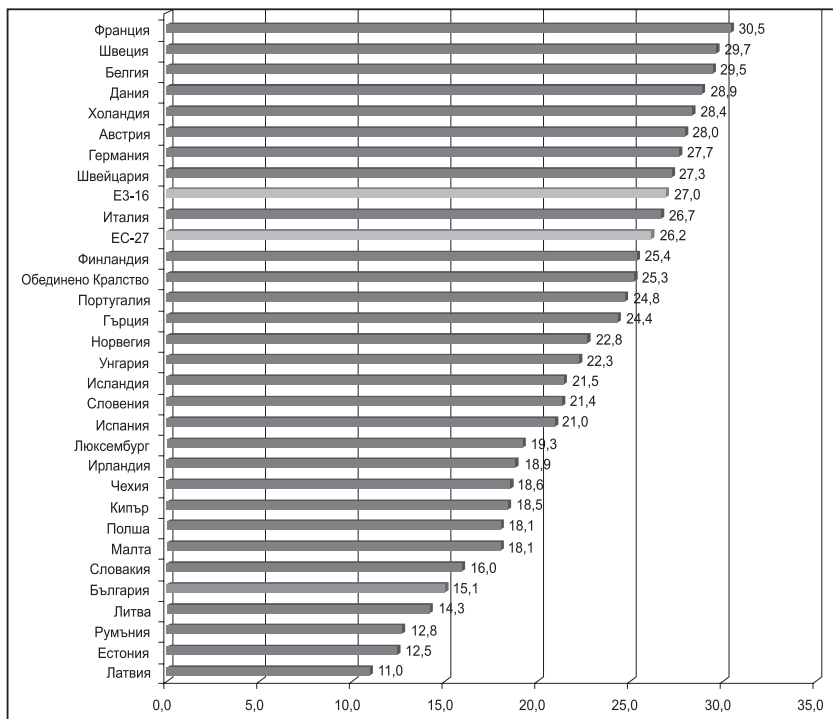
България отделя 15,1% от БВП за социална защита, като попада отново в „дъното” на класацията заедно с Румъния и балтийските страни – Литва, Латвия и Естония. С най-голяма степен на социална защита е Франция – с 30,5% от нейния БВП. Тук трябва да се държи сметка, че потенциалът на френската икономика е огромен и става въпрос за крупни парични трансфери.

По данни на френския Национален институт по статистика и икономически изследвания за 2007 г.¹⁹ БВП на Франция възлиза на 1,9 трилиона евро. Ето поради тази причина Франция е наричана „социална” държава, или т.нар. егалитар-

¹⁹ Доклад „Франция в числа” (2009 г.) Национален институт по статистика и икономически изследвания (на Франция), (France in Figures – Edition 2009), www.insee.fr/fr/pdf/intfrcbref.pdf, с. 13. Информацията е извлечена и обработена на 8 октомври 2011 г.

на държава. Освен това във Франция има въведен минимално гарантиран брутен доход, изчисляван като часова ставка, което минимално заплащане за 2008 г. е индексирано на 8,71 евро.

Графика 8. Правителствени разходи за социална защита в ЕС-27 и някои други европейски страни (в % от БВП) (2007 г.)²⁰

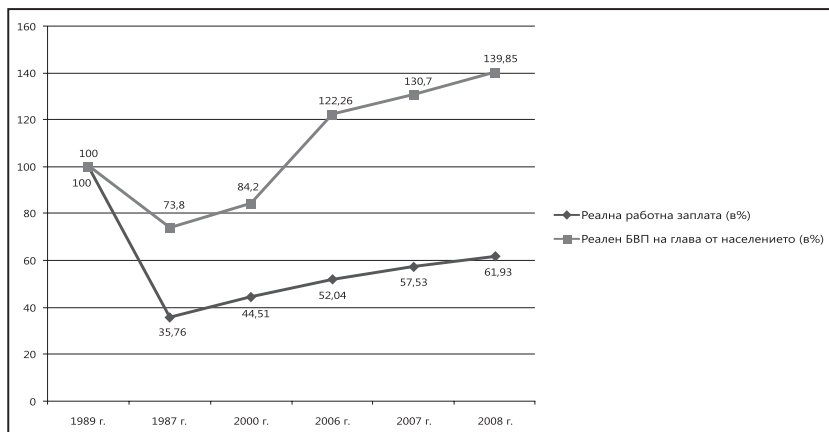


Както може да се проследи от Графика 8, на „върха” са разположени страни от т.нар. „нордически модел” (Дания, Швеция), както и страни, в които социалдемократичните прин-

²⁰ Доклад на Евростат за 2011. Key Figures on Europe – Edition 2011, с. 83, Таблица 6.1., http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EI-11-001/EN/KS-EI-11-001-EN.PDF, с. 87. Информацията е извлечена и обработена на 11 октомври 2011 г.

ципи за функционирането на социалната държава са възприети още след Втората световна война (Германия, Австрия, Швейцария). България се отклони от този модел и с течение на годините формира и започна да възпроизвежда пирамидата на крайно социално неравенство и масова бедност. Тази негативна и трудно преодолима тенденция може да се проследи на базата на данните и изчисленията, предоставени на авторите от експерта по социална и подходна политика Димитър Нинов.²¹ На първо място, в продължение на две десетилетия реалните работни заплати изоставаха спрямо растежа на БВП на глава от населението (Графика 9).

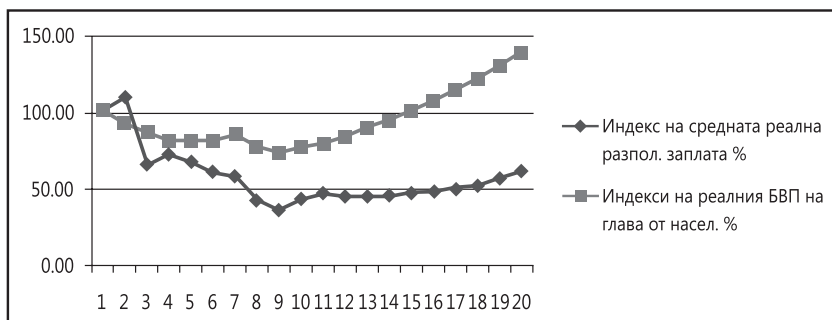
Графика 9. Индекси на нарастването на средната реална работна заплата и на реалния БВП на глава от населението през избрани и характерни години в периода 1989 – 2008 г. (1989 г. = 100%)



²¹ Блог на ст.н.с. Димитър Нинов, Обработени данни от Таблица 1, <http://portal-bg1.ning.com/profiles/blogs/glavniyat-kriterij>. Информацията е извлечена и обработена на 16 октомври 2011 г.

Споменатото разминаване не е временно и незначително; то е израз на системно провеждана рестриктивна политика по отношение на работните заплати – както в кризисни периоди, така и при относително траен икономически растеж. Това говори за съзнателно подценяване на ролята на човешкия капитал и на необходимостта от догонване на средното равнище на доходите в рамките на ЕС. Същият рестриктивен подход (дори в по-голяма степен) се прилага и към пенсиите (Графика 10).

Графика 10. Динамика на средната реална пенсия на пенсионер и на реалния БВП на глава от населението през 1989-2008 г. (1989 г. = 100%)

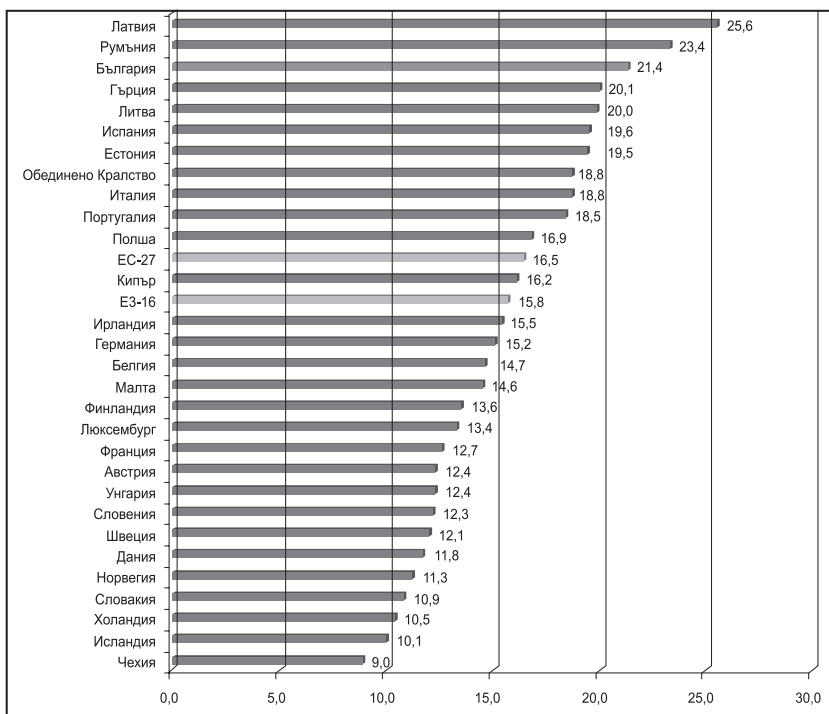


Пенсиите през целия преход бяха поддържани целенасочено на недопустимо ниско равнище – спрямо средната брутна работна заплата и под стандартите на МОТ (със 7,3 до 11,6 процентни пункта под минималните нормативни изисквания на МОТ, отразени в Конвенция 1002 от 1952 г. и Конвенция 128 от 1968 г.).

Българските пенсионери в своето мнозинство свикнаха да живеят под прага на бедността. При тях, както и при малцинствените групи, се разпространи непознатото за България явление „култура на бедността“ – като начин на жи-

вот, житейски очаквания и икономическо поведение. По показателя „Риск от бедност” България отново попада в групата на най-заstraшените страни, като се класира непосредствено след Румъния и Латвия (виж: Графика 11).

Графика 11. Процент на лицата в риск от бедност след превеждане на социалните трансфери (2008 г.) (в %) ²²



²² Доклад на Евростат за 2011 г. Key Figures on Europe – Edition 2011, с. 83, Таблица 6.1., http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EI-11-001/EN/KS-EI-11-001-EN.PDF, с. 83. Информацията е извлечена и обработена на 22 юли 2011 г.

Данъчната политика - инструмент за ново разслоение

По-горе отделихме специално внимание на т.нар. дирижирани преразпределения – чрез собствеността и властта. Но има и още един, доста ефикасен механизъм за т.нар. вторично преразпределение – това е данъчната система.

В страните – стари членове на ЕС, доминиращият данъчен модел е прогресивно-подоходният. Основанията за тази ориентация са известни: традициите, ценностните ориентации на населението, концепцията за социалната държава и социалната пазарна икономика и т.н. След приемането на 10-те източноевропейски страни в ЕС данъчната география се промени. В „Стара Европа” се запази прогресивният модел за данъчно облагане (стриктно прилаган най-вече в Скандинавските страни, при това с високи крайни икономически ефекти); в „Нова Европа” започна да си пробива път т.нар. пропорционален данък, наричан още „плюсък”.

От таблицата по-долу става ясно, че пионери на този радикален завой са група по-бедни страни от постсъветската зона: Естония, Литва, Латвия; към тях се приобщиха и страни от Югоизточна Европа като Албания, Сърбия, Македония, Румъния и, разбира се, България.

Какви са крайните ефекти от четиригодишното прилагане на плоския данък в България (2007 г., 2008 г., 2009 г., 2010 г.) остава все още открит въпрос; данъчната администрация не смята за нужно да публикува такъв доклад. Аргументите на protagonистите на „плюския данък” преди неговото въвеждане бяха, че подобна „революционна” фискална промяна ще доведе до:

- привличане на повече инвестиции;
- опростяване на данъчната система;
- насърчаване на богатите да реинвестират освободения паричен поток при снижено данъчно облагане;
- облекчаване на домакинските бюджети на средната класа и нискодоходните групи и т.н.

Нито едно от посочените „предимства“ на този тип данък не се осъществи. За драстично намалелите инвестиции в определена степен има значение и глобалната криза. Останалите ефекти се случиха, но с обратен знак. Преките данъци наглед се опростиха, но единствено в България няма минимален праг за облагане, което – на свой ред, постави в неизгодно положение нискодоходните групи. Освен това не се стигна до очаквания „скок“ на инвестициите от страна на богатите данъкоплатци. Външните инвеститори масово се оттеглиха, независимо от факта, че в България им се предлагат едни от най-ниските ставки – по 10% за корпоративния и подоходния данъци.

Аналитични разчети на Димитър Нинов, д-р по икономика, представени на Графика 12, показват, че най-съществената промяна в пирамидата на доходите е прехвърлянето на част от данъчните тежести от групите с най-високи доходи към тези с по-ниски доходи.

Ако условно лицата, които формират доход от труд, бъдат групирани в четири основни групи: нискодоходна, среднодоходна, високодоходна и много високодоходна, ще се установят няколко интересни тенденции.

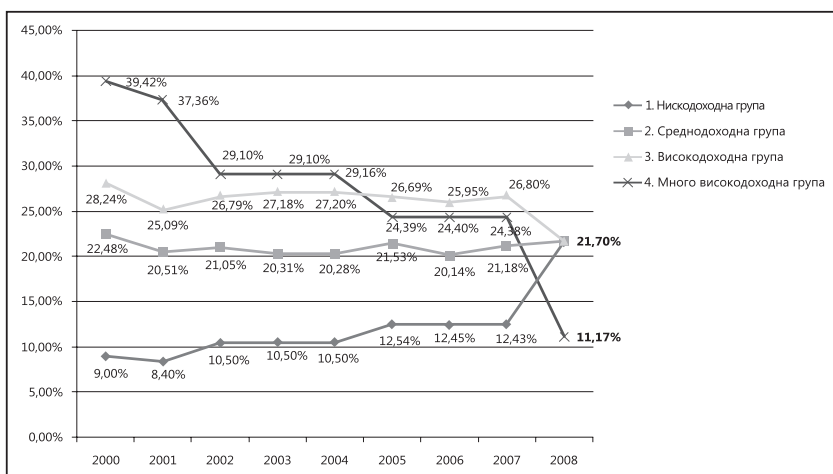
На първо място, групата на лицата от много високодоходната е фаворизирана от новата данъчна система, въведена през 2007 г. (общата данъчно-социална тежест през 2000 г. е била около 39,42%; през 2007 г. тя пада на 24,38%, а през 2008 г. вече е 11,17 %).

На второ място, нискодоходната група, която е била с обща данъчно-осигурителна тежест в порядъка на 9%, вече плаща на държавната хазна 21,7% от своите доходи (през 2008 г.).

Същевременно нискодоходната група, среднодоходната група и високодоходната група през 2008 г. имат с 1,2% по-ниски данъчно-осигурителни плащания в сравнения с 2000 г.

(респективно 21,7% срещу 22,48%). Това показва, че приходната част на бюджета е сериозно затруднена, което неизбежно се отразява на възможностите на държавата да прави необходимите социални разходи.

Графика 12. Размер на общата данъчна и осигурителна тежест в страната за четири основни групи лица, формирани от трудови доходи (2000-2008 г.)²³



Променената система за данъчно облагане илюстрира финансова недалновидност, съчетана с инжектирането на допълнителна доза социална поляризация. Експериментите с плоския и с корпоративния данък вместо да ускорят развитието на българската икономика, може да се окажат бомба със закъснител, особено в условията на финансово-икономическата криза.

²³ Блог на ст.н.с. Димитър Нинов. Обработени данни от Таблица 5, <http://portal-bg1.ning.com/profiles/blogs/glavniyat-kriterij>. Информацията е извлечена и обработена на 16 октомври 2011 г.

Заключение

Направеният по-горе аналитичен обзор на социалната политика през периода на прехода в България не е изчерпателен. Поради ограниченото място в него не са разгледани реформите в пенсионното и здравното осигуряване, както и в системата за социално подпомагане. Няма спор, че тези реформи заслужават отделен историко-социологически анализ в контекста на икономическия преход. Тук ще отбележим само, че в голяма степен промените във вторичните сектори на социалната политика (социално осигуряване и подпомагане) са производни на процесите, които се случват на пазарите на труда – търсене и предлагане, наемане и освобождаване на работната сила; динамика на трудовете възнаграждения; институционалните реформи и др.

Авторите са се придържали към тематичното ядро на социалната трансформация от планово към пазарно стопанство, което включва следните дихотомични зависимости:

- заетост-безработица;
- доходи-разходи;
- равенство-неравенство (включващо и явлението „бедност“).

Имайки предвид тези уточнения, може да направим следните изводи и обобщения, произтичащи от анализа:

Първо, двете десетилетия на прехода в България очертават трайна низходяща тенденция в основните направления и индикатори на социалната политика: равнище на заетост, реални доходи, социално равенство. България вече е синоним на държава с нестабилни вътрешни пазари на труда и висока емиграция; крайно ниски доходи и полярно неравенство.

Второ, социалната политика през прехода беше обект на паралелни, последващи стратегии и програми за реформи

(лансирани със забавяне, чрез копиране на недоказал своите предимства чуждестранен опит извън европейския ареал). Разкъсването на връзките между икономическите и социалните трансформации намали ефектите и повиши цената на реформите; ерозира доверието и подкрепата за тях; стимулира индивидуални и групови стратегии за оцеляване, които коренно се разминаваха с обявените стратегически цели на прехода.

Трето, в резултат на погрешния избор на стратегии за социална трансформация в българската действителност трайно се вкорениха модели и практики на трудово и икономическо поведение, които се различават от образците в развитите страни и от Европейския социален модел. По-конкретно:

- Трудовият пазар е радикално реструктуриран и подчертано сегментиран, но в него доминират нишите на заетост в нискотехнологични отрасли (услуги) и в секторите на сивата и черната икономика;
- Интензивната трудова емиграция формира нов, полуавтономен икономически сектор, от който пряко зависи издръжката на голяма част от населението и равновесието в системата на заетостта;
- Периодичните/вълнообразни преразпределения на материални активи, бюджетни средства и данъчни тежести в полза на високодоходните групи и политико-финансовите елити предизвикаха полярно деление в обществото; стратификационната пирамида на България е антипод на европейската, в която доминират статусовите равнища на средната класа и професионалните прослойки;
- Масовата бедност, във висока степен етнизирана, както и социалното изключване в България са другите явления, нетипични за една европейска страна, член на Общността. Вместо да възприеме

стратегия на догонване на средните европейски равнища в областта на доходите и социалното равенство, България се включва в едно ретроградно съревнование: надбягване към дъното.

Всичко това поставя България в периферията на ЕС, формира външен негативизъм и вътрешно недоволство. Вместо да играе ролята на социален интегратор, българската социална политика от неолиберален тип през прехода в повечето случаи засилваше социалното разделение и евроскептицизма.

Глобалната финансово-икономическа криза задълбочи негативните тенденции. Сега не целите на прехода, а изходът от кризата е повод за нови рестрикции. В общата вълна от т.нар. остерити политики и мерки (затягане на коланите), заливаща Европа, България играе ролята на фронтмен. На пръв поглед това е логично, защото историята на социално-икономическия преход и перманентните кризи изглежда е формирал навици за социални лишения, особено сред уязвимите групи в обществото. Но базата, от която тръгват страните от ЕС и България при орязване на социалните разходи и доходите, е съвършено различна – което не вечае скорошно изравняване на стандартите и равнищата на живот. Втори преход, този път социален, с европейска траектория – това е вариантът за връщане на България към социалната нормалност и икономическия растеж.

ПАЗАРЪТ НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОДА: ИЗГРАЖДАНЕ, РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ (1989-2010 г.)

Катя Владимирова

Katia Vladimirova. THE LABOUR MARKET IN BULGARIA IN THE YEARS OF TRANSITION: FOUNDATION, DEVELOPMENT AND POLICY (1989-2010)

The duration of the Transition to market economy and the European integration, the spread, characteristics and final goals outlines two sub periods in the development of the labor market and the analyses of the variety of employment polices. The first stage is the Transition to market economy and the second one is the process of European integration which do not complete with the formal entrance of Bulgaria in the EU.

Bulgarian Socialist Party is playing active role in this processes using the whole variety of mechanisms and opportunities disposed by the democratic society and the market economy: governing of the country or participation in several governments – independently or together with other political formations; participation in the work of the National assembly and particularly in the creation of the laws as well as other strategic legal acts. BSP demonstrates very significant role in the labour and social policy – by its representatives as ministers or heads of the respective commissions in the National assembly etc. The most important reforms in this field have been proposed and started by the governments of BSP. Some of them are: the foundation of functioning labour market (1990-1991); the reform of the social insurance and social assistance (1995-1996); the policies for achievement of the lower levels of unemployment and social security (2005-2009) etc.

The paper examines the whole spectrum of policies implemented during the last 20 years such as: creation and building of functioning labour market; employment policies and actions for the regulations of the labour market; the implementation in Bulgaria the strategies of the EU for employment and social cohesion.

Въведение

За период малко повече от шест десетилетия България осъществи два дълбоки и принципно различни преходи към нови по своя характер политически, икономически и социални системи. Немалко поколения на съвременна България са непосредствени съвременници и участници в тези кардинални промени. В известна степен това прави и по-трудни промените, повишава тяхната социална цена.

За последния преход, започнал в края на 1989 г., съществуват редица дискусии дали той вече е приключил или продължава. За целта се използват различни критерии и индикатори. За нас преходът, започнал като смяна на политическата и икономическата система с цел интегриране на страната към западноевропейските ценности, политически и икономически системи, не е завършил. Той продължава до интегрирането и достигането на средното равнище на икономическо развитие на европейската общност и на европейския социален модел за заетост и социална сигурност.

Продължителността на прехода, неговият обхват, характер на развитие и поставяни цели ни дава основание при представяне на развитието на пазара на труда и разнообразието от политики по заетостта да откروим основно два подпериода, през които се формират и реализират последователно и в определена степен едновременно политики, които можем да определим като политики на два прехода, а именно:

* към пазарна икономика, за създаване и развитие на пазарите на труда и полагане на основите на политиките по заетостта;

* към европейска интеграция, приемане и включване в националните политики и практики на европейските политики и стратегии, на стратегията за заетост и други, включването ни

в изпълнението на съгласувани политики и национални планове за действия в полза на заетостта и социалната интеграция.

Характерът на прехода, неговата продължителност, сложност и високата социална цена се предопределят в значителна степен и от политическите фактори и политическата нестабилност, особено през първата половина на периода. Честата смяна на правителствата през първото десетилетие, техните различни програми, липсата на опит и капацитет на новите институции допринесоха допълнително за икономическата разруха, обедняването и безработицата. Би могло да се твърди, че политическите и други интереси, отсъствието на национални интереси и ценности в новосформиращата се политическа върхушка влошиха много икономическата и социалната ситуация в страната. Сравнението с политиките, политиките и развитието на другите страни от Източна и Централна Европа е солидно доказателство за тази теза.

Преобладаващата част от реформите за преход към пазарна икономика и изграждане на функциониращи пазари завършиха в края на 90-те години. На дневен ред дойдоха процесите на европейска интеграция и конвергенция на икономиките, сближаване на законодателствата, институциите и политиките, в т.ч. и на политиките по заетостта и социалната сигурност. По същество това е принципно нов етап, който започва години преди датата на официалното членство на страната в ЕС (1 януари 2007 г.), но продължава и сега до фактическото интегриране на националната икономика в европейската.

Важна предпоставка за успеха на прехода и за пълноправното интегриране на страната към европейските структури беше изграждането на правната, социалната и материалната инфраструктура на пазарното стопанство.

1. Политиката за създаване на пазара на труда в България: смяна на модела за заетост и нови трудови отношения

Този първи преход е уникален и няма теоретичен модел или практика, които страните да следват. Всяка избра и следваше свой собствен модел, без да отчита опита на другите страни. Много от страните, макар и в различна степен, следваха съветите и предлаганите модели на световни финансови институции като Международния валутен фонд и Световната банка. България беше сред „старателните ученици”, но далеч невинаги сред отличниците. Трудната симбиоза на непознатите външни модели и чужди практики с притежаваните теоретични знания и практически умения на действащите политици и хора от бизнеса допринесе за забавянето и трудното протичане на икономическите реформи, което по-виши невероятно социалната цена на прехода.

В годините на първия преход по отношение на един от основните пазари – пазара на труда, целта е създаване на инфраструктурата на пазара на труда и справяне с бързо нарастващата безработица.

На практика развитието на безработицата протича паралелно с търсенето на подходи и политики за нейното регистриране, обслужване, в т.ч. информационно и финансово, и смекчаване главно на социалното напрежение. На този етап общите политики по заетостта, мащабите и структурата на заетостта и особено на безработицата са много различни в отделните държави от Централна и Източна Европа, главно поради различните политики и модели за икономически и социални реформи, използвани при първия преход – за прехода към пазарна икономика.

Промените в развитието на страната по-пътя на пазарната икономика и демокрацията в областта на труда се свързват със:

- смяната на модела на заетост, от административно разпределение на заетите и тяхната мобилност към пазарно; от пълна заетост на социална основа – към заетост, предопределяна от търсенето на труд, от пасивно към активно поведение и конкуренция на пазара на труда;

- премахване на административните ограничения в движението на работната сила вътре и вън от страната, създаване на условия за по-голяма мобилност на работната сила;

- преминаване от административни към договорни отношения в сферата на платената заетост, договаряне на цената на труда и другите условия по наемането между непосредствените участници в трудовия процес (работници и служители и работодатели);

- създаване на ново и радикално изменение на съществуващото в страната трудово и социално законодателство в контекста на развитието на пазарната икономика и демократичните процеси в страната и в съответствие с международните конвенции, европейските директиви и други;

- изграждане и развитие на социалното партньорство на всички равнища и развитие на системата на колективното трудово договаряне;

- създаване и развитие на пазара на труда и неговите институции и политики с изграждането на мрежата от служби по заетостта по цялата територия на страната, тяхното оборудване и квалифициране на заетите в тях;

- създаване и развитие на политика за регулиране на пазара на труда, на активна политика за стимулиране на безработните за връщане към заетост и на работодателите да наемат определени групи безработни;

- реструктуриране на отрасловата и секторната заетост, увеличаване бързо на заетите в услугите и намаляване на тези в индустрията;

- увеличаване на заетите в частния сектор, на предприемачите и самонаетите;

- разнообразяване на формите на заетост, бавно увеличаване на работещите на непълно работно време и други;

- увеличаване бързо на заетите в неправителствените организации като своеобразен гарант за развитието на гражданското общество в страната.

Със стартирането на прехода към пазарна икономика, т.е. още в самото му начало, се осъществи либерализиране на движението на населението и работната сила – в и извън страната, между отделните населени места и към големите градове, заплащането на труда, наемането и освобождаването от работа и други.¹ Повече или по-малко те започнаха да се определят от съотношението между търсенето и предлагането в условията на новосъздаващата се пазарна икономика.

Създадох се в законодателен план гаранции за реализирането на основните права на трудещите се с подготовката и приемането на редица специфични закони, както и изграждането на тяхна основа на съответните институции, фондове и други условия. Поради невъзможността, от една страна, за сравнително кратък период да бъдат подготвени и приети от Народното събрание многото закони в областта на труда и социалната защита на населението, и от друга – необходимостта от приемането през същия този период на редица икономически и други закони, бяха подготвени и приети от съответните правителства редица подзаконови актове (постановление, наредби и др.) в областта на: пазара на труда – създаване и развитие на неговите институции, осигуряването

¹ Значителна роля в създаването на основите на пазарната икономика и в частност на пазара на труда, неговите институции, политики и функциониране, на трудовите отношения имаха първите правителства (1989-1991 г.) с доминиращото участие на социалистическата партия (БСП).

и подпомагането при безработица, стимулирането на безработните и на работодателите за увеличаване на заетостта, за професионална подготовка и квалификация и др.; социалното осигуряване – както на хората на наемния труд, така и на самостоятелно работещите, предприемачите, хората на свободни професии и други; социалното подпомагане и социалните грижи; здравеопазването; образованието; заплащането на труда; условията на труд и други.² На тяхна основа се изградиха и съответните институции – с централно управление и разгърнати регионални и местни структури.

В самото начало на прехода, с появата на първите групи безработни, беше прието специално постановление на правителството, с което се регламентира създаването на службите по заетостта и паричните плащания при безработица – обезщетения и социални помощи за неосигуряваните, главно завършващите средните и висшите учебни заведения с професионална подготовка и регистриращи се като безработни в службите по заетостта.³ С този подзаконов акт, който действа до приемането на първия Закон за защита от безработица и насърчаване на заетостта (1998 г.)⁴ се създадоха условия за: регистриране на безработните и на другите търсещи заетост и на свободните работни места от работодателите; изплащане на парични обезщетения на работниците и служителите, освободени не по тяхна вина, а по инициатива на работодателите и главно поради пълна или частична ликвидация на предприятията, структурни промени, съкращения на числеността, изтичане на срока на трудовия договор; изплащане на парични помощи на регистрираните като безработни

² *Постановление 57* на Министерския съвет от 1989 г. (*ПМС 57*, 1989); *ПМС 110* от 1991 г. и други.

³ *ПМС 57* от 1989 г.

⁴ Подготвен в рамките на мандата на правителството на БСП (1995-1997 г.), внесен и приет от Народното събрание през 1997 г. и в сила от 1 януари 1998 г.

завършващи средните и висши учебни заведения с професионална подготовка, регистрирани в държавните служби по заетостта (бюрата по труда); квалификация, професионално ориентиране и преквалификация на освободените от организациите работници и служители, организирани от бюрата по труда за сметка на специализирания фонд „Професионална квалификация и безработица” (фонд ПКБ) с цел по-бързото връщане на безработните към работа; изграждане на държавна система за организиране на посредничеството, преквалификацията, регистрирането, изплащането на обезщетения и помощи при безработица, провеждането на държавната политика по заетостта и регулирането на пазара на труда – Национална служба по заетостта при Министерството на труда и социалните грижи⁵; формиране на специализиран фонд за безработните, за изплащане на парични средства при безработица, трудово посредничество, квалификация и други активни мерки по заетостта.⁶

През този период се изграждат и утвърждават институциите на пазара на труда, приемат се основни закони, в т.ч. и за регулиране на пазара на труда и изграждане на осигурителните системи, и с промените в националната и регионалните политики се правят опити за преодоляване на натрупаните отрицателни последици от драстично намаляващата заетост и бързо растящата безработица.

Силно ограниченото търсене на труд продължи да намалява поради предприетото реструктуриране на основни отрасли от икономиката и закриване на неефективните производства. Това предопределя ограниченото въздействие върху

⁵ Включваща: Централно управление, 9 регионални служби и 122 бюра по труда (някои от тях с филиали) във всички по-големи градове и населени места и на практика покриваща всички населени места на територията на страната.

⁶ Фонд ПКБ, с източник ежемесечните вноски на работодателите от стопанската сфера (в % от начислените средства за работна заплата) и държавния бюджет.

ситуацията на пазарите на труда на приетите мерки за насърчаване създаването на работни места, за увеличаване на заетостта и главно за намаляване на безработицата на отделни групи от населението. Акцентът на политиките за регулиране на значителното неравновесие, особено това на редица регионални и локални пазари на труда, беше по-скоро ориентирано към социални плащания и подпомагане на засегнатите, отколкото за тяхното връщане или включване в икономическия живот.

Ролята на основен посредник на пазара на труда бе отредена на бюрата по труда. Техните функции за изминалите години претърпяха развитие, обогатиха се и главно промениха приоритетите си. В началните години те осъществяваха основно функции по регистрирането на безработните и обявяването при тях свободни работни места и изплащаха парични помощи и обезщетения на безработните. Тези дейности от т.нар. „пасивна политика” достигнаха в средата на 90-те години до 90-95% от работата на бюрата по труда, доколкото освобождаването от работа и увеличаването на безработните правеше необходима регистрацията в бюрата по труда на много хора и главно поради съществуващите възможности много от безработните да получават обезщетения или социални помощи при безработица.

Постепенно развитие получиха в държавните служби по заетостта и дейностите от т.нар. „активна” политика по заетостта⁷, като: трудово посредничество, включващо информирането за свободните работни места и условията на труд; професионално ориентиране, мотивиране и професионална квалификация с цел заемане на предлаганите на пазара работни места; стимулиране на самонаемането, предприемачеството на безработните;

⁷ Началото на тази политика беше поставено през 1991 г. (с подготовката и приемането от МС на постановление № 110) и по-късно тя значително се разви и обогати при следващото правителство на БСП (1995-1997 г.) и особено при това от периода 2005-2009 г.

реализирането на програми и други мерки от държавната политика по регулиране пазара на труда; осъществяване на специализиран контрол по спазването на законодателството и на другите нормативни документи в областта на осигуряването за безработица, изплащането на паричните помощи и обезщетения, използването по предназначение на предоставяните стимули за наемане на безработните, предприемачество и други.

От самото начало на прехода при изграждането на институциите и политиките на пазара на труда и социалната сигурност беше отдаден приоритет на сближаването на новото законодателство към общоевропейските норми. За тази цел страната ни получи значителна техническа помощ, главно от страните на ЕС Германия, Белгия, Франция, Великобритания. Създадени бяха необходимите институционални и законодателни условия за функционирането на пазара на труда, в т.ч. и за осъществяването на активна политика по заетостта.

Своевременното формиране на фонд Професионална квалификация и безработица като отделен и независим от силно дефицитния държавен бюджет, на основата практически на осигурителните вноски на работодателите от стопанския сектор, а през последните години и на личните вноски на осигуряваните, трябваше да създаде стабилност и сигурност в системата, възможност да се финансира без проблеми провежданата политика по отношение регулирането на пазара на труда. Независимо от високия брой на безработните и провежданите мерки за стимулиране намаляването на безработицата и увеличаването на заетостта фонд ПКБ имаше значителен излишък, който беше използван през 90-те години многократно за безлихвени заеми на социалното осигуряване, главно за ежемесечно изплащаните пенсии.

Нарастването на безработицата през 90-те години беше свързано с провежданите реформи (приватизация, ликвидация

ране на неефективните производства, реформа в армията и социалното осигуряване и др.) и продължителната икономическа криза и стагнация, загубите на пазари, пасивното поведение на голяма част от безработните и на трудовите посредници, отсъствието на практика на гъвкави форми на заетост.

За първите години от прехода към пазарна икономика, в условията на масово освобождаване на работна сила, политиките бяха повече ориентирани към предлагането на труд и по-малко към търсенето на труд. Преобладават мерките от т.нар. пасивна политика, включваща определянето и изплащането на обезщетения и социални помощи за някои групи безработни, стимулиране на ранното пенсиониране и оттегляне от трудовия пазар на част от населението в трудоспособна възраст. Увеличаването на броя на продължаващите образованието си главно във висшите училища, развитието на частните училища и платеното образование и значителната външна миграция, главно на хора в трудоспособна възраст, действат в същото направление.

В първите години обезщетенията за безработица са изплащани само на освободените от работа не по тяхна вина. Размерът е щедро определян и зависи от получаваното дотогава трудово възнаграждение, а срокът на получаване за всички е еднакъв, след което се получават три месеца социални помощи в размер на минималната работна заплата. Много скоро обаче беше въведена друга, по-рестриктивна система.⁸ През следващите години бяха въведени още по-големи рестрикции с цел активиране на безработните за връщане към заетост.

⁸ Получаваните обезщетения се определяха в рамките на 60% от получаваното до освобождаването брутно трудово възнаграждение (но не по-малко от 80% и не повече от 150% от минималната работна заплата за страната според действащия до 2001 г. закон за закрила при безработица и насърчаване на заетостта, а максималната продължителност на получаване е в зависимост от трудовия стаж, но не повече от 12 месеца).

Щедростта на пасивната политика се определяше и от многото видове социални помощи, немалка част получавани от неосигурени лица: младежи с професионална подготовка, които след дипломирането си са се регистрирали като безработни; продължително безработни; безработни с малки деца и други. С приемането на специализирания закон (Закон за насърчаване на заетостта) получаваните социални плащания рязко се ограничиха и съкратиха. Усилията се насочиха към „активиране“ на безработните за търсене на заетост, за активно поведение на пазара на труда.

Принципно новите политики (след 1990 г.) за заетост и включваните в тях мерки и програми са в процес на непрекъснато развитие както по отношение на формата, насоките, продължителността на действие, така и по отношение на тяхното съдържание. Мястото и ролята на едни или други мерки в прилаганите политики на съответните етапи е в зависимост от степента на развитие и ситуацията на пазара на труда, финансовите възможности, прилаганите макроикономическа, социална и структурна политики, участието и силата на социалните партньори.

С развитие на реформите за изграждане на функционираща пазарна икономика и особено с подготовката за членство в ЕС акцентите се промениха, започва реструктурирането на политиката по отношение на пазара на труда с увеличаване на дела на мерките и програмите от активната политика. Достъпът до пасивната политика се ограничи по пътя на въвеждането на по-строги критерии за достъп до социални помощи за безработни, ограничаване на размерите на получаваните обезщетения. Активната политика включва програми и мерки за: обучение и преквалификация; посредничество за наемане на работа; стимулиране на безработните за предприемачество и за започване на работа; стимулиране на работо-

дателите да наемат определени групи безработни (младежи, безработни с намалена трудоспособност, продължително безработни); създаване на заетост на субсидирани работни места; повишаване мобилността на безработните; схеми за ранно пенсиониране. Целта им е да окажат въздействие за намаляване на безработицата и преди всичко на безработни с труден достъп до заетост (младежи без трудов опит, продължително безработни, безработни без професия и с ниско образование, с намалена трудоспособност и др.).

2. Политика на изграждане на функциониращ пазар на труда. Развитие на политиката по заетостта в контекста на изискванията на процеса за интеграция на страната в ЕС

В средата на 90-те години Българското правителство⁹ подписа Европейското споразумение за асоцииране между европейските общности и техните страни-членки, от една страна, и България, от друга. То влезе в сила от февруари 1995 г., а чл.89 изискваше синхронизация на националното законодателство с нормативните актове на Европейския съюз. На практика това изисква сближаване на законодателството на България с това на ЕО в съответните области, т.е. „еднопосочно движение“ на българското право към правото на ЕС.¹⁰

Разработената през май 1996 г. от тогавашното правителство на БСП Стратегия на България за прилагане на препоръките на Бялата книга отвори основните законодателни приоритети в социалната сфера: по отношение на заетостта – организация на пазара на труда, услуги по подпомагане намирането на работа и служебното развитие, планиране и изпълнение на програми за регионално реструктуриране, насърчаване на развитието

⁹ Правителството на БСП през 1994-1997 г.

¹⁰ *Мръчков, В.* Съвременен право. Кн. 2, С., 1996.

на заетостта по места; по отношение на социалното осигуряване – адаптиране на системата за социално осигуряване към новата икономическа и социална ситуация при активното използване на залегналото в Европейското споразумение (в част V) координиране на системите за социално осигуряване. Тази Стратегия определи и конкретните закони, които следваше да се разработят и приемат в тези две области и особено законите за: осигуряване при безработица, насърчаване на заетостта и професионална квалификация, социално подпомагане и социални грижи, доброволно социално осигуряване, пенсиите, безопасност и хигиена на труда, здравно осигуряване.¹¹

Съгласно Основните положения, залегнали в Европейското споразумение за асоцииране на България с ЕС, се предвиждаше сближаването на съществуващото и бъдещото законодателство на страната с това на Общността да е важно условие за икономическата интеграция, да обхваща много области от икономическата и социалната сфера и този процес да бъде постепенен. България, и в частност правителството, започна огромната по своите мащаби работа да адаптира рамките на законодателната си дейност към принципите и правилата на демократичното общество, като в същото време модернизира и реформира законодателството си, с цел то да може да отговаря на потребностите на пазарно ориентираната икономика и участието в процесите на европейската интеграция. Това на практика означаваше както подготовка и приемане на множество закони – принципно нови или съществено изменени и допълнени вече действащи такива в страната, така и изграждането на съответните институции и материални гаранции за тяхното ефективно действие.

¹¹ Тогавашното правителство на БСП успя да подготви във висока степен необходимите законопроекти в тази област, но поради преждевременното му оттегляне от власт, те бяха приети от последвалото го правителство на СДС и така станаха „негови“ закони.

Сред приоритетите на социалната политика на правителството от втората половина на 90-те години са: създаване на адекватно на пазарните условия и на процесите на европейска интеграция законодателство в страната; създаване на нова нормативна уредба за осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд в съответствие с Директивите на Европейския съюз за безопасност и опазване на здравето на трудещите се; реформа в социалното осигуряване и подпомагане на населението; подобряване на защитата на трудовите и на социалните права на трудещите се чрез усъвършенстване на законодателството, развитие и разширяване на контрола по неговото спазване; създаване и усъвършенстване на механизмите за по-ефективна защита от инфлацията на хората с най-ниски доходи, под т.нар. „линия на бедността“; намаляване и постепенно спиране на спада на реалните размери на защитените доходи, борба с драстичното обедняване на отделни социално зависими групи и общности; намаляване на безработицата, развитие на институциите на пазара на труда и на активната политика. С променлив успех различните правителства на прехода и съответните специализирани институции работеха за реализирането на тези приоритети.

Този втори преход за България (за членство в ЕС) е принципно различен като ситуация и политики от първия преход (към изграждане инфраструктурата на пазара на труда и на политики за справяне с растящата безработица). Страните, официални кандидати за присъединяване към ЕС, приеха съгласуваните политики и стратегии по заетост на Европейския съюз (ЕС), започнаха да разработват национални планове и да реструктурират националните си политики по заетостта. Политиките, които отделните страни, в т.ч. и кандидати за присъединяване, трябваше да осъществяват, са съгласувани и се координират от наднационални центрове. Те изисква-

ха политиките по заетостта да са органична част от другите макроикономически политики и особено от макроикономическата и финансовата политика. Това съдейства да се променят по същество политиките и законодателството по отношение на заетостта, социалната сигурност и социалната интеграция. Икономическите политики се обвързват по-непосредствено с проблемите по заетостта на населението и особено с неговото включване в активния икономически живот.

По своето съдържание прилаганите политики за заетост в България и другите страни от Източна Европа не се различават съществено, а на по-късен етап те съответстват и на осъществяваните в страните от ЕС. Определяща роля за това има приетата Европейска стратегия по заетостта (ЕСЗ) от 1997 г., както и решението и съгласуваната политика на ЕС от Лисабон (март 2000 г.). На тяхна основа започна разработването, координирането и оценката на разработваните ежегодно национални планове по заетостта.

Приетите стратегии за заетост и икономически растеж (Лисабонска стратегия, Стратегия за заетост и др.), които поставиха в центъра на политическите действия на европейско, национално и регионално равнище заетостта на базата на т.нар. интегрирани политики за заетост, изискваха преди всичко разработването и прилагането на взаимосвързана и допълваща се система от политики за икономическо, образователно и социално развитие; адекватни стратегии, политики и конкретни планове и програми както общо, така и по отношение на групите в социална изолация или с висок риск да попаднат в нея. Прилагането на общите европейски стратегии и политики намериха различно проявление в отделните държави, но в преобладаващата част от страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ), т.е. новите държави в ЕС, се мобилизираха и насочиха политическите и институционалните действия не само на национално, но и на регионално и локално равнище, за повишаване на общата заетост,

заетостта на жените, възрастните, младите и продължително безработните с използване както на национални, така особено на финансовите фондове на ЕС (предприсъединителни, структурни, регионални, социални и кохезионни). Основната цел на политиките през този етап е изграждането на добре функциониращ пазар на труда, който да гарантира по-висока заетост на трудоспособното население. Реализирането на тази цел се свързва с: увеличаване на гъвкавостта на заетостта и пазарите на труда; повишаване на квалификацията и преквалификацията, съобразно търсенето на пазара на труда; намаляване и превенция на безработицата и социалната изолация; поддържане и подобряване на качеството на човешките ресурси и тяхната трудова реализация; по-висока заетост на лицата в неравностойно положение; изграждане на капацитет на национално и регионално равнище за ефективно използване на предприсъединителните инструменти на ЕС, за да бъдат неутрализираны негативните ефекти от реструктурирането на икономиката върху пазара на труда.

3. Прилагане в България на общите политики и стратегии на Европейския съюз за заетост и социална кохезия

В първите години на членство в ЕС правителството на България¹² съдейства за повишаване приноса на страната за изпълнението на Лисабонската стратегия, обновената Европейска стратегия за заетост и интегрираните политики за заетост и икономически растеж. След 2007 г. политиките за заетост се характеризират с по-голямо включване на държавата и местните органи на власт за повишаване на заетостта и главно за намаляване на безработицата.¹³ Налице са и редица действия, отразяващи промяната в стратегията по отношение на предлагането

¹² С доминиращото участие на БСП за периода 2005-2009 г.

¹³ В съответствие с политиката на ЕС.

на труд: от пасивни – към активни мерки; от социални помощи – към заетост; от отделни мерки и програми – към национални планове за действия в полза на заетостта. Осъществяваната в страната икономическа и социална политика доведе до реализирането на сравнително висок и стабилен икономически растеж, повишаване на равнището на заетост и значително намаляване на безработицата. В началото на 2009 г. България достигна най-ниското равнище на безработица за целия период на преход и успя да доближи значително равнището на заетост и особено това на жените до поставените цели в Лисабонската стратегия на ЕС. Чувствително повишаване на заетостта беше достигнато и за населението от по-високите възрастови групи и младите хора. Значителни ресурси през този период бяха използвани за насърчаване на търсенето на труд, на работодателите за увеличаването на заетостта и намаляването на безработицата и особено за включването в заетост и достъп до труд на много от продължително безработните, от групите в риск за социално изключване.

Във връзка с развитието на редица негативни демографски тенденции и влиянието на глобализацията и свързаните с нея миграционни процеси, политиката по заетостта през този период се насочва към интегриране и задържане на младите хора на пазара на труда, повишаване икономическата активност на жените и възрастните хора чрез реализиране на проекти и програми за повишаване на пригодността за заетост и инвестициите в човешки капитал, постигане на добър баланс между личния и професионалния живот. Например от 2006 г. с цел предотвратяване на деквалификацията на безработните младежи с висше образование и като превенция срещу „изтичането на мозъци” се продължи изпълнението на програмата „Старт на кариерата”. Националната програма „Компютърно обучение на младежи” бе насочена към подпо-

магане достъпа на младите хора до информационни и комуникационни технологии чрез придобиване на знания и умения. В изпълнение на разпоредби от Закона за насърчаване на заетостта се продължи стимулирането на работодателите да наемат безработни лица до 29-годишна възраст и да разкриват работни места за обучение за придобиване на професионална квалификация и/или стажуване за безработни лица от същата възрастова група. С висока потенциална възможност се отличават политиките и програмите за активиране чрез обучение за предприемачество и осигуряване на заетост.

Другата група политики и програми, които намират приложение през този период, са насочени към подпомагане на младите майки да се завърнат и включат в пазара на труда и/или да съчетават по-успешно професионалния със семейния живот и специално с отглеждането на малките деца.

В политиката по заетостта през последните години се постави и специален акцент на действията за увеличаване участието на възрастните хора на пазара на труда. Те включват създаване на благоприятни условия за запазване на заетостта чрез подобряване на достъпа до професионално обучение, мотивиране на работодателите да наемат възрастни работници и служители. Подкрепата за включването и оставането в заетостта на възрастните работници и служители се реализира чрез конкретни програми и мерки. В съответствие с разпоредбите от Закона за насърчаване на заетостта се насърчават работодателите, които наемат безработни жени над 50-годишна възраст и безработни мъже над 55-годишна възраст. Продължи и практиката да се субсидират работодателите, които наемат хора в предпензионна възраст в Националната програма „Помощ за пенсиониране“.

Най-мащабна беше политиката по отношение на продължително безработните, които в по-голямата си част

са в системата на социалното подпомагане и остават в нея продължително време, а някои през всичките тези години на прехода. Това са в по-голямата си част безработни с ниско образование и без професионална подготовка, както и някои други от т.нар. „рискови групи” на пазара на труда, сред които са и хората с увреждания, младите хора без трудов стаж. Това са програмите „От социални помощи към заетост” и „Активиране на неактивни лица”, които са по същество една система от регионални и локални програми, насочени към нискообразованата работна сила.

Освен повишаване на общото равнище на заетост в страната значително се увеличи и равнището на заетост на жените, възрастните и младите хора. Равнището на заетост на жените общо за ЕС се увеличи от 57,3% през 2006 г. на 59,1% през 2008 г. По-голямата част от държавите (над 14) към 2008 г. надхвърлиха поставената цел за заетост средно за ЕС (60%), а други 4 бяха близко до нея – сред тях България и Чехия.¹⁴

Икономическата и финансовата криза от последните две години задълбочиха проблемите на пазара на труда и в заетостта. В най-неблагоприятна ситуация са хората, които остават най-дълго на пазара на труда със статута на безработни. След тях се нареждат тези, при които заетостта и безработицата се редуват и намирането на нова и по-добре платена заетост е невъзможна.

Първият пакет от антикризисните програми и мерки на българското правителство¹⁵ стартира през второто тримесечие на 2009 г., когато кризата получи по-ясни измерения и въздействия върху икономиката. Тези програми и мерки, както и в останалите страни-членки, допълниха вече действащия Национален план по заетост от 2009 г. и програмите, реализиращи се с Оперативната програма „Развитие на човешките ресурси”.

¹⁴ По данни на Евростат.

¹⁵ На Тройната коалиция с преобладаващо участие на БСП.

Приетите от 2009 г. мерки за подкрепа на работодателите с цел запазване на заетостта доказаха своето място в пакета от анти-кризисни мерки и изпълниха своите скромни цели. През 2010 г. те се актуализираха и продължиха да бъдат прилагани.

Приетите по-късно през 2010 г. нови 60 мерки¹⁶ станаха обект на силни дебати и критики в страната. Счита се, че те са насочени главно към попълване на дефицита в бюджета, а не толкова към спиране на кризата и за икономическо оживление. Броят на регистрираните безработни през първото тримесечие на 2010 г. в страната се увеличи с над 50% в сравнение с първото тримесечие на предходната година¹⁷ и най-многобройна е групата на лицата с основно и по-ниско образование. В края на 2010 г. безработните са 348 хиляди, а официално отчитаното равнище на безработица е над 10 %. Равнището на безработица е значително по-високо в редица общини и отделни населени места, за младежите, ромите, хората с увреждания, възрастните в трудоспособна възраст, притежаващите ниско образование и без професионална подготовка. Влошава се съотношението между активното и неактивното население, между населението, което разчита на доходи от труд, и на това, което разчита на фондовете за социални плащания.

Заклучение

Основният проблем на пазара на труда в България през повечето години на преход и особено през първите (1992-2000 г.) и последните (2009-2011 г.) е ниското съвкупно търсене на труд, на работна сила. Осъществяваните реформи в края на 90-те годи-

¹⁶ От правителството на ГЕРБ.

¹⁷ Вж.: *Информационен бюлетин за безработицата и активната политика по заетостта през периода януари-март 2010 г.* на Агенцията по заетостта.

ни за приватизация и закриване на много предприятия, отсъствието на благоприятен икономически климат и условия за развитие на бизнеса и особено на малките и средни предприятия, както и дълбоките икономически кризи в началото и края на 90-те години, а и започналата нова от началото на 2009 г. водят до значително стесняване на търсенето на труд на вътрешния пазар, а безработицата и несигурността стават високи. В резултат на това се повиши значително броят и делът на икономически неактивното население в трудоспособна възраст, емиграцията, бедността и социалната изолация. Безработицата е висока за ромското население и за хората с увреждания, за младежите и особено за тези от тях, които нямат професионална подготовка или трудов стаж, висока е и за младите жени и майки, за живеещите в селата.

Ниското равнище на пенсиите и на работните заплати, сравнително високата цена на образованието и други стоки и услуги правят много по-малко предлагането на труд от официално регистрираното.

Икономическата ситуация в страната остава все още сложна и трудна през последните две години, но не бива повече да се подценяват възможностите на макроикономическата и регионалната политика, на политиката за инвестиции в обучение и изследвания, за намаляване на безработицата и увеличаване на заетостта, за разширяване на възможностите за трудова реализация и по-добър живот на различните групи от населението. Годишните преди последната криза и реализираните политики от тогавашното правителство показваха, че са възможни и други резултати, постигане на по-висока заетост и сигурност на хората.

КАКВО СЕ СЛУЧИ С ПРЕХОДА КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА?

Аксентия Замфирова

Axentia Zamfirova. WHAT HAPPENED WITH THE TRANSITION TO MARKET ECONOMY?

Today more than 20 years after the beginning of the Transition the Bulgarian society doesn't have unconditional and indisputable answer of the question what exactly happened? From an economic point of view there was a transformation from a central planned to a market economy. The study analyses those processes tracing back the attempts of the previous political regime to reform the system. The author argues that within the existing political framework before 1989 the reformation wasn't possible. At the same time those attempts created a circumstances for a „reasonable Transition”. The paper outlines that due to many different factors Bulgaria couldn't create and apply such a reform program adequate to the existing economic and social realities in the country at the beginning of the Transition. This is one of the reasons why the Bulgarian Transition to market economy manifests as a radical change of the system and results in a firm social polarisation and despoilment.

The paper traces the attempts of the socialist government (1994-1996) to bring some expertise and rationalitie in the process of privatization and the creation of competative economy. In a conclusion the study outlines the concept that „the social price of the Transition” is not acceptable. The reasons for that conclusion should be a matter of further more profound and comprehensive analises. But still there is something unconditional – these reasons have more political than economic grounds.

Днес, повече от двадесет години след началото, онова, което наричаме „преход”, остава неподатливо на еднозначна оценка и безпристрастна интерпретация. „Усъвършенстване на системата” („преустройство”), „смяна на системата”,

„крах”, „демократия”, „приобщаване към европейските и атлантическите ценности”, „регрес и разсипване на България” – това са само част от думите, опитващи се да обяснят дълбоката трансформация, която претърпя обществото ни на границата на два века. И освен това: изискванията на МВФ, съветите на Световната банка, критериите и условията на Европейския съюз. Къде се вмести всичко това в оценките за прехода?

„Разумният преход” (усъвършенстване на системата; програма за структурно приспособяване)

От тясноикономическа гледна точка това несъмнено бе „преход от централно планирана към пазарно ориентирана икономика”. В този смисъл действително ставаше дума за усъвършенстване на съществуващата стопанска система: за нормализация на структурата и формите на собственост (постигане на смесена икономика); за ограничаване (или отмяна) на администрирането на съществуващите пазари; за изграждане на липсващи пазарни структури в икономиката; за замяна на директивното с индикативното планиране; за нормативно уреждане на мобилността и условията за конкуренция на производствените фактори...

Анализът и оценката на прехода не биха могли да са обективни, ако не сме наясно откъде тръгнахме. В областта на икономиката задачата беше не да се създаде – от нищото – пазарно стопанство, а да се доизгради и нормализира съществуващото пазарно стопанство. (Само индоктринирани идеолози и политикани биха могли да твърдят, че индустриалната производствена база на социалистическите страни е съществувала извън и независимо от пазарните отношения.) Един негов основен сегмент – пазарът на стоки и услуги за домакинствата, трябваше само да се освободи от администра-

тивните цени. Друг негов елемент – трудовият пазар, беше изграден и регулиран у нас по всички правила на тогавашната западноевропейска практика. Това, че беше моносон (един купувач, много продавачи), естествено и безболезнено се преодоля с приемането на Търговския закон, превърнал държавните предприятия в частни фирми с държавна и общинска собственост. Всъщност у нас проблемът беше създаването на капиталов и на финансов пазар.

Трябва да се каже, че към 1989 г. и на теоретично равнище, и като икономическа политика този проблем беше формулиран от управляващата партия и се работеше за решаването му. Естествено, решенията се търсеха в политическите рамки на тогавашните реалности – еднопартийна политическа система, работещи контролни органи на държавата, зададена външнополитическа среда.

По икономическата си същност обаче тези решения надхвърляха системните рамки на онова, което наричахме „социалистическо стопанство“: т.нар. Юлска концепция допускате, макар и да не уреждаше, узаконяването на частната собственост; разделянето на „собственика“ от „стопанина“ предизвестяваше откъсването на юридическата форма на собственост на производствените фондове (ЕАД и ЕООД) от икономическото ѝ съдържание; производствените обединения и асоциации се обвързваха с децентрализирани финансови институции, които трябваше да играят важна роля в бъдещото им оперативно управление.

Следващите години по безспорен начин доказаха, че от гледна точка на развитието на пазарните отношения това все пак са били далновидни решения: и Указ 56, и Кодексът на труда от 1987 г., и банковата реформа способстваха за осъществяване на прехода и бяха в унисон с него. Прилагани в нови условия обаче (многопартийност и ожесточено

политическо противоборство; разграждаща се държавност; утвърждаващ се еднополюсен свят), те имаха неочаквано отражение и върху стопанството, и дори върху историята на прехода. В подкрепа на последното е достатъчно да споменем значението на превръщането на клоновете на БНБ в търговски банки и отражението на това превръщане върху финансовата стабилност на страната. Дерегулацията на паричната сфера промени посоката и структурата на финансовите потоци; откъсна парите от материалните активи и ги насочи извън стопанския оборот, превръщайки ги в лични богатства или в спекулативни пари. Резултатите:

- Паричен съвет, който вече 14 години лишава страната от парична политика, както и от възможности да води активна външнотърговска политика в подкрепа на българския износ;
- Превръщане на финансовата стабилност от условие в цел на макроикономическата политика с всички произтичащи от това последствия за дългосрочното развитие на страната;
- Отстъпление на БСП от икономическите ѝ позиции на автентична лява партия (споразумението от февруари 1997 г.) и лишаване на политическата система на страната от нормална структура.

Това са много сериозни последствия, с отражение както върху икономическото равнище и динамика на брутния вътрешен продукт, така и върху позициите и перспективите на левите политически формации у нас. Последното е от изключително значение, защото в новата история на България със социалистическата идея и нейното практическо осъществяване са обективно свързани всички основни постижения на догонващата индустриализация: динамично нарастване на националния доход и модернизацията на производствените

фондове в периода 1950-1989 г.; осигуряване на външни пазари за икономиката; развитие на социалната сфера на обществото (образование, здравеопазване, обществено осигуряване) до равнището на съвременните изисквания.

Преходът от централно планирани към пазарно ориентирани икономики по това време беше икономическо съдържание и на програмите за структурно приспособяване на Световната банка. Към момента на падането на Берлинската стена – събитие, сложило началото на преобразованията в Източна и Централна Европа – такива програми се изпълняваха в много развиващи се страни. Техните икономики бяха засегнати от кризата на външната задлъжнялост, развила се в световното стопанство след 1981 г. Като правило това бяха страни с неизпълнени стабилизационни споразумения с МВФ, за които се смяташе, че имат сериозни „структурни проблеми” в стопанствата си. В духа на Вашингтонския консенсус и неолибералната икономическа доктрина под това се разбираше силно държавно присъствие в икономиката, заглушаващо пазарните сигнали и предполагащо неефективни стопански резултати. Световната регулативна политика в този случай приемаше, че краткосрочната подкрепа на платежните баланси на тези страни по линията на МВФ е безперспективна. Препоръчваха се дълбоки реформи, чието съдържание беше тъкмо преход от стопански дирижизъм към свободни пазарни отношения.

Съдържанието на една такава реформа в общи линии се свеждаше до следното:

- Реорганизация на държавния сектор чрез приватизация или промени в управлението му (санация);
- Дерегулация на ценообразуването чрез отказ от системата на субсидии и дотации и чрез реструктуриране на системата на цените;

- Либерализация на търговията чрез промени във валутната, кредитната и митническата политика;
- Стимулиране на натрупването в частния сектор, включително чрез привличане на чужд капитал.

Реформисткият потенциал на тези мерки е извън всякакво съмнение. Проблемът е, че приложени буквално и в кратки срокове, без оглед запазване на достигнатото равнище на дохода и производството, те могат да имат и разрушителен ефект върху стопанството. Към началото на 90-те години за този ефект се знаеше достатъчно от опита на развиващите се страни и обективно беше възможно инструментите на структурното приспособяване да се използват по-внимателно и специфично. Така например Световната банка преимуществено вече подкрепяше не приватизацията, а санацията на държавните предприятия. Освен това предимство се даваше на вътрешното натрупване на частния сектор, а не толкова на чуждите инвестиции. Актуални бяха програмите за структурно приспособяване от т.нар. „трето поколение”, имащи претенцията да отчитат и коригират негативния ефект от тази политика.

За съжаление ние не изработихме своя програма за реформите, която да обвърже структурните промени с нашите реалности и с натрупания опит в това отношение. Програмата „Ран-Ът” нито беше наша, нито беше професионална програма за развитие на пазарните отношения. По-скоро тя беше път за „неоконсервативна трансформация” на обществото, който ни поведе към пазарен фундаментализъм и насилие над здравия разум и нормалната икономическа практика. Друг е въпросът, че тази програма никога не беше систематично изпълнявана – от една страна, поради мораториума върху обслужването на външния ни дълг и последователните краткосрочни споразумения с МВФ, които станаха текуща политика

на страната в следващото десетилетие; от друга страна, поради въвеждането на Паричния съвет през 1997 г., който сведе възможностите на макроикономическата политика у нас до поддържане на балансиран бюджет.

„Фактическият преход” (смяна на системата; стабилизационни програми на МВФ; социална поляризация и грабеж)

От политикономическа гледна точка съдържанието на прехода наистина беше „смяна на системата”: мащабна замяна на обществената собственост с частна собственост върху основните производствени фондове; интензивно преразпределение на дохода и на финансовите активи в държавата; класова поляризация на населението с непознати на съвременна Европа дълбочина и крайност. Мащабът и дълбочината на тези процеси у нас в никакъв случай не бяха предопределени от пазара „като такъв”. Значение имаше начинът, по който беше формулирана и провеждана пазарната реформа; подготвеността на населението за нея; формираните субекти на прехода; дори народопсихологията.

За разлика от повечето дълбоки обществени промени, този преход не започна с нова идеология, а с нова политика, легитимирана от т.нар. Кръгла маса. Обществото като цяло не познаваше философията и логиката на новата идеологическа парадигма и не беше участвало в изработването ѝ. То не беше готово за тази политика и в този смисъл тя беше насилие над неговите публични ценности, манталитет и жизнен опит. Оттук и страхът на политиците през 1990 г. от отговорно насилие: както от страна на защитниците на статуквото, така и от страна на реваншистите. Тази реална опасност бе преодоляна с комплекс от мерки:

- идеологически (не се говореше за капитализъм, а за политически плурализъм и парламентарна демокрация; не се говореше за отнемане на права, а за връщане на ресурси);
- икономически (започна икономическо овластяване на част от потенциалните защитници на статуквото, както и икономически пресинг върху друга тяхна част, която не се разпореждаше с материални ресурси);
- политически (новата конституция, подялбата на властта с опозицията чрез смяна на президента);
- психологически (допуснатия палеж на Партийния дом).

В този период и управляващи, и опозиция потърсиха и използваха за първи път външни фактори за силово влияние върху вътрешната политика (мораториума върху външния дълг; безрезервното обвързване на опозицията с една велика сила). Всичко това сложи траен отпечатък върху прехода. От една страна, реформата се мистифицира (тя се коментираше като „смяна на системата“; като „път към Европа“; като „цивилизационен избор“ и като какво ли не); от друга страна, създадоха се привилегирвани стопански субекти преди старта на големите промени.

Принципно важни в този момент бяха създадените вече нормативни възможности за частна стопанска дейност. В началото те само се доуреждаха с подзаконовни нормативни актове. В същото време политическата конфронтация постави остро на дневен ред въпроса за икономическото овластяване на опозицията. Най-бързо и лесно това можеше да стане с реституционните закони. На бившите собственици – възмездяване и справедливост; на новите стопански субекти – време и възможност да се развихрят на пазар без правила („разрешено е всичко, което не е забранено“, а забранено не беше почти нищо, защото малко неща бяха уредени). В край-

на сметка същинският преход към пазарна икономика в началото си беше белязан не толкова с реформаторско, колкото с реставрационно усилие.

Икономическата реставрация у нас няма аналог в съвременната стопанска история. Тя няма икономически смисъл и оправдание (затова беше защитавана с необходимостта от национално съгласие за реформите). Духът на реституционните закони у нас е реваншистки, а съдържанието им – антиобществено и антипазарно. Този въпрос чака своите изследователи, защото с него пряко са свързани такива дълготрайни последици за България като разрушаването на селскостопанския отрасъл, раздробяването на обработваемата земя, бъдещите разходи за комасацията ѝ, оскъпяването на инфраструктурните обекти, уродливите градоустройствени решения през последните 20 години и т.н., и т.н.

Добре известно е, че и теоретично, и фактически частната собственост върху земята не е системообразуващ елемент на националния пазар. По-голямата част от обработваемата земя в развития свят е извадена от свободен пазарен оборот. Нейното парцелиране е подчинено на ефективността на различните селскостопански дейности, а не на акта за собственост. Освен това рентните отношения са нормалният начин за реализация на икономическото отношение на собственост върху земята. Следователно създаването на пазар на земята чрез връщането ѝ в реални граници нямаше връзка нито със стопанската целесъобразност, нито със справедливостта. Тази скъпо струваща операция – и като осъществяване, и като последствие – имаше конюнктурни политически основания и представлява един от най-тежките грехове на прехода.

Всеки запознат с процеса на трансформация на частната в обществена собственост у нас в периода 1944-1958 г. може да си даде сметка, че икономическата политика тогава

по-добре се е справила с реформаторската си мисия. Били са използвани заварените форми на контрол върху стопанския живот и класическите механизми на публично-частното партньорство – арендата, концесиите, смесените предприятия, ишлемето. Макар че в България достатъчно добре се познаваше целият правно-административен механизъм на държавния капитализъм, той не беше използван като инструмент за преобразуване на собствеността. Прие се, че трансформацията на собствеността върху основните производствени фондове е смяна на титула на собственост, а не промяна в режима на функционирането ѝ. Прие се, че реструктурирането на един национален пазар е същото, каквото е смяната на собственика на едно предприятие. Започна се с онова, с което трябваше да се завърши.

Става дума за недооценка на разликата между икономическата и юридическата трансформация на дадена форма на собственост. Има огромна разлика между държавно (общинско) предприятие, от една страна, и търговско дружество (фирма) с държавна (общинска) собственост, от друга страна. Първото е обществена фирма, а второто – частна.

Двете функционират при различно целеполагане и ограничения, и естествено, правят по различен начин своя икономически избор. Указ № 56 за стопанската дейност (февруари 1989 г.) с едно изречение в преходните си и заключителни разпоредби превърна всички държавни предприятия и обединения във фирми, но регулирането на дейността на тези фирми, което той предписваше (гл. IV на указа) по същество въобще не се реализира. Главният инструмент за това – държавният план, отиде в небитието още на следващата година. Другият – държавният бюджет, скоро беше подчинен приоритетно да осигурява параметрите на стабилизационните споразумения с МВФ. В същото време по организация, правомощия

и икономическа среда държавните дружества с ограничена отговорност и акционерните дружества си бяха пълноценни частни субекти. Тази тяхна природа се разви и затвърди с приемането на Търговския закон (юли 1991 г.). Юридическата форма на стопанството, при липса на целепологане и твърди ограничения от страна на собственика, започна да доминира над икономическата. Другояче казано, резултатите от функционирането на обществената собственост се приватизираха от определени стопански сектори, трудови колективи и физически лица. Тази собственост икономически се реализираше като частна. Процесът се улесняваше от липсата на какъвто и да е закон за уредба на съществуването и защитата на държавната собственост (такъв влезе в сила от януари 1996 г. при социалистическото правителство) – с други думи, случващото се не противоречеше на закона, не беше забранено.

Както споменахме, такъв беше механизмът на преразпределение и на паричните потоци в икономиката. Легитимните акционерни дружества – банки, застрахователни компании, финансови къщи – разпределяха парите към новосъздадени частни субекти – не беше забранено, те работеха с обществения паричен ресурс при много меки ограничения като частни дружества. Създаваха конкуренция. Предлагаха „доверително управление на фондове”, което в онези години значеше вложение на оборотни фирмени пари при преференциална лихва и нейното поделяне. Разпределяха паричния ресурс на страната не според общи приоритети, баланси или стопанска конкурентоспособност, а според частния интерес и индивидуалните апетити. И тук нормативната уредба и реалната практика не съвпадаха и работеха в полза на икономическата реализация на публичните пари като частна собственост. Достатъчно е да напомним, че общата нормативна основа на частната финансова дейност бе създадена едва

през 1996 г. (Закон за ценните книжа), а Законът за банките и кредитното дело е от 1992 г. Освен това в условията на действащ държавен монопол върху застраховането, частните застрахователни дружества осем години (докато ги узакониха) свободно участваха в преразпределителните процеси и дадоха своя принос за финансовата дестабилизация на страната.

Всичко това беше наречено по-късно „национализиране на загубите на икономиката и приватизиране на печалбите ѝ”. Въпросът е защо то така интензивно се случи у нас, защо придоби такива драстични форми и измерения? Защото ако не се бе случило, страната едва ли щеше да има нужда от стабилизационни програми, валутен борд и снизхождение при приемането ѝ в ЕС.

Известно е, че същинското превръщане на една форма на собственост в друга не е деструктивно, когато става постепенно – чрез приспособяване, ограничаване, реорганизация на икономическото ѝ съдържание посредством регулирането и контрола. Ликвидирането ѝ (юридическото ѝ преобразуване) е възможно само тогава и доколкото сменящата я форма е в състояние да създава пълноценни стопански субекти – отговорни за производствените ресурси, с които разполагат; рационални в действията си; с намерение за дългосрочно пазарно присъствие.

Дори такова просветено отношение към смяната на формата на собственост не може да избегне присъщите на всяка реформа разходи и загуби на производствени фондове, икономически потенциал и пазари. Но тези загуби стават колосални, когато задачата за преобразуване на собствеността се замени с тази за ликвидацията ѝ. Което стана в нашия случай. Ликвидацията на държавната собственост се разглеждаше като приоритетен начин за създаване на частна собственост, а последната се предпочиташе в архаичната ѝ еднолич-

на форма. Пазарът се разбираше ограничено и антиисторически – като поляризация на собствеността върху ресурсите, а не като конкуренция между факторите за производство. Това противоречеше на конституционния принцип за равнопоставеност на всички форми на собственост, но напълно съответстваше на протичащия процес на оглозгване на държавната собственост, който се правеше по правилата на първоначалното натрупване на капитала.

Шансът за регулиран преход (възможностите на социалистическото правителство да влияе на прехода)

Можеше ли социалистическото правителство от 1995-1996 г. да внесе известна експертност и донякъде рационалност в процеса на преобразуване на собствеността и създаване на конкурентна икономика? Този въпрос е не толкова икономически, колкото политически. Той ще се изяснява през следващите десетилетия: когато се натрупат достатъчно документални изследвания на прехода и когато самата партия направи оценка на политиката на своето правителство тогава.

Но все пак – имаше ли партийната икономическа политика състоятелно, научнообосновано становище относно развитието и преобразуването на обществената собственост в условията на многосекторно стопанство (към началото на прехода и в момента на сформирание на социалистическото правителство)?

И да, и не. Да, доколкото процесът не се разбираше опростенчески; доколкото не се поставяше задачата за ликвидиране на тази собственост; доколкото не се отричаше възможността тя да бъде икономически ефективна. Не, доколкото не допускаше, че не може да се създаде пазарна икономика без доминантен частен сектор. На тази политика ѝ беше чуждо разбирането, че не може да има пазар, без ра-

дикално да се разпредели доходът от правителството към домакинствата и без замяната на държавата-производител с държава-регулатор. Илюзията, че има „трети път“, че „социалната пазарна икономика“ може да не бъде капиталистическа икономика, беше жива в партийните среди и партийните документи и към средата на 90-те години.

В същото време тогава, в средата на 90-те години, беше вече невъзможно да се изработи и следва твърда политика на просветено реформаторство и на защита на обществения интерес. Приватизацията на материалните активи току-що беше започнала (Законът за приватизация влезе в сила през май 1992 г.), но като завършек и узаконяване на вече случилата се същинска пазарна реформа. Най-важните моменти на тази реформа бяха предопределени от следните събития:

- На първо място, от акта на освобождаване на цените от административен контрол през февруари 1991 г. С него беше нормализиран пазарът на стоки и услуги в страната, като регулираните цени бяха сведени до един безпрецедентен (в сравнение със западноевропейската практика) минимум. Тази либерализация предизвика първия инфлационен процес в годините на прехода, който стопа трудовите спестявания на населението.
- На второ място, от протеклото вече първично разпределение на финансовия ресурс на страната. Имаше банкери и застрахователи с ключови позиции спрямо цели отрасли и сектори в икономиката. Те можеха да решават съдбата на фирмите с цената на парите, които им предоставяха като оборотни средства. Можеха, в условията на пазарен валутен курс, да използват инфлацията за изчистване на задължения на свързани с тях фирми.
- На трето място, от приемането на Търговския закон, който превърна държавните фирми в частни търговски

дружества с държавни активи. И на последно място, но не по значение, от приватизацията на значителна част от наличния стоков капитал в страната – особено суровини, горива и материали. Но също така и стоки от първа необходимост. Веднага след ликвидиране на държавната търговия на едро, в условията на инфлация, складовите наличности заобикаляха държавните търговски вериги и създаваха нови стопански субекти. Стоковият капитал потече към ембаргова Югославия с цистерни, камиони и куфари. Той създаде и първите милионери у нас, и гръбнака на организираната престъпност.

Стопанството и страната вече не бяха същите. Ставаше дума за нова система от интереси, приоритети и властови центрове. Точно тя започна да задава дневния ред на икономическата политика. В този ред смяната на титула на собственост на материалните останки от държавните фирми беше спешна необходимост. Приватизацията се възприемаше не просто като един от инструментите на прехода, а като самия преход. Тези вътрешни нагласи се подкрепяха и от задълженията ни по стабилизационните споразумения с МВФ. По програмата за масова приватизация (само в първата вълна) през 1996 г. от нас се изискваше смяна на собствеността на 19 % от дълготрайните материални активи.

В този момент условията за приватизация бяха изключително неблагоприятни. На световния пазар имаше свръхпредлагане на промишлени активи и всяка покупка на „стратегически инвеститор“ се превръщаше в скандал (по тази причина в Унгария спряха процеса, изготвиха нов закон и съдиха приватизаторите). В страната нямаше платежоспособни купувачи. Фирмите бяха юридически неподготвени за продажба, без правни анализи, с неуредена собственост на голяма част от активите. Преоценката на активите (ПМС №

179) и новият закон за счетоводството, реализирани в период на промени и сътресения, бяха направили балансите им недостоверен източник за стойността и цената им. (При подготовката на 1100 предприятия за масова приватизация през 1996 г. се оказа, че почти 800 правят отчетите за приходите и разходите и баланса си по стария закон за счетоводството.)

Сложността на обстановката не позволяваше да се мисли за цената на преобразованията. Самите промени диктуваха хода на нещата. Социалистическото правителство едва смогваше да отстоява т.нар. „забранителен списък за приватизация” – едно ядро предприятия, гарантиращо функционирането на икономическите и социалните системи.

Ясно е, че пълната картина на това, което се случува у нас през последните 20 години, е много по-сложна и многопластова. Все пак основното си остава замяната на социалистическата собственост и стопанисване с капиталистическо стопанство. Знаехме и знаем, че няма пазар „въобще”, „като по учебник”. Националното стопанство е такова, каквото го уреждат законите, институциите и хората. В конфликтното време на прехода поляризирахме собствеността върху материалните и финансовите ресурси и получихме онова, което имаме сега: от една страна, много богато малцинство, с рентиерски нагласи и спорна предприемчивост; от друга страна, едно мнозинство с минимална социална осигуреност, с ниско жизнено равнище и с понижаващ се социален статус.

Преходът „на приемлива социална цена” не се състоя и затова след 1997 г. ние имаме реформи, които дават само „гаранции за жизнения минимум на широките слоеве от населението”.

СОЦИАЛНАТА ЦЕНА НА ПРЕХОДА (РАЗКАЗ ЗА „ИЗГУБЕНОТО ВРЕМЕ”, ИЛИ ЗА „БЯГАНЕТО НА МЯСТО”)

Начко Радев

***Nachko Radev. SOCIAL COST OF TRANSITION
(Story of „lost time” or „running on a spot”)***

Twentieth anniversary of the beginning of the Transition in Bulgaria is an occasion for retrospection of socio-economic development. In theory and practice there is no clear position on the nature of the Transition. The Transition was controversial in economic and especially in social aspect. The article focuses on the social cost of Transition. It analyses: the nature of the Transition, the incomes and employment, the fight with the poverty. The time perspective makes social indicators more informative, clears the short-term interpretations, makes it possible to perceive and recognize the important issues. Along with this a several things are obvious: the time uncertainty of the criteria for the end of the Transition; value ambivalence of the Transition, urging patience in the name of a promise, which seemed already exhausted. But what happened is the lack of middle class in Bulgaria as a major social factor for the development of the democratization process.

Увод

Двадесет години след началото на промените в България анализите са най-различни, погледът върху периода е разнообразен, защото от историческа гледна точка той е кратко време и генерираните процеси продължават да се развиват и да чертаят бъдещето.

В своето изложение аз акцентирам на социалната цена на прехода, и по-конкретно върху доходите от труд, заетост и безработица и борба с бедността.

Според изследователи в средата на 70-те години на XX век страните от Източна Европа са завършили процеса на трансформация и са формирали социално-икономически системи от модерен тип. Г. Найденов отбелязва, че социализмът от предимство при преход към индустриализация, се превръща в недостатък при преход от екстензивно към интензивно развитие.¹

Анализът на П. Кабакчиева и Д. Минев² на българския преход от социализъм към капитализъм разглежда социализма като метод на ускорена модернизация и индустриализация, в който комунистическата идеология е функция на индустриалното, модернизационно развитие. Създадените индустриални структури генерират пазарно развитие, което води до разделяне на политическата от икономическата власт и предизвиква статусен ред. Спонтанният преход към пазарна икономика започва през втората половина на 60-те години на XX век, когато е създадена индустриална система. До 80-те години протича потиснато пазарно развитие. След 1989 г. няма преход към пазарна икономика, а прекъсване на пазарното развитие. Елитът, който направи прехода, реконцентрира икономическа власт, която включва: декапитализация (преразпределяне на богатство, трансфер на ресурси от държавни предприятия към частния сектор), деиндустриализация (дестратификация, разпад на трудови отношения, масова безработица, нарушаване на социални права) и нова концентрация на власт в ръцете на елита, макар и под други форми. В резултат България наподобява на италианския път на развитие – с контролирана от политическите сили икономика, с партийно-корпоративно организиране на властта.

Според Петър-Емил Митев³ проличава обществена неудовлетвореност от резултатите на прехода. Изглежда па-

¹ *Найденов, Г.* Какво става? С., 1991, с. 34.

² *Кабакчиева, П., Минев, Д.* Преходът, елити, стратегии. С., 1996.

³ *Модерната социална държава.* България 2020: Равносметката на прехода и перспективата за левицата. С., 2010, с. 29.

радоксално: преходът е успешен: функционира демократична система, пазарна икономика, има членство в ЕС, в НАТО, а хората са недоволни; според изследвания оценките за социалистическото минало са преобладаващо положителни, а за прехода – категорично отрицателни. И така преходът е противоречив в икономически и социален план.

Актуален е и въпросът свърши ли преходът? Социалните анализатори предлагат различни отговори на този въпрос. Няма официално съгласие за това кога точно и дали изобщо този период е завършил.⁴ Аз споделям тезата за прехода на Георги Карасимеонов. Според него преходът има два етапа – институционализация и консолидация. През първия етап се създават правила на демокрацията, демократични институции (конституция, избирателна система, закони). Вторият етап – консолидацията, включва два процеса – създаване на база и условия за функциониране на демократични институции, и демократичен политически процес. Имайки предвид тази класификация, може да кажем, че България навлиза в консолидационната фаза на прехода.

1. Същност на прехода

В теорията и практиката липсва ясна позиция за същността на прехода като цели и механизми за постигането им. Понятието „преход” се наложи както в научния речник, така и сред обществеността. Преходът е една метафора. Предимствата на метафората са ясност и разбираемост за широката общественост, която участва в промените, изпитва тежестта им и е заинтересована от тях. Но метафората може да подвежда, за разлика от рационалното понятие.

⁴ Дискусия върху българския преход. – *Media Times Review*, 2003. Посетен на 27 юни 2008 г. <<http://www.mediatimesreview.com/september03/Razum-pregled.php>>

Според българския тълковен речник⁵ преходът е преминаване от едно състояние в друго, от етап в етап. Прилагателното „преходен” означава, който се намира на прехода между две състояния. Преходен период. Който бързо преминава, временен, краткотраен. Според Българския синонимен речник⁶ преходът е етап, момент, период, степен, стадий (прелом, промяна, завой, преминаване), градация, последователност. Преходен означава междинен, промеждутъчен, етапен, пределен, граничен, междувременен/временен, привременен, непостоянен, конюнктурен, кратък, нетраен, кратковременен, краткотраен, недълготраен, моментен, къс, мигновен, ефимерен, мимолетен, скоротечен/палиативен, неиздръжлив, нестабилен/заличим, изличим.

България се оказва едновременно в няколко прехода: преход към демокрация и пазарна икономика, преход на Балканския регион към Европа, преход на човечеството към глобализация и други.

В края на 80-те години международните финансови институции – Световна банка, МВФ и Федерален резерв на САЩ (Национална банка на САЩ), формират възглед за глобалната икономика, наречен Вашингтонски консенсус. Неговите характеристики са: либерализация на цените; максимална приватизация; строга финансова и бюджетна политика. Той е определящ за процесите, които протичат в България.

Към края на 2009 г. се наблюдават следните процеси в България. Бавно нарастване на номиналния размер на brutния вътрешен продукт (БВП) на човек от населението. През 1980 г. България е на 51-во място в света по БВП на глава от населението – 2 261 300 щатски долари, през 1989 г. – на 57-мо място – 2 449 790, а през 2006 г. е на 66-то място

⁵ Български тълковен речник. С., 1976, с. 740.

⁶ Нанов, Л. Български синонимен речник. С., 1968, с. 432.

– 4 089 220 щатски долари. (Вж.: Таблица 1 и Таблица 2.) Според НСИ индексът на потребителските цени за ноември 2010 г. спрямо декември 1990 г. е 275194.7%. Преживяват се две девалвации на лева. Стандартът на живот се понижава. През 2009 г. България все още е най-бедната държава в ЕС, със средна работна заплата от около € 300. В обществото тече интензивна социална диференциация.

2. Преходът и доходите

Провежданата политика на доходите е непоследователна и противоречива. Въвеждането на валутен борд наложи преосмисляне на политиката на доходите, на очакваните икономически и социални ефекти в краткосрочен аспект. Политиката на доходите остава рестриктивна, 20 години се използва като антиинфлационна котва в макроикономическата политика на страната. В резултат – социалната цена на прехода не беше справедливо разпределена, най-ниските доходи не бяха защитени. Преходът се характеризира със спад на доходите и социална диференциация.

Какво показват статистическите данни в периода 1989-2008 г.?

През 2007 г., първата година от членството на България в ЕС, разполагаемият размер на **минималната работна заплата** (брутният нормативно определен номинален размер от 180 лв., намален със задължителните лични осигурителни вноски) възлиза на 157,64 лв. и е 81,23 % от адекватния за годината размер на линията на бедност (ЛБ) по Евростат – 194 лв. Минималната работна заплата (МРЗ) е минимална цена на труда. Министерският съвет определя размера на минималната месечна работна заплата и периода, след който тя да бъде актуализирана. Тя обаче трябва да гарантира адек-

ватен минимален доход за всеки, който предоставя труда си срещу възнаграждение чрез няколко мерки: ратифициране на Конвенция № 131 за определяне на минималната работна заплата на МОТ от 1970 г.; ратифициране на Европейската социална харта за гарантиране правото на справедливо възнаграждение; промяна на нормативната уредба за определяне на минималната работна заплата на принципа за тристранно сътрудничество; обвързване на минималната работна заплата със социално гарантираните плащания: минимална пенсия за прослужен стаж и възраст, минимална пенсия, гарантиран минимален доход и други.

Разполагаемият размер на **средната работна заплата**⁷ (брутният номинален размер от 524 лв., намален със сумата от задължителните лични осигурителни вноски и дължимия по закон ДОД) възлиза на 339,41 лв. и е 83,46 % от средния месечен размер на необходимите лични средства за издръжка на член от 4-членно домакинство, възлизащи на 406,65 лв.

През 2008 г. располагаемият размер на минималната работна заплата (брутният нормативно определен номинален размер от 220 лв., намален със задължителните лични осигурителни вноски и въведения плосък данък върху личните доходи) възлиза на 172 лв. и е 79,75 % от актуалния за 2008 г. праг на бедност по Евростат, възлизащ на 216 лв. Разполагаемият размер на средната работна заплата възлиза на 410,29 лв. и е 88,72 % от средния месечен размер на необходимите лични средства за издръжка на член на 4-членно домакинство или семейство.

⁷ Разполагаемият размер на работните заплати е равен на брутния размер, намален със задължителните лични осигурителни вноски и дължимия по закон данък върху общия доход (ДОД). Например: средната брутна работна заплата в страната за 2007 г. възлиза на 431 лв.; задължителните лични осигурителни вноски (ЗЛОВ) – на 12,425 % или на 53,55 лв.; ДОД – на 38,04 лв.; общата данъчна и осигурителна тежест – на 91,59 лв. (53,55 лв. + 38,04 лв.); средната располагаема работна заплата – на 339,41 лв. (431 лв. – 91,59 лв.).

През периода 1989-2008 г. динамиката на реалните работни заплати⁸ и на реалния БВП на глава от населението е противоречива и с различна интензивност. В периода 1989-2008 г. могат да се разграничат три подпериода:

- Първият обхваща годините 1989-1997 г. Характеризира се с низходящо движение и на двата показателя, при по-бързо намаление на реалните работни заплати: от 100 % през 1989 г. до 35,76 % през 1997 г.; и по-бавно и малко намаление (2,16 пъти по-малко) за реалния БВП на глава от населението – от 100 % през 1989 г. до 73,80 % през 1997 г.

- Вторият обхваща годините 1998-2006 г. Характеризира се с възходящо, но различно по темпове, нарастване и на двата показателя: по-голямо – за реалния БВП на глава от населението; и по-малко – за реалните работни заплати. В резултат – през 2006 г. спрямо 1989 г. равнището на реалния БВП на глава от населението достига 130,70 %, а равнището на средната реална работна заплата – 52,04 %, което означава изоставане спрямо реалния БВП на глава от населението от 2,51 пъти ($130,70 \% : 52,04 \% = 2,51$).

- Третият обхваща последните две години – 2007г. и 2008 г. Характеризира се с възходящо развитие и на двата показателя, но е по-интензивно за реалните работни заплати. През всяка от тези две години реалната средна работна заплата нараства с 10,56 % и с 11,51 %, докато реалният БВП на глава от населението – с 6,9 % и със 7 %. **(Вж.: Таблица 3.)**

⁸ Динамиката на реалните размери на средната работна заплата се определя и изчислява като съотношение между индексите на разполагаемите ѝ размери (разполагаеми размери на средната работна заплата) и средногодишната инфлация за интересувашите ни години или периоди. Например при индекс на средната разполагаема работна заплата през 2007 г. спрямо 2006 г. от 19,84 % и официално отчетена от НСИ средногодишна инфлация за 2007 г. спрямо 2006 г. от 8,4 % нарастването на реалния размер на средната работна заплата през 2007 г. спрямо 2006 г. възлиза на 10,55 %.

В резултат на тези противоречиви и различни по интензивност промени, в края на периода, т.е. през 2008 г. спрямо 1989 г.: *реалната средна работна заплата достига 61,93 % от равнището през 1989 г.; реалният БВП на глава от населението достига 139,85 % спрямо размера и равнището от 1989 г.*

Сравнението между динамиката и равнището на тези два показателя в края на периода показва изоставане на средните реални работни заплати спрямо размерите и равнището на реалния БВП от 2,26 пъти ($139,85 \% : 61,93 \% = 2,26$) и *позволява да се определи провежданата подходна политика като силно рестриктивна⁹. Това изоставане на реалните размери на работните заплати от реалния БВП на глава от населението означава съществена промяна в крайното разпределение и използване на БВП. Тази рестриктивна подходна политика и резултатите ѝ – значително изоставане на реалните работни заплати и преразпределение на БВП в ущърб на работниците, служителите и пенсионерите са основните социални последици на прехода след 1989 г.*

Този извод се потвърждава и от сравнението между динамиката и равнището на реалните работни заплати и реалния БВП на глава от населението – и двата показателя са изчислени на паритетна основа – у нас и в страните-членки на ЕС. Данните на Евростат от 22 февруари 2008 г. показват, че: изчисленият на паритетна основа БВП на глава от населението у нас е 3,1 пъти по-малък от този в ЕС – 25, и 3,3 пъти по-малък от този в ЕС – 15; изчислената на паритетна основа средна реална работна заплата у нас е около 7,1 и съответно 7,7 пъти по-малка. Сравнението показва, че при официалните размери на БВП, ако в България се прилага европейският модел на формиране

⁹ Вж.: Нинов, Д. Социални цели и последици на икономическата политика през периода 1989-2008 г. С., 2009.

на бюджета, разпределение, преразпределение и крайно използване на БВП, *работните заплати биха могли да бъдат 2,1 до 2,3 пъти по-високи*. Тези данни потвърждават, че през периода 1989-2008 г. (а и за 2009 г.) работните заплати у нас са и изостават от изискването на Европейската социална харта за справедливи възнаграждения: „Всички работници имат право на справедливо възнаграждение, достатъчно за поддържане на прилично жизнено равнище за тях и техните семейства”¹⁰. Формираният се значително по-нисък дял в БВП на работни заплати и осигурителни вноски (на т.нар. компенсация) спрямо този в ЕС е около 36-37 % – при около 48-50 % в ЕС.

Тези изводи се потвърждават и от статистическата информация. (**Вж.: Таблица 4.**) През 2009 г. средната годишна брутна работна заплата за страната достига 7 094 лв., като нарастването в номинално изражение е 1,8 пъти в сравнение с 2005 г. Средната годишна работна заплата в частния сектор през 2009 г. достига 6 566 лв., като нарастването в номинално изражение е 1,9 пъти в сравнение с 2005 г. През 2009 г. продължава тенденцията средната работна заплата за страната в обществения сектор да бъде по-висока от тази в частния (с 1 968 лв.). Предварителните данни за 2009 г. показват прираст на реалната работна заплата спрямо предходната година в размер на 5,6%, а спрямо 2000 г. – с 51,3%, като прирастът спрямо 1995 г. е положителен – 33,8%. Темпът на прираста на минималната работна заплата за 2009 г. (при база предходната година) изпреварва темпа на прираста на средната работна заплата с 0,6 пункта. За 2009 г. спрямо 1995 г. прирастът на реалната минимална работна заплата е 61,3%. Най-голям относителен дял имат наетите лица по трудово и служебно правоотношение (без лица в отпуск по майчинство) – 23,9% (512

¹⁰ Европейска социална харта (Ревизирана), ратифицирана със закон, приет от 38-то Народно събрание на 29 март 2000 г. – *Държавен вестник*, бр. 30 от 2000 г.

хил. души), чиято средна работна заплата е между 300,01 и 400 лв. Спрямо същия период на предходната година със 17,6 пункта намалява дялът на хората, които работят в предприятия и организации със средна работна заплата до 300 лв., като това намаление се дължи основно на частния сектор. Наетите по трудово правоотношение в този сектор (в групата до 300 лв.) са около 273 хил., или 12,8% от всички наети.

Данни за домакинските бюджети свидетелстват за финансова криза в българските домакинства, за недохранване и влошена структура на хранене. (Вж.: Таблица 5.) Промените в динамиката на доходите и цените наложиха „форсмажорен“ модел на потребление, който характеризира потреблението на бедните народи. Неговите основни черти са следните: най-голяма е динамиката на разходите за здравеопазване – дялът им нараства от 2 на сто през 1990 г. на 5,3 на сто през 2009 г.; голяма е динамиката в разходите за жилища, енергия, отопление и вода. Тя доведе до увеличаване на дела от 7,3 на сто през 1990 г. до 13,1 на сто през 2007 г.; нарастват незначително разходите за храна – от 36,3 на сто от общия разход на домакинствата през 1990 г. на 36,5 на сто през 2009 г., но дялът им е в пъти по-висок от този в редица европейски страни; голям е дялът на разходите за транспорт и съобщения – 11,9 на сто през 2007 г.; рязко намалява относителният дял на разходите за облекло и обувки от 11,9 на сто през 1990 г. на 3,1 на сто през 2009 г., на разходите за жилищно обзавеждане от 4,3 на сто през 1990 г. на 3,7 на сто през 2009 г., на разходите за свободно време и култура – от 4,6 на сто през 1990 г. на 3,9 на сто през 2009 г. Следователно в равнището и структурата на потребление на населението настъпиха драстични изменения. Голяма част от домакинствата попадат под и около границата на бедност. Налице е тенденция към нарастваща диференциация на населението по доходи.

Необходима е **коренна промяна в политиката на доходите**, чрез която да се преодолеят деструктивните процеси и неравенства. Пред нея трябва да се поставят три вида цели: краткосрочна цел – да се изгради социална защита на населението, която да стартира със социални стандарти в заплащането, социалното подпомагане, пенсиите и детските надбавки, както и в заетостта; средносрочна цел – да се стабилизира социалната защита на населението, да се намали обхватът и дълбочината на обедняване, размерът на безработицата и да се повишават доходите и потреблението; дългосрочна цел – да се постигне нарастване на заетостта и на тази основа – нарастване на жизнения стандарт и доближаване до средните стандарти на страните от Централна и Източна Европа, а по-късно и на Европейския съюз.

3. Преходът и заетостта

Заетостта се свързва с икономическата реализация на работната сила, с участието ѝ в трудовия процес, в производството на стоки и услуги за пазара. Приоритет на всяка държава е да разработва политика, планове и програми за постигане на пълна, ефективна и свободно избрана заетост.¹¹ Съдействието на държавата за постигане на пълна заетост произтича от признаване на труда като основно човешко право. Съдействието на държавата за постигане на ефективна заетост произтича от необходимостта да се поддържа стабилен икономически растеж, висока заетост и да се предостави на работниците и служителите възнаграждение, достатъчно да осигури на тях и на техните семейства прилично жизнено равнище. Съдействието на държавата за постигане на свободно избрана заетост про-

¹¹ *Рекомендация № 169* о политике в области заетости. Международна конференция труда. Женева, 1984.

изтича от свободния и доброволен характер на съвременния труд – израз на демокрация в трудовите отношения, на право на гражданите свободно да избират своята заетост в съответствие с подготовката, потребностите и интересите си.¹²

Основните индикатори на заетостта през 2009 г. са представени в **Таблица 6**. През 2009 г. се прекъсва тенденцията на увеличаване на икономическата активност на населението, наблюдавана през периода 2003-2008 г. След продължителен период на нарастване на заетостта в страната през 2009 г. се наблюдава спад. През 2009 г. за първи път след 2003 г. се регистрира увеличение в броя на безработните лица и в коефициента на безработица, които приблизително се връщат на стойностите си от 2007 г. Увеличението на безработицата през 2009 г. в сравнение с 2008 г. не засяга еднакво всички възрастови групи. Като цяло най-засегната е групата 35-44 навършени години, като това се отнася в по-голяма степен за мъжете. През 2009 г. икономически неактивните лица (лицата извън работната сила) на 15 и повече навършени години са 3 093 300 души.

Заетостта на работната сила през годините на прехода притежава няколко *основни характеристики*. Първата характеристика е значително намаляване броя на заетите лица.¹³ Докато средногодишният брой на заетите лица през 1990 г. е бил 4 096 800 души, през 2008 г. той е 2 415 200 души, или намалява с 1 681 600 души, т.е. с 41 на сто. Основните причини за намаляване на заетостта са: неблагоприятни демографски тенденции – намаляване на раждаемостта, стареене на населението, увеличаване на смъртността изобщо и сред населението в трудоспособна възраст и др.; увеличаване на емиграцията; криза в националната икономика, намаляване на вътрешното потребление и на износа и др.

¹² *Международна харта за правата на човека*. 1948. Международен пакт за икономическите, социални и културни права. – *Държавен вестник*, бр.43, от 1976 г.

¹³ Вж.: *Статистически справочник 2009*. НСИ, С., 2009, с. 44.

Втората характеристика е съществено намаляване на броя на заетите лица в обществения сектор на икономиката и многократно увеличаване на броя на заетите лица в частния сектор на икономиката.¹⁴ В резултат на реструктуриране на собствеността броят на заетите лица в обществения сектор на националната икономика през 2008 г. в сравнение с 1990 г. намалява от 3 555 100 на 627 600 души, или с 2 927 500 души, т.е. с 82,3 на сто. В същото време броят на заетите лица в частния сектор на икономиката през периода се увеличава от 241 700 на 1 787 600, или с 1 545 900 души, т.е. с 639,6 на сто.

Третата характеристика е реструктуриране на заетите лица в националната икономика по икономически сектори – селско и горско стопанство, индустрия и услуги. През периода¹⁵ броят на заетите лица в селското и горското стопанство намалява съществено (от 757 500 през 1990 г. на 230 700 през 2009 г.), а делът им намалява от 18,5 % през 1990 г. на 7,1 %; през 2009 г. броят на заетите лица в индустрията намалява съществено и делът им в общата численост на заетите лица в националната икономика – от 44,8 % през 1990 г. спада на 1 146 500 лица, или 35,2 %; през 2009 г. броят на заетите лица в услугите се е увеличил в сравнение с този през 1990 г. и е достигнал 1 876 300 лица, или 57,7 %.

Четвъртата характеристика е ниска ефективност на заетостта. Свидетелство са ниското равнище и динамиката на брутният вътрешен продукт на човек от населението. По данни на НСИ брутният вътрешен продукт на лице от населението у нас в щатски долари, по цени и курс на долара за съответната година, възлиза през 1990 г. на 5 552 щатски долари, а през 2009 г. – на 5 916 щатски долари, или за 19 години се е увеличил с 6,6 на сто. Ако сравним брутният вътрешен продукт на човек от население-

¹⁴ Пак там.

¹⁵ *Заетост и безработица* – годишни данни 2009. НСИ, С., 2010.

то през 2008 г. средно в страните от Европейския съюз – 15 (26 300 евро) и ЕС – 27 (25 100 евро) с този на България през същата година (4500 евро), ще установим, че ефективността на заетостта у нас, измерена чрез този показател, е 577,8 на сто по-ниска. Друго свидетелство за ниска ефективност на заетостта е ниската средна работна заплата и нейната покупателна способност. Средната месечна брутна работна заплата през 2008 г. е 544,8 лв., а нетната – около 333,8 лв. При линия на бедност на заето лице със заплата по-висока от 211 лв., основната част от заетите лица могат да се отнесат към „работещите бедни”, т.е. към лица с неефективна заетост.¹⁶ Свидетелство за ниска ефективност на заетостта е ниската минимална работна заплата за страната и намалялата ѝ покупателна способност. Минималната заплата за страната през 2008 г. е 240 лв.

Петата характеристика е доминиращата заетост на лица, които работят на пълно работно време. През 2009 г. на пълно работно време работят 97,7 %. На доминиращата заетост на лицата, които работят на пълно работно време, отговаря нисък дял на лицата, които работят на непълно работно време. През 2009 г. на непълно работно време работят 2,3 % от заетите лица. Делът на лицата, заети на непълно работно време, в общия брой на заетите лица у нас е многократно по-нисък (от 2 до 20 пъти) от дела на заетите лица на непълно работно време в отделни страни-членки на ЕС – 15.

Шестата характеристика е доминиращата заетост на лица, наети на постоянна работа. През 2009 г. наетите лица на постоянна работа са 95,3 % от общо наетите лица. На високия дял на наетите лица на постоянна работа у нас отговаря ниският дял на лицата, наети на работа за определен период от време. По този показател нашият трудов пазар може да се сравнява с трудо-

¹⁶ Мишев, Г., Шопов, Д., Богданов, Б. и др. Състояние и развитие на работната сила в България през годините на прехода към пазарна икономика. С., 2004.

вия пазар на Ирландия, Люксембург, Великобритания, Австрия и Белгия. У нас делът на лицата, наети на трудови договори за определен срок, е по-нисък от този в Швеция (2,6 пъти), Финландия (2,8 пъти), Португалия (3,7 пъти), Холандия (2,6 пъти), Франция (2,3 пъти), Испания (5,4 пъти) и Германия (2,1 пъти).¹⁷

Седмата характеристика е наличие на лица, наети без договор. През 2009 г. в тази група се отнасят 59 200 души, или 2,1 % от общо наетите лица в страната.

Осмата характеристика е доминиращият брой и дял на наетите лица. През 2009 г. техният брой възлиза на 2 847 600 души, което е 87,5 % от всички заети лица през тази година. През периода броят на самостоятелно заетите лица е намалял – от 399 900 души през 1995 г. на 253 400 души през 2009 г. (7,8 на сто), или на 63,4 %.

Деветата характеристика е увеличаване на относителния дял на заетите лица с по-високо образователно равнище. Докато през 1993 г. заетите лица с висше образование са били 13,8 %, а със средно образование – 50,1 % от заетите лица, през 2009 г. заетите лица с висше образование се увеличават до 26,4 %, а делът на заетите лица със средно образование достига до 59,2 %. През този период намалява, но все още остава голям, броят и делът на заетите лица с основно и по-ниско образование. През 1993 г. те са били 892 600 души, или 29,8 % от заетите лица, а през 2009 г. техният брой намалява на 469 900 души, а делът им достига до 14,4 % от заетите лица.

Накратко: икономическата активност на населението в България е на най-критично ниско ниво; равнището на заетост на населението е с 16 пункта по-ниско от това в ЕС; равнището на безработицата, както и нейната структура не се промениха съществено.

¹⁷ *Nation, State, and the Economy in History*. Cambridge University Press. 2003. ISBN 0521792789.

Данните позволяват да се проследи *динамиката на безработицата* от 1993 г. Те очертават висока и устойчива безработица за периода 1993-2005 г. По-ниско равнище на безработица по отношение на предходната година се наблюдава през 1994 г. и 1997 г. През 2001 г. броят на регистрираните безработни е с около 250 хил. по-голям в сравнение с 1996 г., или близо с 5%. От 2002 г. се очертава спад на безработицата, което се дължи на стабилизиране на икономическите условия и стимулиране на фирмите за разширяване на производството и разкриване на нови работни места и на активни програми на пазара на труда за субсидирана заетост, стартирали през 2003 г. Отчетената безработица през юли 2005 г. от 10,7% ни изравнява с тази във Франция и Германия.

Безработните лица през 2010 г. са 348 хиляди. През 2010 г. коефициентът на безработица се увеличава с 3,4 пункта в сравнение с 2009 г. и достига 10,2 %. Коефициентът на младежка безработица (15-24 години) е 23,2 %. Продължително безработните (от една или повече години) са 161 700 хиляди, или 46,5 % от всички безработни лица. Коефициентът на продължителна безработица е 4,8 %. Броят на обезкуражените лица на възраст 15-64 навършени години е 222 300 хиляди, като в сравнение с 2009 г. се увеличава с 38,1 хиляди.

Основните тенденции са неблагоприятни: обезкуражени работници; висока младежка безработица вече 7-8 години; висока регионална безработица, превърната в застойна; частният сектор все още не е достигнал ниво на развитие, позволяващо да разкрива работни места и растеж на заетостта; срив в квалификацията на заетите в индустриалните отрасли работници и служители; дълбочината на обедняване на преобладаващата част от населението доведе до социално изключване и трайна маргинализация на големи групи от него; емиграцията на млади, образовани и квалифицирани българ-

ски граждани постави под заплаха социалните фондове на страната и влошава качеството на работната сила; нищожни разходи за развитие на човешки ресурси след вливането им в работна сила; влошено качество на образованието и труден достъп до здравни услуги влияят върху трудоспособността на всички поколения, включени в работната сила на страната.

4. Преходът и борбата с бедността

Под лозунга „Стоп на мизерията” Европейският съюз обяви 2010-а за година на борба с бедността и социалното изключване. В Европа на 27-те вече има 85 милиона бедни... Всеки шести европеец живее в недоимък.¹⁸ Социалният въпрос е в центъра на разискванията.

Европейският съюз има активна позиция и участва в международните анти-бедност инициативи. Макар страните-членки да имат анти-бедност политики на национално ниво, първите общи политики срещу бедността и социалното изключване стартират късно. През 2000 г. на среща на Европейския съвет в Лисабон се въвежда т. нар. открит метод на координация – нов инструмент за управление на явленията и процесите на ниво ЕС. Той включва дефиниране на общи насоки и общи цели, комбинирани с времеви таблици за постигане на общи цели в дългосрочен, средносрочен и краткосрочен план. Степента, в която се изпълняват общите цели, се измерва чрез количествени и качествени индикатори с цел осъществяване на мониторинг и обмен на добри практики.

За запазване на идеята за общи цели – национални политики – общи резултати е необходимо осъществяване **на мо-**

¹⁸ *The Social Situation in the European Union 2007*. (Социалното положение в Европейския съюз, 2007). Брюксел, 2008. (http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/reports_social_situation_fr.htm).

ниторинг на изпълнение на националните планове от европейските институции. Това е възможно при наличие на единни критерии за сравнение и отчетност, общи индикатори. Те са изготвени през 2001 г. от Комитета за социална защита и стават известни като „Лаекенски индикатори” (от името на селището, където е проведена срещата на Европейския съвет, с чието решение те са приети). Комитетът за социална защита предложи 18 (10 основни и 8 спомагателни) индикатори¹⁹ за измерване на бедността и социалното изключване.

Съществуването на бедни слоеве от населението е остър социално-политически проблем на нашата държава. (**Вж.: Таблица 7.**) През прехода се наблюдава стагнация и намаляване на жизненото равнище, изостриха се социалните проблеми. Българското общество е изправено пред редица *предизвикателства*. Икономически растеж, който не води до съществено намаляване на бедността. Ниски трудови възнаграждения като дял от brutния вътрешен продукт.

¹⁹ **Основни индикатори:** равнище на бедност след социални трансфери (при линия на бедност 60% от националния медианен еквивалентен доход); коефициент на поляризация (квинтилно отношение S80/S20); трайна подоходна бедност (дял на лица, живеещи в домакинства, в които доходът на еквивалентно лице е по-нисък от линията на бедност в две от последните три години); дълбочина на бедност (за групата на бедните); регионална кохезия (коефициент на вариация на равнище на заетост на NUT2); коефициент на дълготрайна безработица (безработни с продължителност на регистрация над 12 месеца като дял от икономически активното население); живеещи в домакинства, където никой не работи; рано напуснали училище; продължителност на живота при раждане; субективна оценка на здравословното състояние. **Вторични индикатори:** дисперсия на доходите около линията на бедност (дял на бедните при линия на бедност 40, 50 и 70% от националния медианен еквивалентен доход); равнище на бедност спрямо базова година; равнище на бедност преди социални трансфери; коефициент Gini; продължителност на подоходна бедност (при линия на бедност 50% от националния медианен еквивалентен доход); дял на дълготрайна безработица (безработни с продължителност на регистрация над 24 месеца като дял от всички безработни); равнище на дълготрайна безработица (безработни с продължителност на регистрация над 24 месеца като дял от всички икономически активни лица); лица с ниско равнище на образование (основно или по-ниско от основно).

Рязко покачване издръжката на живот (особено на храна и енергия), която не се компенсира с ръста на доходите. Влошени качествени и количествени параметри на трудовите ресурси. Растящо разделяне на пазара на труда на два сегмента: един, в който се изисква висока квалификация и се предлагат високи възнаграждения; и друг, от нископлатени дейности и нетипична заетост, които предпоставят настояща и бъдеща бедност. Съчетание на разнороден и устойчив профил на бедност. Драстични различия на бедността в териториален план. Натуралното потребление формира значителна част от общото потребление за сметка на доходи от работна заплата или предприемачество. Неефикасно използване на публични ресурси – ниска адекватност на социални трансфери. Анализът показва, че бедността в страната е главен социален проблем на обществото, който вълнува голяма част от населението.

През декември 2006 г. Министерският съвет за първи път определи *официална линия на бедност* за страната и механизъм за изчисляване и актуализиране. Линията на бедност се определя еднократно за годината и за страната. През 2007 г. размерът на официалната линия на бедност е 152 лв.; през 2008 г. е 166 лв., или с 9,2 на сто повече; през 2009 г. тя е 194 лева, а през 2010 г. – 211 лв. При линия на бедност, изчислена по метода на Евростат като 60% от медианния нетен еквивалентен доход, равнището на бедност за страната се запазва на нива около 14,7% през 2009 г. при 15,3% през 2004 г.

Сред населението се очертава **неравномерно разпределение на риска от бедност**. Основните различия се проявяват по пол, възраст, семейно положение, структура и състав на домакинство и статус на пазара на труда. През 2009 г. равнището на бедност за жените (16,3%) се задържа на по-високи нива от това на мъжете (12,8%), като разликата от 3,5 процентни

пункта е по-малка в сравнение с 2004 г., когато е 4.4 пункта. За периода рискът от бедност за възрастовите групи 0-15 г. и 65 и повече години се задържа по-висок от средния за страната. През 2009 г., при 14,7 % общо за страната, равнището на бедност за децата до 15 г. е 21,4% и 14,9 % за най-възрастните на 65 и повече години. По признака икономическа активност се откроява неблагоприятна ситуация на безработните и пенсионерите. През 2009 г. равнището на бедност сред безработните е 44,0 %, а на пенсионерите – 15,5 %. Рискът от бедност за групите извън пазара на труда плавно расте. В сравнение с 2004 г., равнището на бедност се е повишило с 10,2 процентни пункта за безработните и с 0,7 пункта за пенсионерите. През последните години се забелязва тенденция към намаление равнището на бедност при мъжете от 13,0% през 2004 г. на 12,8% през 2009 г. В зависимост от състава на домакинството най-уязвими са семействата с деца. През 2009 г. при домакинства с две деца равнището на бедност е 16,9 % спрямо 17,8% през 2004 г.

В структурата на бедните домакинства преобладават домакинства на икономически неактивни и безработни. Бедността е разпространена сред продължително безработни и сред някои групи заети, получаващи ниски доходи, както и сред работещи в селското стопанство. Данните за статуса на активност сочат, че под равнището на бедност през 2009 г. живеят 5,3 на сто от заетите, 9,8 на сто от самонаетите, 44 на сто от безработните, 15,5 на сто от пенсионерите и 17 на сто от други икономически неактивни лица. Безработицата (продължителна безработица), ниската активност и заетостта в неформалния сектор са основните фактори за обедняване и социална изолация.

Социалните трансфери имат значение за намаляване риска от бедност. През 2009 г. без социални плащания бедни биха били 46,9 % от населението на страната. Най-важно

значение при намаляване на бедността имат пенсиите, които намаляват риска от бедност с 18,4 процентни пункта.

Данните за периода 2004-2009 г. показват нарастване на доходите на българските граждани и постоянно ниво на бедност за страната (14,7 % за 2009 г.). Въпреки това за някои групи нивата на бедност се покачват. Сред тях са децата, пенсионерите, жените, безработните. България е страна с редица предизвикателства в социалното включване и бедността.

Динамиката на бедността се определя от разнообразни **фактори**: безработица – тя рязко намалява жизненото равнище, съкращава разходите за насъщни нужди, което е пряк път към бедността; дистанциране на държавата от социалната сфера – съкращаване на социални програми, свиване на социални разходи влияе преди всичко върху възрастни хора, многодетни семейства и инвалиди; нараства делът на „работещи бедни”, които получават работна заплата, по-ниска от неофициално установения праг на бедност. Това са предимно тези, които получават минимална работна заплата; развитие на негативни демографски процеси като увеличаване на многодетните семейства, нарастване на самотните майки, на разводите и други; интензивни инфлационни процеси – в резултат доходите загубиха значителна част от покупателната способност; широко развитие на „сенчестата” (неформална) икономика, което намира проявление в две посоки: по линия на доходи и на потребление, и други.

Борбата срещу бедността и социалното изключване следва да получи широка обществена подкрепа. Необходима е поделена отговорност между държавните институции, работодателите и неправителствения сектор. Формирането на обществена нагласа и убеждения, че социалното сближаване е в интерес на всеки, предполага признаване правото на хора, засегнати от бедността и социалното изключване, да живеят с

достойнство и да участват в обществения живот. Конституционното право обаче не е достатъчно и неговата защита принадлежи най-вече на политиките и институциите, които трябва да решават проблемите, с произтичащите отговорности.

Ратифицирането на водещи международноправни документи като Европейска социална харта, Конвенция 102 на МОТ и др. са необходими предпоставки и механизми за прилагане на европейски инструменти и политики в областта на социалното включване. Националните системи за социална сигурност следва да бъдат гарантирани като универсален достъп и общественоприет обхват, а съразмерното развитие на тристълбовата система на социално осигуряване да води до по-добро съчетаване на социалната ефективност и икономическата целесъобразност.

Подобряване на мониторинга на динамиката на бедност и социалното изключване предполага въвеждане на специални методики, позволяващи участие на бедните в изследване на бедността. Това осигурява тяхното участие в оценки на политиките за намаляване на бедността и развиване на преки връзки между вземащите решения и бедните. Този метод пряко води до интензифициране оценките на политиките. Във връзка с това би било полезно въвеждане на промени в политиките и нормативната рамка, които да се подлагат на оценка от гледна точка на влиянието им върху бедността. От значение както за бедността, така и за развитие на страната е през такава оценка да преминава периодично системата за използване на структурните фондове. Това би осигурило допълнителни възможности за целенасочено и ефективно използване на европейските средства за решаване на национални проблеми, каквито са бедността и социалното изключване.

Заклучение

Двадесетата годишнина от началото на прехода е повод за ретроспекция на социално-икономическото развитие на страната. Преходът е противоречив в икономически и особено в социален план. Социалната цена на прехода е висока. Появи се и символиката на прехода – „долината на сълзите” (по Ралф Дарендорф). Формира се и се наслаждава усещане за „изгубеното време”, или за „бягането на място”. Заедно с това са налице: времева неопределеност на критериите за края на прехода; ценностна амбивалентност (междинност) на прехода; призови към търпение в името на едно обещание, което сякаш вече е изчерпано. Това, което обаче не се случило, е липсата на средна класа в България като основен социален фактор за развитие на процеса на демократизация.

ПРИЛОЖЕНИЯ:

Таблица 1. БВП (на глава от населението) – в долари

Година	Размер	Ранг/място
1980	2,261.30	57
1981	2,259.09	57
1982	2,226.68	59
1983	1,903.62	64
1984	1,950.83	63
1985	1,964.22	63
1986	2,262.05	59
1987	3,168.99	52
1988	2,561.24	58
1989	2,449.79	60
1990	2,377.41	73
1991	1,267.79	95
1992	1,214.51	97
1993	1,278.56	97
1994	1,150.55	107
1995	1,560.34	98
1996	1,184.85	111
1997	1,246.98	107
1998	1,542.53	99
1999	1,577.24	97
2000	1,563.20	100
2001	1,719.17	98
2002	1,982.52	96
2003	2,554.73	94
2004	3,167.66	79
2005	3,512.62	77
2006	4,089.22	66

Източник: Световните показатели за развитие на база данни и ЦРУ World Factbook чрез Nation Master

Таблица 2. Размер на номиналния брутен вътрешен продукт на глава от населението (в долари)

страни	1950 г.	1973 г.	1989 г.	1990 г.	2009 г. (курс 2009)
<u>САЩ</u>	9 561	16 689	н.д.	23 214	47 440
<u>СССР/Русия</u>	2 834	6 058	н.д.	6 871	11 807
<u>България</u>	1 651	5 284	6 217	5 552	5 916
<u>СФРЮ/Сърбия</u>	1 585	4 350	5 917	5 695	6 782
<u>Румъния</u>	1 182	3 477	3 890	3 525	9 310

Източник: Nation, State and the Economy in History. Cambridge University Press, 2003. ISBN 0521792789.

Таблица 3. Динамика на размера и равнището на средната реална работна заплата и реалния БВП на глава от населението през характерни години на периода 1989-2008 г. (1989 г. = 100%)

Показатели	мярка	1989 г.	1997 г.	2000 г.	2006 г.	2007 г.	2008 г.
Реална работна заплата	%	100,00	35,76	44,51	52,04	57,53	61,93
Реален БВП на глава	%	100,00	73,80	-30	122,26	130,70	139,85
Съотношение между индексите и равнището на реалния БВП на глава от населението и средната реална работна заплата спрямо 1989 г., приета за 100 %	в пъти	1	2,06	1,89	2,35	2,27	2,26

Източник: НСИ, изчислено от Д. Нинов

Таблица 4. Средногодишни показатели за работната заплата

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
Средна месечна работна заплата в лв.	225	240	258	273	292	324	360	431,0	545	591
Минимална месечна работна заплата в лв.	75	87	100	110	120	150	160	180	220	240
Индекси на средната работна заплата (1995 = 100) – %	3048,6	3259,1	3497,9	3711,8	3970,9	4396,4	4893,2	5847,1	7398,6	8027,8
Индекси на средната работна заплата (предходната година = 100) – %	111,7	106,9	107,3	106,1	107	110,7	111,3	119,5	126,5	108,5
Прираст на реалната работна заплата спрямо 1995 г. – %	-11,6	-11,9	-10,7	-7,4	-6,7	-1,6	2,1	12,5	26,7	33,8
Прираст на реалната работна заплата спрямо предходната година – %	1,2	-0,4	1,4	3,7	0,8	5,4	3,8	10,2	12,6	5,6
Индекси на минималната работна заплата (1995 г. = 100) – %	3041,2	3522,4	4037,1	4440,9	4844,6	6055,7	6459,4	7266,9	8881,7	9689,1
Индекси на минималната работна заплата (предходната година = 100) – %	117,7	115,8	114,6	110	109,1	125	106,7	112,5	122,2	109,1
Прираст на реалната минимална работна заплата спрямо 1995 г. – %	-11,9	-4,9	3	10,7	13,7	35,4	34,6	39,7	52	61,3
Прираст на реалната минимална работна заплата спрямо предходната година – %	6,7	7,9	8,3	7,5	2,8	19	-0,6	3,8	8,8	6,2

Източник: НСИ

Таблица 5. Паричен разход на едно лице за периода 1990-2007 г. (в %)

Елементи	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Всичко (1+2+...+12)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1. Храна	30,1	39,3	37,9	36,6	38,6	39,7	43,0	45,6	40,7	37,7	38,4	39,8	37,6	35,4	35,1	34,7	34,2	34,6
2. Алкохолни напитки и тютюневи изделия	4,3	5,3	3,9	4,2	4,3	4	3,7	3	3,2	4,1	3,7	3,6	3,8	3,8	4	4,2	4,7	4,6
3. Облекло и обувки	13,4	10,3	8,6	8,4	7,9	8,4	6,9	6,7	6,7	5,9	4,5	4	4	3,8	3,6	3,7	3,6	3,7
4. Жилища, вода, електроенергия и горива за битови пужди	8	8,4	7,4	8	7,6	7,8	10,1	10,6	11,6	13,3	13,5	13,3	14,4	15,3	14,8	14,9	14,8	13,1
5. Жилищно обзавеждане и поддържа- не на дома	4,9	3,6	5,1	5,2	5,2	4,9	3,9	3,2	3,6	3,7	3,1	3,2	3,3	3,6	3,5	3,6	4	4
6. Здравеопазване	2,2	2,1	1	1,4	1,9	2,1	2,1	2,4	2,7	3,2	4	4,3	4,5	4,8	4,9	5,1	4,9	4,9
7. Транспорт и съобщения	9,1	8,1	8,4	8,7	8,7	8	8,1	6,6	7,4	8,7	8,6	9,5	10,3	10,9	10,9	11,5	11,4	11,9

- транспорт	7,5	7,7	7,6	7,1	7,1	5,3	5,9	6,4	5,8	5,8	5,7	5,8	5,7	6	6,3	7
- съобщения	0,9	1	1,1	0,9	1	1,2	1,5	2,3	2,8	3,6	4,6	5,1	5,2	5,4	5,1	4,9
8. Свободно време, културен отдих и образование	5,2	3,9	3,7	3,8	3,3	3,4	2,6	2,1	3	3,7	3,6	3,6	3,9	3,8	3,9	3,8
9. Разнообразни стоки и услуги	2,8	3,2	3,3	3,3	3,3	3,1	2,6	3,4	3,5	3,6	3,7	3,8	3,5	3,8	3,9	3,7
10. Данъци	8,7	7,5	6,6	6,5	5,8	6,2	5,9	4,8	4,1	3,4	3,3	3,4	3,2	3	2,8	3,1
11. Домашно стопанство	4,7	4,9	4,8	4,4	4,1	4,6	4,4	3,5	3,3	3,4	3,3	2,8	2,6	2,2	2	2
12. Други разходи	22,7	19	7,8	8	7,7	7,6	6,7	8	9,4	8,4	8,2	8,5	10	9,5	10	10,6

Източник: НСИ

Таблица 6. Основни показатели за икономическата активност на населението през 2008 г. и 2009 г. Main labour market indicators for 2008 and 2009

Показатели	2008	2009	Изменение Changes (2009 - 2008)	Indicators
Коефициент на икономическа активност (15 - 64 години) – %	67,8	67,2	-0,6	Activity rate (15 - 64) - %
Заети лица на 15 и повече години – хиляди	3360,7	3253,6	-107,1	Employed persons aged 15 and over - thousands
Заети лица на 15 - 64 години – хиляди	3306,2	3204,8	-101,4	Employed persons aged 15 - 64 - thousands
Заети лица на 15 - 24 години – хиляди	262,6	240,0	-22,6	Employed persons aged 15 - 24 - thousands
Заети лица на 55 - 64 години – хиляди	453,1	452,0	-1,1	Employed persons aged 55 - 64 - thousands
Коефициент на заетост (15 и повече години) – %	50,8	49,4	-1,4	Employment rate (15 and over) - %
Коефициент на заетост (15 - 64 години) – %	64,0	62,6	-1,4	Employment rate (15 - 64) - %
Коефициент на заетост (15 - 24 години) – %	26,3	24,8	-1,5	Employment rate (15 - 24) - %
Коефициент на заетост (55 - 64 години) – %	46,0	46,1	0,1	Employment rate (55 - 64) - %
Безработни лица – общо – хиляди	199,7	238,0	38,3	Unemployed persons - total - thousands
Безработни лица на 15 - 64 години – хиляди	198,5	236,7	38,2	Unemployed persons aged 15 - 64 - thousands
Безработни лица на 15 - 24 години – хиляди	38,3	46,2	7,9	Unemployed persons aged 15 - 24 - thousands
Коефициент на безработица – %	5,6	6,8	1,2	Unemployment rate - %
Коефициент на безработица (15 - 64 години) – %	5,7	6,9	1,2	Unemployment rate (15 - 64) - %
Коефициент на безработица (15 - 24 години) – %	12,7	16,2	3,5	Unemployment rate (15 - 24) - %
Коефициент на продължителна безработица – %	2,9	3,0	0,1	Long term unemployment rate - %
Обезкуражени лица – общо – хиляди	151,9	186,4	34,5	Discouraged persons - total - thousands
Обезкуражени лица на 15 - 64 години – хиляди	149,9	184,2	34,3	Discouraged persons aged 15 - 64 - thousands

Източник: НСИ

Таблица 7. Лаекенски индикатори за парична бедност – 2004-2009 г.

Показатели	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Медианен разполагаем доход на еквивалентна единица – лв. средно на месец	237,03	253,51	277,64	322,52	352,38	384,37
Среден разполагаем доход на еквивалентна единица – лв. средно на месец	261,21	276,02	298,38	348,94	391,69	418,67
Линия на бедност на еквивалентна единица – лв. средно на месец	142,22	152,10	166,59	193,51	211,43	230,62
Равнище на бедност – проценти						
Общо	15,3	14,2	13,9	14,1	14,4	14,7
Възраст						
0 – 15	21,5	17,8	15,1	18,8	17,1	21,4
16 – 64	13,9	12,4	12,3	12	12,5	13,4
65 +	15,7	17,5	18,0	17,7	17,8	14,9
Пол						
Мъже	13	12,8	11,8	11,3	12,7	12,8
Жени	17,4	15,4	15,7	16,6	15,8	16,4
Работещи – общо	6,8	5,9	5,5	5	5	5,7
Наети	6,9	5,6	5,7	4,9	4,5	5,3
Самонаети	6,1	8,7	2,8	5,9	10	9,8
Неработещи – общо	19,3	19,5	20,2	20,5	21,4	20,4
Безработни	33,8	34,2	35,8	37,9	43,3	44
Пенсионери	14,8	16,4	16,9	17,5	17,0	15,5
Други неактивни лица	17,3	14,8	15,6	15,5	19,9	17
Домакинства без деца	12,7	13,3	13,4	12,9	13,9	12,8
Домакинства с деца	17,80	15,10	14,40	15,40	14,90	16,9
Собственици и живеещи без наем	14,8	13,7	13,9	14,4	14,5	14,6
Наематели	29,6	24,6	14,7	2,8	10,4	18,2
Преди всички социални трансфери	40,1	39,1	40,5	40,5	43,5	46,9
Включително пенсиите преди другите социални трансфери	17,6	17,2	16,9	17,2	18,3	18,4
S80/S20 квантилно съотношение	4,0	3,7	3,5	3,7	3,9	3,9
Коефициент на Джини*	26,4	24,9	24,1	25,3	26,3	26,2

* Изчислява се с индивидуални данни за нетния еквивалентен общ доход на домакинствата.

Източник: Национален статистически институт

ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЯТ ДИСКУРС НА ТРАНСФОРМАЦИЯ ОТ ДЪРЖАВЕН СОЦИАЛИЗЪМ КЪМ ПЕРИФЕРЕН И ОЛИГАРХИЧЕН КАПИТАЛИЗЪМ

Васил Проданов

Vasil Prodanov. THE INTELLECTUALS AND THE IDEOLOGICAL DISCOURSE OF TRANSFORMATION FROM STATE SOCIALISM TO A MARGINAL OLIGARCHIC CAPITALISM

The present work argues against the idea that state socialism in Bulgaria and other Eastern European countries failed as a result of economic competition with capitalism. Furthermore due to inversion of causal relations ideology plays a much stronger role in countries like Bulgaria, where state socialism is a form of catching-up modernization. That is why humanitarian intellectuals play a particular, much stronger functional part in furthering the stability and development of socialism. That makes the so-called „velvet revolutions” possible.

Soviet „perestroika” and the collapse of state socialism can be explained by a discourse theory of transformation of ideological and political identities and imposition of global domination of the ideological apparatus of the states from the center of the world capitalist system. Intellectuals play the role of a basic social group, which brings about the end of communism, but in turn falls victim to its own actions.

1. Два неадекватни модела на обяснение на разпада на социализма в СССР и Източна Европа

Защо социализмът се срути, въпреки гигантската военна мощ, която притежаваше, въпреки огромната армия и полиция, и то без насилие отвън? Как така 18-милионна партия в СССР, въпреки че беше формирана като „юмрук” на работническата класа и имаше седемдесетилетно съществуване като мощна организация, изобщо не реагира, като

я разпуснаха, и се разпадна като картонена кула? Два са най-популярните и неадекватни отговора на този въпрос – на икономическия детерминизъм и на конспирацията.

Според *икономическия детерминизъм* държавният социализъм се е „провалил”, защото е загубил икономическото съревнование с капитализма, оказал се е икономически нежизнеспособен и е рухнал. Тази теза е популярна както сред десницата, така и сред левицата в Източна Европа, защото и едната, и другата са със силно вкоренени обяснителни нагласи, идващи от традицията на икономически детерминизъм, характерна за вулганизираните версии на марксизма. Този отговор е неубедителен поне по няколко причини:

Първо. Съветският съюз не беше през 80-те години на ХХ век в тежка икономическа криза, независимо че от 70-те години има намаляване на темповете на икономически растеж, но такова намаляване има в един или друг период във всяка друга страна в света, включително и в Западна Европа и САЩ, но те не се разпадат. Неслучайно съветолозите и изобщо всички наблюдатели на ставащото в СССР не можаха да предвидят това, което ще стане. Икономическите показатели, които най-често се използват за такива прогнози, не сочат драматичен крах.¹

Икономическите трудности на СССР на предходни етапи са били много по-тежки, но той не се е разпадал. Във водещата статия на списание „Форин полиси” от юли/август 2011 г. по случай 20-годишнината от разпада на СССР под знаменателното заглавие „*Всичко, което знаете за колапса на Съветския съюз, е неправилно*” се казва: „*Нито един от ключовите параметри на икономическо развитие до 1985 г. не показва бързо приближаването се бедствие. От 1981 г. до 1985 г. растежът на БВП*

¹ Вж.: Xenakis, C.I. What Happened to the Soviet Union? How and Why American Sovietologists Were Caught by Surprise. Westport, CT: Praeger Publishers, 2002.

на страната, макар да е забавен в сравнение с 60-те и 70-те години, е средно 1,9 % годишно. Същото вяло, но едва ли катастрофично, развитие, продължава през 1989 г. Бюджетният дефицит, който от Френската революция насам се разглежда като най-отчетливия израз на приближаваща се революционна криза, е по-малко от 2 % през 1985 г. Макар да нараства бързо, той остава под 9 % през 1989 г. – размер, който повечето от икономистите смятат за напълно управляем.

Бързото падане на цената на нефта от 66 долара на барел през 1980 г. на 20 долара за барел през 1986 г. вероятно е тежък удар по съветските финанси. Все пак обаче, преизчислен спрямо инфлацията, нефтът на световните пазари е по-скъп през 1985 г. в сравнение с 1972 г. и само с една трета по-евтин отколкото е като цяло средно през 70-те години. В същото време доходите в Съветския съюз нарастват с 2 % през 1985 г. и преизчислените според инфлацията заплати продължават да растат през следващите пет години до 1990 г. средно над 7 процента². От гледна точка на човешкия потенциал страната има огромни възможности. Така например около 50 % от инженерите в света по това време са в СССР и дори в Политбюро основната част от хората са с инженерно образование.³

Икономическият хаос и разпад в СССР са резултат на перестройката и на съответните управленски решения, а не обратното. Ако използваме известната „Теорема на Томас“ на социолога Робърт Мертън, гласяща, че „ако хората дефинират ситуацията като реални, те са реални по техните следствия“, то „реално влошаване на състоянието на съветската иконо-

² Aron, L. Everything You Think You Know About the Collapse of the Soviet Union is Wrong. – *Foreign Policy*, July/August 2011.

³ Petrov, K. Construction, Reconstruction, Deconstruction: The Fall of the Soviet Union from the Point of View of Conceptual History. – In: *Studies in East European Thought*, 2008, Vol. 60, N 3, p. 182.

мика имаме едва в резултат на фундаменталната промяна на възприятията и оценките на съветския режим”⁴.

Втората неадекватна концепция за провала на социализма в Източна Европа и СССР е свързана с *модела на конспирацията*, според който номенклатурата била решила, че по-добре за нейните интереси би било, ако може да се ползва директно от националния капитал и е предпочела директния капитализъм, като е направила заговор за такава промяна, чрез която да завладее националния капитал. В неин интерес било да унищожи социализма.

Това обяснение е още по-несериозно. Ако е имало някакъв „заговор”, защо точно сега е направен, а не по-рано през седемдесетилетната история на държавния социализъм? Няма никакви доказателства за наличието на такъв „заговор”, „конспирация” и каквото и да е друго нещо. Огромната част от представителите на т.нар. висша партийна номенклатура всъщност загубиха позициите си, бяха декласирани, някои от тях живеят или умряха в мизерия, всъщност загубиха огромни придобивки, а не спечелиха. Вярно е, че сред новите бизнесмени има членове на бившата комунистическа партия или комсомол, но те по принцип не са от нейните водещи ешелони, че да могат да направят какъвто и да е „заговор”.

Вярно е също, че в българското политическо пространство съществува конспиративен фолклор за „куфарчетата на Луканов”, но никой не е привел сериозни доказателства за това. Но дори ако приемем хипотезата, че тях ги е имало и се появят такива доказателства, съществува най-напред проблемът, че Луканов не се възползва от тези „куфарчета” и стои въпросът защо ще ги дава на случайни хора като мутри и представители на нисшия ешелон на комунистическата партия, а да не се възползва той от тях.

⁴ Aron, L. Op. cit.

Тези митологеми пренебрегват факта, че никакъв заговор не може да бъде успешен в една разпадаща се система, в която голяма част от процесите са непредвидими и влияят огромно количество хора и фактори.

2. *Подстъпи към една дискурсна теория за „нежните революции“*

През 70-те години на ХХ век се оформи критическата теория за дискурса или критическия дискурс анализ, опитващ се да анализира властовите отношения като социално конструирани, а с това и съизграждането чрез езика в общуването на социалната реалност. Като използват ресурси на Франкфуртската школа и на традицията на Грамши за анализ на културната хегемония и идеологическите апарати, а така също и работите на Пиер Бурдийо и Мишел Фуко, представителите на критическия дискурс анализ ще анализират производството на социално валидни смисли и налагане на интереси, социални позиции и социални неравенства. Критическият дискурс анализ изследва начините, по които се налагат и възпроизвеждат властови отношения или се осъществява съпротива на тези отношения на господство и неравенство чрез текстове и говорене в социален и политически контекст. Привидната обективистична репрезентация на езика на практика крие зад себе си съответна манипулация на представите и налагане на една или друга културна или идеологическа хегемония.

Дискурсите обвързват хората чрез общи текстове с общи знаци и значения и по този начин една разпръснатата група от хора се превръща в общност, преживява и се опитва да защитава обща идентичност. Споделените кодове и сходното им четене правят възможна комуникацията в различните общности и съпреживяването на хората като чувстващи се част от тях, притежаващи обща идентичност. Идентичности-

те са свързани с факта, че всяка отделна общност от семейството през приятелската и професионалната до националната функционират благодарение на общо комуникативно пространство, в което те използват общи знаци и четат тези знаци по сходен начин, имат съвпадащи дискурси, което ги включва в съвместна съвкупност от значения. Неслучайно възходът на съвременните национални езици и национални литератури, като създаващи споделено семиотично и смислово пространство, води до „изобретяването на нациите”. Различните идентичности се крепят на общи дискурси, на съвместно четене, тълкуване, използване на едни и същи знаци. Появят ли се различия, разночетения в доминиращия дискурс, съответната общност неизбежно се разпада.

Факт е, че от гледна точка на БВП и жизнено равнище българският народ никога не е живял по-добре отколкото през 80-те години на XX век и четвърт век по-късно не може да достигне тези показатели, измерени чрез индекса на човешко развитие. И въпреки това държавният социализъм се разпада. Липсват кървавите сблъсъци на френската или руската революция, а като че ли системата се срутва, колабира. Появява се феноменът „нежна революция”, характеризираща се с две основни черти.

Първо. Нейна движеща сила, главен субект на промяна, е интелигенцията, носител на символна, идеологическа, информационна власт, която има ключово значение за легитимацията или делегитимацията на една система. Тя притежава мощен алтернативен културен, информационен, идеологически, символен капитал. При отслабване на ограниченията върху нея тя може да го използва и, влизайки в конфликтни отношения със системата, да я разруши. Тя е основният субект, който участва в създаването или разрушаването на идеологията като дискурсна интерпретативна система от знания,

оценки и норми, свързана със социални интереси и властова легитимация и доминация. Определени възприятия на равенство и неравенство, справедливост и несправедливост, истина и неистина, свобода и несвобода, ефективност и не-ефективност са базисни ценности на всяка идеологическа система. Тя предлага основания за оценки за това какво е добро или лошо, правилно или неправилно и така създава нагласи за съответни социални възприятия и взаимодействия, за различни идентичности и противопоставяния от типа „ниетте”. Чрез нейните дискурсни структури в публичната сфера се налагат съответни ментални репрезентации на масовото идеологическо съзнание, то се променя, трансформира, преобразува в съответна властова посока.

Второ. Възможността чрез комуникациите на третата индустриална революция много бързо да се въздейства върху голямо количество хора и да се променя тяхното съзнание води до промяна в отношението между „твърда” и „мека” власт, във функционирането на обществото. Взривно може да се променя доминиращото идеологическо съзнание и благодарение на глобализацията може да се разпространява бързо един доминиращ глобално идеологически дискурс.

3. Специфики на държавния социализъм, които обуславят адекватността на една дискурсна теория за неговия разпад

Кои са основните положения, на които би могла да се опре една дискурсна теория за разпада на социализма?

Първо. Социализмът в Източна Европа е специфична форма на развитие, възникнала в страни от полупериферията с голямо селско население, които се опитват ускорено да решат модернизационни задачи, реализирани преди това за много по-дълъг период между XVI и XIX век в западноев-

ропейските държави. Това става възможно, защото възниква специфична инверсия на каузалните взаимодействия в процеса на развитие. Тя се състои в това, че ако при развитите капиталистически страни доминира икономическата каузалност и Маркс е прав, когато говори за политиката и идеологията там като надстройка, като следствие от икономическите промени, съответстващи на определени класови интереси, то в страни, които реализират догонваща модернизация с модела на държавен социализъм има инверсия на каузални връзки – чрез политиката и идеологията се създават определени икономически реалности и интереси, а не обратното. Комунистическата партия и държавата играят роля, която в историята на развитите страни е играл пазарът. Това предопределя и различна роля на дестабилизиращите противоречия при двете системи. При социализма по-опасни са идеологическите и политически противоречия и затова при тях се прави всичко възможно да се осигури стабилност. Дестабилизацията в идеологическото и политическото съзнание има бедствени следствия и в икономическата сфера.

Второ. Това предопределя особената роля на идеологията за властовата легитимация и функционирането на икономиката на държавния социализъм. Чрез нея се създават „морално-политическо единство” и единни идентичности от типа на „съветския човек”, „комуниста”, „югославянина”, „социалистическия човек” и пр. Затова и „идеологическата работа”, „социалистическата култура” и „идеологическата диверсия” са много важни феномени на неговото развитие.

Трето. Формира се социална група, която е особено важна за социализма и неговото функциониране – мощна хуманитарна интелигенция, свързана с функциониране на културата, социалните и хуманитарни науки. Тя играе ролята на идеолог, на създател не само на идеологическа хегемония,

а на мотивация и идентичност, от които зависи цялостното функциониране на държавния социализъм. Особено важно е значението на художествената интелигенция, която генерира произведения на „социалистическия реализъм”, т.е. предполага съответна съвкупност от идеали. Интелигенцията реализира своите функции в специфични отношения на зависимост и в същото време на взаимодействие с държавната структура и йерархия. В България това е етатистка интелигенция, която се люшка между конформизма и противопоставянето на държавата, от която зависи. Нейното издигане на различни позиции, включително и на партийни постове, е зависимо от партията и държавата. Това е етатистки зависима интелигенция. След 70-те години е създадена значително количество такава интелигенция, обединена в различни творчески съюзи. В нейната мотивация не пазарът, а признанието, усещането за значимост в обществото играе основна роля, а във формалното признание не може да се мине без държавни структури и системата от отличия, рангове и стимули, които държавата създава и присъжда. Интелигенцията притежава специфични форми на капитал – културен, символен, информационен, интелектуален, които са от особено значение в публичната сфера, чрез която се формират идентичности и възприятия за правилно и неправилно, легитимно и нелегитимно. Именно интелигенцията е основният носител на „меката власт”, чрез нея се контролират съдържанието, структурата, темите на публичния дискурс, чрез който се налагат властовите отношения. Голямата част от нея е първо поколение и с единия крак е на село и в предишния си статус, а с другия крак е в града, в новия си статус и това създава неустойчивост, маргиналност в съзнанието и поведението ѝ.

Четвърто. Особеност на създадената най-напред в Съветския съюз система на управление е високата ѝ центра-

лизация, резултат както на мащабите на страната и нейните традиции, така и на особеностите на втората индустриална революция, която навсякъде допринася за развитието на централизирано-йерархични модели на управление. Тази система трябва да реализира задачи на модернизацията, които навсякъде са предполагали висока централизация и липса на многопартийна представителна система на демокрация. Това е силата, но това предполага и съответни нейни слабости. Тя силно зависи от йерархично-пирамидалния си връх, при което промяната в него има значими следствия за системата като цяло. Затова и при всяка смяна на върха – при смяната на Ленин със Сталин, след това с Хрушчов, после с Брежнев и накрая с Горбачов, при тази система има сътресения, които обаче, съчетани и с други фактори, при Горбачов ще доведат до нейния разпад.

4. Перестроечното идеологическо съзнание

Водещата група, която играе ролята на авангард на извършващите се промени, е интелигенцията и неслучайно перестройката в СССР, освен в речите на Горбачов, се разгръща в периода 1985-1989 г. най-напред на страниците на основни вестници и списания, предназначени за хуманитарната интелигенция и списвани от нея – „Литературная газета”, „Московские новости”, „Новый мир”, „Огонек”, „Наш современник” и т.н. Тяхната популярност е такава, че опашките за нови вестници и списания се натрупват още в шест часа сутринта. Появяват се знаменити автори на статии в тези издания като икономистите Николай Шмельов и Гавраил Попов, политическите философи Игор Клямкин и Александър Ципко, есеисти като Василий Сельонин, Юрий Черниченко, Алес Адамович, журналисти като Егор Яковлев, Лев Карпински, Фьодор Бурлацки и редица други.

Ключовите понятия, които започва да употребява Горбачов в първите години след заемане на позицията на генерален секретар на КПСС в 1985 г., „са в определено отношение качествено иновативни, но до голяма степен артикулирани в съзнателен диалог със съветското минало... Перестройка и гласност са две от понятията, съответстващи на тези критерии... Те са често употребявани, динамични, спорни, достатъчно общи и непрекъснато тематизирани в публичния дебат. Понятията носят програма, въвеждат нови значения, използвани са с различни синоними и в най-различни съчетания. По време на Горбачовата епоха се осъществява интензивна идеологизация и темпорализация на политическия език. Гласност и перестройка получават универсален статус и са проектирани като колективни понятия, ориентирани към бъдещи действия”⁵.

Зад дискурса за „гласност” стои възможността на интелигенцията да говори без ограниченията, които преди това е имала от партийните органи. Затова и базисна характеристика, с която тръгва фалшивото перестроечно идеологическо съзнание е, че ние сега навлизаме в един нов етап, в който повече не партията, а интелигенцията и особено интелектуалците, които по призвание носят със себе си истината и ценностите, ще играят водещата роля в обществото. С тях социализмът ще навлезе в нов стадий на „гласност и демокрация” – негово истинско състояние.

„Перестройка” е понятие, неотделимо от идеите за строеж, промяна, типични за езика на държавния социализъм. Всички сборници с работите на Горбачов на български имат в заглавието си думата „ленински” – „По ленински път” (С., Партиздат, 1986), „С ленинското дръзновение на Октомври” (С., Партиздат, 1987), „Ленинска стратегия на преустройство”

⁵ Petrov, K. *Op. cit.*, p. 180.

(С., Партиздат, 1987), „С ленинска мъдрост и отговорност” (С., Партиздат, 1988), „Ленински авангард на преустройството” (С., Партиздат, 1989). „Перестройка” е дискурс, който предполага някакви действия, които да доведат до промяна на съществуващото състояние и в този смисъл е насочен към бъдещето. На определен етап Горбачов слага прилагателното „революционна” към нея и става „революционна перестройка”, което изглежда като че ли близко до обичайния дискурс на съществуващата система. В същото време обаче това бъдеще непрекъснато се обвързва с идеята за „ленинско” и „ленинизъм”, т.е. с нещо, което е в миналото. Затова може да се каже, че дискурсът на преустройството носи със себе си значенията на преоценка, преориентация, поправяне на нещо, реконструкция, възстановяване, възраждане на нещо загубено. Горбачов тръгва от идеята за връщането към „ленинизма”, към „автентичните” идеи на Ленин, които били „деформирани” при реализацията им и иска да премахне „деформациите” от тази реализация. Такива „деформации” се откриват не само в годините на Сталин, но и по времето на Брежнев, което ще започне да се характеризира pejоративно като „застой”. Презумпцията, която стои зад този дискурс, е, че целият път след Ленин е бил сгрешен, отклонил се е в друга посока и сега трябва със закъснение от шест десетилетия да се върнем отново към него. „Реалният социализъм” е критикуван през една утопична визия на „автентичния социализъм”, който не е съществувал, но който се открива в намеренията на Ленин. Когато се дефинира накъде ще се върви сега по автентичния „ленински път”, се казва, че това ще бъде „социализъм с човешко лице”, което предполага, че дотогава социализмът е бил нечовешки. Но това означава пренаписване на 60-годишна история и делегитимиране на 60-годишна идентичност, включително и на живота на всички, които са израсли и действали в този период.

Дискурсът на перестройката ще даде начало на типичен фундаменталистки конфликт между „автентично” и „реално”, наблюдаван в различни епохи в множество други масови идеологии и религии – в каква степен един „автентичен”, „истински” социализъм се е състоял и кой е виновен, ако не се е състоял. Този спор обаче вътре в една политическа партия се превръща в основа на политически битки и обвинения за отговорности. В тези борби съветското ръководство ще се раздели на „радикали”, „умерени” и „консерватори”. У нас през втората половина на 80-те години ще се появят „дисиденти” вътре в комунистическата партия и то сред старите партийни интелегентски елити, част от които се чувстват маргинални, недостатъчно оценени и търсят в новата ситуация на противопоставяне на „автентично” и „реализирано” възможност за по-значима реализация. Постепенно това ще стане предпоставка за разделение вътре в Политбюро и заговор за смяна на Живков у нас и Горбачов в СССР, като и едните, и другите ще приемат позициите на „реформатори” сред партийните елити, борещи се за възраждане, въстановяване на „ленинизма”, „автентичния”, „истинския” социализъм. В Русия това ще породи противопоставянето между Горбачов, от една страна, Елцин – от друга, и Лигачов и т.нар. „консерватори” – от трета. У нас това ще е предпоставка за противопоставянето между „перестройчици” срещу „Живков и неговото обкръжение”, при което, след като успеят да вземат властта, „перестройчиците”, начело с Луканов и Младенов, ще изключат демонстративно от партията „Живков и неговото обкръжение”, обвинявайки ги, че не са реализирали „истинския социализъм”. В ситуацията на разпад на идентичност обаче те самите много скоро ще бъдат атакувани от нови тълкуватели на това какво е „автентично”, какво е „реално” в съществуващото общество, предлагайки по-радикални версии на даване на отговор на въпроса за това какво е станало и кой е отговорен.

Някъде около 1987 г. чрез дискурса за преустройството се трансформира не само възприятието, оценката, отношението към миналото, но и към бъдещето. Горбачов много бързо се отказва от думи като „комунизъм” и в същото време говори, че преустройството е дългосрочен процес, имащ сам по себе си изключително важно значение. Очакваното да се случи и да се достигне в бъдеще е не нещо друго, а перестройката, което няма съдържателни измерения и поради това в него може да се вкара всичко. Това, което се е предлагало като средство, се превръща в цел, но особена цел, която може да тласне както идеологическото мислене на милионите хора, така и страната като цяло във всяка възможна посока. Идеологически изпразненото от съдържание бъдеще може да бъде запълнено с всичко възможно. Другата ключова фраза на Горбачов е „гласност”, т.е. възможността за всякакви интерпретации на това, което е било, е и ще бъде. Неусетното подменяне на такова основополагащо понятие на идеологическото съзнание като „комунизъм” с достатъчно неопределената фраза „перестройка” има, според изследователите на дискурса на този период, *„радикално антисъветска функция, тъй като прави далечното бъдеще, което по-рано е оправдавало несъвършенствата на настоящето, безинтересно. Фокусът е пренесен към постоянната необходимост от основен ремонт и поправяне тук и сега”*⁶. При това Горбачов неведнъж споменава фразата „революция” и „революционно”, когато трябва да разшифрова съдържанието на перестройката, което от своя страна предполага радикално скъсване с настоящето. Идеята за скъсване с настоящето се превръща в самоцел, а някогашното единно съзнание на общност, която е характеризирана с „морално-политическо единство”, ще се разпадне, тъй като няма нищо общо, което да го обединява, освен промяната сама по себе си.

⁶ Ibidem, pp. 183-184.

Новите възприятия на миналото и бъдещето от своя страна пораждаат нови и нови отговори на въпроса за същността на настоящето, за това какво представлява наличната система, т.е. започват да променят дискурса на самоидентификация на обществото. Старите дискурси на „развито социалистическо общество” и на „преход към развито социалистическо общество” се заменят с дискурси от типа на „административно-командна система”, „феодален социализъм”, „сталинизъм” и пр. и макар че в дискурса на Горбачов призивите са непрекъснато за „връщане” към „автентичния” път на „ленинизма”, стои въпросът кой е той. Интерпретациите ще започнат да се множат, което говори за разпад на колективна идентичност – процес, който ще протече интензивно между 1985 г. и 1990 г. У нас дори Живков ще стане подвластен на този език и ще каже, че „социализмът е недоносче”.

Премахва се идеята за „реалната демокрация” като по-висше състояние от „формалната” и започва да се говори за демокрация изобщо, като даваща по-висше състояние на социализма, което насочва към популярно понятие в западната левица – „демократичен социализъм” – „повече социализъм, повече демокрация”, т.е. „повече социализъм = повече демокрация”. В същото време се обявява отказ от класовите в полза на общочовешките ценности, като за първите се оказва, че са остарели. По същество „ленинският път” се оказва пътят на съвременната буржоазна многопартийна представителна демокрация и отказът от понятието за класа и класови противопоставяния. Така обаче „връщането към Ленин” и „ленинизма” се оказва фасада за нещо съвсем различно и може да бъде оставено настрана, пренебрегнато. Още повече, че това, което е характерно за Ленин, е безспорно „класовият подход”, и ако него го няма, то това надали може да бъде наречено „ленинизъм”. Просто Ленин е послужил като предпоставка

за обявяване на един период от около шест десетилетия за погрешен, а след това, като се търси излизане от него, да се провъзгласят лозунги, които вкарват системата в една съвсем различна идентичност. Всъщност така от идеологическото съзнание отпада ключовият дискурс за „класи”, „класови интереси”, „класово противопоставяне”, който всъщност има системообразуваща роля, крепящ системата от значения на съществуващите текстове и на дотогавашната идентичност. Този дискурс започва да се възприема като остатък от предходния официален език, губещ престиж, като даващ семантически ресурси за обяснение на съществуващото общество.

Заявява се, че „иного не дано”, че няма никакъв друг път, освен този на „перестройката”. Това е „пътят към храма”, както ще се изрази метафорично един от известните съветски писатели. Няма друга алтернатива на това, което става, и всеки, който не е съгласен с нея, е „сталинист” и „консерватор”. Перестроечният език се налага като единствен легитимен език за описание на това, което става.

При това дискурсът, в който присъства понятието за капитализъм, изобщо изчезва, заместен от фрази като „пазарна икономика”. Така дефинирането не става повече чрез външно противопоставяне. Западът вече не е класов противник, капитализмът го няма и тъй като там има по-високо потребление и по-висока производителност, то се оказва, че всъщност там са постигнати основни идеали, към които ние се стремим.

Тъй като Горбачов е обявил, че „повече социализъм е повече демокрация”, именно последната се вижда като инструмент за настигане на развитите страни по производителност на труда. След това става лесно социализмът да отпадне, като остане демокрацията и лесно възприемаем става призивът за движение към следващ етап, който се характеризира като „преход към демокрация и пазарна икономика”. Самият

Горбачов въвежда това понятие като едно от значенията на „перестройка“ някъде около 1988 г., но много скоро то ще замени изцяло „перестройка“ като обяснение на това накъде вървим. До 1990 г. обаче социологическите изследвания сочат, че мнозинството от населението у нас смята, че бъдещето на страната е социализмът.

Хаосът, до който води перестройката, предизвиква икономически срив, разпад на СССР и социализма и това се обявява за неизбежен процес на „провал на комунизма“. Дискурсът за перестройката ще престане да съществува с разпада на СССР и смените на режимите в Източна Европа, но идеята за „неизбежността“ на този процес ще продължи да пронизва интерпретациите на това, което е станало. И дори след 25 години днешните неолиберали говорят, на фона на ставащото в Китай, Виетнам и на редица други места, че това не било възможно в СССР и Източна Европа. Но ако тогава това се отнасяше до перестройката, то сега този крайно детерминационен дискурс се прилага към „катастрофата“, към неолибералния разпад – казва се, че бил неизбежен и „комунизъмът се провалил“, а не „Горбачов провали комунизма“.

Масовото съзнание, включително и това вътре в комунистическите партии, изпада в състояние на криза, на нестабилност и търсене на нови идентичности, което се усилва от започналата битка за власт в резултат на делегитимацията на съществуващите структури. Това засилва агресията, увеличава ролята на крясъка в публичното говорене. Става много лесно да се обругае всеки, да се съчини всякаква конспирация. Властта започва да се клати, в нечий очи вече се търкаля по улиците, но за тези, които водят битка за нея, е нужна някаква нова кауза, постижима чрез нови идентичности, към които бързо се ориентира най-чувстващата се маргинална и в същото време бореща се част от интелигенцията и политиците. Това търсене

на нови идентичности в СССР и други съциалистически страни става в две основни посоки: а) възход на национализма, сблъсъците за Нагорни Карабах в 1987 г. и в крайна сметка Беловеждските споразумения и разпад на СССР; б) връщане към стари дореволюционни идентичности, стари буржоазни партии и пр. Възстановяването им започва още през 1990 г. от наследници на някогашни активисти в тези партии, които започват да се връщат към тяхната идентичност.

*5. Утопичният, оптимистичен, модернистичен
и еуфоричен идеологически дискурс
на интелигенцията след 1989 г.*

Перестройката създава месиански очаквания за „революционна промяна“, която най-после в условия на гласност ще отвори очите на хората за всички истини, които преди това са оставали неизвестни за тях и ще доведе до един нов свят на висши ценности, в който „демокрацията и пазарната икономика“ ще бъдат решение на всички нерешени преди това проблеми.

В периода след 1989 г. започват нови идеологически конфликти и съответно разпадащи се и противопоставящи се политически идентичности, които се променят бързо. Налагат се нови дискурсивни практики – процеси на производство, разпределение и потребление на текстове. Дискурсът за перестройката ще изчезне, като ще се запази едно от основните значения, с което тя се свързва – „революция“, което впоследствие ще се съчетае в Източна Европа в „нежна революция“ и „кадифена революция“. *„Ключовите понятия умират с разпада на Съветския съюз, но в същото време не може да се отрече, че концептуалната промяна може да е допринесла за погребването на социалистическата система.”*⁷

⁷ Ibidem, p. 200.

Започва борба за власт и все повече изглежда като че ли тя е достижима за най-различни групи. Към края на 1989 г. конфликтът от типа на „партията” (радетел на „автентичния социализъм”) срещу „Живков и неговото обкръжение” (обявявани за отклоненията от „автентичния социализъм”) прераства от вътрешнопартийни боричкания сред елита в конфликт „партията срещу номенклатурата” и „народът срещу номенклатурата”, т.е. в опити за промени сред елита чрез натиск отдолу. Перестроечните превратаджии, завзели властта с помощта на Горбачов, започват да получават клеймото, което са хвърляли преди това на Живков, и да бъдат натоварвани с нарастващи обеми вина за пренаписваното и разглежданото все по-негативно минало. Понятието за „социализъм” ще се радва все още обаче на престиж и от БСП ще се отделят съответни алтернативни социалистически партии – АСО и АСП, всяка от които претендира да изразява „автентичен социализъм”, разбирайки го по своему и противопоставяйки го на „реалния социализъм”, който все повече е диаволизиран. „Ленин” и „ленинизъм” започват да отпадат от обръщение, но в първите месеци след 1989 г. „марксизъм” звучи още респектабилно и в телевизионен двубой между лидера на опозицията Жельо Желев и стария комунист-философ Васил Иванов Жельо Желев ще заяви за себе си, че е „марксист”. През следващите месеци това ще бъде забравено не само от Желев, а и от бившата комунистическа партия, където през първите години ще има течение „Марксистка алтернатива”, което постепенно ще изчезне.

Както е добре известно от теорията на динамичните системи, при дестабилизирането на една система тя започва да се държи нелинейно, когато всичко в нея става непредвидимо и малките промени водят до големи следствия. Това започва да се случва и протича в периода 1989-1991 г. в цяла Източна

Европа, като навсякъде ключова роля изиграва отстраняването на тогавашните лидери. Системата е съвсем дестабилизирана и малки агресивни групи могат да доведат една такава система до значими следствия – гладна стачка на група хора, случайно изпуснатата фраза от типа на „танковете да дойдат” може да се окажат решаващи. При това се получава своеобразна рефлексивна доказателственост. Колкото повече нараства хаосът и се сриват социални и икономически измерения на обществото, толкова във все по-висока степен това се привижда като вина на съществуващата система, която е довела до това състояние. Навлиза в криза и става все по-безконтролна и податлива на първите присвоения, от които ще се роди новата буржоазна класа, икономическата система на социализма.

Активна група в трансформация на дискурса за това какво е било, къде сме сега и накъде вървим ще станат главно част от интелигенцията и някои стари активни борци, които ще бъдат активната част, формираща перестроечно съзнание, усещания, недоволство, а след това, в резултат на разпадните процеси и кризата на идентичности, част от нея ще се трансформира в активисти на антикомунизма. Голяма част от най-активните са свързани с граждански организации, възникнали в резултат на влиянието на съветската перестройка – Русенски комитет, Клуб за гласност и преустройство, Синдикат „Подкрепа” и пр. Базисните характеристики на началната група, която активно формира дискурса, в който и чрез който се разпада предходното съзнание и се формират нови идентичности, е резултат на съчетаване на характеристики на три вида общности:

а) Хуманитарна интелигенция – дейци на художествената култура като Светлин Русев, журналисти като Стефан Продев, философи, литератори, от някои социални науки. Нейна особеност е, че поначало е тясно свързана с идеологически ценности и представи. Това е част от идентичността на съответните соци-

ални групи, за разлика от други социални групи, и те са особено силно реактивни на идеологически противоречия и реакции.

б) Първоначално това са бивши АБПФК или дори част от номенклатурата, които са недоволни от своите позиции, чувстват са пренебрегнати и ощетени от системата, имат усещане, че други, които не заслужават това, заемат по-значими позиции (Иван Николов, Чавдар Кюранов, Дучо Мундров, Веселин Андреев и др.), след това са децата на такива фигури, които наготово са се ползвали много повече от други от благата на системата, но това е създадо силни нагласи у тях, че заслужават повече, а са пренебрегнати, поради което насочват най-напред недоволството си към ръководителите на системата, без да отхвърлят системата, а след това част от тях отхвърлят и системата, превръщайки се в антикомунисти.

в) Хора, които по характера на дейността си, поинтензивно попадат под външно влияние. Първоначално те са под силното въздействие на перестройката, а след 1989 г. част от тях стават директно организирани и платени групи на външни сили и влияния, създаващи новото неолиберално хегемонно идейно съзнание. Те поемат контрола върху публичния дискурс и неговите структури и така по същество получават контрол върху публичното съзнание изобщо.

У нас кризата на идеологическа идентичност е много по-силно проявена, отколкото в СССР, поради по-краткия срок на съществуване на предходната система и липсата на натрупвания в дисидентско поведение, които да позволяват визия за бъдещето. Това води до ускорени смени на колективните и на индивидуалните идентичности. Човек започва да чете по различен начин своята индивидуална биография през призмата на новите дискурси, обясняващи му по различен начин колективното минало. Най-конформно адаптиращите се към ситуацията бързо започват да пренаписват индивидуални биогра-

фии. След разпада на колективното битие се реконструира и индивидуалното, макар и не на всички и не в еднаква степен, а в зависимост от автономията на човека и личните му психологически и морални ресурси. Осъществява се в процеса на формиране на антикомунистическо съзнание и своеобразен подбор на хора, при които има ясно изразени характеристики на полярно мислене, склонност да мислят в крайности, в противопоставяния, определени маниакално-депресивни психози. При това в публичното пространство ще се наложи стилистиката на яростно заклеяване и отрицание, на кръска и сатанизацията на другия, поляризацията на мисленето.

Тъй като става дума не за каква да е, а за израснала в условията на социализма и носеща възприятията на неговата модернистка идеология интелигенция, то и базисната дискурсна структура на нейното съзнание се запазва същата, като част от езика ѝ, просто променя на 180 градуса ценностните си значения, а друга част се запазва същата, но се вкарва в антикомунистически контекст. Типичен пример е новото използване на дискурса за „прехода“. Както и във втората половина на 40-те, и през 50-те години се използва дискурсът за „прехода“, предполагащ движение от едно по-нисше към по-висше състояние, съответно и за „реформа“ и „реформатори“ – т.е. процесът и субектите, които осъществяват „прехода“. Така повече от четвърт век „реформа“ и „реформатори“ функционират със силно позитивни характеристики, свързани с приближаването до едно ценностно най-висше състояние, което ще бъде възприемано като налагаща се хегемонна идеология като „краят на историята“, ако ползваме знаменития израз на утопията на Фукуяма. „Реформаторът“ разрешава „назрели проблеми“, той привежда идеалите и истините в съответствие с реалността. Всъщност това легитимира ценностно съответните промени, които в рамките на дискурса на самия

държавен социализъм биха били характеризирани съответно като „контрареволуция”, „предателство”, „контрареволуционери”. От друга страна, всякакви безумия с разрушителен характер, които водят до катастрофални следствия, могат да бъдат прикрити пред масовото съзнание като ценностно позитивни действия и то да не реагира на тях, дори когато водят до ликвидация на огромни подсистеми на обществото. Ликвидацията на българското селско стопанство е наречена „реформа”, закриването на основни институции – също „реформа”. Всъщност дискурсно в целия процес на промени, особено през 90-те години, ликвидацията на една или друга сфера, всяко управленско безумие се характеризира като „реформа”.

Промяната се разгръща като процес на нарастваща сатанизация на предходния период и радикална трансформация на символната среда, която е носител на идеологически символи – масовото сваляне на паметни плочи, бюстове и смяна на имена на улици и градове, свалянето на петолъчката от Партийния дом през 1990-1991 г. Тази тотална пресемантизация на публичната среда по посока на премахване на предходните ѝ значения ще намери крайната си форма близо десетилетие по-късно с взривяването на мавзолея.

Извършва се неусетна трансформация на идеологическия език, която ще има деструктивни следствия за дотогавашното идеологическо съзнание. В центъра на този език е поставен дискурсът за „демократията” като висше състояние (терминална ценност) и същевременно разрешител на всички проблеми (ускоряване на развитието, догонваща модернизация и пр.). Необходимото и неизбежно движение към „преустройство и гласност”, представяно като „повече социализъм”, е променено неусетно с необходимото и неизбежно движение към „демократия и пазарна икономика”, които се схващат като състояние, въплътено не къде да е, а в развитите капитали-

стически страни. Предходният идеологически дискурс е дискредитиран, възприема се като израз на принадлежност към нещо, което остава в миналото, а новият постепенно се сраства с цялостната структура на едно ново социално доминиране, на възможност да се включиш или изключиш от активно участие в публичната сфера. Това състояние не е отделено в бъдещето, а може да бъде открито като реално съществуващо в Западна Европа, поради което се издига лозунгът „Път към Европа”.

В периода 1989-1991 г. това е еуфорично, свръхоптимистично, празнично съзнание, намиращо се в карнавален делириум, утопично очакващо, че след като се премахнат определени пречки във вид на Тодор Живков, номенклатурата или БКП и се тръгне по „пътя за Европа”, България ще достигне консумативното блаженство на Западна Европа, а „демократията” ще даде възможност интелигенцията да заеме онова много по-значимо място, което заслужава, без ограничения от страна на партия и политици. Сред най-активната част на перестроечната интелигенция и тази, която играе ролята на ударен отряд в промяната се формират нагласи, с които се заразява съзнанието на широки слоеве от населението. Доминанта сред голяма част от населението става едно празнично, утопично, детерминистично съзнание, очакващо ново „светло бъдеще”. Неслучайно първите митинги на опозицията са съпътствани от масови музикални концерти и шоута. Двадесет години след това Жельо Желев в едно интервю ще каже, че е очаквал за две-три години да се решат икономическите трудности. В първата предизборна програма за Великото Народно събрание СДС обещава, ако спечели изборите, мъжете да получават толкова пари, че да могат да издържат семействата си, а жените им да си стоят вкъщи.

Налага се дискурсът за „естественото развитие” – ние сме се „отклонили”, създали сме „изкуствено общество” и сега

трябва да се върнем на правия път. В това „естествено развитие“ едни групи, които знаят накъде върви историята и какво е необходимото бъдеще, носят прогреса, вървят към това бъдеще, за разлика от други, които остават в миналото. „Времето е наше“ ще провъзгласи СДС чрез Желев през 1990 г., възпроизвеждайки с други думи по същество знаменитата фраза на Георги Димитров, че „колелото на историята се върти неизбежно до пълната победа на...“. Само че тук на мястото на „комунизма“ идва друг сакрален термин – „демокрацията“, играещ същата идеологическа роля. На мястото на работническата класа ще бъде интелигенцията, преди всичко хуманитарната интелигенция, и Желев ще говори за „великото време на интелигенцията“.

Част от дискурса на предходното съзнание просто се изтиква встрани. Друга официално се отменя, без да се сатанизира и ценностно пресемантизира, но се отстранява, защото се възприема като „компрометирана“ от връзката си с предходната система. Типичен пример е дискурсът, свързан с „народ“ и „народен“, които имат ключово значение за предходната система и там тече бързо преименуване. „Народна република България“ става „Република България“. Всъщност налаганото атомизирано либерално мислене не се нуждае от понятието за народ като колективен субект и го заменя с „гражданина“ и неговите „граждански права“. Двадесет и две години след 1989 г. ще постъпи даже предложение в съдебната система да се премахне фразата „в името на народа“ при произнасяне на присъда, като се обяви, че това е „остатък от тоталитарно мислене“.⁸ Нищо, че по принцип народът би следвало да бъде суверенът, в името на който се управлява, онази сакрална същност, заради която се прави всичко. Реално обаче той е избутан в периферията на официалния идеологически дискурс, организиран около значението на поня-

⁸ Вж.: *Енчева, Е.* В името на народа... или. – *Труд*, 6 март 2011 г.

тия като „демокрация” и „граждански права”. На практика новите поколения политици ще се страхуват от народа и ще се опитват да избягат от народа, отказвайки се в продължение на повече от две десетилетия да проведат какъвто и да е референдум, с който да го попитат пряко по един или друг въпрос.

Друга част от дискурса ще претърпи радикална полярна трансформация от крайно позитивен в крайно негативен и заклеймяващ, от средство за гордост и престиж до средство за стигматизация на противника. Както в много типични дискурсивни практики, в такива случаи определена аргументация придобива допълнителна сила, защото в използвания дискурс има скрити предпоставки, т.е. вървят с него като нещо, което първоначално може да не се рефлектира. Така с убежденията се манипулира имплицитно. Типичен е случаят с дискурса за тоталитаризма като инструмент за трансформация в ценностната му противоположност на понятието за комунизма като сакрално пространство, чрез което е дефинирана системата до 1989 г. Най-напред вместо в бъдещето това понятие негласно е преместено в настоящето. Сатанизират се настоящето и миналото, но те дискурсно се заменят с бъдещо сакрално състояние и с това се променят радикално предпоставките, чрез които то се мисли. Отхвърлени са етапите, различията в периодите на предходната система и тя е идентифицирана изцяло с бъдещото ѝ състояние, което от своя страна е демонизирано още в началото чрез дискурса на тоталитаризма. Така се извършва нова индоктринация на масовото съзнание чрез радикална ценностна трансформация на съществуващия дотогава идеологически дискурс. Предходният дискурс е дискредитиран, неговият символен капитал е разрушен. Думите и изразите, свързани с предишния режим, започват да се употребяват с презрително-заклеймяващи конотации и придобиват стигматизиращ смисъл.

През 90-те години доминиращо ще стане противопоставянето между два вида трансформирани политически идентичности – некомунистическа и комунистическа. *Некомунистическата* е тази на БСП, която има няколко основни характеристики: (а) понятието комунизъм се оставя в миналото като свързано с един вече неработещ дискурс; (б) смята се, че в миналото има и положителни, и отрицателни неща, като отрицателното е на първо място липсата на многопартийна представителна демокрация; (в) за проблемите в миналото са виновни геополитическата ситуация и определени лидери – например Тодор Живков. С тяхното отстраняване и заклеяване проблемът е решен; (г) дискурсът за комунизма го няма в настоящето и бъдещето. Търсейки легитимност, БСП ще приеме изцяло езика на западноевропейските социалдемократически партии. В същото време ще държи, че е продължител на предходната партия, защото така наследява от нея и над един милион членове и техните семейства. По същество обаче има радикална трансформация на идеологическата и политическа идентичност.

Антикомунистическата идентичност става характеристиката на т.нар. десница и има няколко основни черти: а) отхвърля каквито и да е плюсове в предходната система, тя тотално е отречена като „несвободна”, а цифрите на пострадали от нея на първоначалния ѝ етап на развитие се раздуват десетки, а понякога и стотици пъти; (б) събития, станали при прехода към социализъм или в първите месеци след 1944 г., се приписват на целия период; (в) на сегашните социалисти и сегашната Социалистическа партия непрекъснато им се натяква, че те са „комунисти” и ще бъдат натоварвани с вината и отговорността на сатанизирания социализъм и комунизъм; (г) за катастрофалния характер на българския преход са обвинявани също „комунистите”; (д) идеализира се периодът до 1944 г. и се утвърждава тезата, че ако той не е бил прекъснат, България щяла да заема съвсем различно място

в света. Специфична особеност на българските антикомунисти е, че с отделни изключения те са станали такива след промените в системата, а преди това са били активни ползватели на предимствата ѝ активисти или деца на хора със съответното положение. Отгук и крайностите на агресията им, патологизираната им истерия, чрез които се опитват да забравят или да прикрият предходното си конформистко битие.

Антикомунистическите и посткомунистическите представи за неизбежно движение към демокрацията също предполага някакви етапи и също става чрез „преход“, като непрекъснато се спори за дължината на този преход. Специални транзитолози обосновават тази неизбежност. Така както някога научният комунизъм се предлага като наука за неизбежното движение от капитализъм към комунизъм, така сега транзитологията се превръща в дисциплина, както се изразяват либералните идеолози, „за прехода от комунизъм към демокрация“.

Крайният пункт на историята, който легитимира и оправдава всичко, е „демокрацията“, като зад тази фраза се крие всъщност либералната многопартийна представителна демокрация. Тя оправдава дискурсно всеки и всяка власт има право на съществуване само ако е „демократична“. Политологията, в която демокрацията е един от централните въпроси и негласно крайна цел на развитието, замества научния комунизъм, при който развитието води до комунизма. Структурата на съзнанието на съвременния демократ е същата като структурата на съзнанието на научния комунист. Неслучайно у нас именно катедра „Научен комунизъм“ към Софийския университет се трансформира в „Политология“ и известни научни комунисти стават известни транзитолози.

Това либерално антикомунистическо съзнание е силно утопично и в преследването на своята визия то естествено води до катастрофа системата като цяло, но има и катастро-

фални последствия за интелигенцията като най-активна група, носител на съответната идеологическа ориентация. Още в своите изходни предпоставки, в които говори за демокрацията изобщо, то е фалшиво съзнание, защото един специфичен вид демокрация – формалната либерална многопартийна демокрация, се представя за демокрация изобщо. При това се представя като най-висшата възможна ценност, независимо от обстоятелствата и едновременно като вълшебната пръчица, която ще оптимизира управлението и икономиката, ще ни вкара в утопичния „град на истината” и ще ни донесе бързо благоденствието, което преди това не сме получили. Всъщност няма директна връзка между успехите в управлението и демокрацията и, както показва последващият опит в Югоизточна Азия, много по-успешно е развитието при запазване на стабилност в политическата система, а и в Западна Европа това е късно явление, което днес е подложено на ерозия от глобализацията.

Някъде в периода около 1990-1993 г. много силна струя в това фалшиво съзнание ще стане реставрационното съзнание, представата, че реставрацията в икономическо и политическо отношение от началото на 40-те години на XX век е пътят към „светлото бъдеще”. Това реставрационно съзнание се оказва по-силно и по-пагубно отколкото във всички други бивши социалистически страни, защото води до най-престъпната ликвидация на селското стопанство в историята, чрез „връщане на земята в реални граници”, и вижда като първостепенна задача на икономическата реформа реституцията на частна собственост.

7. Превземането на идеологическите апарати

Основен инструмент за дискурсна трансформация на властови позиции и идентичности са промените в идеологическите апарати и трансформацията на културната хегемония по

схемата на Антонио Грамши и Луи Алтюсер. Идеологическите апарати включват цялата съвкупност от институции за създаване и разпространение на идеологическо съзнание – църквата, семейството, медиите, профсъюзите, училищата, университетите, различни мозъчни тръстове. Битката, която се води, не е за превземане на казармите, а за овладяване на идеологическите апарати. Началото в това отношение е поставено с глобализацията на комуникациите от 60-те години на XX век насам, когато става възможно хегемонната идеология на Запада да почне да въздейства много по-активно, особено върху интелигенцията в социалистическите страни. С края на перестройката обаче започва превземането и пренастройката на националните идеологически апарати, което става на няколко етапа.

Първият етап е битката за такъв идеологически апарат като телевизията и възможността чрез нея да се наложи различен дискурс – един процес, който започва с митингите пред сградата на телевизията още в късната 1989 г. и продължава през цялата следваща година до 1991 г., когато СДС идва на власт, а новият ѝ генерален директор Асен Агов заявява, че „телевизията върви с победителите” и уволнява няколко хиляди души като идеологически неблагонадеждни. Паралелно започва откриването на нови телевизионни канали и плурализация на вестниците.

Вторият етап е битката за идеологическите апарати, свързани с хуманитарната интелигенция и тази в областта на социалните науки в университетите и научните институти. Под лозунга на „деидеологизация” се закриват през 1990-1993 г. катедрите по марксизъм-ленинизъм към университетите и основните институти в областта на социалните науки към БАН. В повечето университети спира преподаването на философия, тя не е задължителна при докторантските изпити, както по-рано. Катедрата по научен комунизъм в СУ се превръща в катедра по политология. В икономическите

университети навсякъде се закрива такава дисциплина като политикономията, която се обвинява за недостатъчно научна и свързана със социализма, а на нейно място се възприемат микро- и макроикономиксът като нещо надидеологическо и неутрално, а всъщност свързано с функционирането на либералното икономическо съзнание. Започва битка за превземане на църквата, като се създава т.нар. „син синод”, зад който стои Христофор Събев, депутат от СДС.

Третият етап е създаването на паралелни идеологически апарати от така нар. think tanks на гражданското общество – информационно-аналитични центрове и агентура на влияние, финансирани почти изцяло директно или индиректно от световния хегемон САЩ, както и от политически фондации на основни западноевропейски партии. Чрез тях се налага определена глобална неолиберална хегемония в масовото съзнание. Официално те представят себе си като обективни, рационални, позитивни „експерти”, но реално зад тази неутралност стои съответно неолиберално идеологическо съзнание. Тяхната роля е много добре изследвана от Достена Лаверн в „Експертите на прехода”.⁹ Представата за експертност е основен манипулативен инструмент на овеществяване на идеологическото съзнание, на представяне на определена властова конструкция на къснокапиталистическата реалност като неизбежна природна даденост. Тези, финансирани от глобалния капитализъм „неправителствени центрове”, изтикват встрани традиционните идеологически апарати, свързани с държавата и държавните научни институти, ставайки основни интерпретатори на ставащото в публичното пространство. Превръщат се в механизъм за легитимация и нормализация на доминиращата капиталистическа идеология, излъчвана от глобален хегемон като САЩ.

⁹ Лаверн, Д. Експертите на прехода. С., 2010.

8. *Нещастното идеологическо съзнание
и постпреходният дискурс на интелигенцията
като водеща група на промяната*

Формиралото се в резултат на агресията на една ударна, родила се най-напред като перестроечна, група от интелигенцията доминиращо идеологическо съзнание, което след ред дискурсни трансформации след 1989 г. отива надясно в неолиберална и антикомунистическа посока, създава очаквания, че ще влезем в един свят, в който политиците ще слушат интелигентите, учените, големите писатели. В предверието сме на царството на истината и разума, появило се в резултат на „демокрацията” с главно „Д”, и в него интелигентите са носителите на истините и ценностите, а не партията. Получава се обаче нещо съвсем обратно на наложените от най-активната част от интелигенцията очаквания. С нея изобщо престават да се съобразяват, никой не се интересува от нея. Политиците слушат на първо място партиите, съобразяват се с големите пари и рейтинга си, със спонсора на кампанията си, лобистката група, пиар специалистите. Интелигенцията открива, че може да си говори каквото си иска, но никой не я слуша. Ако по време на перестройката една по-различна статия или изказване е звучало гръмотевично силно и се е чувало от всички, сега и най-умната фраза изчезва във всеобщия крясък. Академичната интелигенция открива, че сега ѝ дават десет пъти по-малка част от БВП за наука и се чуди как да се справи с мизерията; художествената интелигенция установява, че вместо в свят на висока култура и знания се е озовала сред мизерията на чалга култура, силиконови знаменитости, доминираща пошлост на шоу продукцията, хората все по-малко купуват и четат нейните книги. Гропокопачът на системата се е оказал трупът, който е паднал в дискурския гроб, с който я делегитимирал преди това.

Еуфоричното утопично интелегентско идеологическо съзнание е очаквало, че *ще влезе в едно много по-морално общество*, а се оказва в свят, в който моралните ценности и духовността са се сринали, освободен е от каквито и да е морални задръжки, има възход на пошлостта и трансгресия на всякакви морални норми, а при социологическите изследвания основната част от младите хора заявяват, че тяхната най-важна ценност са парите.

Еуфоричното утопично интелегентско идеологическо съзнание е очаквало, че ще влезе в *едно много по-рационално общество, в което истината няма да се крие*, а е по-важна от всичко, негов символ ще бъде „градът на истината”, в който се излежават интелектуалците през 1990 г., но се е получило едно много по-неинтелектуално общество. От утопията на „града на истината” те са се озовали в свят, в който популярно телевизионно предаване е „пълна лудница”, а постановката на режисьора Сашо Морфов „Полет над кукувиче гнездо”, с непрекъснати отправки към днешния ден у нас, се ползва с огромна популярност. В новите български филми от типа на „Стъклен дом”, „Столичани в повече” и „Под прикритие”, описващи съвременна България, цари гигантска измама и почти липсва положителен герой в бизнеса, личните отношения, политиката, семейството. В огромните информационни потоци на това общество трудно някой може да отдели истината от лъжата, а равнището на деинтелектуализация на публичното пространство и на господството на магическото съзнание на екстрасенси, магьосници, псевдолечители и всякакви други шарлатани води до това, че дори министър-председателят Бойко Борисов е суверен като средновековна бабичка и признава, че връща колата, когато му пресече черна котка път, че в понеделник не си реже ноктите, не дава пари и не се къпе.

Получава се добре описаната още от Маркс ситуация при буржоазните революции, които идват под флага на свобода, братство, равенство, а се получава отчуждение, деморализация, гигантско неравенство. Хората, направили буржоазните революции, на другия ден откриват, че се е получило нещо съвсем различно от това, което са искали да направят. Вместо светът на разума се е появило царството на голия и циничен паричен интерес на глобалния капиталистически пазар, на „капитализма на бедствията”¹⁰, който опустошава всичко след себе си. Антикомунистическата интелигенция се сблъсква с факта, че „Демокрацията” всъщност е многопартийна буржоазна представителна демокрация, обслужваща интересите на определена класа, която у нас е силно криминализирана и мутризирана, оплетена с безброй връзки с политиката.

Либерално-демократичното антикомунистическо съзнание е обещавало демократичния рай, а се е появил светът на мутренско-олигархичен периферен капитализъм. Катастрофалните следствия ще доведат интелигентското съзнание от крайността на еуфоричност, празничност и утопичност в периода 1989-1991 г. до дискурса на нещастното, декласирано съзнание на общност, която се чувства тотално излъгана. Това е декласираното и лумпенизирано съзнание на социална група, която е очаквала в резултат на промените да се превърне във водеща, а се е маргинализирала и загубила като цяло своите позиции.

Първо, тя е загубила своя икономически статус на средна класа. Ако през 1989 г. сектор „Наука и научни изследвания” е бил с най-висока средна заплата в страната, то сега е далеч под средното, културата получава в пъти по-малко в сравнение с 1989 г. и голяма част от интелигенцията, особено хуманитарната интелигенция, която е активна в промените, се чувства като превърнала се в пария на прехода.

¹⁰ *Клайн, Н.* Шоковата доктрина – възход на капитализма на бедствията. С., 2010.

Второ, тя е загубила своя социален статус. Очаквала е да се превърне в група, която ще има водещи социални позиции като носеща истини и морални ценности, а става обратното. Популистите политици се интересуват как да се харесат на мнозинството, а не какво мислят интелегентите или малък слой от тях като учените.

Трето. Обществоведи и хуманитари, които са най-активните участници в промените, се оказват като професионална група в ситуация на глобализация на информационните потоци, при която рязко намаляват потребителите на предлаганото от тях, особено когато става дума за по-абстрактни и откъснати от конкретната реалност и проблеми в момента идеи. Те започват да се чувстват излишни, затварят се в малките си общности, където също губят интерес един към друг и това създава усещане за безсмисленост, за ненужност на това, което правиш. Към това се добавя още нещо – традиционните академични обществоведи са просто „шунтирани“ както идеологически, така и като социална полезност чрез финансираните отвън либерални „мозъчни тръстове“, предлагащи неолиберални идеологии от позициите на независимо експертно знание и постоянно присъстващи в медиите, а техническата интелигенция, особено в науката, се оказва безполезна, тъй като е унищожена индустрията, която тя е обслужвала. В перестроечните времена на еуфория една или друга статия на тези интелегенти се е четяла от милиони хора. Сега дори и да пишат, никой не се интересува от това. Трябва сами да плащат за книгите си, излизачи в стотина бройки, които те раздават на приятели. Няма ги хилядните тиражи и читатели. Няма възпламеняващи, носещи надежда за „ново мислене“ публикации. Няма я очакваната свобода. Вместо на отдел „Пропаганда и агитация“ на БКП са принудени да се подчиняват на по-жестоката диктатура на парите и на пазара, който просто не се нуждае от огромната част от тях.

Четвърто. Едно от важните неща, които са претендирали да предлагат интелегентите, особено по-известните от тях, т.нар. интелектуалци, са някакви значими ценности, които те са смятали, че притежават. Мутренският капитализъм, в който се оказват обаче, функционира на основата на търсенето и предлагането, без да се интересува от техните ценности. За него всичко се превръща в средство и целите сами по себе си се разпадат.

Тъй като обещаният от Фукуяма „краен пункт на историята” носи със себе си бедност, деструкция, катастрофа, зомбираната от либерални идеологеми и политизирана антикомунистическа интелигенция е изправена пред търсене на обяснение защо не влизаме в „царството небесно”. Стои пред алтернативата да се откаже от идеологемите си или да бъде като вярващия християнин, който, като се сблъсква с разминаващите се с неговата вяра реалности на света край себе си, намира изход от когнитивния дисонанс чрез образа на виновните за всичко „вещици” или „дявола”. Засега избира втората алтернатива и проецира резултатите от собствената си безотговорност, глупост и идеологическа заслепеност върху няколко социално конструирани от нея „образи на врага”.

Първият образ на врага е във формата „комунист”, „номенклатура”, „ченге”, който тайно е променил посоката на развитие в това постпреходническо фалшиво идеологическо съзнание, което днес обаче е дълбоко нещастно, кризисно лумпенизирано. Целта на това съзнание е била правилна, но се е появил тайно „врагът” във формата на „номенклатура, която си е раздала куфарчета с пари”, на „държавна сигурност”, която дърпа конците на всичко, „комунистите” изобщо, които непрекъснато слагат пръти в намеренията на добрите демократи.

Втора версия на конструиране на образа на врага е на етнорелигиозния враг. Той е използван от политици като Волен Сидеров да привличат поддръжници чрез етнорелигиозни про-

вокации от типа на тази при софийската джамия „Баня Башъ”. Безнадеждността на най-маргиналните и загубили от разпада на социализма слоеве намира най-лесно обяснение чрез омразата и ненавистта към етническия и религиозния друг.

Трета версия е да конструираш културно-психологическо оправдание за това, което е станало, като хвърлиш вината върху целия български народ, а не върху онази активна социална група, която е наложила фалшивото идеологическо съзнание и действията, свързани с това съзнание. Така започва да се говори за „сгрешения чип” на българския народ (Симеон Сакскобургготски), „лошия човешки материал” (Бойко Борисов), „шибания народ” (Божидар Димитров), който, каквато и работа да започне, не я прави както трябва.

Четвърта версия е на политиците изобщо като виновни – „алчни типове”, които са съсипали България. На тази основа се появяват популистски лидери, които, паразитирайки върху тоталното отрицание на предходните политици и обявявайки нова ера, нов етап, радикални промени, успяват да завюват позиции, използвайки в една или друга степен всяка възможна версия на конструирание на враг и умело боравейки с всяка от тях.

Всичко това ражда вторична антикомунистическа вълна днес след първичната вълна през 90-те години на XX век и ирационализира допълнително масовото съзнание, публичните възприятия, политиката. Разрушаването на това фалшиво идеологическо съзнание, смяната на дискурса е една от основните предпоставки за излизането от ситуацията, в която се намира българското общество повече от две десетилетия след 1989 г.

ОТ МАСКИТЕ ДО МАСКАРАДА
Българските интелектуалци в годините на прехода:
социална памет за „вчера” – социални роли „днес”^{*}

Наталия Христова

Nataliya Hristova. FROM THE MASQUES TO THE MASQUERADE
(The Bulgarian intellectuals in the years of Transition: the social
memory of „yesterday” – the social roles of „today”)

The article poses the problem of the social role of the intellectuals through the years of Transition looked through the prism of the memory and the comparison with the importance of the intellectual talking in the years of the socialist period.

Four types of intellectual masques are distinguished until 1989 and the performance and the changed behavior of the representatives of each group from the last twenty years are followed. The conclusion is that the classical intellectual has been thrown out of the public space and his place has been taken by the showman. During and as a result of this change the Bulgarian society gradually loses its moral basis and its values. It lives with an unsettled identity and without a clear vision for the future.

Двете постсоциалистически десетилетия създадоха три мита, пропагандно необходими на онези партии и личности, които се появиха на съвременната политическа сцена, демонстративно афиширайки своята демократичност чрез антикомунистически лозунги, но митове, които са далеч от историческата истина. Те са плод на подсъзнателно или съзнателно изкривяване, а вероятно и на опит за моделиране на социалната памет.

^{*} Части от този текст, редактирани и допълнени, са публикувани в: *Христова, Н.* От маските до маскарада. Интелектуалците и предизвикателствата на социалната памет. – *Епохи*, № 1998, 2, 111-133. (б. м. – Н. Хр.)

Първи мит. Всичко лошо, което българското общество познава, е родено в десетилетията след Втората световна война. Еуфорично-отрицателните месеци и години след зимата на 1989 г. създадоха благоприятни социалнопсихологически условия за налагане на емоционална, а не научно-обоснована схема за оценка на общественото-политическото, стопанското и културното развитие на модерната българска държава: от Освобождението от османско владичество през 1878 г. до средата на 40-те години на XX век историята е изпълнена предимно със светли моменти (идеализацията на този период е компенсаторна – резултат на желанието да се неутрализират преобладаващо негативистични визии за него, изградени в историографията от годините на социализма), след Втората световна война до края на 80-те години тя е само мрачна и дори мракобесна и безпросветна, в пост-социалистическите години – трудна, но със светла европейска и евроатлантическа перспектива.

Целта на моделирането на такава именно памет за миналото вероятно е плод на най-добри намерения, резултат на определен тип мислене сред научните, културните и партийните елити, което се мотивира от желанието им за поредната „ускорена“ промяна в нагласите на българското общество. За да стане това общество гражданско, т. е. сбор от повече или по-малко ярки индивидуалности. Сбор от личности, които да реагират бързо и чувствително в днешното динамично време. Едва ли обаче идеализацията на следосвобожденските години, забравата на близкото минало, постигната чрез тоталното му, повърхностно и дори невежествено отрицание, неяснотата на днешния и фалшивия, неаргументиран оптимизъм към утрешния ден, са верният път за постигане на подобни цели.

Втори мит. Деморализацията на българската интелигенция (и на обществото като цяло) е феномен преди всичко

на социалистическото общество. Напълно бе забравен фактът, че през 1897 г. поетът, възпитаник на френската моралистична школа, Ст. Михайловски извежда действащата още тогава управленска максима: „*За да господарстваш – развращавай!*”¹ На забрава бяха обречени и литературните герои на писателя-критически реалист Алеко Константинов (1863-1897 г.), създаде както емблематичния образ на буржоата-парвеню Бай Ганьо от времето на начално натрупване на капитали (края на XIX столетие), така и партийно-партизанските изяви на Гочоолу и Дочоолу в предизборните кампании от същото време.²

Трети мит. Българската нация е нация от дисиденти, твърдят митотворците и съотнасят това главно към себе си. Нелучайно и днес продължават да се себезаявяват като дисиденти все повече и повече интелегенти. Безспорно е, че всеки човек има правото, а вероятно немалка част от българите и основание-то, да смятат, че са били инакомислещи, да вярват, че са противодействали по един или друг начин на официалната политика при социализма. Едно обаче е свободата да се самоопределяш като дисидент, друг проблем е доколко твоята реакция е рефлектирала, доколко се е усещала в публичното пространство. Съдържанието на понятието „дисидент” през последните двадесет години стана все по-неясно и полусно интерпретирано. То или се свързва в общественото съзнание с открита, рискована, героична борба с комунистическата власт, останала до този момент тайна за него, или с агресивно желание за властови позиции и производящите от тях привилегии.

Изброените три мита са рожба – тест, на социалната памет. И именно чрез тях, в опита за демитологизацията им ще се опитам да типизирам видовете интелектуални маски (от близ-

¹ Михайловски, Ст. Книга за българския народ. С., 1990, с. 22.

² Константинов, Ал. Бай Ганьо. Невероятни разкази за един съвременен българин. С., 1894.

кото минало и днешния ден). Ще се опитам да потърся причините, които очертават нерадостната българска картина в началото на ХХІ столетие – маскарад от творци със снети, или фалшиво изиграни, или разменени, или насила надянати маски.

Интелектуалецът съзнателно избира своята маска. Тя е неговото публично „Аз”. И именно това публично „Аз” има значение за обществото. Вътрешното, съкровено, скритото „Аз” е истинската му същност, но тя е затворена и има значение главно за отделния човек. Безспорно е обаче, че видът на маската е в пряка зависимост от интимното, същностно „Аз”. Става дума за избора – едновременно личностно и социално обусловен. Той е зависим, дори в по-голяма степен от страната, в която живее творецът, от обществения механизъм, по който е уредена държавата и по който тя функционира.

Изборът на тема обаче, в която ключовата дума е „интелектуалец”, е до голяма степен ограничаващ или по-скоро изключващ от изследователското внимание на немалко знакови личности от годините на постсоциализма. Този факт е предпоставен от обективната реалност през последните две десетилетия, която не просто обезсмисли класическия интелектуалец (като механично замени понятието „интелигенция” с „интелектуалци”, откъдето последва и съдържателната промяна на термина), а и сътвори на негово място своята нова, по-адекватна фигура на социален медиатор – шоуменат. Причина е и влизането на една част от „старите” (класически тип) публични личности в политиката, което само по себе си е акт на самоизключване от групата на интелектуалците, т.е. от обявения обект на изследване.

В резултат на тази селекция анализът се концентрира върху популярни представители на културния елит, които в годините на социализма и постсоциализма заемат различни социални роли, но роли, които са взаимосвързани и взаимообуславящи се.

Епизод първи

През втората половина на XX век и особено от началото на 60-те години насетне в България властта вече е оформила своя нова, по-модерна, по-опитна, политически (демагогски) по-зряла физиономия. И по-опасна същност. Отношенията ѝ с интелигенцията (особено с публичната, т. е. художествената) са умели, относително стабилни, но и твърде мобилни – различните вътрешно- и външнополитически събития, сменящите се идеологически акценти или избухващите културни скандали извеждат на преден план разновидни реакции и мерки.

Става дума за спецификата на българския властови механизъм при управлението на Тодор Живков (1956-1989 г.). Само няколко години след излизането му като първа фигура на политическата сцена той завършва своето управленско митотворчество, изразяващо се в следните постулати, на които не изменя до края: Ситият не ходи в гората (купуване), Съблазънта да си богоизбран (член на творчески съюз), Привилегията (жилище, вила, кола) ражда послушание. Първият секретар на БКП и председател на Министерския съвет от 1962 г. насетне държи всички лостове на управлението в ръцете си. Благодарение на тази еднолична власт той постепенно успява да формира и т.нар. „армия от безпартийни комунисти“ (за „безпартийни комунисти“, естествено, се говори и в СССР), която умело използва винаги, когато реши да дисциплинира „непослушни“ членове на БКП.

А българският културен елит от края на 50-те до края на 80-те години не е сборно понятие. Той е сътворен от отделни личности, които партията-държава е разделила просто и удобно на членове на БКП и безпартийни. Деление, което дава теоретична възможност за лесно въздействие, манипулация и контрол

над интелигенцията. Но колкото изпитана и съвършена да е на пръв поглед централизираната власт в годините на „държавния социализъм“³, тя никога не успява да предотврати сближението между интелектуалците, осъществявано предимно на основата на сходните им морални и ценностни позиции. С тези юридически нерегламентирани „приятелски кръгове“ или „групички“ ЦК на БКП се бори постоянно, сменя тактиката през годините на своето управление – привилегирова, награждава, наказва и прощава, но никога не успява да разруши докрай, а още по-малко да постигне желаната цел – пълното обединяване и обезличаване на българската интелигенция.

Чрез противодействие и противопоставяне на едни (**маската на комуниста-идеалист, възприемана от властта като „дисидентска“**), чрез объркващо властта „мълчание“ на други (**контраадаптивната маска**), чрез разумното приемане на особената „привилегираност“ от трети (**маската на дружелюбния „придворен“**), разбира се, и чрез проява на конформизъм, на открито служене на партията-държава, на послушание от четвърти (**маската на предания партиец**) – тази „шареност“, макар и в процентно съотношение доста неравностойна (най-тежка е последната група), характеризира духовния ни елит, а не едноцветната безличност.

Маската (и не просто маската, а искрената вяра в социалистическата идея и неприемането на грубите отклонения от ценностите ѝ) **на комуниста-идеалист** в годините на социализма избират и устойчиво носят Христо Ганев, Валери Петров, Радой Ралин, Гочо Гочев, Борис Делчев, Марко Ганчев, Георги Мишев, Стефан Цанев, Недялко Йорданов, Константин Павлов, Блага Димитрова... Тази роля се играе и от членове на БКП с

³ Подробна и убедителна обосновка на определението „държавен социализъм“ може да се види у *Проданов, В.* В какво общество живеем до 1989 г.? – В: *Отвъд прехода – модернизацията.* С., 2000, 19-64.

по-голям или по-малък (додеветосептемврийски) актив и от безпартийни – като последните трима. Те през всичките години избират противопоставянето, изразяващо се в защита на творческа позиция чрез почтена гражданска реакция. И тази позиция се изразява обикновено в затворен кръг (по време на срещите с ЦК или ПБ на БКП, в първичните партийни организации на творческите съюзи, сред приятели), противопоставяне, което не се чува и би минавало границата на интелектуалната разумност, ако е придружено с непременното желание да се заяви в публичното пространство. Позиция, която в отговор получава репресия и не само че не може да се зарежда чрез удовлетворение – публично санкциониране, а и носи предусещането за забрава, за възможността изразителите ѝ да бъдат причислени след време (както всъщност и става) към другите, конформистите, богопомазаните творци.

Репресиите към тези интелектуалци са нестихващи през годините. Те се изразяват в спиране на филми – „Животът си тече тихо” (Христо Ганев, Бинка Желязкова), „На малкия остров” (Валери Петров, Рангел Вълчанов), трудно допуснат до екрана след остро-критични обсъждания и поправки (1958 г.), и много други кинотворби до края на 80-те години; лишаване от работа и невъзможност да публикува (Константин Павлов); инкриминиране на книги, сред които са – „Недостовирен случай” на Емил Манов, „Семейство Ласкови” на Любен Станев и пиесата „Страх” на Тодор Генев (1957 г.), сборникът с преработени народни епиграми „Люти чушки” на Радой Ралин и Борис Димовски (1968 г.), романът „Лице” на Блага Димитрова (заедно с монографията „Фашизмът” на философа Желю Желев и филмът „Една жена на 33” на режисьора Христо Христов) (1982 г.); сваляне от сцена – постановката на Димитровградския театър „Грешката на Авел” на пиесата на Емил Манов, режисьор Асен Шопов (1964 г.), пи-

есата „Ние сме на 25” на Недялко Йорданов и десетки други; остри критики в ЦК на произведения – както на всички изброени дотук автори, така и на стихосбирката „Бягащо дърво” на Марко Ганчев (1969 г.); изваждане от редколегии и заклеймяване в печата – Гочо Гочев, литературния критик Константин Величков, поета Крум Пенев, писателя Людмил Стоянов, Борис Делчев, писателя Младен Исаев, поета Ламар (1957 г.), Радой Ралин, художника-карикатурист Борис Димовски и още редица сатирици (1968 г.), Блага Димитрова, Христо Христов, Желю Желев (1982 г.); по-леки или по-тежки партийни наказания – последно предупреждение за отнемане на партийния билет (на Радой Ралин и Борис Димовски за „Люти чушки”), изключване от БКП – на Христо Ганев, Валери Петров, Гочо Гочев и Марко Ганчев, или от творчески съюз – поета Благой Димитров, заради отказа им да гласуват против Нобеловата награда на Солженицин през 1971 г. и, разбира се, изключените от БКП интелектуалци заради участието им в ръководствата на неформалните организации през 1988-1989 г.⁴

Колкото и палиативни да са на пръв поглед тези наказания, последствията за интелектуалците са сериозни – невъзможност за пълноценна творческа реализация. Безспорно е, че властта начело с Т. Живков в продължение на три десетилетия умело дисциплинира или пък покровителства отделни представители на художествената интелигенция. Смяната на отношението към тези творци не допуска мъченически ореол, но потиска и унижава личността. В същото време обаче репресираните творци стават по-известни, техните имена и тяхното творчество предизвикват интерес сред голяма част от българите. Така

⁴ Писателят Г. Мишев, философът Христо Смоленов, журналистката, съпруга на председателя на Народното събрание, Соня Бакиш, журналистката Копринка Червенкова, философът Борис Спасов, който е лишен и от званието „активен борец против фашизма и капитализма”. – Вж.: *Христова, Н.* Специфика на българското „дисидентство”. Власт и интелигенция 1956-1989. С., 2005, 355-359.

присъствието им в публичното пространство е по-осезателно и управляващите само частично постигат целите си – сплашват интелектуалците, предотвратяват евентуално сближение и организирано противодействие, принуждават ги, макар и не директно, да сменят творческото си амплуа – като пишат книги за деца, като превеждат съветски и най-вече западни автори, но и чрез тези мерки позволяват на изкуството да разкрепостява и обнадеждава хората, да противодейства на масираната идеологическа пропаганда, като предизвиква размисъл и недоверие към отправяните от властта послания.

Друга почтена позиция на български интелектуалци, носещи **контраадаптивната маска** (често това са същите хора – носещите основно маската на „комуниста-идеалист“, които в зависимост от конкретната ситуация избират една или друга реакция), е позицията на мълчанието и на произтичащия от нея отказ от участие в „парада на властта“.

Третата позиция се изразява от творци с **маската на дружелюбния „придворен“**, която маска променя вида си с годините и с индивидуалния си притежател. Това са изтъкнати интелектуалци като Емилиян Станев, Дечко Узунов, Йордан Радичков... Те се ползват със статут на „особено привилегировани“, те са и най-често канени (като съставна част от т.нар. „ловна дружина“ или пък на гости в известните „петьци“, организирани от Л. Живкова⁵) и награждавани от властта – от Тодор Живков. От тях не се искат публични клетви за вярност. Дори напротив – предоставена им е възможността за свободна и неограничавана отвън творческа изява. Те представят традиционната група от „придворни“ интелектуалци, с каквато всяка власт се е ограждала, от чиято компания всяка власт се е ласкаела и чрез нейната, макар и привидна, дружелюбност се е легитимирила.

⁵ Марков, Г. Заочни репортажи за България. С., 1990, 414-416.; Левчев, Л. Ти си следващият! С., 1998, 306-307.

Към групата на приближените до властта са и младите и надеждни творци Светлин Русев, Георги Джагаров, Любомир Левчев, които имат в биографията си и бохемско-„еретичен“ период и които в определени моменти са поставяни начело на творческите съюзи и възглавяват водещите литературни издания. В новите си роли те са и конюнктурни, а понякога – и верноподанически обслужващи. Безспорно талантиливи творци, тяхната съдба е доста превратна, но съдба, която в немалка степен зависи от тях самите, от способността им да устоят на съблазните на властта, или по-скоро на развалата от властта...

Безспорно типична и най-агресивна е позицията на конюнктурно-застраховащите се, на послушно и вярно обслужващите властта, на партийно-апологетичните творци, носещи **маската на „предания партиец“**. Те пишат, рисуват, създават театрални постановки и филми, които са в съзвучие с т.нар. официална линия на партията, те не излизат от рамката на социалистическия реализъм, макар тя да е променлива през годините, те инициират и участват в издаването на стихосбирки като сборника „Априлски сърца“⁶, посветен на „*XII конгрес на БКП, 25-годишнината от Априлския пленум и 70-тия рожден ден на вдъхновителя, твореца и организатора на Априлската линия другаря Тодор Живков*“, включващ текстове в мерена реч, в които генералният секретар на ЦК на БКП се сравнява дори с национални герои.⁷

Тези са основните видими, обградените с най-голямо „внимание“ от властта, действащи лица на културната (преди всичко литературна) сцена, преобладаващите маски сред художественния елит до 10 ноември 1989 година.

Как и доколко останалите живи и действащи интелектуалци през двете десетилетия на прехода се чуваха в публич-

⁶ *Априлски сърца*. Стихотворения. Варна, 1981.

⁷ Пак там, с. 7.

ното пространство, запазваха ли или сменяха своите маски, как устояваха на провокациите на социалната памет?

Епизод втори

Още през първите дни и месеци на промяната на политическата и публичната авансцена застанаха интелектуалците от първите две групи, разпознаваните от българите носители на маските на комуниста-идеалист и на контраадаптивния творец. В този начален период те са заедно, те вярват в добрата перспектива на промяната, адмирират свободата и отправят демократични послания към многохилядните граждани, излезли по улици и площади да изразят радостта си от падането на Тодор Живков и да чуят своите духовни водачи, от които очакват да ги поведат към новото „светло бъдеще”. В тези морални авторитети българите безрезервно вярват и са готови да ги последват.

Много скоро обаче говоренето става разнопосочно. От „смърт”, „убийци” и „кой не скача е червен/ченге” до трудно чуваемите призови за помирение, прошка, единение. Разделението, започнало още при учредяването на движението „Съюз на демократичните сили” на 7 декември 1989 г., става окончателно по време на острата партийна, идейна и ценностна конфронтация в предизборната кампания за Велико Народно събрание от пролетта на 1991 г. В отделна група се оформят Валери Петров, Христо Ганев, Христо Радевски, в друга – Радой Ралин и Блага Димитрова, в трета – Марко Ганчев и Георги Мишев, в четвърта – самотният Йордан Радичков. Към една или друга от тях през следващите години се присъединяват Светлин Русев и Стефан Цанев, относително самотни остават Георги Джагаров и донякъде Любомир Левчев. Появява се и става знакова познатата, но в нова социална роля, фигура на поета Недялко Йорданов.

Засилва се агресията срещу старите авторитети с цел тяхната делигитимация като интелектуалци и на авансцената излизат хора, които бързат да се възползват от промяната, за да получат публична легитимация. Те се обявяват и постепенно действително стават новите обществени говорители, чиято най-ясна и често единствена идентификация е демонстративният антикомунизъм. Разколебано е усещането за силно индивидуално присъствие, за възможностите за влияние на авторитетното лично мнение върху мнозинството българи. То е заменено от групова легитимация, осъществявана чрез подписки на интелектуалци – в началото обслужващи политически идеи и партийни решения, чрез които правят опити да заемат значима социална позиция, на която силно са се надявали.⁸ Резултатът е поддаване на политически и държавни съображения, а, както казва Илия Бешков още през 1956 г., „съображенията са най-голямата улика в поквара”.⁹ Това води до самоотказ дори от изконната интелектуална позиция – срещу войната, определяна винаги и безапелационно като зло.¹⁰

Постепенно илюзиите изчезват и енергията, както и подписките, се насочват към отстояване на културно-творчески каузи и противопоставяне на неприемливи решения и закони.¹¹

⁸ Отворено писмо на 159 интелектуалци до депутатите на СДС, които остават в парламента (споровете около конституцията през 1991 г.); „Люди ли сте или слепи” – открито писмо срещу признаването от страна на българското правителство на независимостта на Косово от Сърбия – 2008 г.; Писмо на 30 интелектуалци в подкрепа на Синята коалиция – 2009 г. и пр.

⁹ Бешков, И. Слово. Варна, 1981, с. 101.

¹⁰ Т.нар. десни интелектуалци обругаха протестите на „левите” срещу войната в Югославия през 1999 г.

¹¹ Подписка на 100 интелектуалци – актьори, режисьори, против решението на катедра „Актьорство и режисура за драматичен театър” в НАТФИЗ проф. Крикор Азарян да не води клас по актьорско майсторство – 2005 г.; подписка на 56 варненски интелектуалци против изграждането на паметник на цар Калоян в центъра на града – 2007 г.; подписка-протест в защита на пловдивското кино „Космос” – 2009 г. и пр.

Обвиненията и вменяването на вини към „старите” (класически тип) интелектуалци и през двете десетилетия на прехода са цялостни и към всички, без значение от социалната роля, която са играли в годините на социализма.

Те се отправят не само в ежедневните общувания, а и в научната литература. Димитър Аврамов още през 1993 г. в предговора към книгата си „Диалог между две изкуства” разколебава доверието и поставя под съмнение личности като Христо Радевски, Валери Петров и Христо Ганев, към които до 1989 г. изпитва определени симпатии и респект: *„Също тъй несправедливи бяха обвиненията в „ревизионизъм” и „антипартийност” срещу всеки опит да бъдат посочени, критикувани или осмени (в сатирични, драматургични или белетристични творби) реални недъзи на обществената ни система. Днешното политическо поведение на писатели като Христо Радевски, Валери Петров или Христо Ганев (минаващи тогава едва ли не за „дисиденти”) го доказва по безспорен начин. Те просто са вярвали, както между впрочем вероятно продължават да вярват и днес, в „социализма с човешко лице”. Критиката им (когато я правеха) докосваше, тъй да се каже, феноменологичната страна на действителността, следствията, но никага не стигна, а очевидно и не е искала да стигне, до същността, първопричината, до корена на злото. Колкото и да е неприятно да се каже, „смелостта” да се дистанцират, да не участват (контраадаптивната маска – б.м.) и дори да проявяват известни несъгласия (маската на комуниста-идеалист – б.м.) бе една от многобройните им партийни привилегии. На другите (гледаните с „класово” подозрение и презрение) тя бе безусловно отказвана – те не смееха просто защото рискуваха и малкото, което бяха с мъка постигнали”¹².*

¹² Аврамов, Д. Диалог между две изкуства. С., 1993, с. 16.

На това и други подобни обвинения отговор не се дава. Тези личности нямат потребност от нова биография и героична легитимация. Те са станали популярни с почтената си творческа и гражданска позиция от предходните години, заради която са репресирани. Христо Ганев и Валери Петров (депутат във ВНС, където направи безуспешен опит да влезе в класическата си роля на нравствен коректив, след което се оттегли изцяло от политическото) стоически и мълчаливо приемат обвиненията за членството си в БКП, потиснато, но и снизходително наблюдават маскарада на себезаявилите се и самоизтъкващи се интелектуалци-дисиденти (като категорично до днес не приемат, категорично се разграничават от това словосъчетание), част от които определят действащите норми в политиката, нравствените категории на обществото, ценностните критерии в културата, превърнати изцяло в залог на пазара и масовия вкус. С тази си позиция те остават в ролята на морални крепители на членове и симпатизанти на БСП, както и на разочаровани от прехода граждани, които започват да носталгират по по-добрия си битов стандарт и лична сигурност от близкото минало.

Като всички останали български интелегенти обаче и те носят комплекса от неосъществения революционен тип поведение, подобно на проявеното от интелектуалците в Полша, Унгария и Чехословакия.

Радой Ралин след първоначалната еуфорична подкрепа на имагинерната демокрация дълго (до смъртта си през 2004 г.) крачи по улицата потиснат и сам, опитвайки се да изразява своя позиция, която обаче вече на никого не бе нужна.

Марко Ганчев и Георги Мишев преминават през различни трансформации, подкрепят едни или други позиции на политически партии и граждански структури, но остават почтени и критични в творчеството си и пазят премерена дистанция от властта.

Блага Димитрова стартира нападателно-заклинателно, опитва се да изиграе ролята на вицепрезидент, но не до край, участва в гладните стачки и дори заканително размахва пръст към довчерашия си приятел Валери Петров.

Йордан Радичков продължи да е интелектуално-компромисен и творчески респектираш, въпреки участието в някои от водещите (поне икономически) културни структури.

Светлин Русев и Стефан Цанев постепенно изживяват илюзиите на българската демокрация и заемат опозиционно-корективна интелектуална позиция.

До смъртта си през 1995 г. в публичното пространство присъства и тъжната, самотна фигура на Георги Джагаров. Твърде симптоматичен е следният споменен епизод: *„Един ден Джагаров посещава кафенето на писателите на „Ангел Кънчев“ 5 и сяда сам на маса. Присъстващите, повечето от които само допреди няколко години сервилно са му правили компания, сега избират възможно най-отдалечените маси. Единственият, който проявява нормално човешко съчувствие е Васил Сотиров. Той сяда при него и го заговаря. Джагаров веднага се възползва да отпрати репликата: „Васе, да знаеш само колко се борих...“. Реакцията на Васил Сотиров е светкавична и в типично негов стил: „Георги, и аз ще стана!“¹³*

Интелигентската общност както през първите пост-социалистически години, така и днес не е готова да приема подобен тип оправдателни реакции от творци, компрометирани поради принадлежността си към групата на носещите маската на „предания партиец“. Въпреки че Г. Джагаров би могъл да приведе редица факти като доказателство на казаното – възможността, която по време на своето председателство на СБП предоставя на Атанас Далчев, след продължителна забрана отново да публикува, и несъмнено още десетки дру-

¹³ Сведение от личен разговор с Васил Сотиров през 1996 г.

ги случаи, когато се е застъпвал за български писатели или за техни произведения.

Същото отношение на пълно неприемане и отправяне на сериозни обвинения за проява на обслужващ конформизъм по време на председателството му на Съюза на българските писатели се проявява и към Любомир Левчев.¹⁴ И в този случай е достатъчно да се припомни, че заслугата за приемането на Константин Павлов в СБП и възможността, която той получава отново да публикува в началото на 80-те години на ХХ век, е изцяло на Л. Левчев.

Константин Павлов е може би най-ощетенят през годините на социализма поет и един от най-искрените и последователни творци, който запазва до смъртта си през 2008 г. своя скептичен оптимизъм, не позволява да го развяват като жертва на „тоталитаризма”, отнася се с определена насмешка към онези поети, които го обявяват за свой поетически баща, и още през 1989 г. казва: *„Сега гледам в СБП разни бунтуващи се хора – всеки е огорчен, но е огорчен от собственото си бездарие, от това, че цял живот се е стремил към някаква властчица, някаква известност, някакво постче, а пък е бил толкова глупав, толкова малко качества е имал, че в това удобно за такива типове време нищо не е станало от него освен доносник, лакей някакъв на този или онзи, на някоя групичка (...) И сега говорят, че били потискани, правят списъци, кой ще бъде в ръководството... От такива ме е страх – от лумпените – те хвърлят лоша светлина върху добрия ход на времето и върху най-добрите умове на нацията. Те тичат по другия тротоар и викат: „Братко! Победихме! Ела да те прегърна!” – ще ме оцанат, ако ме докоснат (...)”*¹⁵

Част от художествения елит, която през всичките години на социализма демонстрира уважението си към властта

¹⁴ Показателни са раздразнението и неодобрителните отзиви, които се появяват след издаването на споменния му роман. (Вж.: *Левчев, Л. Ти си следващият!* С., 1998.).

¹⁵ *Павлов, К. Интервюта.* С., 1995, с. 18.

– Т. Живков, през двадесетте постсоциалистически години участва в създаването на сдружения, с фанатичното си отрицание към БКП (резултат на гузна съвест, на желание да смени своята маска, да пренапише биографията си), избира конформизма или чрез демонстративно обслужване и възхваля на новите управляващи прави кариера и успява да афишира себе си в културното пространство, без да получи обаче необходимата популярност, която днес могат да осигурят и осигуряват единствено електронните медии.

Голямата група от участващите в „армията от безпартийни комунисти” интелектуалци през същото това време обявява себе си за чиста и необременена, за единствено достойна и почтена, обединява се в нова „армия” от строители на демокрацията. И застана начело на маскарада...

Така прегърнати, сплотени, с нови или стари преобърнати маски шества маскарадът от верни партийни и безпартийни (вече по отношение на многото партии) интелектуалци. Пред мълчаливия поглед на обеднялата материално, и още повече духовно, смутена и объркана нация.

Резултатът

Извършена е пълна подмяна на знакови личности и ценностни опори за живот, притъпена и изкривена е социалната, моралната и националната чувствителност на българите.

Мястото на най-популярното телевизионно предаване от 70-те – 80-те години на ХХ век „Всяка неделя” с водещ Кеворк Кеворкян заема „Размисли и страсти” на Юлиан Вучков.

Хуманистичното корективно говорене на интелектуалците от близкото минало е заменено с принизените натуралистично-консуматорски скетчове на шоуупредаванията.

Така ако в началото на 90-те години българите реагират чувствително на песните по стихове на Недялко Йорданов

(той се утвърждава като медиатор през първите години след 1989-а и изнася концерти в препълнената зала 1 на НДК), в които преобладава тъгата от загубата на социален статус на редица интелегенти и водещата роля, която вече имат новите „герои“ – бившите дребни престъпници, сега замогнали се благодарение на порочните механизми и икономическата конюнктура на прехода – като „Ваничка“:

*„Пишеше стихове моята Ваничка,
доста известна казват била.
Тя във сърцето остави ми раничка,
белег от стара любовна стрела.
Ала сега аз се движа по Руски
с два бодигарда и всеки с пищов,
а пък отсреща продава закуски
моята първа голяма любов.
Мисля, да спра ли или да отмина
тази ошмулена жалка жена.
Глушава среща след толкоз години.
Аз я познах, тя дали ме позна.
Туй е животът, такъв е подбора
този на воля, а друг във хендек,
тя поетеса, а аз във затвора
попаднах на хора и станах човек.*

*Хайде здравей и довиждане Ваничка,
бързам, защото летя за Париж,
дръж хилядарка, и дай една баничка,
ресто не искам, задръж го бакиши...”,¹⁶
днес те не правят впечатление.*

Строфата от стихотворението „България” на Г. Джагаров

¹⁶ Йорданов, Н. Ванечка. Цит. по: <http://textove.com/text.php?song=7407ee14>, консултиран на Септември 2011 г.

*„Земя, като една човешка длан...
Но ти за мен си цяло мироздание,
че аз те меря не на разстояние,
а с обич, от която съм пиян!”¹⁷*

която е емблематична, но иронично възприемана през всичките години след написването ѝ през 1958 г. до днес, адекватно е репликирана и доразвита от Недялко Йорданов в „Госпожице Любов”:

*„Земя като един креват -
кой вече с тебе не преспива,
безропотно, без съпротива
и ти подхвърля сух комат.
В косите ти блещука фиба,
като последен слънчев лъч.
Преди им казваше „спасиба”,
а днеска – „тенк ю вери мъч”.¹⁸*

В продължение на няколко години след публичната ѝ поява обществената реакция е на бурно възмущение от обидното сравнение.

Днес вече голяма част от българите са удовлетворени и се чувстват овъзмездени, слушайки припева на песента „Нема такава държава” на Слави Трифонов по текст на Иво Сиромахов.

*„Пак ли ще живееш във лъжа?
Нема такава държава!
Пак ли ще търпиш и докога?
Нема такава държава!
Няма смисъл от това.
И последната илюзия умря.
В тая страна на власт е глупостта.”¹⁹*

¹⁷ Джагаров, Г. Изповед. С., 1984, с. 151.

¹⁸ Йорданов, Н. Лирически дневник 2 (1968-1995). С., 1995, с. 60.

¹⁹ Сиромахов, И. Нема такава държава. Цит. по: http://www.ivosiromahov.com/10_songs/song_5.html, консултиран на Септември 2011 г.

Вместо заключение ще цитирам откъси от стихотворението „Размисъл” на Христо Ганев, публикувано през февруари на далечната 1986 година:

*„Защо беше всичко това? Защо бяха страстите?
Защо разни хора си чесаха крастите?
Защо бяха тези всеобщи вълнения
И този парад на свободните мнения?*

.....

*Защо? Нали всичко отново на място е
И вече на всички от ясно по-ясно е,
Че нов е асфалтът, а пътят е стария –
От Орлов мост до кафенето „България”.*

*Здравей, вечен път! Я налейте от виното!
Финалът е важен в живота и в киното.
Летете орли, разцъфтявайте кестени –
Не сме победени, а само изместени...”²⁰*

²⁰ Ганев, Хр. Размисъл. – Стършел, бр. 2090 от 28 февруари 1986 г. (Курсивът на последния стих е мой – Н. Хр.)

ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ И ПОЛИТИКА В ПРЕХОДА КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА

Геновева Михова, Пенка Найденова

Genoveva Mihova, Penka Naidenova.

DEMOGRAPHIC SITUATION AND POLICY DURING THE TRANSITION TO MARKET ECONOMY

The study presents the trend of population evolution during the Transition period 1990-2010 and gives a comparative analysis with the previous two decennia and forecasted estimates till 2025 as well.

It is for the first time the negative natural increase to happen and together with the loses of emigration the growth rate reached 7%. In terms of annual average number the size of population decreased from 8,718 mil in 1990 to 7,346 mil on 01.02.2011.

The birth rate falls from 12,1 to 7 and then when up to 10% while the death rate of 12,0% reached 14,6%. The reshaping of age structure results to 18,5% of population of 65+, being 7,2% in the middle of 20-th century.

Discussing the driving forces of the current-day demographic situation the authors review the main options concerning the government attitudes to intervene in resolving of reproductive and social challenges. Comment is made on the involved policies and legislative measures in favour of birth and parenthood encouragement and on the shortcomings as well acting as obstacles in overcoming of the negative consequences of ageing, the worsened interrelations among generations and gender dimentions, emigrants flows and income stagnation and shortage.

Преходът към пазарна икономика е не само период на социално-икономическо реструктуриране, но и на промени в демографската ситуация и на отношението към характера и принципите на демографската политика.

I. Инверсия на демографското развитие в периода на преход към пазарна икономика

Преходът към демографска нестабилност

Когато за пръв път в общественото пространство проникна понятието „демографска криза“, мнозина се зачудиха на опита една типично икономическа категория да се причисли към такава класическа наука, каквато е демографията. Скептичното отношение към очертаната чрез това понятие мрачна перспектива идва от представата за едно спокойно ритмично развитие на демографските процеси, каквото се осъществяваше дотогава у нас. Така при възпроизводство с плодовитост 2 – 2,2 деца на една жена населението на страната до годините на прехода при сравнително нисък, но винаги положителен прираст почти докосва девет милионния си гражданин. Други пък, съзнавайки опасността от дестабилизиране на тренда на демографското развитие, приемат сериозно предупреждаването за влошаване на демографската ситуация. Те обаче намират, че тази опасност пресилено се идентифицира с кризисно състояние. Най-видният поддръжник на теорията за демографския преход проф. М. Минков приема, че една от причините за появата на тази криза е емиграцията, неочаквано бързо разраснала се след 1990 г., и счита, че това е демографска драма, която не прилича на европейската.¹ Признаците на една криза, виждана в света на социално-икономическите процеси, не съвпадат с демографските. При тях отсъстват исторически проявени цикли на нарушено равновесие, и то на възпроизводство от социално-биологичен, а не от социално-икономически характер. Достигайки до наши дни и различно третирано през изминалите 20 години, понятието „демографска криза“ е идентично на т.нар. влошена демографска ситуация. Това понятие обаче не е тео-

¹ Минков, М. Демография. [Учебник]. С., 1993.

ретично изведено и прието като обект на научни изследвания. То идва от действителността, емпирично характеризирана по статистически път. Вместо раждаемостта да нараства или да се стабилизира на едно приемливо равнище, тя спада. Обратно, вместо смъртността да спада, тя нараства, и то вече в един не толкова кратък период и при не толкова безобидни размери. Инверсната точка е там, където от положителен или нулев прираст започва преход към все по-нарастващи отрицателни темпове или спад в броя на населението. Освен че населението намалява, то все повече се променя структурно в полза на възрастния състав. Впрочем тук се споменава само за естественото развитие на населението или за неговия отрицателен естествен прираст. Следва да се причисли разликата между имигриралите и емигриралите граждани или техния коефициент. И двата прираста са отрицателни. Балансът е с отрицателно салдо, но то не може да се коригира подобно на икономическия.

Параметри на променящото се демографско състояние в периода на прехода

Статистическа оценка за демографското състояние и за тенденциите на развитие в ретроспективен и перспективен времеви период спрямо времето на прехода е потребна поне поради две основни причини.

Първата, както се спомена по-горе, произтича от промяната на демографските процеси и социално-биологичния характер на системата. Втората е свързана с ориентацията по отношение на възможностите за въздействие върху системата в зависимост от нейния характер и разполагаеми ресурси, но винаги изискваща устойчивост на политиките и практиките в областта на населението.

Тук подбраната ширина на ретроспективния период е 20 години. Такава е и на прогнозния период с оглед очертава-

не на тенденциите съобразно разграничените години на прехода 1990-2010 г. Макар че това все още не е достатъчно, за да се видят дългосрочните бъдещи параметри като последица на демографския срив, все пак очертанията са ясни и категорични. Посоката е на продължаващ числен спад и възрастово реструктуриране в полза на възрастното население при намален възпроизводствен демографски и икономически потенциал.

Всъщност какво се случи в годините на прехода, което според статистическите оценки е инверсия в процеса на демографското развитие?

Таблица 1
Основни демографски показатели на България, 1970 – 2030 г.

Година	Раждаемост %	Смъртност %	Естествен прираст, %	Деца на 1 жена	Население, хил.
1970	16,3	9,1	7,2	2,17	8490
1975	16,6	10,3	10,3	2,22	8721
1980	14,5	11,1	3,4	2,05	8862
1985	13,3	12,0	1,3	1,97	8960
1990	12,1	12,0	-0,4	1,81	8718
1995	8,6	12,5	-5,0	1,23	8406
2000	8,6	13,6	-5,6	1,24	8149
2005	9,2	14,2	-5,4	1,31	7719
2010	10,0	14,6	-4,6	1,49	7528
2015	11,6	14,6	-3,5	1,52	7338
2020	10,5	15,1	-4,7	1,52	7137
2025	9,5	15,2	-5,7	1,51	6925
2030	9,2	15,3	-6,1	1,51	6712

Източник: Статистически справочник [за съответните години], НСИ.

Според посочените показатели в таблица 1, впечатляващ факт е, че към края на 80-те години на XX век България достига най-високото равнище по брой на населението. Съответно през 1988 г. той е 8,981 милиона. През 1989 г. става обрат – за пръв път в демографската история на България броят на населението започва да спада. През 1989 г. то възлиза на 8,877 милиона. Това е слабо понижение, но същевременно е инфлексна точка за всички демографски процеси. В края на преходния период се очертава непрекъснат спад на раждаемостта – до 10 %, при увеличение на смъртността – 14,6 % към 2010 г. Броят на населението се понижава не толкова от намаление на раждаемостта, колкото от отворената към света врата на демократичните промени. Първа тяхна изява са дългогодишните емигрантски вълни. Подкопавайки фертилния контингент, заедно с още породили се фактори, емигрантството е отговорно до 33 % за спада на броя на населението. Впечатляващият факт на влошаване на демографските показатели всъщност е инверсия в посоката на развитието на демографските процеси. Затова може да се приеме, че 1989 г. е инфлексна точка в историческото демографско развитие на България. Това явление обаче не може да се обясни единствено с промяната на системата и въвеждането на пазарната икономика точно в 1989 г. Всъщност значение има ерозията в демографското развитие десетилетия преди периода на прехода. Ако тази ерозия намира израз в спада на естествения прираст през 1989 г., то е, защото съществуват действащи сили в посока на влошаване на демографската ситуация и преди тази година. Например раждаемостта и плодовитостта спадат още от средата на XX век. Скоростта на спада на раждаемостта и по-рано – през 1950 г., е също значителна. При това 20-годишният период преди прехода има по-висок темп на спада на раждаемостта. Бидейки обаче продължение на инерци-

ята на спад, този по-нисък темп се задържа в перспектива така, че равнището на раждаемостта остава ниско и още ще спада до 2020 – 2030 г. Средногодишният брой на живородените по прогнозите намалява от 72 хил. към 2010 г. до 50 хил. през 2030 г. Проблемът е, че в хаотичното структурно разместване през време на прехода отрицателните действащи фактори заемат все по-голямо пространство. Те са свързани със заетостта, преразпределението на доходите, спада на икономическия растеж и др. Едновременно следва да се има предвид, че каквито и да са факторите, те променят силата на влиянието си или средата, в която въздействат. Затова те са и трудно предвидими и измерими. Точно в периода на прехода отрицателните фактори надрастват нормалните условия на живот и държавно управление, а това се отразява на развитието на процесите по посока на тяхното деструктуриране. Така например по принцип предпочитанията на семейството не са свързани обезателно с броя на децата при точна сметка за издръжката им. При ограничение на доходите обаче става точно обратното, следователно всеки случай на обедняване или спадане на дохода има връзка със склонността към определен брой деца и фактическата раждаемост. Следователно в преходния период доходът е решаващ фактор, защото пренасянето на пазарните отношения в духовната сфера и бита ориентира хората към оценка на ценността на децата спрямо издръжката им и полезността от тях.

Стоково-пазарните отношения са в противоречие със социалната отговорност. Деструктурирането идва оттам, че неусетно здравеопазването се превръща в своеобразна стокова борса, образованието става пазарна площадка, а търсенето на работа – състезателен (боксов) ринг, където няма отстъпка. Приватизацията от своя страна, вместо увеличението на националния доход, става губещ пазар, тъй като не допринася

за стабилизиране на резервния фонд. Грижата за младото поколение и повечето условия за раждане стават област на наддавания, при които държавата се въздържа да наддава. Така поведението на управленските фактори се вмества силно в системата на демографското развитие. Това проличава не само от променената крива на общия и естествения прираст на населението, но и когато се оценява семейната институция. От 8,61 % през 1970 г. и 7,13 % през 1979 г. брачноста е понижена до 3,3 % до 2010 г. През преходния период именно поради трудностите се понижава коефициентът на бракоразводност и едновременно нарастват извънбрачните съжителства. Те обаче не съдействат за повишаване на раждаемостта.

По принцип демографските промени не водят до социални изменения, но последните водят до демографски промени. Всичко това преминава през икономическата сфера и предполага една ярна равностметка на съотношенията между икономическия и демографския растеж. Няма съмнение, че амбициите на страната като член на ЕС е да достигне икономическото равнище на най-развитите страни. Ако икономическото равнище е изразено чрез стойността на БВП на човек от населението, то значи, че цялото развитие зависи едновременно от икономическата и от демографската система. Условието е обаче тази зависимост да е определена адекватно, включително от статистическа гледна точка. При един елементарен сравнителен анализ между икономическите равнища понастоящем на България със средното равнище на страните от ЕС или с някои от тях показва следното: при използване на показателя за номиналната оценка в евро България има 7 пъти по-ниско равнище от средното за ЕС-27, съответно – 4 пъти от Португалия, 12 пъти от Дания и Ирландия и т. н. По паритет на покупателна способност разликите са по-малки – 3 пъти за ЕС и от два до четири пъти спрямо споменатите страни. Про-

блемът е, че тези страни имат слаб, но положителен прираст на населението, докато България понижава броя му ежегодно. Така например през 2008 г. БВП на България има номинална стойност в евро 33,9 млрд., а през 2005 г. 21,8 млрд., което означава индекс 155,6 %. Ерозирането на възпроизводствения потенциал и инерционността на процесите води до силно възрастово деструктуриране на населението. Лагът на тези явления едва ли може да се сведе до един период от две десетилетия. Нарастването на дела на възрастното население започва да се засилва през преходния период, но именно инерционността засилва този процес, следователно води до още по-висок дял на възрастното население както в следващите 20 години, така и в още по-далечен хоризонт.

Таблица 2

Структура на населението по възрасти, в %

Година	Възрастов интервал, години				
	0-19	20-39	40-59	60-79	80+
1990	25,7	27,2	26,7	18,2	2,2
2010	18,3	28,9	27,7	21,2	3,9
2030	11,8	24,5	29,1	22,1	4,5

Източник: Статистически справочник [за съответните години], НСИ.

Очевидно е, че силните промени през периода на прехода водят до тенденции, които продължават и в бъдещи периоди. Остава като най-заплашителен проблем смъртността, макар и при по-ниска, но средна за Европа раждаемост и по-слабо влияние на емиграционните движения. Преплитането на икономическия и демографския растеж в явленията на демо-

графска и икономическа криза налагат извода, че е необходимо преходният период да се изучава в исторически аспект и като основа за по-нататъшни изменения на демографските събития и процеси. Така се увеличават възможностите за въвеждане на правилно ориентирани и устойчиви политики и практики.

II. Политики за посрещане на демографските предизвикателства

Първи реакции срещу влошаващата се демографска ситуация

На фона на очертаващото се изостряне на неблагоприятните тенденции в демографското развитие на България, чието проявление в предшестващите прехода две десетилетия привлича общественото внимание и активизиране на държавната политика за насърчаване на раждаемостта, се поражда потребността от нова стратегия и комплексна политика за развитие на населението на страната. Това налага институализирането на демографията като наука, създаването на научноизследователски потенциал и укрепването на управленския капацитет в лицето на компетентните държавни институции.

С Указ на Министерския съвет на Р България от 7 май 1990 г., по време на правителството на Андрей Луканов, към Българската академия на науките се създава ново научно звено – Институт по демография. Целта е да се преодолее съществуващата децентрализация и фрагментарност на проучванията в тази област и да се изведат приоритетите в политиките за противодействие на настъпващата демографска криза. На основата на опита и традициите започва разработването на специфична демографска методология за анализ, моделиране и прогнозиране на демографските процеси и за извеждането на произтичащите от резултатите на изследо-

вателския процес препоръки за демографската политика на страната. Полагат се основите на системна работа във връзка с анализа на закономерностите и тенденциите на демографското развитие и формулиране на насоките на съвременна демографска стратегия и политики за населението.²

От 25 ноември до 13 декември 1990 г. по покана на правителството на България Фондът за населението на ООН изпраща петчленна мисия на Отдела за населението с ръководител Доналд Хайзел за програмен преглед и стратегия за развитието на населението. Предназначението на мисията включва анализ на състоянието на населението у нас; оценка на досегашните стратегии и програми за развитието му; изработването на препоръки по бъдещата ориентация и обсега на националните цели и стратегии, определяне на потребностите от международно съдействие в тази област. В заключение е разработен специален меморандум, съдържащ обосновка на необходимостта от формирането на национална политика за населението и редица препоръки към органите на законодателната и изпълнителната власт в България. Върху отношението към демографските проблеми и мерките за решаването им на национално равнище оказва съществено влияние Международната конференция за населението и развитието (Кайро, 1994 г.), която привлича вниманието на световната общественост към демографските предизвикателства и очертава основните направления на политиките за посрещането им като основа на националните планове за действие в тази насока.

В годините на прехода към пазарно стопанство демографската политика, прилагана в условията на държавния социализъм у нас, загубва своята действеност и ефективност. Дори при запазване на някои от основните мерки за насърчава-

² Найденова, П., Михова, Г., Атанасова, Е. Професор Минко Минков. Научнотворчески път. С., 2009, 20-21.

не на раждаемостта, като например семейните помощи за деца, те стават до голяма степен символични, тъй като са обезценени от инфлацията. Формирана в реалностите на централизираната планова икономика, голяма част от нея става неприложима в новите пазарни условия. Обезценени са редица регламентиранни от трудовото законодателство права за защитата на труда на жените и майчинството. С приватизацията на държавните предприятия отпада провежданата ведомствена политика в подкрепа на семействата и отглеждането на децата.

До промените в Кодекса на труда от 2001 г. се запазва продължителността на отпуска по майчинство при първо дете – 120 календарни дни, при второ – 150, при трето – 180, а при четвърто и всяко следващо дете – по 120 календарни дни, от които 45 преди раждането. През 2001 г. съгласно чл. 163 от КТ отпускът за бременност и раждане на дете е определен на 135 дни, без да е поставен в зависимост от поредността на детето в семейството. Размерът на обезщетенията по време на платения отпуск за тези 135 дни се компенсира от 90 % от средното трудово възнаграждение или осигурителен доход за последните 6 месеца преди настъпването на нетрудоспособността. Със Закон за семейните помощи за деца, с който е отменен Указът за насърчаване на раждаемостта, от април 2002 г. са внесени нови корекции в демографската политика. Еднократната помощ за раждане на живо дете е определена в размер на 200 лв. за първо, второ и трето дете и 100 лв. за четвърто и всяко следващо. От универсален, осигуряващ право на всяко дете на надбавки, се преминава към диференциран подход в зависимост от материалното състояние на семейството – 18 лв. за всяко дете при доходна граница от 200 лв. (2004 г., 2005 г.). Законът запазва придобивката, въведена през 1968 г. с Указ за насърчаване на раждаемостта, за платен родителски отпуск в размер на минималната работна заплата за период от 2 години при първо и

второ дете и още за 6 месеца за всяко следващо дете. Когато той не се използва или се прекъсне, се изплаща парично обезщетение в размер на 50 % от минималната работна заплата в страната. В случай, че майката (осиновителката) не е осигурена, тя има право на месечна помощ от 100 лв. за отглеждане на дете. Съхранено е и правото на бащата или на един от родителите да ползват със съгласието на майката платения отпуск за отглеждане на дете при условие, че работят на трудово правоотношение. Остава възможността работещата жена да ползва неплатен отпуск до навършване на 3-годишна възраст на детето, но този период вече не се признава за трудов стаж. С направената през юли 2004 г. промяна в Кодекса на труда, уреждаща неплатения родителски отпуск, е създадена възможност 6 месеца от този отпуск да се ползва до 8-годишна възраст на детето от всеки от родителите, ако работят по трудово правоотношение и детето не е настанено в заведение на пълна държавна издръжка.

Характерно явление в прехода са някои промени в брачното и репродуктивното поведение на жените, които са следствие от масовото обедняване, безработицата, социалната несигурност. С това е свързан феноменът на отлаганите бракове и раждания, някои от които така и не се случват в бъдеще. От този род реакции на кризата е отказът на голяма част от жените да ползват социалните си придобивки за майчинство. С оглед запазване на работното си място те не излизат в платен и неплатен отпуск за отглеждане на дете, не ползват намален работен ден при кърмене, полагат нощен и извънреден труд, не се възползват от полагащите им се болнични, когато децата им са болни. От тяхната склонност към компромиси по отношение на условията за труд и заетост се възползват недобросъвестни работодатели, което още повече затруднява съвместяването на професионалната изява и развитие на жените със семейните и майчинските им роли.

В съответствие с международните препоръки и с демократизирането на българското общество отпадат редица санкции и ограничения, свързани със семейния и личния живот. Отменят се ограниченията за извършване на аборт, т.нар. „ергенски“ данък, променят се нормите на обществения морал по отношение на семейното съжителство без брак, на децата, родени извън брак и др. Легализират се сексуалните отношения. Повишаването на сексуалната култура и семейното планиране постепенно се утвърждават като основни регулатори на репродуктивното поведение в съответствие с личностните нагласи и ориентации и тези на семейните общности.

Държавната загриженост и стратегическата ориентираност на политиките

В края на 1995 г. правителството на „Коалиция за България“ с министър-председател Жан Виденов пристъпва към подготовката на Концепция „За национална демографска стратегия и политика на населението“.

На основата на Решение на Националния съвет по социални и демографски въпроси при Министерския съвет от 19 декември 1995 г. и със Заповед № Р-2 от 12 януари 1996 г. на Министерския съвет е утвърдена Експертна група с ръководител проф. д-р по икономика Николина Илиева, със задача да разработи Концепция за демографско развитие на страната с оглед извеждането ѝ от демографския срив. В основата ѝ е заложена идеята цялостното икономическо, социално, здравно, екологично, териториално, културно развитие да има за своя отправна точка населението, залог за бъдещото устойчиво развитие на страната. В концепцията се апелира за постигане на национално съгласие по въпроса за демографското развитие на България чрез обединяване усилията на всички органи на държавното устройство, на всички политически сили,

декларирали, че работят за България, на обществените организации и движения с хуманитарна и социална насоченост. Предназначението на разработената концепция се свързва с формулирането на националната демографска стратегия, на нови подходи и принципи, приоритети и механизми за изграждане политиката за населението, съобразени с условията на прехода към пазарно стопанство. На практика предвидените дейности по изпълнение на утвърдената от Министерски съвет Концепция за демографско развитие на България не се осъществяват.

С промяната на властта през 1997 г. (БСП губи изборите) правителството на СДС с министър-председател Иван Костов дава приоритет на други проблеми, свързани с реформите. Изоставена е работата по разработването на Националната стратегия за демографско развитие на страната. Липсата на приемственост в дейността на правителствата, дори по такъв кардинален проблем, отлага с десет години приемането на този безусловно необходим за страната стратегически документ, а евентуалния ефект от него – поне с двадесет години.

Известен напредък бележи институционализирането на проблема за демографското развитие на страната. Създават се специализирани държавни структури в тази област. Към Министерския съвет на Р България е изграден Национален съвет за сътрудничество по етнически и демографски въпроси (НССЕДВ). В структурата на МС е създадена дирекция „Етнически и демографски въпроси“. Такава дирекция е изградена и в Министерството на труда и социалната политика под наименованието „Демографска политика, социални инвестиции и равни възможности“. Към МТСП е създадена Междуправителствена работна група по демографските въпроси, на която са възложени оперативни функции по координацията на дейностите и мерките в тази област на държавната политика.

Повишава се чувствителността към демографската криза и последиците ѝ от страна на гражданското общество. Изгражда се широка мрежа от неправителствени организации, чиято дейност обхваща проблеми на жените, семейството, децата, възрастните хора, интеграцията на етническите общности и етнокултурния диалог и др.

През 2005 г., по време на управлението на Тройната коалиция, МС с министър-председател Сергей Станишев утвърждава работни групи от държавни експерти и учени от различни научни направления за подготовка на Национална стратегия за демографско развитие на Република България 2006–2020 г. В тази дейност са включени МТСП, НССЕДВ към Министерския съвет, Българска академия на науките, Национален статистически институт.

Работата започва със задълбочен анализ на състоянието и тенденциите в демографското развитие на страната. Направен е преглед на основните демографски изследвания в тази област, на резултатите от научноизследователската дейност и на препоръките, извлечени от тях с оглед трансформирането им в политики за населението.³ Направена е оценка за факторните влияния в демографските процеси. Открито е мястото на макроикономическата среда, доходите и жизнения стандарт; на образователното равнище и образователната система; на репродуктивното здраве и здравната система; на сексуалната култура и съвременните рискове в сексуалното поведение. В своя окончателен вид Националната стратегия за демографско развитие на Република България 2006–2020 г. е приета с Постановление на МС 625 от 22 август 2006 г. В нея демографското развитие на страната е обявено за национален приоритет от огромно значение. Основната ѝ цел през визириания период е забавяне темповете на намаляване броя на населени-

³ *Демографско развитие на Р България*. С., 2005.

ето с тенденция за стабилизирането му в дългосрочен план и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, образование, способности и умения. Определени са основни приоритети на демографската стратегия до 2020 г.

Разшифроването им формира основните направления на демографската политика в хоризонт от 15 години. В нея присъстват трите ключови проблема – насърчаване на раждаемостта, увеличаване средната продължителност на живота и въздействие за намаляване динамиката на миграционните процеси и преди всичко на емиграцията на млади хора. Като неотменна част от нея са включени и редица други проблеми, свързани с качествените показатели на населението – подобряване на репродуктивното му здраве и превенция на стерилитета; подобряване на общото му образователно равнище, демографска информираност и сексуално-репродуктивна култура. Има и нови направления, свързани със съвременните реалности – преодоляване на последиците от остаряването и възрастовото деформиране на населението, развитие на солидарност между поколенията, разработването на нова имиграционна политика на страната във връзка с нарастващата мобилност на населението в световен мащаб. Формулирана е и необходимостта от съответна реакция на обезлюдяването на значителна част от селата и дадени региони. Осъществяването на Националната стратегия и отчитането на изпълнението ѝ се свързва с по-нататъшното развитие на институционален капацитет и подобряване на координацията между отделните институции.

Реализация на демографските политики и практики

След приемането на Стратегията за демографско развитие са предприети редица мерки и дейности за осъществяване на поставената цел и очакваните резултати.

По програмата „Семейни помощи за деца” на МТСП са увеличени еднократните помощи за раждане на дете: за първо – на 250 лв., за второ – на 600 лв., и на всяко следващо дете – на 200 лв. Известно увеличение е направено на месечната помощ за отглеждане на дете – до завършване на средно образование – вместо досегашните 18 лв. за всяко дете при съответна доходна граница – на 25 лв. за всяко дете, независимо от последователността му (от 1 януари 2008 г.). За 2008 г. с месечни помощи за деца средномесечно са подпомагани 561 977 семейства и 828 276 деца. Но поради въведения диференциран подход към семействата, в зависимост от доходите им (300 лв. доходна граница за 2008 г.), броят на тези, получаващи помощи по чл. 7 от ЗСПД, е намалял с 3 765. Намалява и броят на подпомаганите жени за отглеждане на дете до 1 година (с 1 521 през 2008 г. в сравнение с 2007 г.). За учебната 2008/2009 г. 30 537 деца първокласници са получили еднократна социална помощ.

Съгласно Закона за държавния бюджет на страната за 2009 г. и във връзка със Закона за семейните помощи за деца размерът на месечните помощи за дете по чл. 7 ал. 1 за 2009 г. е увеличен на 35 лв. за всяко дете. Еднократната помощ за близнаци е 1200 лв. за всяко дете.⁴

Въвеждат се месечни помощи за майки-студентки редовно обучение (които нямат право на обезщетение от Кодекса за социално осигуряване) в размер на минималната работна заплата, установена за страната, и еднократна помощ за отглеждане на дете до навършване на 1-годишна възраст, 12 пъти по-голяма от определения размер.

Във връзка с кризата за недостигащите детски заведения нова практика става предоставянето на помощи за записване на деца в общински детски градини. Семейства, на които детето не може да бъде записано в общинска детска градина,

⁴ Държавен вестник, бр.32, 28 април 2009 г.

имат право на помощ в размер на 100 лв. месечно за всяко дете на възраст от 3 до 6 години, средствата за което се поемат от републиканския бюджет. По данни на НСИ броят на децата в детските градини нараства и през 2008 г. достига 22 454.

С нова ал. 8 на чл. 163 от КТ се установява още едно право на бащата на детето – със съгласието на майката (осиновителката) след навършване на 6-месечна възраст на детето бащата може да ползва отпуск до 410 дни, като поеме грижите за детето.⁵ Това право за пръв път се дава освен на бащата и на осиновителя на дете.

От 315 дни отпускът за отглеждане на дете се установява на 410 дни. Паричното обезщетение се изплаща в размер 90% от среднодневното брутно трудово възнаграждение или среднодневния осигурителен доход, върху който са внесени или дължими осигурителни вноски. Съгласно чл. 48а от Кодекса за социално осигуряване (в сила от 2 януари 2009 г.) осигурените лица за общо заболяване и майчинство имат право на парично обезщетение за бременност и раждане вместо трудово възнаграждение, ако имат 12 месеца осигурителен стаж като осигурени за този риск.⁶

С измененията в Закона за закрила на детето за пръв път се въвеждат санкции и се квалифицират като нарушения оставянето без надзор и достатъчна грижа на деца под 12 години, неуведомяване на компетентните органи за дете, нуждаещо се от закрила, разпространяване на сведения и данни за дете без съгласието на родителите, неизпълнение на задължения по този закон от родители, институции и длъжностни лица. Двойно са повишени санкциите за някои действия – продажба на алкохол или тютюневи изделия на деца, предоставяне на социални услуги за деца без лиценз и др.⁷

⁵ Пак там, бр.109 от, 2008 г. (В сила от 2 януари 2009 г.)

⁶ Пак там.

⁷ Пак там, бр. 14, 20 февруари 2009 г.

Положено е началото на по-системна дейност за деинституционализацията на предоставяните социални услуги за деца. Популяризирант се и се развиват нови начинания в тази област – приемно родителство, изграждане на центрове за настаняване от семеен тип, центрове за дневни грижи за деца, кризисни центрове за деца, жертва на насилие и трафик. Разработват се институционални проекти за реформирането на специализираните институции за деца с оглед замяната на модела от институционална към грижа от семеен тип. Резултатите от дългогодишните усилия в тази насока се потвърждават от намаления брой на децата в специализираните институции от 12 609 през 2001 г. на 7 276 през 2008 г. (с 42,3%). Утвърдена е Национална програма „В подкрепа на майчинството”, чрез която се осигуряват грижи за децата на работещите жени от регистрирани в бюрата по труда лица по време на отпуска на майката за отглеждане на дете до навършване на 3-годишната му възраст. По специален проект „Фамилни центрове за деца” се стимулира предоставянето на грижи за деца (от 1 до 3 и от 3 до 5 години) в семейна среда, осигурявайки заетост на безработни медицински сестри, учителки и др. професионалисти в тази област.

С оглед намаляване на детската и майчината смъртност е разширен обхватът на генетичните изследвания по време на бременността и на новородените деца.

Пакет от мерки се предприемат от правителството за намаляване броя на емигриращите млади хора в репродуктивна възраст. Те са свързани с насърчаване на предприемачеството на безработни млади хора с авансово изплащане на обезщетенията им, възстановяване на средствата за ползвани консултантски и други съпътстващи услуги. Към това е насочена и програмата „Старт на кариерата” за младежи с висше образование без стаж по получената специалност. С редица мерки се насърчават

работодателите, наели безработни лица до 29-годишна възраст, при по-големи предпочитания за младежи с трайни увреждания.

Във връзка с обявления приоритет за осъвременяване на имиграционната политика на страната по Решение на Министерския съвет е разработена и приета Национална стратегия по миграция и интеграция на Р България (5 юни 2008 г.), чието действие е предвидено за периода 2008–2015 г. Към институциите, занимаващи се с демографски проблеми, се причислява още една – Национален съвет по трудова миграция, като консултативен орган към министъра на труда и социалната политика.

Специално предназначение имат политиките за преодоляване на последиците от застаряването на населението. Те са насочени към предоставяне на социални помощи на основата на регламентиран диференциален подход. През 2008 г. с еднократни, целеви и месечни социални помощи са подпомогнати 226 841 лица и семейства, за което държавата е изразходвала близо 49 млн. лв.

Към това направление на демографската политика е програмата „Помощ за пенсиониране” (2002 г.), свързана с активизиране участието на генерацията в предпензионна възраст на пазара на труда, запазвайки заетостта си и продължавайки я. С такава насоченост са и мерките, осигуряващи достъп на лицата в предпензионната възраст до субсидираната заетост, както и за насърчване на работодателите, които използват такъв трудов ресурс.

Във връзка с подобряване на репродуктивното здраве и превенция на стерилитета са приетите програми „Детско здравеопазване” и „Майчино здравеопазване”. Те включват профилактичните прегледи и имунизациите за здрави деца, специализираните грижи за деца с повишен медико-социален риск и децата с хронични заболявания, регламентираните наблюдения на жените по време на бременността и родилките.

Особено внимание е отделено на ранното откриване на заболявания и усложнения у бъдещата майка и плода. Въз основа на утвърден медицински стандарт „Асистирана репродукция” се провеждат асистираните репродуктивни технологии, които позволяват зачеване ин витро (IVF), като държавата поема финансирането на тази програма. Средства се отделят и за лекарствени продукти за лечение на безплодие при жените. С Постановление № 25 на МС от 9 февруари 2009 г. е създаден Център „Фонд за асистирана репродукция” като юридическо лице, второстепенен разпоредител с бюджетни кредити към министъра на здравеопазването.

В направлението, свързано с осигуряване на равни възможности за пълноценен репродуктивен живот за всички социални групи, политиките включват приоритетно мерки и дейности в областта на равнопоставеността на половете. Докато по времето на държавния социализъм те са насочени директно към издигане ролята на жената в обществото и семейството и за преодоляване на проявите на дискриминацията спрямо нея, сега те са адресирани и към мъжете, и към жените. С решение на Министерския съвет на 17 юли 2008 г. е приет Национален план за действие за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете за 2008 – 2009 г., а в резултат на него през декември 2009 г. е утвърдена Национална концепция за равните възможности. Изграден е Национален съвет по равнопоставеността на жените и мъжете към МС и Консултативна комисия за равни възможности на жените и мъжете и на неравнопоставените групи на пазара на труда към министъра на труда и социалната политика.

Във връзка с посрещане на предизвикателствата, породени от остаряването на населението и за развитие на солидарността между поколенията, с промените в Закона за насърчаване на заетостта е въведен равен достъп на жените и мъжете

в предпензионна възраст до мярката за субсидирана заетост, като на работодателите, наели безработни лица от тази целева група (над 50-годишна възраст), се осигуряват средства за трудово възнаграждение и осигуровки за период от 12 месеца. От 2008 г. по силата на същия закон се дава възможност като детегледачки да се включат и пенсионери, които получават минимална работна заплата и дължимите осигуровки към нея. Решени са чрез Семейния кодекс (в сила от 1 октомври 2009 г.) редица проблеми, свързани с функционирането на семейството и отношенията между членовете му и отговорностите им, както и с процедурата по осиновяването.

Заклучение

Развитието на политиката за населението през периода 1989 – 2010 г., съпоставено с реалното демографско състояние на страната и ефективността на предприеманите мерки и действия, дава основание да се направят няколко основни обобщения и заключения.

Позитивните моменти в социално-демографската политика са свързани с осмислянето на значимостта на демографския фактор в съвременното развитие, на нарастващата роля на човешкия капитал, на настъпилите и предстоящите демографски предизвикателства, които могат да осуетят осъществяването на напредък в редица други области на социално-икономическия и обществения живот. На глобално, регионално и национално равнище последиците от демографския проблем се виждат в много по-широк план и в непосредствена връзка с влиянието им върху многостранния живот на съвременното общество.

В този смисъл заслужава да бъдат отбелязани положените усилия за разработване на основните стратегически цели и приоритети на страната в тази област както в дългосрочен,

така и в краткосрочен план, при отчитане прогнозите на Евростат и на националните институции за демографското бъдеще на България. През разглеждания период страната вече разполага с Национална стратегия за демографско развитие на Р България 2006 – 2020 г. и на цял комплекс от други стратегически документи по въпроси, имащи отношение към излизането от демографския срив. В съответствие с тях е приведена законодателната уредба и управленската практика, осъвременени са подходите и политиките за населението.

Съществен напредък е осъществен във връзка с институализирането на демографския проблем. Създадени са редица нови държавни структури и други помощни органи, на които са възложени компетенции и отговорности в областта на демографското развитие. Създава се и се обогатява кадровият потенциал в областта на демографското развитие, повишава се неговата квалификация и компетентност.

Макар и недостатъчно последователно, провежда се известна политика на приемственост в осъществяваната демографска политика. В резултат на това са съхранени някои от основните ѝ направления и мерки за закрила на майчинството и признаването му за важна социална функция, действали в предходния период.

В сравнение с първата половина на прехода страната постига определено демографските си показатели. Реализират се част от отложените раждания и равнището на раждаемостта се подобрява. Намалява детската смъртност, докато общата продължава да е с най-висока стойност в Европа. Спада динамиката в развитието на миграционните процеси.

Същевременно следва да се отбележи и признае, че **провежданата демографска политика у нас е с недостатъчна ефективност**. Освен на спецификата на протичане на демо-

графските процеси и на промените в ценностната система на съвременните млади хора, за недостатъчната ѝ резултатност допринасят и редица други обстоятелства.

В условията на прехода в представите за демографска политика съществуват силно изразени противоречия. Представителите на неолибералните възгледи апелират за оттегляне на държавата от регулирането на демографското възпроизводство и съсредоточаване на вниманието върху ролята и отговорността на семейството в тази област. На другия полюс са привържениците на запазването на функциите на социалната държава и на активна държавна намеса за търсене изход от демографския срив. Тези различия, основаващи се на различни философски схващания за общественото устройство и за отношението към демографския проблем, се отразяват върху формирането на политиката в тази област и създават предпоставки за непоследователност, несистемност и нестабилност в провеждането ѝ. Силно е атакувана и оспорвана провежданата пронаталистична политика като неправилна и несъстоятелна.

Отсъствието на устойчивост в определянето и провеждането на подходите и мерките за решаване на демографските проблеми създават недоверие към тях, пораждат съмнения относно времетраенето им. С идването на различни партии и коалиции на власт се сменят подходите, отменят се или се коригират определени мерки, закриват се или се трансформират новосъздадените структури. Към диференцирания подход относно предоставяните социални обезщетения и помощи според поредността на децата се прибавя и този според дохода на семейството. Променя се многократно продължителността на платения отпуск за бременност, раждане и отглеждане на дете. През 2008 г. е закрыта Дирекцията „Етнически и демографски въпроси” към МС. През 2011 г. е закрыта и Дирекцията „Демографска политика и равни възможности” при МТСП, като

в Дирекция „Жизнено равнище, социална сигурност и демографско развитие” е създаден отдел по демографските проблеми. Към друга дирекция е прехвърлен секторът, занимаващ се с равнопоставеността на половете. С години се отлага приемането на правителствени документи, свързани с решаване на намерени проблеми – Концепцията за активно стареене, Националната рамкова програма за интеграция на ромите и др.

Демографската криза у нас съвпада с радикалните социално-икономически преобразования в прехода към пазарно стопанство, съпътствани от икономическа криза, безработица, масово обедняване. Вместо стабилизирането на демографското развитие да бъде оценено като фактор за излизане от кризата и да бъдат вложени съответни социални инвестиции за постигането му, възприетият режим на икономии и ограничения засяга в голяма степен и средствата за демографска политика. Не се отчита потвърденото от практиката обстоятелство, че направените икономии в тази област струват на обществото многократно повече в бъдеще.

Макар България по конституция да е социална държава, тя все още трудно осъществява в действие модела на споделената отговорност за биологичното и социално възпроизводство на новите поколения между майката, семейството ѝ и обществото. Съгласно този модел държавата, общините и другите регионални структури по местоживеене на майката и бащата, стопанските и административните структури, в които те работят, имат определено предназначение и отговорности.

Дискусионни остават редица проблеми: дали следва да бъдат подпомагани по време на майчинство предимно работещите жени; трябва ли да продължава практиката да не се актуализират социалните обезщетения и помощи за майчинство спрямо инфлационния темп, от чий модел на демографско развитие в други страни следва да се заимстват поуки;

докога в политиките няма да се отчита реалната издръжка на лицата според възрастта и потребителския модел на страната и др.; ще продължи ли диференцираният подход в предоставяне на социалните обезщетения за раждане и отглеждане на дете според доходите на семействата и др.

Съвременната стратегия и политика за демографско развитие на България, като взема предвид фактичката ситуация, следствие на по-ранни въздействия и на тези на прехода, следва да бъде строго ориентирана и спрямо бъдещите тенденции. Те очертават продължаващ спад в числеността на населението в резултат на продължаваща ниска раждаемост при поддържане на сравнително не много нисък темп на емиграция. От това произтича, че последователността на политиките в тези области не бива да бъде прекъсвана и нарушавана. Що се отнася до въздействие върху заболяемостта и смъртността, тук е необходим концептуално нов подход за оценка на събитията и формирането на политиките.

България няма алтернатива да не изравни икономическия растеж на страната с този на европейските страни. А определящо за това е развитието на човешкия фактор. Съзнавайки сегашната ситуация и бъдещата перспектива, демографската политика следва да съхрани приоритетното си място в стратегията ѝ за национално развитие. Голямо значение за постигане на такава перспектива има интегрирането на знанията, на опита и политическия сговор относно концепцията за демографското бъдеще на България и преодоляване на предизвикателствата. Това е постижимо и е във възможностите на българската общественост.

**ДОКЛАДЪТ ОТ ПЛЕНУМА НА ЦК НА БКП
ОТ 29.XII.1989 г. – КОНСТИТУТИВЕН ФАКТОР
ЗА ИДЕЙНО-ПРОГРАМНАТА ЕВОЛЮЦИЯ НА БСП
ПО НАЦИОНАЛНО-ЕТНИЧЕСКИЯ ПРОБЛЕМ
И ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЕТНИЧЕСКИ МОДЕЛ**

Максим Мизов

***Maxim Mizov.* THE REPORT FROM THE PLENUM OF THE CENTRAL COMITTEE OF THE BSP 29.XII.1989 – CONSTITUTIONAL FACTOR FOR THE IDEOLOGICAL AND PROGRAMME EVOLUTION OF THE BSP REGARDING THE NATIONAL-ETHNIC ISSUE AND THE BULGARIAN ETHNIC MODEL**

The study argues that the prototype of the Bulgarian ethnic model could be found in the concepts and the statements from the official report presented in front of the Plenum of the CC of the BCP on 29.XII.1989. These ideological stands constantly persist in the entire ideological and political evolution and vision of BSP regarding the national-ethnic issue. These statements have become also an indivisible part of the Constitution.

The paper examines all the circumstances of the creation and the adoption of the report. A special attention is given to the role of the report for the political condemnation of the so called „Resurgnse” Process. The author also analyzes the meaning of the Report for: the legitimation of the modern democratic and human universalism of the human rights and freedoms; the civil political understanding for nation; the strategy for national agreement and unity; the attitude toward the pluralism of the identities in Bulgaria; the secularization; the symmetric reaction to the Islamic and Bulgarian nationalism; the new concept of the patriotism. The paper also deals with the issues of the multiculturalism.

Раждането на значимите исторически събития често прилича на раждането на човешкото същество. И както в личната биография на човека появата му на белия свят пред-

хожда именуването, така в историческата биография на обществото нерядко появата на някакъв комплекс от значими събития или процеси обикновено изпреварва по-късното назоваване на този комплекс, т.е. неговото своеобразно идентифициране или смислово „затворничество” в конкретно определен – политически или научен – термин.

Историята на българското общество в първите два три месеца на прехода към демокрация сякаш потвърждава подобна зависимост или закономерност. Тъкмо в онова смутно и преломно историческо време се ражда *българският етнически модел*, макар че едва впоследствие той придобива това си наименование, което днес вече е толкова банално познато, а и общовалидно по своите разнолики смислови, публични употреби.

Гордиевият възел или причинител за неговата поява е Възродителният процес. Затова *пленумът на ЦК на БКП от 29.XII.1989 г. може да се определи като рождения ден на този модел*. Ала самият термин „български етнически модел” се появява и настанява на историческата, общественно-политическата и на научната „сцена” по-късно. И ако днес този термин е придобил солидна гражданска популярност, то за онзи пленум малко хора вече си спомнят, а някои от младите поколения не знаят и нищо за него. Но всъщност всичко сякаш започва тъкмо от него – от този пленум, в онова бурно време!

Късната есен на 1989 г., когато започва драматичният преход към демокрация и пазарна икономика, се характеризира с изключително сложна общественно-политическа и социално-икономическа ситуация. В социалната атмосфера на страната е нагнетено огромно политическо напрежение. Разполовено, гражданството застава от двете страни на барикадата. Икономиката е напълно блокирана, а животът ся-

каш функционира единствено в свръхполитизирани изяви, събития и процеси. Претенциите и очакванията на гражданството са неимоверно големи и крайно нереалистични. Хората като че ли очакват чудото да се случи за кратко време, за да настъпи жадуваният демократичен рай.

Едни от ярките щрихи от „портрета” на тази ситуация неизбежно са свързани с естеството и особеностите на междуетническите отношения в страната. В резултат на събитията около Възродителния процес (1984-1989 г.) в българското общество е натрупан огромен етнически конфликтен потенциал. Съмненията и подозренията, бариерите и дистанциите между българския и турския етноси се увеличават неударжимо – за дни и седмици. Настроенията и нагласите на българските мюсюлмани, засегнати и пострадали от процеса, към държавните институции и управляващия партиен елит са изпълнени с недоверие и негативизъм, ала и с огромни надежди и упования, че може да се коригират по-скоро допуснатите слабости, грешки, груби извращения и дори престъпления.

Съвсем естествено е това „високоволтажно напрежение” да засяга не само преките участници във и ощетените от Възродителния процес, а всички български граждани, независимо от техния етнически произход или от религиозната им принадлежност. Старият политически режим е направил много, за да увлече огромни слоеве от населението в национално-патриотични мероприятия и в стихията на граждански конфликти. Случилото се мощно е разтърсило снагата на българската нация, наранило е дълбоко националната идентичност, радикално е променило отношенията на гражданите и общностите към управляващата партия-държава, предизвикало е международни резонанси. Не само в „смесените райони”, а и по цялата територия на България хора-

та волно или неволно се оказват въввлечени, повече или по-малко съпричастни и съучастни към случващото се по това драматично време. Част от управляващите в най-висшия ешелон на предишното партийно и държавно ръководство е придало крайно едностранчив, одиозен, брутален и асимилационен облик на възродителните процеси и тенденции, които иначе са протичали обективно в страната, и то по протежение на няколко десетилетия.

Знаменателно е, че Лилев категорично не отрича възможността за обективно реализиращ се възродителен процес, който да приобщи – по демократичен и хуманен начин, съответни етнически общности към нацията. В доклада си пред пленума на ЦК на БКП от 29.XII.1989 г. той директно посочва, че „самата постановка за преименуването като „възродителен процес“ бе фалшива като обобщение на социалната действителност и следователно невярна. Един по-дълбок и обективен анализ на фактите ще покаже не възраждане и напредък, а разрушаване и връщане назад от вече постигнати и закрепени в съзнанието на нашия народ и на тази част от него възгледи, отношения, чувства, политически позиции и т.н. Ние имаме работа не с обективно подготвен и реално протичащ възродителен процес, а с груб волунтаризъм и деформация на процесите на изграждане на единството, целостта и патриотизма на нашия народ и нашата нация” (Архив на НС на БСП). Симптоматично е поставянето или непоставянето на кавички около термина „възродителен процес“ в двата модуса – на деформираното му битие, изпълнено с политически извращения и дори с престъпления срещу човешките права и свободи, или на неговото нормално, естествено, доброволно, политически и идеологически целенасочено, внимателно и комплексно подготвеното му организиране и осъществяване във всич-

ки сфери на обществения и персоналният живот на нашите граждани. Следователно от иманентната логика и приложената технология на съответен възродителен процес зависят както неговата демократична ориентация и хуманистична ценност, така също и ролята, приносът и значението му относно пълноценната и исторически перспективната интеграция на нацията.

В обществото вече са формирани и публично изявяват протестен глас различни правозащитни и граждански организации, както и първият независим профсъюз „Подкрепа“. В духа на късната „перестройка“, с презумпцията за дълбоки реформи в държавния и обществен живот, водещи до демокрация и „социализъм с човешко лице“, те търсят ефективни начини за своята борба срещу авторитарно-партократичния режим. В несекващите им публични изяви проблемите за защита на човешките права и свободи, демокрация и хуманизъм, за нов тип на връзки и отношения между етническите и религиозните общности заемат съвсем определено – при това твърде значително, място.

Страната е залята от всекидневни протести и демонстрации, които спонтанно или дирижирано прерастват в невиджани преди хепънинги или нощни бдения, посветени на определени – твърде често остро противостоящи една на друга, каузи. Животът вече е напуснал своя обичаен ритъм, изгубил е явно привичния си вид и се е превърнал в едно странно и кошмарно гъмжило на развилнели се предразсъдъци, гняв и омраза.

В самите структури и организации на БКП положението също не е спокойно. В партията по онова време не битува пълно единомислие спрямо естеството и „стилистиката“ на възродителните процеси, както и относно кризисната ситуация в държавата, в политиката, икономиката, и т.н. Във

вътрешнопартийните, в междуличностните и в гражданските дискурси на партийните членове започват да се оформят и разрастват различни обяснения и тълкувания за случилото се, за причините и последиците от произтеклите събития в държавата, за отговорните и виновни лица за обществената драма. Разколът между централните, окръжните, общинските и първичните партийни организации ескалира всекидневно. Държавната и централната партийна власт изглеждат като неспособни да овладеят, контролират и регулират социалните настроения и напрежения. Несъгласията на отделни партийни членове и среди с логиката и технологията на провеждане на възродителните мероприятия приемат неординерни очертания, степени и форми. Авторитетни публични фигури – интелектуалци, стари и заслужили, както и по-млади членове на партията активно се включват в организацията и провеждането на протести на новите неправителствени сдружения и граждански движения срещу авторитарния и бюрократично-партократичен режим в страната. Дори в най-висшия ешелон на партийното ръководство има дълбоко несъгласие със и остра критика за случващото се в държавата и обществото. Няколко видни партийни персони са се организирали, за да подготвят и ускорят смяната на партийния лидер. Те стават водещи фигури в тихата борба за дълбоки промени в цялостния обществен и държавен живот. Днес спекулативно прередактираната и буквално наново пренаписаната история на онези трудни и метежни дни и месеци твърде умишлено премълчава ролята и приноса на тези лица, макар тъкмо тези партийни кадри да дават най-вече зелена улица на прехода към демокрация.

В разбунения общественно-исторически живот, както винаги се случва в преломни исторически времена и при крайно изострени социални нрави и отношения, политиза-

цията и идеологизацията приемат крайни форми и степени, а атмосферата в обществото прекалено – естествено или преднамерено, се наелектризира. Неизбежно и разбираемо е във фокуса на нажежените публични дебати, на политическите и идеологическите дискурси и гражданските баталии темата за национално-етническите реалности, проблеми и дилеми да се открие като една от водещите – най-парещите, остро злободневните и фокусиращи към себе си социалните енергии, теми на разрастващата се съпротива срещу режима. Няма и как иначе да бъде – такъв, впрочем, е и самият живот!

Национално-етническите противоречия и конфликти се оказват на „гребена на вълната” и във фокуса на втораченото внимание на публичността към случващото се. Ехото на „възродителната” драма все още не е заглъхнало, нито травмите в паметта на някои човешки общности са останали – както преди – скрити, необговорени. Мълчаливите преди време малцинства или мнозинства сега са проговорили, пробудили са се за невиждан и неочакван социален и протестен поход срещу смутената, обърканата власт. Цялата тогавашна – безкрайно сложна, динамично-противоречива, публично-валидна и исторически пробиваща си път, дискурсивност се опитва – по един или друг начин, да премине през филтъра и лакмуса на колизиите или конфликтите около национално-етническата драма и проблематика. Така или иначе, сферата на етничното, етнокултурното и етнорелигиозното се е оказала фатално средоточие на сериозни и мащабни социални, политически, икономически, културни и всякакви други дилеми и конфликти. Драмата в държавата и обществото е неизбежно свързана и с тези дилеми и конфликти. Затова и споровете по тази „взривоопасна” тематика ще се окажат фокус на граждански и партийно-политически изострени внимания, преки ангажменти и активни действия.

Разрешаването на кошмарно – исторически и актуално, заплетените междуетнически наслоения, противоречия, колизии и конфликти се оказва „тест”, а и „лост” за омокотяването и преодоляването и на редица други напрежения в обществения живот. То е необходимото условие нещата да тръгнат в демократична и цивилизована посока. В много отношения ликът на бленуваната демокрация и реформирания социализъм се рисува – мажорно или миньорно, като съобразен с определени (идейно-политически, идеологически) дискурси за национално-етничното, понеже фундаменталните човешки права и свободи (ще) намират именно в това поле своите недостатъчни, несправедливи или желани и дължими визии. Така вече национално-етническата тематика се превръща в централна и най-значима за осъществяването на дълбоки, радикални промени в социума. Тя става и своеобразен критерий, според когото се мерят успехите или неуспехите.

Съвсем естествено и дори неизбежно е управляващата по онова време партия – БКП, да предприеме съответни спешни мерки, за да огласи публично и категорично своите виждания, оценки, новите си интерпретации, а и ангажменти в сферата на тази – съдбовна за българската държава и общество – тема. Още повече, че и обществото в първите седмици и месеци в зората на прехода очаква неистово тези знаци от властта. Новото партийно ръководство е изправено пред неимоверно трудната задача – спешно да открие път и начин бързо да се снижи неудържимо ескалиращото напрежение, да се отговори адекватно на взривно избухващите граждански вълнения в този момент.

В дневния ред на проведения на 29.XII.1989 г. пленум на ЦК на БКП като точка 2 е предвиден доклад на Александър Лилев. Той се отнася до актуална оценка и анализ на

допуснатите нарушения с тюркоезичното и мюсюлманското население у нас, а и до най-неотложните мерки, които ръководството на партията и страната следва незабавно да предприемат. Решенията на пленума са последвани от приемането на съвместно решение на Държавния и Министерския съвет. Двете решения имат пряко отношение, а и несъмнен принос към поставяне началото на демократичното разрешаване на натрупаните от десетилетия крайно сложни проблеми по национално-етническият проблем. Така пленумът на ЦК на БКП и неговите решения изиграват изключително важна и значима роля в най-новата история на българския народ, в прехода ни към демокрация.

Истината налага да се подчертае, че тези решения не са посрещнати от българското общество по спокоен начин. Гражданството е тотално взривено и разцепено, а страната е залята от протестни митинги и демонстрации в подкрепа или в опозиция на взетите от партийното и държавното ръководство решения. В села и градове, с автомобилни шествия и бурни площадни изяви, гражданите изразяват своето отношение на одобрение и подкрепа, или на неприемане и заклеймяване на духа и посланията на тези решения. Митингуващите и демонстрантите доста ултимативно поставят свои искания или задължават властта в краткосрочни рамки да предприеме съответните – удовлетворяващи ги – управленски мерки и действия. За около десетина дни страната е разтърсена от мощна и несекваща протестна вълна. В Кърджали, Смолян, Разград, Исперих, Тутракан, Кубрат, Хасково, Шумен, Силистра, Русе, Димитровград, Пловдив, Търговище, Перник, Гоце Делчев, Банско, Джебел, Габрово, Каварна, Генерал Тошево, Омуртаг, Попово, Провадия, Толбухин, Разлог, Първомай, Михайловград, Асеновград, Стара Загора, Момчилград, Ардино и в други окръжни или

по-малки градове, общини и селища се провеждат митинги, на които населението протестира срещу взетите на пленума решения, като паралелно се провеждат и митинги на опозицията и на мюсюлманското население в подкрепа на предприетите от партийното и държавното ръководство мерки. Колони от протестиращи групи се насочват в автомобилни потоци към столицата, където се провеждат бурни демонстрации и нощни бдения, ангажирани про или контра на взетите от властта мерки. Спонтанно се раждат и мигновено се включват в гражданските протестни изяви граждански сдружения и движения, които са непосредствено възникнали заради публичната легитимация на определени искания. Създава се Координационен съвет за национално единство, но паралелно с или преди него вече са се появили Общонароден комитет за защита на националните интереси, Комитетът за гражданско единство в Кърджали, Комитетът за защита на националните интереси с разклонения в Кърджали, Хасково, Разград, Шумен, Варна, Силистра, Търговище, Толбухин, Нови пазар, Айтос, Бургас, Инициативният комитет за защита на гражданските интереси в Разград, Комитетът за национално спасение в Хасково, Комитетът за единство на българския народ в Разград, Инициативният комитет за защита на националната цялост в Хасково, Родопският съюз „Родолубие” на Бранко Давидов, Координационният комитет за национално спасение в Шумен, Съюзът на националните сили, Българският национален демократичен съюз, Движение „Ново българско възраждане”, Патриотичното дружество „Родина” и други формации, които публично изразяват своите несъгласия и разочарования от духа на взетите от властта две решения. Малко по-късно в Разград като символ на протест срещу последните ще възникне и „Разградската република”, за която днес твърде малко хора

вече си спомнят, а младите поколения не знаят абсолютно нищо. Напрежението всекидневно и дори по часове се увеличава и се превръща едва ли не в национален конфликт, а държавните органи се оказват крайно ограничени или неспособни да предприемат съответни мерки и действия, с които да контрират, ограничат или възпрепятстват появата и проявата на протести.

Може обаче да се каже, че подобни остри и крайни реакции не са неочаквани за новия партиен и държавен елит, или поне за Александър Лилов. Неслучайно той превантивно включва в своя доклад фрази, които могат – днес, от дистанцията на времето, да се считат като дискретни предупреждения или предзнаменования на онова, което малко по-късно ще се (или може да се) случи в „разлюляното” общество. Лилов посочва, че в този момент страната се намира във взривоопасната точка, при което, ако не се вземат нужните инициативи и мерки, може да се стигне до неудържима ескалация на напрежението, като високото напрежение да попадне в ръцете на екстремисти, което ще доведе и до стихия от безконтролни обществени вълнения. Освен тази тревожна, безспорно опасна, и доста мрачна картина на бушуващите или на евентуално предстоящите реалности и на разлютените нрави, Лилов подчертава, че „има моменти, когато се проявява политическата зрялост, политическата мъдрост и политическото мъжество на едно партийно и държавно ръководство и такъв момент сега е решаването на този въпрос, и макар че не всички ще одобрят и разберат веднага нашето решение, бъдещето ще покаже, надявам се, бързо, че сме на прав път”. Впрочем, днес изследователите могат да открият доста подробна хронограма на събитията от онези метежни дни не само ако прелистят вестниците оттогава, но още по-добре ако прочетат специално подготвения (от екип социо-

лози от Научноизследователския институт за младежта, с научен ръководител Михаил Мирчев) бюлетин, който е директно посветен на класификация и анализ на тогава случилите се протестни събития.¹

За съжаление някои изследователи на тези процеси изобщо не си правят труда да възстановят истината, да реконструират обективно случилите се събития, а се опитват – посредством сега наложени идеологеми или митологеми – да обрисуват, обясняват и интерпретират тогава случилите се драматични събития.

Може да се твърди, че *решенията на пленума полагат основите и рамкират силуета на последващите – продължаващи дори до днес, дебати по българския етнически модел*. Даже може и да се твърди – метафорично, че в днешната „сграда” на този модел е „вградена сянката” (и духът) от формулираните и приети на въпросния пленум решения. Същественото тук се отнася не толкова до обстоятелството, че депозираните на пленума идеи и решения имат примат във времето спрямо алтернативните идеи и предложения за решаване на национално-етническият конфликт, колкото че тези решения тогава са облечени в легитимна форма – като съответен закон, и са израз на политическата воля и активност на тогавашната – управляваща държавата, власт на БКП.

Признат или премълчаван даже и днес, но е безспорен факт, че няма абсолютно нито една тема, която по-късно да се явява като част от разгорещените и ирационалните, или от спокойните и разумните дискусии за естеството, особеностите и функциите на етническият модел, която да не при-

¹ Виж подр.: Жечев, В., Борисов, Б. и Стойкова, И. Националният конфликт и неговото развитие след пленума на ЦК на БКП от 29.XII.1989 г. – В: *Експрес информация* – 35'90. С., 1990.

тежава съответните прототипи или „пролегомени” в логическата канава и смисловата тъкан на този доклад.

Всеки етнически модел притежава своя „философия”, точно определен идейно-ценностен фундамент, съответни смислови и интерпретативни рамки, а и принадлежащ им аргументариум, които безспорно са и солидно конкретно-исторически обусловени. И всеки етномодел има и своята – протяжна или къса във времето и пространството, историческа биография, която може да бъде „закована” в или симболизирана чрез съответни понятийно-категориални матрици, субординации, йерархии, дискурсни пейзажи. Поради това обстоятелство задълбоченият прочит и комплексният анализ на конкретно взет – в нашия случай на българския, етнически модел може да открие и разкрие не само характера и особеностите на идейно-ценностния „субстрат”, на иманентната логика и специфичната „философия” на този феномен, но и да посочи и началната дата или пък историческото време и обществените ситуации, които са свързани с раждането му.

Както споменах, появата на един исторически или социокултурен феномен може да е отдалечена във времето от „премиерата и гастролирането” на термина за него. Пропетът или дистанцията между феномена и неговото наименование, понятийно „ознаменуване” могат да бъдат съпроводени и от присъствието и властното действие на други термини, на различни понятийно-категориални матрици и дискурсивни техники, които „под вънкашност чужда” и с друго име да прокарват неговия дух или неговата мисия. По тази причина се налага даден исторически или политически документ да се чете не буквално и формално, а между редовете; да се вниква и дълбае в това, което се крие зад определени думи и твърдения в него. Защото някои от тези

думи и твърдения могат да бъдат ембриони или скривалища за по-сетнешни – доволно релефно очертани и категорично утвърдени в политическата вербалност и дискурсивност – термини, идеи, становища, принципи, идеологии и т.н. Именно „по следите” на тези първоначални думи или твърдения – ретроспективно, може да бъдат реконструирани вече забравени, невидими в актуалния момент, логики и техники на проблематизиране, тълкуване и практическо осъществяване на даден – национално-етнически, политически, идеологически, казус. В нашия случай това значи, че зад определени термини или постановки в доклада от 29.XII.1989 г. можем да различим фундаментално важни и значими референции на българския етнически модел, само че тогава – назад във времето, представени в един доста по-схематичен, видимо редуциран, съдържателно лаконичен и иносказателен вид.

Нещо повече: в идейно-програмната еволюция на дадена партия (в нашия случай на БСП) може да се види, че „под друг флаг” (т.е. с други термини) се проблематизират или аргументират неща, които са органично, иманентно, смислово и съдържателно обвързани с темата за етническият модел. Именно на тази основа можем и да твърдим, че идеите и постановките, изразени в доклада пред пленума от 29.XII.1989 г., са *конститутивно важни и легитимирани* за имплицитната същност и идейната ориентация на партийните програми – по-специално на текстовете, посветени на етническият проблем. И макар че в първата програма в годините на прехода – „Нови времена. Нова България. Нова БСП” – няма да срещнем термина „български етнически” модел, а във втората и новата ѝ програма той да присъства палиативно – сведен до етническа толерантност, пълноценна и равнопоставена социална интеграция на етни-

ческите общности², може да се каже, че текстовете, посветени на етническата проблематика, в тези две програми са органично свързани, а и са логически производни от духа на доклада от 29.XII.1989 г.

Внимателният прочит на доклада, а и на последвалите го изказвания, показва, че *терминът „български етнически модел“ тогава изобщо не присъства*. Нужно е да се отбележи, че и в публичното пространство по онова време той още не е „пробил“, нито притежава значимата си роля, мащабна употреба и смислово-символна стойност, които покъсно – та чак до днес, придобива в политическите дискурси по етничната тема.

Тук обаче е необходимо да се посочи още нещо, което е и твърде съществено.

Историята на човечеството, на различни общества, цивилизации и култури отдавна е показала, че в екстремни ситуации в политическата и идеологическата семантика и лексика се извършват радикални промени, забелязват се коренни преобразувания в дискурсивността, която принадлежи на излезлите на предна линия в обществено-историческата сцена и драма общности, били те политически, икономически, културни, религиозни и т.н. В такива ситуации на гребена на вълната излизат ключови термини, някои от които са обвързани и със съответни идеологеми, визии и сценарии за мащабните трансформации на/в социума. Тези изменения в предпочитаните или фаворизираните терминологични матрици са особен синдром за процеси и тенденции на забележимо „остаряване“ или „подмладяване“ на семантиката на ползваните термини. Както човешкият организъм

² *За България* – свободни граждани, справедлива държава, солидарно общество. С., 2008, с. 40.

може да младае или да старее, така и понятийно-категориалните комплекси, на които човек разчита, а и употребява в своя общественно-исторически или всекидневен живот, могат да се оказват подложени на естествена или изкуствено предизвикана промяна и начин на ползване. Естествено, при подобни – плавни и продължителни или взривни и радикални, процеси матриците от експлоатираните от субекта термини се оказват в смутено състояние и с пренареждания в структурата си. Така вече неизбежно се дава път и власт на нови – ключови, знакови и силно идеологизирани – термини. Подобни термини внезапно и спонтанно придобиват невероятна публична мощ и популярност, оказват се дълбоко врязани и мащабно експлоатирани от тогавашните (или от по-сетнешните) политически елити, които отстъпват или настъпват в коридорите на властта на съответните държави, общества и пр. Те се превръщат в знакови (смислови и дискурсивни) фигури на политическото мислене, чувство, действие, поради което доста бързо се обзавеждат със символна или с реална политическа власт и висши позиции.

Три са траекториите, по които подобни термини навлизат в публична употреба:

а) или като изплуват от дълбините на историческата заборава и се възкресяват предишни – играли важна роля в политическата и идеологическата семантика, логика и прагматика – понятия;

б) или като чевръсто се префасонират и пригаждат към актуалното време, местните условия и нрави чуждоземни, инокултурни и пр. термини-идеологеми, или като се „отупат от нафталина” на изолацията някой съществуващи, но затулени, поставени в сенчесто или в летаргично състояние, термини, които спешно се модифицират в съответствие с характера и особене-

ностите на контекста, но и с пулса и патоса на обществено-историческата ситуация;

в) или като скоростно се изобретяват и преднамерено се включват в публичен оборот нови *ключови термини*, които следва да хвърлят нужната за момента светлина по отношение на крайно заплетени и съдбовно важни въпроси, които са свързани с, а и силно влияят на изпадналите в кризите и конвулсиите общества.

Подобни термини обикновено не са сътворени, нито внимателно са отглеждани и поддържани от съществуващите до този исторически момент академични среди и институции. Те не са естествен плод на иманентната еволюция на научната мисъл в конкретни дисциплини и на техния поглед спрямо отделни сфери на общественото битие и съзнание. Такива термини се раждат често неочаквано, импровизирано, понякога случайно. Тяхната семантична „осанка”, както и практическата им стойка в публичните дискурси може да не отговаря – изобщо или частично – на битуващите и властващите в социума и науката вкусове. Появили се на бял свят, такива термини се оказват особено популярни, но и неимоверно прилепчиви към политическата и свръхполитизираната публична дискурсивност. Някои от тях обаче се оказват дори извънредно жилави и устойчиви на бурните и преломни исторически времена, на скоростно изменящите се обществени нрави, отношения и ценностни светове. Тяхната историческа „биография” започва да се измерва не с месеци, а с десетилетия, през които те не слизат от историческата сцена или от публично валидизираните дискурси.

Подобни ключови термини са сътворени в „лабораториите” на политическата и идеологическата рационалност, за да могат впоследствие да обслужват определени

политически интереси, цели, исторически проекти и обществени сценарии на едни или други исторически или политически „актьори” и т.н.

Веднъж създадени, особено в драматично наелектризираните обществено-исторически ситуации, подобни термини бързо се разпространяват и пускат дълбоки корени в менталността, социалната чувствителност и прагматиката на различни човешки общности. Освен това свръхполитизацията и прекомерната идеологизация на всичко и на всеки в такива преломни времена не остава неуязвими храмовете на Науката и нейните жреци. Под влияние на изключително изострените борби за Властта Науката и нейните представители – волно или неволно, почват да се съобразяват с драстичното овластяване, със символната мощ и ореола на такива ключови термини; а някои учени ги приемат и като научно верую и ги отстояват.

Подобни ключови термини, които са навлезли мащабно и дълготрайно в публичен оборот, постепенно започват да се сдобиват и с известна наукоподобност, с огромна популярност, дори и с известен – по-голям или по-малък – символен авторитет и статус. По този начин Науката се оказва принудена да (или доброволно) прави „реверанс” към Политиката, като със своите умения и практики оказва чест, прославя или заклеймява политически предпочитани термини.

Такива ключови термини всъщност притежават завиден „коефициент на полезно действие”. Естествено и разбираемо е, че политиките започват да проявяват заострено внимание, явен и съвсем не безкористен интерес към тяхното – смислово, идеологемно и прагматично – приватизиране и въвеждане на въоръжение в арсенала на своите дискурси, политически инструментариуми или идеологически репертоари. Така ключовите термини започват бързо да са

разпространяват и уютно да се настаняват в терминологията и дискурсивността на съответни партийно-политически формации, на техните елити и лидери, както и сред членската и електоралната им маса. Те придобиват и изключителна гражданственост в ежедневието на обществото като цяло, а и на конкретни човешки общности, или на дадени институционални практики. За политическите фигури – били те лидерски персони, обикновени партийни членове или простосмъртни граждани, става невъзможно вписването и участието им в пейзажа на динамично променящата или на творещата се обществено-историческа действителност или събитийност, ако не се съобразяват – по определен начин – с валидността, прекалено разрасналата се мощ и с употребата на тези ключови термини.

Споделям всичко това, защото то има непосредствена връзка, съществена роля и значимост и спрямо крайно деликатната, но и твърде сложната тема за българския етнически модел в условията на прехода. Самият термин „български етнически модел” няма абсолютно никакви – идентични – прототипи в научната или в политико-идеологическата дискурсивност на предишното – социалистическо – общество. С радикалната обществено-историческа промяна от късната есен на 1989 г. той обаче идва в живота и трябва да измести и замени съществуващите дотогава понятийно-категориални логики, структури, системи и дискурсивни йерархии, техники и практики, които са органично свързани със съответно идейно-политическо и идеологизирано проблематизиране, аргументиране и тълкуване на „национално-етническият проблем”. Неговата – историческа или тяснополитическа и идеологизирана – мисия обаче в новата ситуация е да дезавуира и дискредитира, а при възможност дори и да елиминира исторически битуващите и властвалите до този мо-

мент политически, идеологически и чисто научни дискурси, свързани с въпросната сложна тема.

Крайно изостреното политическо и идеологическото противоборство, както и стремежът за по-бързо и радикално откъсване от историческото минало също така облекчават и стимулират разпространението и мащабната употреба, а даже и злоупотребите с този – новопоявил се, но и изключително политически властен вече, термин. Почти взривно той се връзва в политическата вербалност, в идеологическите дискурси, за да остане там – в продължение на повече от две десетилетия, на доста високи нива. Много скоро става пределно ясно, че демократично изглеждащият манталитет и маниер на политическо или на адекватно гражданско поведение сякаш не могат да придобият нормологичен вид, нито да се оценят „по достойнство” и съобразно „вятъра на промените”, ако не включат в себе си, в своята рационалност, сетивност, поведенческа стратегия или тактика селективната или пък безугворъчната употреба на въпросния термин, също както изградените върху неговата основа, а и експлоатиращите го дискурси.

Тук не бива да забравяме за неоценимата и мащабната помощ, за огромния принос на различните медии относно разпространението на този термин в нашия живот, а и за съпричастието и съучастието им в налагането на определени негови (зло)употребни.

Веднъж появил се и нахлул в обществения живот, проникнал и завзел солидни позиции и висши йерархии в политическата дискурсивност, този термин започва да се сдобива със и да се употребява както в своите преки, така чрез опосредствани, превърнати и отчуждени форми, които го допълват и сякаш атрактивно го конкретизират. Той се превръща в неотделима част от политическата или идеоло-

гическата вербалност, става като че ли важен, *универсален елемент на съвременното демократично мислене*. Тъкмо поради тези причини и основания, когато се дешифрират идейно-политическият профил и прочит на идеологическата стратегия, тактика и еволюция на конкретно взета партия, на нейния елит и на неговата дискурсивност, не може да се мине без внимателно осмисляне и задълбочено тълкуване на различните форми и степени на – пряко и косвено, ангажиране с този термин, или на експлоатиращите го различни дискурси. Това е още повече така, поради обстоятелството, че в идейно-политическата и идеологическата терминология или в дискурсивността на дадена партия може да не срещнем изобщо присъствието на термина „български етнически модел“, ала всичко, което по принцип се отнася до проблематизацията и интерпретацията на национално-етническият проблем, всъщност се оказва като поставено „под сянката“, повече или по-малко съобразено с актуално пулсиращите – семантични и публично-валидизирани, очертания и приложения на въпросния термин, както на свързаните с него дискурси или наративи. Що се касае до БСП, редно е да се подчертае, че не само във въпросния доклад пред пленума от 29.XII.1989 г., но и в следващите програмни и други официални документи почти няма да се забележи директна употреба на термина „български етнически модел“, макар всичките постановки и интерпретации на тази политическа формация да са напълно съвременно и научно-коректно съобразени с контекста, а и да са „вписани в пейзажа“ на този – мащабно разпространен, а толкова властен днес – термин, както и на производните от (или на свързаните с) него дискурси по тази (особено деликатна) тема.

Същевременно партийните лидери, както и други фигури от елита на БСП, и то през всичките години на прехода

досега, продължават в свои медийни изяви или в различни форуми и срещи с гражданството съвсем пряко, но и адекватно да използват въпросния термин в своите идейно-политически обяснения или тълкувания. И нещо повече: бивши лидери на партията като Александър Лилов и Георги Първанов публично представят свои (политико-идеологически, а и научни) разработки по този въпрос.³ Сякаш се получава парадокс: на вербално и персонално-политическо ниво терминът е допустим и мащабно използван, на официално и програмно – той обаче видимо липсва!

Разбира се, идейно-политическите позиции и интерпретации на БСП по темата за българския етнически модел не са огледално, механично пренасяне или конюнктурно съобразяване с разпространените в политическото и публичното пространство идеологеми и дискурси, които

³ Вж. подр.: Лилов, А. Фрагменти на българския етнически модел. – *Понеделник*, 1999, бр. 3-4 и Българският етнически модел в контекста на Балканите. – *Понеделник*, 2000, кн. 1-2. А също и: Лилов, Ал. Диалогът на цивилизациите. Световният и българският преход. С., 2004, 551-584; Първанов, Г. Българският етнически модел – интеграция на етническите общности към националните усилия. – В: *Националната идея и етническите взаимоотношения от XX към XXI век. Българският модел. (Симпозиум)*. С., 2000; Национални интереси, национална идентичност, европейска интеграция. – В: *Българските национализми и европейската интеграция* (Теоретична конференция: Национални интереси, национална идентичност, европейска интеграция). С., 2006. Обстоен анализ както на позициите на А. Лилов и Г. Първанов, така също и на идейните визии по проблема на изтъкнати наши политически фигури и учени, изследователи на българския етнически модел, съм направил в три свои монографии. (Срв.: Тодорова, Б., Мизов, М. Българският етнически модел – мит или реалност? С., 2010; Мизов, М. Ахмед Доган и българският етнически модел. С., 2010 и Българският етнически модел (подготвена за печат). Поради това тук изобщо няма да се спирам на един по-подробен анализ на идеите и позициите на Александър Лилов и Георги Първанов. Следва да подчертаем, че в настоящата студия обръщаме внимание само и единствено на постановките и трактовките за българския етнически модел, които присъстват в официалните партийни програми, а не и в персоналните творчески разработки на знакови фигури от елита на БСП в годините на нашия преход.

притежават и съвсем определен – неолиберален и постмодернистки – идеологически смислов пълнеж и произтичащ от него функционален привкус. Напротив, тези позиции и интерпретации притежават своите изключително солидни и напълно съвременни научни теоретико-методологически основания и аргументариуми.

Всъщност, когато иде реч за българския етнически модел и отношението на БСП към него, не бива проблематизациите и тълкуванията на идейната еволюция на партията да се представят като производни и зависими единствено и само от Възродителния процес. Политическите идеи и идеологическата визия на БСП трябва да се виждат и разбират в един много по-широк, а и извънредно сложен исторически контекст. Защото 90-те години са златното време за т.нар. *политики на различието и равното признаване*, а и на историческия възход и изключителната популярност на *мултикултурализма*. В развития – европейски и американски – Запад по онова време се водят твърде мощни и значими – политически, научни и други – дебати, остри дискусии и яростни полемики в защита на или срещу настъплението и глобалното разпространение на различни мултикултуралистки идеологеми и схеми, сценарии и технологии за решаване на етническите или национално-идентичностните проблеми, за конкуренцията или конфронтацията на съответни цивилизации и култури, за половата и расовата идентичност, за всички крайно остри дилеми, казуси и колизии в различни пунктове на земното кълбо, както и за търсенето на нови алтернативи за човечеството и за постмодерната му цивилизация.

Ехото от тези дебати, дискусии и полемики не е заглъхнало още, а специално за нашето трансформиращо се общество те сякаш се оказват и привлекателни, и значими.

Темата за *идентичността* – расова, етническа, национална, конфесионална, полова, цивилизационна, културна и пр. – всъщност реално се превръща в истинско бойно поле на остри политически, научно-теоретически и др. конкуренции и войни на идеологии, на различни концептуално-методологически и социокултурни дискурси, но и на граждански ангажименти. В преломното историческо време на триумфално шествация глобализъм и постмодерен неолиберализъм дилемите, колизиите, конфликтите и трансформациите на идентичността са оказват сякаш навсякъде. Те засягат всички фибри на многопластовия жизнен свят на човека, ала и всички съвременни общества и държави, превръщат се в неотменна част от новите политико-идеологически стратегии и визии.

Тук е наложително специално да се отбележи, че след отстраняването си от позицията на „втори човек” в Политбюро на БКП Александър Лилев поема ръководството на Института за съвременни социални теории, който непосредствено се занимава с изучаване и анализиране на промените и иновациите в политиките и идеологиите в съвременния свят, особено в развитите капиталистически държави и общества. Тъкмо поради това можем – при един достатъчно задълбочен анализ, да съзрем как със съответни дискретни и релевантни на актуалната обстановка у нас термини и дискурси, в т.ч. и в доклада на визириания погоре пленум на ЦК на БКП, се осъществява „отговор” или „вписване в пейзажа” на най-съвременните и доминиращи по своята значимост дискусии в сферата на политиката, идеологията и науката, които са свързани с идентичността тема, респективно с национално-етническата проблематика. Няма водеща тема от изключително разгорещените (по онова време) дискусии около мултикултурализма по

така злободневните (в онази историческа обстановка) идеи за политиките на различие и равно признаване, за еманципацията на общностите и пр., която да не може да бъде открита в съдържанието на основните идеи и постановки на въпросния доклад.

Разбира се, с оглед на естеството си на политически и официален (в т.ч. на държавно ангажиран) материал, пленумният доклад изисква съответни редукции и стилизиране, схематизиране или префасониране на „чисто“ научните дискурси. Обаче е реален факт, че фундаментални парадигми от съвременните мултикултуралистки дискурси намират релевантно място и адекватно тълкувание в съответни превърнати форми в доклада. Още повече, че мултикултуралистката теория съвсем не е хомогенна, нито пък е логически непротиворечива, което дава и съответни възможности и основания някои нейни постулати да се приемат, докато други – обратното, изцяло да се отхвърлят.

Освен това следва дебело да се подчертае едно друго, много важно обстоятелство. Съвсем скоро преди този пленум Александър Лилов се е завърнал в страната след дълга задгранична и научна специализация, поради което той повече от който и да е представител на тогавашния политически елит в страната – както на БКП, така също и на опозицията, е „в крачка“ с най-съвременните дебати и постижения на идейно-политическия и идеологическия „фронт“. Това му позволява да избяга далеч напред във вижданията си, които доста силно се различават от интелектуалния капацитет на неговите идейни конкуренти и опоненти в онзи драматичен етап от зората на прехода.

Проблемите за *конструирането, ре- или деконструирането на идентичностите* се превръщат и в сърцевина на научни, а и във фокус на мултикултуралистките дебати.

Принципно или конюнктурно-аташирани към някои държави и общества, нации, народи, етноси или култури подобни дебати, дискусии или полемики се оказват органична част от облика и духа на „нашето време“, а пък и формират ярко и неговите „герои“.⁴ В лексикона и инструменталните технологии на неолиберализма и глобализма въпросните политики на различие, равно признание и мултикултурализма заемат приоритетни и високоерархизирани позиции, а и статуса на безалтернативни идеологеми и наративи.

България с нейните (стари и променящи се или нововъзникнали) партии не са откъснат и независещ от случаящото се в световен контекст остров, поради което в някакъв – пряк или косвен – вид въпросните политики на различието, равното признаване и мултикултурализма се оказват също част и от съдбата на преходните трансформации. Дори без да имат нужната научна или идеологическа компетентност, елитите на новите демократични антисоциалистически партии възприемат тотално и всекидневно ползват лексикални и идеологемни арсенали и инструментариуми на мултикултурализма.⁵ За съжаление при някои от политическите лидери и елити употребата на подобни термини и идеологеми се превръща в нещо подобно на символна или „ритуална“ публична демонстрация на политически/

⁴ Приписването на конструирането, въвеждането в публичен оборот на даден термин от страна на съответна политическа особа се приема нерядко като солидно обяснение, дори оправдание, защо тя се счита за конструктор, архитект и пр. на конкретно визирания термин. В рамките на отечествения ни преходен пейзаж така се случва и с Ахмед Доган, комуто приписват правото за бащинство на термина „български етнически модел“, най-вече поради неговата мащабна експонираност и употреба в присъщия му дискурс.

⁵ Най-сериозната и завършена теоретико-методологическа концепция за българския етнически модел в постмодерно-мултикултуралистски ракурс/дискурс е представена и публично отстоявана от Ахмед Доган.

идеологически мантри и клишета, които обаче изобщо не водят (след себе си) до обществено-полезни промени и преобразувания. В този план да се разчете правилно идейната еволюция на БСП, в светлината на темата за българския етнически модел, означава много внимателно и задълбочено, комплексно и безпристрастно да се види и обясни как и доколко въпросните политики или мултикултурализмът се „промъкват” в променящата се рационалност, както и в дискурсивността на тази партия, или пък защо и по какъв точно начин нейната идеология им противостои.

Съвсем определено може да се твърди, че никъде в идейно-програмните постановки на реформиращата се партия няма да се открият механични преноси, безусловно подчинение или непрецизна употреба на мултикултуралистки и на свързани с тях понятийно-категориални матрици или дискурси. Същевременно в тези постановки осезаемо личи най-съвременно разбиране, но и научно-релевантно тълкуване на водещите теми. От тези постановки не произтичат (грубо или пък перфидно) инструментализиране и експлоатиране на мултикултуралистка терминология или семантика, които да откриват хоризонт за проява и триумф на съответни политически, но недемократични сценарии.

Историческият, теоретическият и социално-практическият приноси на основните идейни постановки и принципи в доклада пред пленума на ЦК на БКП, състоял се на 29.XII.1989 г., всъщност могат да бъдат резюмирани в няколко генерални посоки. Преди това обаче си заслужава специално да се отбележи, че въпросният доклад лансира идеи и становища, които не се приемат радушно и еднозначно не само от формиращата се по това време десница или от политическия център, но дори и от определени кръгове на лявоориентирани учени, творци и пр. Още в изказвани-

ята на пленума могат да се забележат съответни – повече или по-малко деликатни, или преки – препоръки за коригиране на дадени термини, предложения за прецизиране на някои становища, критични забележки и тълкувания или проекции на евентуалните последици, които могат да произтекат от практическото осъществяване на някои негови постановки. Този доклад по-късно става обект на критично преосмисляне и оценяване в различни научни трудове и на по-детайлни анализи и интерпретации, които дешифрират някои негови „ахилесови пети”.

Без да се спираме подробно на тези научни анализи, само ще подчертаем забележимия редукационизъм в доклада, който свежда изцяло Възродителния процес само до смяната на имената и нарушенията в празнично-обредната сфера на мюсюлманите, макар в естеството и спецификата на въпросния процес да попадат далеч повече и по-сложни процеси и тенденции, и то не само от „чисто” етническата сфера. Определени, при това доста съществени въпроси, съмнения и колизии повдигат също така и твърденията за липса на достатъчна информация за замисъла, логиката и технологията на въпросния процес, както и за някои некоректни субституции на партийни формулировки – например за тезиса, отнасящ се до градежа на „единна и монолитна съвременна българска социалистическа нация”, който в доклада от 29.XII.1989 г. обаче е представен като „създаване на етнически монолитна българска нация”.

Освен това в доклада и в съвместното решение на Държавния и Министерския съвет проличава осезаемо и недиференциран подход към различни етнически общности, което реално предоставя евентуални шансове и пътища за крайно некоректно и дори опасно за държавата, българското общество и нацията тълкуване и използване на

идеите и посланията от въпросния пленум на ЦК на БКП. Вследствие на това се получават крайно неблагоприятни за националната ни идентичност възможности българите-мюсюлмани да се включат заедно с турския етнос, заради мюсюлманската им религиозност, което обективно води до отродяване от истинския им родов корен, до прикриване на българската им етническа идентичност, също както и до крайно опасни възможности за асимилация на части от това (чисто българско по своя етногенезис) население по пътя на тяхното религиозно обработване и отчуждение. По същество така се отваря път, заради дезертирането на държавата от ангажимента ѝ за защита на автохотно и автентично българско по своя етногенезис население, последното да бъде предоставено в „чужди ръце”. Впоследствие, с дейността на ДПС сред това население, тези тревоги и опасения намират и своето реално потвърждение. Впрочем, на този изключително сложен и съдбовен за българската нация проблем обръща сериозно внимание в своето изказване Янчо Георгиев, който по онова време е завеждащ отдел, ангажиран с научно-информационното обслужване на ЦК на БКП, човек на науката, поради което не може да не му се вярва. А друг изтъкнат български учен и вещ познавач на деликатната етническа „материя” – проф. Ст. Димитров, акцентира върху възможността с решението за връщане на арабско-турските имена да се създаде обстановка, при която да се окаже репресия върху онези българи от турски произход или с мюсюлманска религиозност, които не искат да си заменят българските имена с арабско-турски. Това предвиждане по-късно се превръща в горчива и жестока реалност за много хора от смесените райони, които са принудени от емисарите на ДПС, туркофилите и ислямистите да си сменят българските имена.

Наистина може да се търсят и евентуално да се намерят аргументи защо е било необходимо по този начин да се формулират и аргументират някои постановки във въпросния доклад. Подобен подход и анализ може да има своите съществени причини, основания, доводи и аргументи, което не предотвратява възможността или не елиминира задължението на науката да се произнесе комплексно и детайлно върху постановките и интерпретациите във визирания доклад. По такъв начин обаче може да се забележат и някои разминавания между политическия и чисто научния подход или анализ на проблемите, които са предмет на сериозно осмисляне, оценяване и интерпретация.

Да се върнем към това, което може да се счита за приноси в основните идейни постановки и принципи в пленумния доклад от 29.XII.1989 г. То се свежда до следното.

Първо, критично анализиране на неблагоприятните последици от Възродителния процес за държавата, обществото, междуетническото общуване и съжителство, неговото *политическо осъждане и заклеияване*. В доклада липсват мъгляви, завоалирани и недостатъчно смислово-избистрени идейни формулировки – той се отличава с пряк, директен и открит тон, който е критично-разобличителен и принципно осъдителен. Не са спестени квалификации и прилагателни за същността и феноменологията на процеса, както и за отговорните и виновните лица от висшето ръководство на партията-държава. Всички следващи анализи и тълкувания на ролята и значението на Възродителния процес – на политическо или на научно равнище, принципно не излизат от духа и смисловата рамка на доклада пред този пленум на ЦК.

Всички спекулации и необосновани обвинения към социалистическата партия, че тя не е сторила нужното, за да

направи дължимия самосъд, че се опитва да прикрие своите грехове и престъпления, да избегне необходимите разобличения и очакваните от българската общественост искрени покаяния за някога извършеното по национално-етническия въпрос от нея, очевидно се дължат или на пълно непознаване на позициите на партията, изразени още по онова време във въпросния доклад, или на съвсем умишлено, преднамерено, целенасочено и систематично грубо преиначаване на истината, на изопачаване на обективната картина за случилите се тогава събития в страната и в БКП.

Духът и съдържанието на въпросния пленумен доклад са категорично и неоспоримо доказателство, че още тогава партията е осъзнала и осъдила допуснатите грешки. Нещо повече: партията не е направила и нищо, което да ѝ носи дивиденди от този неин – актуално релевантен, трезв, безпощаден и социалнозначим – жест на самоосъждане.

Именно „на терена” на политическото оценяване, осъждане или заклеймяване на Възродителния процес, на заложения от него взривоопасен потенциал за настоящето и още повече за бъдещото развитие на нашата държава, на българската нация и общество, още тогава, а далеч повече и по-късно през прехода към демокрация, различни политически партии, елити и лидери се опитват изкуствено или напълно измислено да си припишат актива или приноса за препятстването и отстраняването на предпоставки и условия за драстични екстремни събития, процеси и тенденции в държавата и обществото.

В този ракурс особено забележим продължава да е инструментално предизвиканият и изкуствено привнесеният спор за *творчеството на българския етнически модел*. В този план е добре известна последователната и неотстъпчива позиция на ДПС, че именно неговият лидер

– Ахмед Доган, е архитект на преходния ни етнически модел.⁶ Дълги години „синята демократична” коалиция също се опитваше всякак да придобие, да приватизира и за себе си правото да бъде създател и легитиматор на етномодела ни. Защото през това историческо време българският етнически модел все още беше символ на демокрацията, антикомунизма и атестат на опозиционните на БСП дискурси. Но трябваше да дойде времето, когато настъпиха охлаждания и напрежения, брутални или завоалирани конфронтации, безпардонни „езикови войни” между ДПС и други „сини” формации, при което този етномодел се превърна от щемпел на демокрацията в знак на порицание, нескончаема критика, обругаване и тотално заклеявяване на всички нива. И от емблема на българската демокрация той се превърна в нейния кошмар, в проклятието за България – според безцеремонните квалификации на Иван Костов за него. И сега вече твърде много от десните или центристски

⁶ Тук следва по-специално да се визират научните разработки на наши учени, тънки познавачи на сложната национално-етническа „материя”, които аналитично и аргументирано дешифрират темата за авторството на българския етнически модел. От депозираните от тях сериозни и критични анализи, а и солидни аргументи всъщност излиза, че не Ахмед Доган и ДПС, а Александър Лилов и БКП/БСП са истинските създатели на българския етнически модел в условията на родния преход, макар че нито Лилов, нито БСП досега официално и публично са предявили претенции за авторство на нашия етномодел. (Вж. напр.: *Писарев, П.* Има ли български етнически модел? – В: *Етническото многообразие и обединяваща се Европа.* С., 2005 (Съст. М. Мизов), с. 213; *Кертиков, К.* Евроинтеграцията на България – предизвикателство пред трансформацията на „българския етнически модел”. – В: *Българските национализми и европейската интеграция.* Теоретична конференция: национални интереси, национална идентичност, европейска интеграция. С., 2006 (Съст. В. Проданов), с. 169 и 171; от него също: *Българските „етнически модели” в контекста на европейските ценности.* – В: *Българският етнически модел – политическа митология или проблемна реалност?* С., 2011 (Съст. М. Мизов), с. 48 и 51; *Мирчев, М.* Български етнически модел: социален и цивилизационен резултат – В: *Българският етнически модел...*, с. 240.)

позиционираните партийно-политически елити не желаят да имат нищо общо, или заличават предишната си неистова дейност, свързана с атрибутиране на техния „незаменим принос“ за българския етнически модел.

Всъщност това по несъмнен начин показва, че само две политически партии – БСП и ДПС, са имали и притежават солидно, постоянно отношение и изострено внимание, забележим принос в идейно-политическата разработка на този етнически модел.

Второ. За пръв път в най-новата ни история от най-високо ниво – на управляващата партия – БКП, се лансира, аргументира и легитимира съвременната и демократично релевантната *гражданско-политическа дефиниция и интерпретация на нацията*. По същество духът и посланията, изводите или обобщенията на този доклад представляват една директна присъда над етнологическата дефиниция за нацията и на основаните върху нея несправедливи, нехуманни и недемократични въздействия върху хората. Защото гражданско-политическата съставка, както и обвързаността ѝ с национално-етническото съзнание и самосъзнание на хората, е символ и атестат на демократичност, която притежава и своите дълбоки обществено-исторически корени и традиции у нас. Допуснатите от Т. Живков волунтаризъм и груби извращения се оценяват и като предателство към свещените принципи и революционно-демократичните традиции на партията, която държи – от времето на своя основател – Д. Благоев – Дядото, на определяне на националното съзнание и самосъзнание на базата на персонално самоопределение, а не на етнобиологическа основа. Затова се смята, че задачата по създаване на „етнически монолитна нация“ е по същество отстъпление от марксисткото разбиране на нацията.

Тези сериозни, политически релевантни за онзи момент, а и солидни аргументи също са директно представени в текста на доклада на Лилов пред пленума от 29.XII.1989 г. Никъде по-нататък в програмните или в другите официални документи на БСП няма да видим реверсия към етнологическата дефинитивност на нацията. Във всички следващи идейни позиции и визии на партията категорично и последователно (ще) се отстоява съвременното и демократичното гражданско-политическо разбиране за нацията. Оттук на-сетне за БСП нацията не може и не трябва да се гради и развива за сметка на ограничаване на или на лишаване от демократични права и свободи на българските граждани. Универсализмът на човешките права и свободи е обявен за свещен категорически императив на цялостната ориентация, визия на партията по национално-етничния казус.

Нещо повече, тук специално следва да се отбележи и обстоятелството, че Лилов не се базира в своя доклад на абстрактни научни или на либерално-демократични постановки за дължимото равенство и свободата на човешките същества, а съзнателно прибъгва до далеч по-близкия и несъмнено съкровен за всяко българско сърце свещен завет на великия Апостол на свободата – Васил Левски, който в Проектоустава на БРЦК лансира и аргументира истински демократичното символ-верую за бленуваното и дължимото съгласие, братство и съвършено равенство между всички народности в чистата и свята република, както и за всеобщото спадане на всеки и всички под един общ закон, избран по висшегласие. По такъв начин Лилов деликатно прехвърля мотивите и основанията ни спрямо етническата толерантност и националната консолидация в измеренията на нашия – обществен и персонален, граждански и човешки, дълг към исторически непреходните завети, формулирани

от най-великия българин в едни от най-златните страници и звездни, макар и дълбоко трагични, мигове от сложната ни национална история. С този символичен жест се възстановява истината и правдата на исторически разпокъсаната приемственост с идеите на нашите най-светли умове и пламенни сърца, свързани с Възраждането и националното освобождение. По този начин човешката еманципация от бремето на историческото минало се обосновава не с патоса на съвременните, постмодерни и мултикултуралистски парадигми и идеологеми, политически митове или химери, а чрез дълбинната и органична връзка между универсализма на демократизма/хуманизма и разпрострялата се по протежение на два века драматична българска национална историческа биография. Тази сакрална връзка всъщност се оказва и съдбовният залог за бъдещето на демокрацията, нацията и нашата държавност.

Демократизмът, зачитането на равенството и достойнството на хората, без оглед на техния етнически произход, расова, полова и друга принадлежност, хуманистичната и антропологическата релевантност се превръщат в неотменими скрижали за всеки един избор и акт от страна на обновяващата се лява партия, за всеки неин член и гражданин. Това е и такова е новото символ-верую на БСП, което никой не може да отрече и обори. Нито една друга политическа партия от началото на прехода не е декретирала (при това в статуса си на управляваща държавата сила) по толкова категоричен и легитимен начин своето съпричастие и съучастие – актуално и перспективно, в подкрепа и защита на съвременното и демократичното гражданско-политическо тълкувание на нацията. Ето защо всички последващи опити от страна на различни десни и центристски политически партии, новосъздадени граждански структури/движения

публично да пледират, че те, а не БКП/БСП са автори или притежатели на символния монопол на визията за гражданско-политическата нация, изобщо не издържат на сериозна и солидна научна критика.

По същество възприемането и отстояването на представите и ценностите за гражданско-политическата нация дезавуират и фактически елиминират възможностите за изкуствено конструирани йерархии, за силово или исторически „оправдани” зависимости и субординации между отделните етнически общности – в зависимост от техните генеалогии или специфицирани идентичностни „биографии и битийни актуализации”. Така вече българската – гражданско-политически оповестена и мислена – нация не засенчва, нито премълчава и пренебрегва фактите за своята многоетнична „субстанция”. Гражданското дефиниране на нацията признава онтологичното присъствие на различни етнически общности, което признание обаче не се превръща в повод, основание и аргумент за някаква класация на значимостите, ценностите на всяка една от тези общности. На най-предна позиция се извеждат човешкото достойнство, демокрацията и хуманизмът. Примат придобиват универсално-човешкото, гражданските права, свободи и зачитането на всеки човек, независимо от неговото потекло и от принадлежността му, а това прави всички граждани на страната равни по права и свободи, както и по отговорности и задължения към конституцията и законите, ценностите и нормите на България.

Разбира се, декларирането на и привързаността към гражданско-политическата визия и битност на съвременната българска нация по никой начин не negliжира и елиминира нейната – конституционно прокламирана и легитимирана, *еднонационална същност*. Поради това всички стремежи и опити за изкуствено и користолюбиво полагане на знак на

равенство или на тъждество между еднонационалност и етнонационалност нямат никакви сериозни и солидни – теоретически или практически – основания. Такива стремежи и опити доста релефно проличават в концепцията на Доган за модела. А в смутната ни преходна действителност неведнъж вече сме се срещали с претенции от страна на дадени политически партии еднонационалният статут на България да бъде дезавуиран и променен по посока на признаване на мултинационалност на държавата.

Впрочем, фокусирането и акцентирането върху индивидуалните човешки права и свободи е органично свързано и с дискретно визираното отношение на БКП/БСП към мултикултуралистките парадигми и идеологеми, обслужващи неолибералния глобализъм. От една страна, ориентацията към, но и ангажирането с гражданско-политическото дефиниране на нацията дезавуират и делегитимират всички стремежи и опити да бъде инструментално подменена национално-етническата тематика с малцинствената такава, каквато опасна тенденция и практика осезаемо се забелязва в идеологическите и практическите прояви на останалите политически партии в условията на родния ни преход. Маркар ДПС да е най-последователен и категоричен застъпник на подобно кредо – да се дава примат на малцинственото спрямо националното, и редица други партии от центъра или вдясно също така – афиширано или завоалирано, съдействат за такава кауза.

Същевременно актуално съществуващите патриотични или националистически политически партии, граждански сдружения и движения придават доста семпъл, понякога и дори вулгарен вид и същност на идеите в подкрепа, в полза на националния идеал, за съхранение и пребъждане на българската нация и на културната ѝ самобитност.

Международното право досега не е депозирало категорична яснота, а и позиция по дефиниране на това какво е малцинство, в т.ч. и още повече националното такова. Ала именно с перфидно толериране или с фаворизиране на подмяна на националното с малцинственото, със спекулативно и манипулативно експлоатиране на „малцинствената карта” днес (явно или перфидно) се занимават повечето партии в България – както тези, които се обявяват за либерални, така и консервативно, популистки или националистично ориентирани и проявяващите се партийни формации. За всички тях демократичното гражданско-политическо определение на нацията като че ли е само една удобна идеологема, която трябва да прикрива техните – понякога даже и напълно антибългарски по дух, насоченост и практически последици – публични позиции и дела. Да не забравяме, че тъкмо „демократично” скроеният „син” бивш президент – Петър Стоянов, най-ентузиизирано и нееднократно призоваваше българското гражданство колкото може по-бързо да се сбогува с архаично изглеждащата и прагматично-неадаптираната кирилица и да възприеме на въоръжение латиницата, за да може така да се впише по-добре в съвременния глобален контекст, да се приобщи към конюнктурното господство на неолиберализма и едностранчиво описваната и тълкуваната западна цивилизация, макар че после не друг, а сам Европейският съюз официално легитимира българския език и писмеността му като равноправни за обединяващата се Европа. Друг един демократичен експремиер – Симеон II Сакскобургготски, твърде поучително наставляваше българите защо трябва колкото се може по-скоро „да си сменят чипа” на съзнанието, да се разделят с българското в себе си като личности. Също така не бива да забравяме и „лъвския пай”, който

СДС, ДПС и ред други партийно-политически формации придобиха относно растежа на националния нихилизъм, както и в обругаването на или относно безогледните им кощунства спрямо много сакрални реликви на националното.

От друга страна, категоричната и последователна позиция на БСП в защита на универсализма на персоналните човешки права и свободи е както в съзвучие с истински демократичния и хуманистичен съвременен етос, така също е легитимация на нейното отношение към перфидния инструментализъм на мултикултуралистките идеологеми и парадигми, които целят negliжиране, дезавуиране и дори деструкция на националното.

В идейните позиции на БСП – оттогава, чак до наши дни, никъде няма да се открие постановка, която се базира на абсолютизиране на културната идентичност на отделна (етническа или конфесионална) човешка общност, каквато е мултикултуралистката парадигма или инвенция. Пледира се за зачитане на уникалното културно своеобразие на отделните етнически групи, за съхранение и гарантиране на тяхната самобитност, без обаче това да провокира дезинтеграция на обществото, опасности за държавната цялост, суверенитета на страната и нацията, нито противостоене на идентичности.

Възприемането на гражданско-политическата дефиниция на нацията реално води и до нещо друго. Ако мултикултуралисткият етос и патос предполагат/изискват тавтологично възпроизводство на колективно-идентичностните референции, гражданско-политическото обуславя и стимулира не херметизирано или статично, а обратно, динамично, обновяващо и облагородяващо присъствие и развитие на идентичностите, които, освен исторически присъщите им характеристики, в хода на взаимното си об-

щуване и съжителство в националното тяло сътворяват, а и консумират и нови качества, и добродетели, възникнали като естествен или преследван резултат от споделения живот. Тъкмо такъв е дискретният, публично неартикулиран контра-мултикултуралистски патос или етос, иманентно вграден в логическата тъкан на анализираният тук и сега идеи в еволюцията на възгледите, представите и принципите на БСП по този значим казус.

Естествено, тук се налагат някои съществени пояснения и обяснения. В доклада от въпросния пленум на ЦК на БКП понятието „нация” се използва най-вече в контекста на злополучния и волунтаристичен опит на Т. Живков по репресивен и асимилационен начин да създаде „етнически монолитна българска нация”. Вместо за нация обаче, Ал. Лилев на няколко пъти говори за „двете части на нашия народ”, или за „две части от българското население”. Преценен от „строго научна” гледна точка, такъв един подход изглежда явно научно-некоректен, а такъв смислов пълнеж изобщо не е прецизен. Защото е неправомерно „нацията” да се подменя с понятия като „народ” и „население”. В науката всеки един от тези термини притежава съвсем определен смисъл и значение, поради което в научните дискурси изобщо не се допуска тяхната спекулативна рокада.

Същевременно си заслужава много по-задълбочено и разнопосочно да се осмисли и анализира този терминологичен „маньовър” или „трик” на Лилев. Защото Лилев не се явява пред, а и не дебатира с професионална научна аудитория. Той следва да търси/открива такъв политически модус на селекция на нужните му понятия и категории, който най-добре помага на идеите му в конкретната обществено-историческа ситуация. Той знае, че думите му ще отекнат извън залата на пленума, ще се погълнат и тълкуват от раз-

бунените и жадни за определени знаци и послания маси на протестиращите хора.

Взето в контекста на случилото се по време на Възродителния процес, понятието „нация” е доста дезавуирано, дори смислово или символно компрометирано. То дори е „поело” амбивалентни и антагонистични семантични проекции, прекалено се е размило за публичните настроения и нагласи в онзи напрегнат и смутен исторически момент, поради което спешно се налага да се търсят такива негови заместители или евфемизми, които да не предизвикват остро негативни реакции както към себе си, така също и спрямо повествованието или посланията, които те следва да изграждат, но и да подкрепят. Ето защо в този момент Ал. Лилев си позволява известно престъпване на „чисто” научната прецизност и коректност при подбора на термините, а избира и употребява понятията „народ” и „население”, които в общия дух и контекст на пленумния доклад, а и в публичните реакции към неговите идеи/послания, не предизвикват съответни смислови раздвоения и напрежения, нежелани изводи и остри гражданско-политически реакции.

Без да бъде афиширана гласно тази дискретна мотивация, се стига до използване на понятията „народ” и „население”, които сякаш „стоят” по-добре, вместо разединената от Възродителния процес българска нация и нейното директно споменаване в този крайно изострен, изпълнен с огромно социално напрежение исторически момент. Те, от една страна, не са толкова идеологически натоварени и ангажирани с миналото, а от друга – по един дискретен начин визират или акцентират на една ненатрапчиво прокарваща се логическа тенденция да се търсят единението, съгласието, разбирателството и съжителството между хора, които притежават различен етнически произход, културна и

верска идентичност. В този казус политическото не следва буквално и пряко да се извежда от и да се уповава на „коректната научна” селекция и експлоатация на термини за етничността. Обратно, задълбоченият прочит и аналитичното дешифриране на текста и на адекватното съобразяване с реалния, а не с въображаемия, контекст на историческото време, на нравите или обстоятелствата в онзи момент, разкриват и най-вероятните подбуди, неспоменати основания и аргументи за тази терминологична екстраполация. Тази инструменталност в подбора и употребата на конкретни понятия обаче вероятно дава и странични последици, които се проявяват извън територията на левия политически дискурс. Става дума за тоталното дезавуиране и дискриминиране, даже и за прокуждането на понятието „българска нация” в панорамата на „демократичните” и опозиционни за онова време политически дискурси. Така (оттогава и до наши дни) темата за нацията сякаш се преотстъпва на версия на различните националистически формации. Особено релефно осезаемо е това изолиране или дори прокуждане на нацията в теоретико-концептуалните рамки, в логиката и инструменталната употреба на дискурса, който Ахмед Доган предлага и налага в политическото ни пространство. Доган не говори с добро чувство за българската нация. Вместо това той акцентира на националната държава, която неосновано и превзето критикува, като я отъждествява с еднонационалната такава, или пък абсолютизира и твърде некоректно експлоатира темата за „гражданското общество”.⁷ Нещо повече, малко след като излиза от затвора и като създава ДПС, той в продължение на няколко месеца се опитва (чрез медиите и политическите си изяви) да въведе в

⁷ Срв.: Доган, А. България и новият световен ред. С., 2000.

публичен оборот темата за „двамата народа в България”, за да не каже директно – двете нации в страната. Негови последователи и съратници от елита на ДПС искат да се направят радикални конституционни промени, за да се легитимира бинационалният модел у нас. Трябва да минат почти две десетилетия, за да може Доган да направи известни корекции, с които донякъде да ревизира своето предишно определено негативно и изобщо неприкривано отношение и тълкуване на „нацията” и „националния курс”.

Не само ДПС, а и ред други, в т.ч. водещи и самообявяващи се за демократични и дори за национално-отговорни, десни и центристски политически партии в прехода злоупотребяват с малцинствения казус, като с това – волно или умишлено, тяснопартийно и утилитарно – компрометират националното и съзнателно или несъзнателно спомагат за ерозията и разпада на национално-историческата ни идентичност.

Трето, както в този доклад, така и във всички следващи официални документи на БСП неотменно и категорично присъстват *идеята и мотивът за съдбовната необходимост от национално съгласие и единение*. Първото и най-важното в онзи екстремален исторически момент обаче е крайно наложителното помирение между „двете части на народа”, което не само не изисква, а обратното – следва да предотврати развихрянето на неправомерни искания или лишени от морални основания претенции за недемократично и политически комерсиализирано възмездие, което е в ущърб на обществото, на държавата, както и на настоящето, още повече – на бъдещето на българската нация. С това се слага началото на целия труден път и досегашен исторически опит на БСП да създава, отстоява и утвърждава предпоставки и условия за нова, демократична и хуманистично-ориентирана национална консолидация, за единение на

българския народ, за истинско и пълнокръвно общуване и съжителство между различните етноси, етнокултури и вероизповедания в пределите на нашето Отечество – Република България. В нито един следващ официален политически документ на БСП не може да се открие каквото и да е отстъпление или ревизиране на това сакрално изискване, прието в онзи момент. Ето защо мотивът или рефренът за националното съгласие и единение присъства, макар и в конкретно модифициран и контекстуализиран ракурс, във всички следващи – програмни и други официални – документи на реформиращата се социалистическа партия.

Обратно на логиката и практиката на редица политически елити от началото на прехода (и чак до наши дни), като се почне с тези на „синята коалиция” – СДС в самата зора на Промяната, и се свърши със сегашната политическа вербалност и прагматика на ГЕРБ и „Атака”, които всячески налагат тенденции за разделение и противопоставяне на нацията и обществото, БСП – водена от своите програмни идеи, никога не е престъпвала и нарушавала своите принципни позиции за национално съгласие и единение.

Всъщност казусът и ригоризмът за национално съгласие и единение (погледнати и мислени на екзистенциално-прагматично равнище) обуславят, облекчават и насърчават процесите и тенденциите на желаното и дължимото *споделяне на жизнените светове*, които са присъщи на отделни етнически общности и техните персонални членове. Те сближават, а и спояват макросвета на обществото с микросвета на групата/индивида. Тъкмо тази споделеност на жизнените светове е съвременният патос или дискурс за нов тип политики на различие, равно признаване и гарантиране на идентичностите, който е имунно несъвместим с мултикултуралистката телеология и инструменталност, които

преследват възпроизводство на едни – чрез систематично оразличаване, реално дистанциране, въпреки формално оповестените „отваряния”, спрямо други идентичности. Така националното съгласие и единение се превръща в символ и реален – исторически и политически релевантен – фактор за процесите и тенденциите на достъп, а не за изолация и херметизация на етническите, етнокултурните и етнорелигиозните общности.

Четвърто, стратегическата визия на БСП, в т.ч. и спрямо национално-етническия проблем и българския етномодел, не пренебрегва, нито дискредитира или не елиминира прекалено актуалната и дори злободневната за съвременното ни тема за *идентичността*. В идейно-програмните постановки и тълкувания, свързани с национално-етническия казус, тази тема не се откъсва и противопоставя на националното, национално-историческата и културната идентичност, памет и традиция на българския народ. Вместо както правят други партии, идентичността да подрива и застрашава стабилността, историческия просперитет, а и проекцията на национално-идентичностното в бъдността, в тези постановки и тълкувания тя се обрисова и разкрива като органично или дължимо съчетание и опит за историческа хармонизация на идентичностите на всички общности, и то по начин, при който – без да се нарушава или ограничава идентичността на която и да е общност, реално се постига плодотворно, демократично и хуманно съжителство и общуване между хората и групите с различен етногенезис и верска принадлежност. Предефинирането на ценностните светове на съвременната гражданско-политическа нация не изисква декретиране и стриктна регулация на йерархия на етническите/верски идентичности, а обратното – императивно се стреми към

равноправие на последните. Така вече депозирани на програмно и практическо равнище идеи, стратегии на БСП не обуславят и не налагат само формално прокламиране на сближение и толерантност, а реално, фактически водят до, стимулират заедност в живота на различните общности. Тази заедност обаче не е отделена от, нито противостои на националната идентичност и интеграция, поради което интеграцията към и в националната идентичност е предпоставка и гаранция и за перспективното проявление и развитие на отделната идентичност.

Тази интимна, дълбинна логика на хармонизация между световите на общностите (по същество) е изначално зададена именно още от посланията на доклада от 29.XII.1989 г.

Пето, както в този доклад, така и във всички следващи идейно-програмни визии на БСП твърдо и категорично, макар и ненатрапчиво, се прокарва идеята за *секуларизирания характер на съвременната българска държава*. За разлика от определени мултикултуралистски парадигми и идеологически телеологии, които силно (пряко или косвено) прокламират известен реванш и солиден възход в контекста на постмодерността или на глобализацията, както и символно или реално овластяване, дори и доминиране на религиите в сферата на политическия, социалния и културен живот на обществото, и то с цената на жертви от страна на държавата, която следва да прави компромиси с вярата, за БСП вярата съвсем определено и категорично е преди всичко персонален въпрос, интимен избор, в който държавата не бива да се намесва⁸.

⁸ В Политическата платформа „БСП – партия на промяната, партия на бъдещето”, приета на 45-ия конгрес (юни 2002 г.), се посочва, че „БСП направи своите поуки за

За тази партия желаният и дължим етнически модел не предполага и не налага никакви десекуларизации и реконфесионализации на цялостната тъкан на социалните връзки, отношения, процеси и тенденции. Дистанцирайки се от, а и осъждайки държавно декретирания, профаниран, абсолютно чужд на прогресивните исторически и демократични традиции и репресивен атеизъм над социума, БСП съвсем категорично смята, че държавата и църквата следва да бъдат отделени и независими една от друга, а техните специфични взаимоотношения трябва да бъдат регулирани по отделен ред и със съответен закон. Защото демокрацията и хуманизмът по никой начин не предпоставят или не изискват клерикализация на обществените и междуличностните отношения в съвременното всекидневие на хората.

За социалистическата партия религиозната идентичност не трябва да се приема като предпоставка, условие, основание или императив за отпускане на преференции и фаворизации на една спрямо всички други общности, или пък в ущърб на цялата нация, или на други конфесионални, етнически, етнокултурни и пр. общности или индивиди. Водена от този патос и етос, БСП не толерира едни спрямо други конфесии. Ярък израз на подобно разбиране бе прокараната от нея позиция в конституцията, че православие то е традиционна, а не официална – както някои и преди,

отношението си, преди началото на демократичните промени, към православната ни църква и към другите вероизповедания в страната. Промяната в политиката ни е насочена към гарантиране на независимостта на вероизповеданията от държавата, **възстановяване на единството на Българската православна църква**, представител на традиционната религия за България, и **утвърждаване на етническата и религиозната толерантност в единната българска държава**". (Срв.: *Програмно развитие на БСП*. Сборник документи (1990-2005). С., 2008, с. 261.)

а и днес, прекалено искат. Такава политическа стратегия, която цели да се легитимира и властово да гарантира съответна религия, през годините на прехода също така може да бъде забелязана и в няколкократно депозирани – в парламента, медиите, а и на други форуми, претенции от страна на висши представители на ДПС ислямът да бъде признат и конституционно легитимиран също така – подобно на православното християнство – за традиционна религия на българския народ.

Шесто, от духа и естеството на доклада от 29.XII.1989 г., чак до наши дни, в цялостната идейна еволюция на БСП може съвсем релефно да се забележи *категоричната политическа позиция и симетричност на реакциите към двата типа крайности – към ислямския фундаментализъм, но и към крайния национализъм, и към шовинизма.*

Преодоляването на видимите съмнения и подозрения, заличаването на обидите и враждите, възстановяването, нормализирането, обогатяването и развитието на общуването, премахването на сега съществуващата по места херметизация и изолация, както и на капсулирането единствено между „свои”, на тревожните и опасните за нацията тенденции на покачване нежеланието за съжителство, премахването на бариерите и предразсъдъците между двата – българския и турския, етноса реално нямат историческа перспектива, ако българската демокрация, държавата, гражданското общество и всички политически партии не поемат своите – исторически и обществени – отговорности и дългове за целенасочена, последователна и решителна борба срещу ислямисткия радикализъм, протурския национализъм, но така също и срещу българския национализъм, шовинизъм и възродените в условията на драматичния преход расизъм, ксенофобия и на сегрегация

на определени лица и общности в и от съответни социални пространства.

Всъщност в реалната общественно-историческа практика през годините на прехода като че ли все повече се говори за евентуално или реално присъстващата заплаха или опасност от ислямския фундаментализъм. Обаче никоя политическа партия не обръща достатъчно внимание и на потенциалния или дискретно развиващ се християнски фундаментализъм, бил той осъществяван по православна, или по друга деноминационна линия. А реалностите и нравите през всичките тези години несъмнено и категорично показват тенденцията на разрастване на християнското „колонизиране” на жизнените светове на все повече български граждани и ориентацията ѝ към конкретни общности, които се превръщат в мишена за покушения и триумфи на новите вероизповедания. Специфичната дифузия на религиозни празници и обреди, които (централизирано от властта или другояче масово) навлизат във всекидневието на гражданите, които пък следва – принудително/доброволно – да се съобразяват с тях, показва и легитимира подобна тенденция в обществения живот през прехода. Освен това видимата пандемия политически фигури да участват – персонално-неформално или официално, в съответни знакови църковни празници, обреди и ритуали, без тези особи да са истински християни или мюсюлмани, също налага усещането и убеждението за „доброзорно” инфилтриране на религията.

Седмо, в доклада от 29.XII.1989 г. за пръв път от позиция на управляваща политическа сила се лансира и прокламира *ново отношение към патриотизма*, и то в условията на една световна тенденция на ускорен растеж на национализмите, от една страна, но и на очевидно линейно, ескалиращо закърняване или драматично изчезване на истинските

патриотични чувства, на загуба на доблестното родолюбие у хората и ценностно-смислова привързаност към национално-историческата памет, от друга страна.

Определена вина за тези нови нагласи към патриотизма има и неолибералната постмодернистка „интерпретативна призма”, която неоснователно, но инструментално полага знак на неразличаване и дори на тъждество между национализъм и патриотизъм. Според обслужващата я мултикултуралистка визия тези два феномена са само обременителни, ненужни, вредни и опасни исторически атавизми, които следва да се отстранят. Доколкото хегемонията на неолибералната идеология се усеща навсякъде, няма как патриотичното мислене, чувстване и поведение да остане незасегнато или ненакърнено. У нас, в условията на крайно изострена и свръхполитизирана преходна действителност, на брутална или на перфидна злоупотреба с представата, че национализмът е последното убежище на комунизма, реално се създадоха солидни и дълготрайни предпоставки и условия за сериозно, а и мащабно дезавуиране, за силна дискредитация на патриотизма.

Разпадът на социалните връзки и отношения, вакуумът на ценности, залезът на вярата в идеали, както и фокусирането на човешката екзистенция в оцеляването, и пр., обусловиха и галванизираха процесите и тенденциите на ерозия и хиперинфлация на патриотичното мислене, чувство и поведение сред широки слоеве от населението. Освен това и мощните вълни на емиграция, на пандемично разпространяващите се – както сред обикновените граждани, така и от някои партийно-политически централи – представи за България като за напълно фалирала или неизбежно предстояща за агония, безперспективна за живот и бъдеще страна, както и безцеремонната политическа суб-

култура на определени партийни елити да се възползват меркантилно и аморално, дори противозаконно, от систематично „насъскване” на едни срещу други етноси и пр., също провокираха и утвърдиха денивелацията в приема и оценяването на патриотизма. Именно поради всичко това демократична – днешна и бъдеща – България се нуждае от възкресение и развитие, осъвременяване и облагородяване на патриотичните чувства.

Може да се каже, че този пункт от доклада на пленума от 29.XII.1989 г. е първият официален – политически, а и държавен, документ, който бие камбаната на тревогата за евентуалното обезценяване на присъствието и изгубване на ценността на патриотизма в българското население, видяно и третирано не само като етническа генеалогия или етническа принадлежност. Защото всички последващи процеси и тенденции в динамично-противоречиво изменящото се българско общество категорично потвърждават основателността и значимостта на тези дискретни предупреждения за състоянието, а и още повече за историческата пребъдност на родолюбивото мислене, чувство или дело – особено сред младите поколения, но и не само сред тях. Може също така да се твърди, че този ракурс в доклада е деликатно сторено и солидно предупреждение и спрямо последващите „етнизации” на чувството на привързаност към, или на дистанцираност и отчуждение от Родината. Ние всички сме неволни свидетели, очевидци, участници в, а понякога и потърпевши от, тази преходно-етнизирана манипулация, от „заиграването” с патриотизма, по-скоро с патриотарството, зад които се прикриват ликовете на национализма, шовинизма и други атавизми, които не бива да имат място и роля в демократичното гражданско общество на съвременна, а още повече и в това на бъдеща България.

Това, което обаче дълбоко отличава идейно-ценностния фундамент и визията в това ново отношение, е органично свързано не с формалните дължимости, които обективно произтичат от етническият произход, от етнокултурната или от етнорелигиозната принадлежност и спецификация на хората/общностите, а е съдбовно зависимо от статуса, ценностно-смысловия патос и етос на българските граждани, от тяхното човешко право и чувство да притежават и отстояват историческа памет, национално-културна традиция, родолюбива сваят и страст, самосъзнание за свещено българското и пр. Не по задължение или заради пресметлив разсъдък, а по сърце и душа можем и трябва да сме истински, а не само формално или декларативно афиширащи се патриоти. Такъв е интимният и явно неартикулираният апел, такива са естеството и посланието на новата визия и интерпретация на патриотизма, лансирани в духа, в контекста на доклада. В този смисъл една подобна визия и интимна логика на патриотизма коренно се противопоставя на последващо формиралите и осъществили се обвързаности и зависимости само с етническата принадлежност или религиозно-православната приобщеност, които някои политически партии и граждански движения прокламират, но и се опитват да наложат.

Всеки български гражданин, независимо от своята етническа или пък религиозна принадлежност, може да бъде истински патриот и пламенен родолюбец и в наше време. За да се случи обаче нещо подобно и за да се възцари това свещено чувство, са необходими много дълбоки промени и съществени преобразувания в цялостния обществено-исторически и държавен живот в поелата пътя към демокрацията нова България. Тъкмо на плещите на партийно-политическите елити на страната се падат и огромните

отговорности и дългове да се възкресят и нормализират, а и да се обогатят и облагородят в съвременен дух патриотизмът и родолюбие, които вместо да разделят и отчуждават, да приобщават хората, да тонизират и катализират споделянето на жизнените им светове. Но в основата на подобни – желани, потребни и дължими – изменения лежи тъкмо новото осмисляне и практическата реализация на защита на човешките права и свободи.

Органичната сплав на универсално-човешкото с национално-патриотичното дава основание и аргумент в полза на каузата БСП да се дефинира и публично легитимира и като национално-отговорна и патриотична политическа партия, който рефрен може да се проследи във всички последващи програмни и други официални документи, разбира се, със съответни контекстуални модификации на проблематизиране и интерпретиране.

Такава идейно-ценностна стратегия присъства във всички документи и позиции на БСП. С нея не са правени компромиси или отстъпки от страна на социалистическата партия. И в позицията на управляваща, и в статуса си на опозиционна политическа сила БСП не си е позволявала ревизии, конюнктурни съглашателства или експлоатация на популистки националистически рефрени, нито пък заиграване с „етническата карта”. (Може дори да се каже, че заради своята „отвореност към другостта”, БСП е страдала, невинаги е била правилно разбрана и оценена от някои групи в нашето гражданство. Всъщност реформираният политическо и историческо мислене, изменената съобразно съвременните критерии политическа и демократична култура на формацията налагат на БСП да бъде неотстъпна, последователна и решителна в следването на това верую.) Това е, тъй да се каже, конститутивен бе-

лег на нейното историческо присъствие досега. То може да се счита като гаранция и залог за нейното предстоящо поведение в цялостния държавен и обществен живот, а и към различните съставки на българската нация. Тук, впрочем, може доста релефно да се оразличи принципната и стабилната позиция на БСП спрямо патриотизма или модерния национализъм от тази, която – примерно, крайно противоречиво, амбивалентно демонстрира ДСБ. Ако нито един от лидерите или елитите на БСП по протежение на целия преход към демокрация не е суспендирал национално-патриотичния казус и модус, то Иван Костов се превърна от „глашатай” на „смъртта” на българския национализъм и патриотизъм по-късно в най-върл и ревностен защитник на националната кауза, или, по-точно, в меркантилно експлоатиращ „патриотичната карта” лидер, клеймящ „другостта” – с лика на ДПС.

Демократичното политическо мислене, държавническото и отговорното гражданско поведение както на политическия елит на страната, така и на всеки съзнателен и достоен български гражданин, според подобна идейна визия и интерпретация на БСП, са невъзможни и исторически безперспективни, ако не се създаде реална обществена среда и атмосфера на тотална непримиримост и активна борба срещу рецидивите или иновациите в сферата на национализма, расизма, ксенофобията и сегрегацията на индивиди и общности, които се отличават по своя етнически произход или верска същност.

Веднъж приела и легитимирала подобен идеен профил и патос на своята историческа и политическа стратегия и тактика, БСП няма потребност постоянно и унифицирано да възпроизвежда подобни мотиви и аргументи за своето присъствие в живота. Тъкмо поради това в по-

сетнешните документи на партията няма винаги да срещнем и разгърнати обосновки и тълкувания за необходимостта и инструментариума на противопоставяне както на ислямския фундаментализъм, така на домораслия ни шовинизъм, както на протурския, така също на примитивния, отблъскващ български национализъм. Подобни стратегически жалони в идейно-ценностната ориентация вече следва да придобиват реално-практическа плът в социалните програми и ангажменти, в историческите предначертания за настоящето и за бъдещото демократично развитие на България. С подобен – демократичен и исторически-перспективен, избор (по същество) се слага край на перфидното и опасно за държавността и гражданското общество подменяне или отъждествяване на етническото със социалното. Вместо да етнизира социалните проблеми и дилеми, колизии и конфликти, БСП, ръководена от избрания си вече идеен и ценностен компас, се стреми да социализира, правомерно и демократично да разрешава социалните тежнения и драми, които са екзистенциално най-присъщи на дадени етноси.

Именно поради това обстоятелство, за да разгадаем позицията на партията към национално-етническия проблем, не бива да търсим непременно и постоянно конкретни текстове, директно или безусловно посветени на тази деликатна проблематика и тематика. Трябва само внимателно да следим „ариаднината нишка”, която се подсказва и указва в каква посока можем или трябва да преориентираме нашето внимание и интерпретация, и която фино се полага чрез избора и употребата на съответни термини и постановки!

Анализирайки социалните проекти и ангажменти на БСП, можем категорично и правилно да си изградим преценки и тълкувания за нейните позиции по национал-

но-етническият проблем, а и по въпросите на демократичното съжителство между етносите. Така вече етничното се вписва в цялостния пейзаж на обществено и държавно желаното и дължимото, които политическите партии у нас следва практически да реализират. С това се оповестява и нов етап, който да допълва и в перспектива да надгражда сегашните политически или политизирани стремежи и опити етничното/малцинственото да бъде експлоатирано само като лост за придобиване на представителство на някои етнически и етнизирани елити в структурите на държавната/обществената власт и институционалност. Вместо това демократичният и хуманистично-ориентираният патос, личащ в идейната еволюция и в документите на БСП, се свързва с, философски казано, онтологизиране на социалната демокрация, чрез която да се превъзмогват и елиминират етническите или социалните неравенства и несправедливости в сегашния етап на обществено-историческото ни развитие. Това онтологизиране изисква и налага такива държавни и гражданско-обществени политики, които да съдействат и катализират ограничаването или решаването на драмите в човешките съдби на някои общности днес. Всъщност социалната демокрация и демократичният социализъм, които са символ-веруюто на БСП, са невъзможни без демократичната постановка и визия, както и без политически нужната съвременна компетентност и последователност в решаването на етническите казуси, като органична част от цялостния национален проблем, а и проект.

Разглеждайки последователно идейните постановки и позиции на БСП по протежение на всички най-висши нейни форуми от началото на прехода до днес, можем да забележим, че универсализмът на персоналните човешки

права и свободи, зачитането на равенството и достойнството на хората, въпреки и независимо от техните етнически, културни, верски, расови и други признаци, както и съвременно разбраното равенство, равноправие и равнопоставеност на половете, стремежът към демократична консолидация на обществото, към национално съгласие и единение, приобщението към и защитата на хуманното и пр. всъщност представляват един, неотменен, *категорически императив*, видима или пък дискретно присъстваща част в повествованията и посланията на програмните и другите официални документи, а и в делата на социалистическата партия.

Базирайки се на съвременен и правилно разбран универсализъм на човешките и гражданските права и свободи, идейното обновление и развитие на социалистическата партия може дискретно да подсказе и поясни защо в почти всички програмни и други официални партийни документи забележимо *липсва диференциран подход*, който да е съобразен с някои по-специфични референции на конкретни – етнически, етнокултурни и етноверски – човешки общности, които са включени в българския народ, в българската нация. В този смисъл няма да срещнем – по протежение на цялата идейна еволюция на БСП – отделни раздели или пасажи, които са посветени, примерно, на проблемите, нуждите и ангажиментите, които партията поема към българите-мюсюлмани или други етнически, етнокултурни и етноконфесионални общности, живеещи на българска територия. Може да се посочат изключения, които обаче потвърждават посоченото правило. Тези изключения се отнасят най-вече до ромите. По този повод следва да се каже, че в началото на прехода в родните партийно-политически елити, в т.ч. и този на социалистиче-

ската партия, не се предполага и предвижда социалната трагедия, която после ще порази и ще се превърне в масова картина на екзистенциалната драма на индивидите и на цялата общност на ромите. Затова на един по-късен етап можем да срещнем конкретно посветени ангажменти и постановки, свързани (пряко или косвено) с ромския етнос. А и по линия на европейските инициативи и институции, във връзка с декадата на ромското включване, този проблемен кръг също придобива самостоятелен ракурс. Обаче и тук контрастно се забелязва, че справянето с тежкото положение на ромския етнос не се противопоставя и разминава с универсализма на общия идеен патос, на тотално поетия курс на защита и утвърждаване, обогатяване и развитие на гражданските права и свободи, на зачитане на достойнството и уникалното различие на хората. Иначе казано, профилираните идеи и ангажменти към ромския етнос не са суспендиране или задкулисна концесия, която да е за сметка на другите човешки индивиди и общности у нас. Освен това те не представляват преференциално отношение към етничността само на тази общност, а реално са изтъкване, обяснение на и ангажиране със социалното, което чрез секторни политики да води до решаване на социалната и екзистенциалната драма на представителите на тази общност. Пак заради тези причини или основания в партийните документи няма да срещнем конкретно посветени текстове, които се ангажират с проблемите, нуждите, колизиите и драмите и на други етнически, етнокултурни и етноверски общности, каквито примерно са тези на българските граждани от руски или друг произход и пр., дори на евреите и арменците, които са истински еталон за пълнокръвна интеграция към българската нация, без с това да се лишават от уникалната си битност.

В заключение още веднъж дебелио трябва да подчертаем, че цялостната идейно-политическа стратегия на БСП по изключително деликатния и съдбовен национално-етнически въпрос, както и относно българския етнически модел притежава своите фундаментални предпоставки и конститутивни жалони още в идеите и формулировките, които са депозиранни и твърдо отстоявани в доклада пред пленума от 29.XII. 1989 г., което налага да преосмислим, а и съвременно да преоценим тези идеи и формулировки.

АВТОРИТЕ

Атанас Владиков – главен асистент, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”.

Аксентия Замфирова – доктор по икономика, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”.

Антоний Тодоров – доцент, доктор на политическите науки, Нов български университет.

Борис Попиванов – доктор по политология, преподавател в Софийски университет „Св. Климент Охридски”, сътрудник в Института за социални ценности и структури „Иван Хаджийски”.

Васил Проданов – член-кореспондент, професор в Университета за национално и световно стопанство.

Геновева Михова – доцент, доктор по философия, Институт за изследване на населението и човека, БАН.

Георги Карасимеонов – професор, доктор по право и доктор на философските науки, ръководител на катедра „Политология” в Софийски университет „Св. Климент Охридски”.

Добрин Канев – доцент, доктор на философските науки, Нов български университет.

Евгений Кандиларов – доктор по история, сътрудник в Центъра за исторически и политологически изследвания, хоноруван преподавател в СУ „Св. Климент Охридски”.

Искра Баева – професор, доктор по история, Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Катя Владимирова – професор, доктор по икономика, Университет за национално и световно стопанство.

Кръстьо Петков – професор, доктор по икономика, Университет за национално и световно стопанство.

Максим Мизов – доцент, доктор на социологическите науки, Център за исторически и политологически изследвания.

Мария Пиргова – доцент, доктор по политология, Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Наталия Христова – доцент, доктор по история, Нов български университет.

Начко Радев – доцент, доктор на социологическите науки, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“.

Нора Ананиева – професор, доктор на философските науки, Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“.

Пенка Найденова – професор, доктор на икономическите науки, Институт за изследване на населението и човека, БАН.

Петър-Емил Митев – професор в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, доктор на философските науки, Председател на Управителния съвет на Института за социални ценности и структури „Иван Хаджийски“.

CONTENTS

THE TRANSITION PERIOD AND THE LESSONS FOR THE BULGARIAN LEFT WING

Peter-Emil Mitev 16

CONSTITUTIONALISM AND TRANSITION

Nora Ananieva 60

PARLIAMENTARISM AND THE LEFT IN THE BULGARIAN TRANSITION

Maria Pirgova 128

THE BULGARIAN CITIZENSHIP IN THE 1991 CONSTITUTIONAL MODEL: ACHIEVEMENTS AND OPPORTUNITIES

Boris Popivanov 146

FROM THE FIRST TO THE SECOND PARTY SYSTEM IN BULGARIA

Georgi Karasimeonov 175

THE DIFICULT WAY OF TRANSFORMATION OF THE BULGARIAN SOCIALIST PARTY

Dobrin Kanev 217

BULGARIAN SOCIALIST PARTY IN POWER AND IN OPPOSITION IN THE YEARS OF THE TRANSITION

Iskra Baeva 248

THE ELECTORATE OF THE BULGARIAN SOCIALIST PARTY	
<i>Antoniý Todorov</i>	288
THE ATTITUDE OF BULGARIAN SOCIALIST PARTY TOWARD THE SOCIALIST PAST	
<i>Evgeny Kandilarov</i>	338
THE SOCIAL POLICY DURING THE TRANSITION PERIOD IN BULGARIA (1989-2010)	
<i>Krastyo Petkov, Atanas Vladikov</i>	377
THE LABOUR MARKET IN BULGARIA IN THE YEARS OF TRANSITION: FOUNDATION, DEVELOPMENT AND POLICY (1989-2010)	
<i>Katia Vladimirova</i>	417
WHAT HAPPENED WITH THE TRANSITION TO MARKET ECONOMY?	
<i>Axentia Zamfirova</i>	439
SOCIAL COST OF TRANSITION <i>(Story of „lost time” or „running on a spot”)</i>	
<i>Nachko Radev</i>	455
THE INTELLECTUALS AND THE IDEOLOGICAL DISCOURSE OF TRANSFORMATION FROM STATE SOCIALISM TO A MARGINAL OLIGARHIC KAPITALISM	
<i>Vasil Prodanov</i>	485

FROM THE MASQUES TO THE MASQUERADE (The Bulgarian intellectuals in the years of Transition: the social memory of „yesterday” – the social roles of „today”) <i>Nataliya Hristova</i>	522
DEMOGRAPHIC SITUATION AND POLICY DURING THE TRANSITION TO MARKET ECONOMY <i>Genoveva Mihova, Penka Naidenova</i>	542
THE REPORT FROM THE PLENUM OF THE CENTRAL COMITTEE OF THE BSP 29.XII.1989 – CONSTITUTIONAL FACTOR FOR THE IDEOLOGICAL AND PROGRAMME EVOLUTION OF THE BSP REGARDING THE NATIONAL-ETHNIC ISSUE AND THE BULGARIAN ETHNIC MODEL <i>Maxim Mizov</i>	568
THE AUTHORS	627

ЦЕНТЪР ЗА ИСТОРИЧЕСКИ
И ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ФОНДАЦИЯ „ФРИДРИХ ЕБЕРТ“

**ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ
НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ**

ПРЕХОДЪТ

Българска

Първо издание

Съставителство и редколегия

Лиляна Канева

Максим Мизов

Евгений Кандиларов

Редактор

Таня Турлакова

Художник

Емануил Манолов

Компютърен набор

Красимира Стойкова

Графичен дизайн и предпечат

Графимакс 02 ООД



Със съдействието на:

